

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Мищак Іван Миколайович

УДК 930.1:(477.8)«1939–2010»

**ІСТОРІОГРАФІЯ ІНКОРПОРАЦІЇ ТА РАДЯНІЗАЦІЇ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
(1939 – 2010 рр.)**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Калакура Ярослав Степанович
доктор історичних наук, професор

Київ – 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	16
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	16
1.2. Характеристика джерельної бази.....	52
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	66
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИОГРАФІЧНА ОЦІНКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО	
СТАНОВИЩА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПЕРЕД ДРУГОЮ	
СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ.....	
82	
2.1. Східна Галичина і Західна Волинь в умовах передвоєнної кризи	82
2.2. Закарпаття: від територіальної автономії до держави	95
2.3. Північна Буковина та Бессарабія напередодні приєднання до	
Української РСР.....	106
РОЗДІЛ 3. ПОГЛЯДИ ІСТОРИКІВ НА ПРИЄДНАННЯ ЗАХІДНОЇ	
УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І НАСАДЖЕННЯ	
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.....	
132	
3.1. Історіографічна оцінка радянсько-німецького пакту про ненапад та	
події «золотого вересня».....	132
3.2. Політичні та культурні трансформації західноукраїнського	
суспільства.....	142
3.3. Початок соціально-економічних перетворень у західноукраїнських	
областях	156
РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО УЧАСТЬ	
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В РУСІ ОПОРУ	
ОКУПАЦІЙНИМ РЕЖИМАМ	
166	
4.1. Дослідження особливостей політики окупаційних режимів на	
західноукраїнських землях у роки Другої світової війни	166

4.2. Історіографія українського руху Опору на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни	180
4.3. Відображення в працях істориків польського руху Опору на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни	198
4.4. Українська та польська історіографії Волинської трагедії 1943 року	208
4.5. Погляди істориків на проблему колабораціонізму на західноукраїнських землях в умовах нацистської окупації	219
РОЗДІЛ 5. ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ТА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАКАРПАТТЯ З УРСР ОЧИМА ІСТОРИКІВ	
238	
5.1. Загострення боротьби українського націоналістичного руху та органів радянської влади на завершальному етапі Другої світової війни.....	238
5.2. Історіографія возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною	253
5.3. Висвітлення в історіографії українсько-польського обміну населенням у 1944 – 1946 роках.....	265
РОЗДІЛ 6. СТАРА Й НОВА ІСТОРИОГРАФІЇ ПРО ЦІЛІ І ХАРАКТЕР ПОЛІТИЧНИХ, КУЛЬТУРНО-ДУХОВНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЯХ.....	
276	
6.1. Історики про суспільно-політичні та культурні перетворення в західноукраїнських областях.....	276
6.2. Відображення в працях істориків релігійного життя в Західній Україні.....	290
6.3. Історіографія підпільно-повстанського опору радянському режиму в повоєнні роки	309
6.4. Дослідження соціально-економічних перетворень у західноукраїнських областях.....	324
ВИСНОВКИ.....	339
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	348

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА ПОЗНАЧЕНЬ

АК	Армія Крайова
АН УРСР	Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
Ваффен – СС	(від нім. Waffen – SS) – війська СС та війська у розпорядженні СС
Вермахт	(від нім. Wehr – оборона, та Macht – сила) – назва збройних сил гітлерівської Німеччини в 1935 – 1945 рр.
ВНЗ	вищий навчальний заклад
ДГА СБУ	Державний галузевий архів Служби безпеки України
ЗВЗ	(від пол. Związek Walki Zbrojnej – Зв'язок Валькі Збройней) – польська підпільна організація Союз Збройної Боротьби, згодом переіменована в Армію Крайову
ЗМІ	засоби масової інформації
ЗУНР	Західноукраїнська Народна Республіка
КПЗУ	Комуністична партія Західної України
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МДБ	Міністерство державної безпеки
МТС	машинно-тракторні станції
НАН України	Національна академія наук України
НЗЗУ	Народні збори Західної України
НКЗУ	Народні комітети Закарпатської України
НРЗУ	Народна Рада Закарпатської України
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	Народний комісаріат державної безпеки
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ОУН(Б)	Організація українських націоналістів (бандерівці)
ОУН(М)	Організація українських націоналістів (мельниківці)

ПКНВ	Польський Комітет Національного Визволення
ПНР	Польська Народна Республіка
РНК	Рада Народних Комісарів
РПЦ	Російська православна церква
РСРК	Рада у справах релігійних культур
РСРПЦ	Рада у справах Російської православної церкви
СБ ОУН	Служба безпеки Організації українських націоналістів
СС	(від скорочення нім. Schutzstaffel – die SS) – Захисні загони Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, з 1940 р. – також війська СС
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква
УГВР	Українська головна визвольна рада
УГКЦ	Українська греко-католицька церква
УНДО	Українське національно-демократичне об'єднання
УНО	Українське Національне Об'єднання
УНР	Українська Народна Республіка
УПА	Українська повстанська армія
УЦК	Український Центральний Комітет
ФРН	Федеративна Республіка Німеччина
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК КП(б)У	Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (у 1925 – 1952 роках)
ЦК КПРС	Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу (у 1925 – 1952 ЦК ВКП(б))
ЦК КПУ	Центральний Комітет Комуністичної партії України
ЧА	Червона армія
ЧСР	Чехословацька Республіка

ВСТУП

Історична наука впродовж семи десятиріч виявляє значний інтерес до історії включення західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР. За цей час створено величезний масив літератури (радянської, нерадянської та пострадянської), аналіз якої дає можливість простежити процес нагромадження знань, оцінити стан розроблення теми, виявити різне бачення основних тенденцій, явищ та особливостей тогочасних подій. До того ж ця проблема привертає увагу не лише істориків, а й політологів, юристів, філософів, фахівців з державного управління та представників інших наукових спеціальностей. Відповідно, аналітичного осмислення потребує весь дослідницький процес та його результати, що і є важливим завданням історіографії як спеціальної галузі історичної науки, яка не лише аналізує надбання попередників, але й продукує нові знання, у тому числі спираючись на дослідження міждисциплінарного характеру та суміжних галузей знань.

Українська історіографія традиційно розглядає здобуття незалежності і забезпечення соборності українських земель як головне завдання національно-визвольних змагань українців протягом століть. Проте й тоді, коли виборювали на певний період незалежність і розбудовували власну державу, ідею соборності в повній мірі так і не було втілено в життя. Лише із приєднанням Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини, Бессарабії та Закарпаття до складу СРСР і УРСР українські землі опинилися в складі однієї держави. Остаточо реалізувати ідею незалежності й соборності Україні вдалося лише в 1991 р., а відповідні норми закріплені в Конституції України. Зокрема, у статті 1 Основного Закону констатується, що «Україна є суверенною і незалежною державою», а стаття 2 проголошує, що «суверенітет України поширюється на всю її територію...»[19, с. 7].

Актуальність дослідження зумовлюється низкою чинників. *По-перше*, ця тема й досі залишається в епіцентрі не лише наукових, а й політичних дискусій, при цьому погляди на неї та їх аргументація настільки

відрізняються, що викликають значний резонанс як в Україні, так і за кордоном. Прикладом цього може служити трактування легітимності входження тих чи інших територій до складу України і їх територіальної приналежності, адже, незважаючи на дружні відносини з іншими державами, ряд партій і рухів, окремі політичні та громадські діячі сусідніх країн досі висувають до України подібні претензії. При цьому політики шукають підтримки в наукових колах. *По-друге*, на сьогодні нагромаджено величезний масив знань з історії проблеми, який значно поповнився протягом останніх 20-и рр. Але наукові дослідження, написані з різних методологічних позицій, нерідко заперечують усталені висновки, містять звинувачення в підтасуванні історичних фактів, однобокому аналізі або й прямих історичних фальсифікаціях. Тому історіографічне осмислення усього наукового доробку української (радянської, діаспорної й сучасної) та зарубіжної історіографії наразі є актуальним і необхідним. *По-третє*, існує багато прогалин, які потребують додаткового з'ясування, ряд проблемних питань з історії Західної України досліджуваного періоду досі не отримав належного висвітлення. Також на основі нових теоретичних здобутків та введених до наукового обігу документів, які до недавнього часу були невідомими науковцям, назріла можливість переглянути ряд висновків і положень, зроблених раніше.

Домінування тез про визвольний похід Червоної армії з метою захисту життя і майна західних українців, які опинилися під загрозою в умовах розпаду Польської держави, у радянській науці, що була поставлена на службу державі й змушена висвітлювати історію в руслі панівної марксистсько-ленінської методології, сприймалося як закономірність. Власне, за словами Я. Калакури, є всі підстави говорити про радянізацію української історіографії в СРСР, під якою розуміється «адміністративно-насиленіцьке позбавлення історичної науки природних функцій і ознак, насамперед науковості та об'єктивності, ... утвердження партійно-класового

підходу до оцінки історичних подій, процесів, явищ і фактів та відповідної інтерпретації історичних джерел»[291, с. 98].

Оскільки радянська влада за допомогою «батога і пряника» відфільтровувала істориків, репресувавши та залякавши усіх незгодних і заохотивши тих, хто був схильний до компромісу, більшості пересічних громадян СРСР було невідомо про масові репресії й арешти, депортації та заслання практично кожного десятого жителя Західної України ще до початку німецько-радянської війни, яка в СРСР отримала назву Великої Вітчизняної. Саме тому протягом десятиліть жителям не лише інших республік СРСР, а й центральних, східних і південних областей України так і не вдалося збагнути, чому Червона армія і радянська влада, яких з радістю зустрічали в 1939 р. у Західній Україні як визволителів, вже менш ніж за півтора року перетворилися в окупантів, викликавши жах і ненависть у більшості мешканців краю, а повторне повернення радянської влади в 1944 р. – ще й тривалий збройний опір, який вдалося придушити знову ж таки лише за допомогою масових репресій і виселення значної частини населення західноукраїнських областей у віддалені райони Радянського Союзу.

У свою чергу, праці українських зарубіжних істориків та західних вчених-радянологів хоча й спростовували фальсифікації й перекручення радянської історичної науки або висловлювали альтернативну точку зору, практично не проникали через «залізну завісу», тому не могли стати ні «поживою для роздумів» і подальших історичних пошуків, ні вплинути на громадську думку в СРСР. Саме тому українська зарубіжна історіографія, всупереч радянській історіографії, по праву послуговувалася на Заході терміном «українська вільна історична наука». При цьому, обмеживши доступ праць західних істориків до радянського читача, кремлівські ідеологи уважно стежили за історіографічним процесом у країнах Західної Європи та Північної Америки. Окремі дослідження західних вчених зберігалися в СРСР у спеціальних сховищах і використовувалися перевіреними радянськими

істориками й суспільствознавцями для критики «українських буржуазних націоналістів» та «злісних фальсифікаторів радянської дійсності».

Горбачовська перебудова й процеси лібералізації суспільства сприяли появі нових праць, автори яких мали на меті перш за все відновлення історичної справедливості, а щодо досліджуваної проблеми – встановлення і викриття злочинів сталінського режиму, його змови з нацистською Німеччиною щодо розподілу сфер впливу в Європі, репресивної політики по відношенню до населення Західної України та інших територій, приєднаних у 1939 – 1940-х рр. Саме в цей період почали з'являтися численні мемуари і свідчення очевидців тих подій, виходити друком окремі документи, які раніше зберігалися під грифом «цілком таємно».

Після здобуття Україною незалежності ідеологічні обмеження на історичні дослідження були зняті, а до наукового обігу почали залучати архівні документи, які раніше були недоступними для дослідників. Як наслідок, з'явилася можливість по-новому розглянути ряд подій і явищ, які мали місце в нашій історії, а також переоцінити окремі висновки і положення, зроблені попередниками. Серед іншого, особливо актуальними ці процеси є у вивченні таких контроверсійних питань, як український національно-визвольний рух за незалежність, українсько-польські взаємини в роки Другої світової війни, масові репресії проти населення Західної України під приводом боротьби з ОУН і УПА, тотальний примус у процесі прискореної індустріалізації й колективізації, ліквідація УГКЦ та УАПЦ тощо.

Крім того, зазначені історичні події нерідко використовуються деякими політиками та громадськими діячами як засоби маніпуляції масовою свідомістю, особливо в передвиборчий період. Використання ними окремих фактів та подій, відірваних від історичного тла, або взагалі свідоме подання неправдивої інформації, руйнує будь-які позитивні зрушення на шляху консолідації українського суспільства. Єдиним виходом з цієї ситуації є відхід від заполітизованості й кон'юктурності, використання й аналіз усього

доступного комплексу історіографічних джерел. Подібний підхід, на нашу думку, також дасть можливість більш послідовно формувати і впроваджувати в життя державну гуманітарну політику, сприятиме консолідації суспільства, подоланню ряду суспільних, політичних, національних і культурних проблем у нашій державі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження пов'язане з науково-дослідною темою Інституту законодавства Верховної Ради України «Науково-правове забезпечення законотворчої діяльності» (державний реєстраційний номер 0104U006963). Воно також кореспондується з науково-дослідною темою «Історія української державності нової та новітньої доби» (державний реєстраційний номер 06 БФ046-01), яка включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета дисертаційної роботи полягає в тому, щоб проаналізувати історіографічні джерела з історії інкорпорації й радянзації західноукраїнських земель, опрацювати періодизацію історіографічного процесу та визначити особливості й тенденції розвитку знань на кожному етапі, окреслити найбільш дискусійні в сучасній українській та зарубіжній історіографіях проблеми, а також актуалізувати питання, які потребують подальшого вивчення.

Досягнення поставленої мети супроводжувалось розв'язанням наступних завдань:

– здійснити аналіз стану наукової розробки проблеми, виділити основні групи історіографічних джерел, визначити теоретико-методологічні засади дослідження;

– простежити вплив історіографічної ситуації в різні періоди на процес дослідження та висвітлення проблеми в працях істориків;

– з'ясувати бачення істориками особливостей суспільно-політичного становища західноукраїнських земель і настроїв українського населення у

складі Польщі, Румунії та Чехословаччини (з березня 1939 р. Угорщини) перед Другою світовою війною;

– дати історіографічну оцінку процесу дослідження приєднання Західної України до складу СРСР та УРСР і насадження радянського режиму в краї;

– розкрити специфіку висвітлення міжнаціональних відносин та участі західноукраїнського населення в русі Опору в роки Другої світової війни в радянській, українській зарубіжній, сучасній українській, польській, російській та інших історіографіях;

– показати сучасний стан вивчення процесів повоєнного відновлення радянської влади в Західній Україні та возз'єднання Закарпаття з УРСР;

– порівняти підходи радянської та сучасної української історіографії до оцінки цілей і характеру політичних, культурно-духовних та соціально-економічних перетворень у західноукраїнських областях у повоєнний період;

– окреслити коло проблем, які потребують подальшого наукового дослідження на основі аналізу невідомих або замовчуваних раніше джерел.

Об'єктом дослідження є сукупність історіографічних джерел з історії інкорпорації та радянзації Західної України в період з кінця 1930-х – до початку 1950-х рр. та їх аналіз під кутом зору висвітлення в них інтеграції краю до УРСР у складі СРСР.

Предметом дослідження є процес та провідні тенденції розвитку історичної науки, створення й нагромадження наукових знань з історії включення західноукраїнських земель до УРСР у складі СРСР.

Методи дослідження. Основу дослідження складають теоретичні напрацювання історичної та інших гуманітарних наук, принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, наступності (спадкоємності), а також методи історіографічного аналізу й синтезу, історико-хронологічний і проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, періодизації, класифікації і типологізації, біографічний, нарративний, ідеалізації (абстрагування) та ін.

Хронологічні рамки дослідження мають два виміри. Перший стосується власне історії західноукраїнських земель, починаючи від

приєднання Східної Галичини і Західної Волині до СРСР і УРСР у вересні – жовтні 1939 р. і до завершення інкорпорації і радянзації краю Радянським Союзом на початку 50-х рр. ХХ ст., що проявилось у здійсненні комплексу суспільних перетворень та придушенні збройного опору радянській владі, а також в деякому пом'якшенні антагонізмів після смерті Сталіна і частковій лібералізації суспільства. Другий охоплює безпосередньо історіографічний процес з кінця 1939 р., тобто від появи перших публіцистичних та науково-популярних праць з історії західноукраїнських земель, їх приєднання до СРСР і УРСР, і до 2010 р. включно. Разом з тим у хронологічних рамках історіографічного процесу виділено три періоди, кожен з яких мав свої особливості в нарощуванні знань.

Географічні межі дослідження охоплюють територію функціонування наукових осередків в Україні, колишньому Радянському Союзі, країнах Європи та Америки, які досліджували історію включення західноукраїнських земель до складу СРСР і УРСР. Особлива увага при цьому приділена новітнім працям українських, польських та російських істориків з досліджуваної проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів відображається як самою постановкою проблеми, комплексним підходом до її вирішення, так і оригінальністю отриманих результатів.

Вперше:

системно проаналізовано стан і тенденції 70-річного дослідження процесу інкорпорації західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР, змісту, методів і наслідків проведення суспільних перетворень у краї з кінця 1930-х до початку 1950-х рр. Наявні історіографічні студії присвячувалися переважно дослідженню лише окремих аспектів проблеми, вузького періоду або однієї з її складових. Вони не дають цілісного уявлення про історіографічний процес, зміни й тенденції в методології і тематиці досліджень представників різних історіографічних шкіл та течій.

Здійснено порівняльний аналіз праць радянських, діаспорних, сучасних українських та зарубіжних істориків, їхнього дослідницького інструментарію, термінологічного і понятійного апарату, методологічних засад і на цій основі встановлено повноту та достовірність дослідження проблеми.

До історіографічного аналізу, крім історичних, частково залучено історичний контекст праць представників інших гуманітарних наук – правознавців, політологів, фахівців з державного управління, філософів, культурологів, що значно розширило пізнавальні можливості дослідження проблеми.

Удосконалено:

періодизацію історіографії інкорпорації та радянізації західноукраїнських земель;

класифікацію історіографічних джерел;

визначення сутності понять «історіографія», «інкорпорація» та «радянізація»;

окреслено недостатньо досліджені та найбільш контроверсійні в сучасній історіографії проблеми.

Отримали подальший розвиток положення і висновки про те, що:

перебування західноукраїнських земель у складі різних держав не відповідало прагненням українців до самовизначення, утвердження національної ідентичності, досягненню соборності й утворенню незалежної Української держави;

інкорпорація краю до складу СРСР і УРСР відбувалася з урахуванням чинного в той час законодавства, хоча й з порушенням громадянських прав, а встановлені державні кордони, при певному не співпаданні з етнічними, все ж були визнані учасниками антигітлерівської коаліції та підтверджені двосторонніми угодами з сусідніми державами;

німецький, румунський та угорський окупаційні режими були спрямовані на експлуатацію природних, матеріальних та людських ресурсів України, обмеження прав і свобод громадян;

рух Опору нацистським окупантам завдав їм значної шкоди, проте був ослаблений протистоянням загонів радянських партизанів та УПА, українського та польського націоналістичного підпілля;

повоєнне входження західноукраїнських областей до складу СРСР і УРСР, здійснювані суспільні перетворення, попри їх насильницький і репресивний характер, сприяли економічному піднесенню, розвитку освіти, культури й охорони здоров'я, соціальному забезпеченню громадян і ліквідації безробіття. Ігнорування місцевих національних і релігійних особливостей краю, порушення та обмеження прав людини підірвали довіру населення, загострювали опір радянській владі.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали, висновки і рекомендації дослідження можуть бути використані в науково-теоретичній, педагогічній, суспільно-політичній сферах, у практиці державного управління й місцевого самоврядування. Зокрема, у *науково-теоретичній і педагогічній* сферах вони будуть корисними для створення узагальнюючих і спеціальних праць з історіографії та джерелознавства історії України, історії України, державного управління, підготовки підручників, навчальних посібників, спецкурсів, робочих програм і методичних рекомендацій для викладачів і студентів вищих навчальних закладів. У *суспільно-політичній* сфері результати дослідження сприятимуть поглибленню громадянської ідентичності українського суспільства, пошуку шляхів взаєморозуміння й примирення, виробленню представниками різних політичних сил і громадських об'єднань узгодженої позиції щодо минулого і майбутнього України. У сфері *державного управління та місцевого самоврядування* вони стануть у нагоді в процесі розробки державних програм та методичних рекомендацій для органів державної влади і місцевого самоврядування щодо

удосконалення гуманітарної політики, зокрема міжнаціональних та міжконфесійних відносин, забезпечення прав національних менших та ін.

Апробація результатів дисертації відбувалася на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях і семінарах: «Становлення і розвиток української державності» (м. Київ, 2006), «Державна та регіональна політика України в умовах глобалізації» (м. Київ, 2008), «Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку» (м. Київ, 2008), «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Очаків, 2009), «Соціально-правові реформи в незалежній Україні: досягнення, проблеми, перспективи» (м. Київ, 2009), «Соборність України: історія та сучасність» (м. Київ, 2009), «Карпатоукраїнська державність та сучасні загрози національній безпеці України» (м. Київ, 2009), «Моральні засади української нації: історія і сучасність» (м. Київ, 2009), «Актуальні проблеми історії та теорії держави і права» (м. Хмельницький, 2010), «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Житомир, 2010) та ін.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені в індивідуальній монографії (31 друк. арк.), 22-х наукових статтях, надрукованих у фахових виданнях, а також інших публікаціях автора.

У структурі дисертації, окрім вступу та висновків, виділено шість розділів, які висвітлюють основні напрями дослідження історії західноукраїнських земель кінця 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. Вони відрізняються своїм наповненням як через різний рівень опрацювання тих чи інших проблем, так і через намагання дещо детальніше висвітлити та проаналізувати окремі, на нашу думку, важливі або найбільш дискутовані питання й напрями досліджень. При цьому менше уваги приділено тим аспектам, які загалом не є дискусійними й практично однаково оцінюються представниками різних історіографічних шкіл та дослідниками проблеми з інших галузей суспільних і гуманітарних наук.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Дослідження історії західноукраїнських земель у контексті возз'єднання українського народу в одній державі розпочалося вже в 1939 р. після приєднання Східної Галичини і Західної Волині до СРСР та УРСР. Проте перші праці, які вийшли ще до нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, носили більшою мірою не науковий, а пропагандистський характер та були спрямовані на обґрунтування легітимності вступу Червоної армії на територію Західної України й процесу радянізації краю[837]. Відновлення радянської влади після звільнення території західноукраїнських областей від нацистів і приєднання Закарпаття знову поставили на порядок денний питання обґрунтування нових кордонів та входження територій до складу СРСР і УРСР. Разом з тим пропагандистський характер історичних праць[834] ще більше посилювався і був пов'язаний, крім іншого, з наявністю збройного опору радянському режиму та включенням у боротьбу з ним усіх владних інституцій, у тому числі й науковців.

Приступаючи до аналізу історіографії проблеми приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР і радянізації краю, вважаємо за доцільне виділити три основні її періоди:

Перший охоплює час з кінця 1939 р. – появи науково-популярних та пропагандистських праць з історії досліджуваної проблеми, до середини 1950-х рр. – смерті Сталіна й початку суспільних перетворень у Радянському Союзі, що помітно вплинули на розвиток історичних досліджень. Особливістю його є встановлення жорсткого державного контролю за діяльністю наукових установ, перегляд тематики наукових досліджень і

спрямування їх на забезпечення й утвердження ідеологічних постулатів держави.

Другий розпочався після XX з'їзду КПРС (1956 р.) і тривав до кінця 80-х рр. XX ст. Водночас у межах даного періоду до певної міри умовно можна виділити три підперіоди. Перший охоплює часовий проміжок з другої половини 1950-х рр. до початку 1970-х рр. Для нього характерне деяке поживлення історичних досліджень у роки хрущовської «відлиги» і створення якісно нових праць, автори яких намагалися критичніше підійти до висвітлення окремих проблем історії України. Другий підперіод тривав з початку 1970-х рр. до середини 1980-х рр. У цей час відбулося згортання процесу лібералізації, розпочалися нові гоніння на інакомислячих, а історики знову потрапили під цілковитий контроль партійних та державних органів, які продовжували визначати тематику історичних досліджень. Третій підперіод пов'язаний з горбачовською перебудовою і тривав з середини 1980-х рр. до розпаду Радянського Союзу. Для нього характерне послаблення ідеологічного тиску з боку держави, зростання суспільного інтересу до невідомих сторінок історії, що позначилося в тому числі й на тематиці періодичних видань та окремих журналістських розслідувань, поява на цій хвилі написаних істориками переважним чином науково-популярних праць викривального характеру, які відображали злочинну діяльність сталінського режиму й недоліки радянського ладу тощо.

Третій – період розвитку історичної науки в незалежній Україні. Його особливістю є відсутність державного впливу на тематику і спрямування історичної науки, відхід від марксистсько-ленінської методології наукових досліджень як єдино правильної, залучення українських істориків до світового історіографічного процесу, введення до наукового обігу численних архівних документів, які в радянський період зберігалися в спецфондах архівів і були недоступними для дослідників, створення на їх основі нових праць, які проливають світло на невідомі або сфальшовані сторінки української історії.

Загалом, говорячи про радянську історичну науку повоєнного періоду, варто мати на увазі, що її потенціал було значно ослаблено репресіями 1930-х рр. Як згадував у своєму щоденнику О. Довженко, «ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія – це паспорт на загибель»[955, с. 232]. За таких умов радянські історики фактично постали перед вибором: або створювати праці на догоду марксистсько-ленінській ідеології, або бути знищеними.

Певне послаблення в роки Другої світової війни державного контролю за тематикою історичних досліджень і заохочення створення наукових та популярних праць, що героїзували минуле, було пов'язане з намаганням кремлівського керівництва посилити патріотичні настрої населення й зіграти на національних почуттях українців та інших народів, які спільно боролися проти гітлерівських загарбників. Проте вже в перші повоєнні роки влада знову приступила до «закручування гайок», що одразу ж відчули на собі й науковці. Репресії проти українських істориків були пов'язані із загальною кампанією боротьби з «націоналістами та космополітами». Відповідно, почалися гоніння на прихильників концепції М. Грушевського та його учнів, нищівній критиці піддали «Історію України» (1943 р.) під редакцією М. Петровського тощо. Окремі рішення партії були спрямовані на перевірку діяльності архівів і бібліотек з метою вилучення з їх фондів небажаної літератури. При цьому саме наукові установи Західної України, зокрема Львова, де працювали учні М. Грушевського та члени колишнього Наукового товариства імені Шевченка, опинилися під пильним наглядом партійних та правоохоронних органів. Уже в 1946 р. припинили діяльність львівські відділи інститутів історії, літератури й економіки, а науковцям було заборонено займатися науковими дослідженнями, які виходили за межі звеличення Комуністичної партії та радянського уряду, дружби українського й російського народів, дискримінаційної політики іноземних держав щодо українського населення у довоєнні роки тощо.

Цькування науковців-істориків досягло апогею після прийняття в 1947 р. постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР»[57, с. 80 – 89]. Як справедливо наголошує О. Кондратенко, під ідеологічний удар «також потрапили інші академічні інституції та підрозділи історичного профілю, у тому числі Інститут археології, Комісія по історії Вітчизняної війни, Державний історичний заповідник «Ольвія» та ін.»[342, с. 7]. Таким чином, українські історики, як і радянська історична наука в цілому, були змушені працювати в умовах жорсткого диктату й цілковитого контролю з боку держави. Водночас заслуговує на увагу думка російського історика Ю. Афанасьєва, який вірно зауважив, що радянська історична наука, будучи репресованою, сама стала могутнім засобом репресій. Фальсифікуючи історію, деформуючи свідомість, насаджуючи міфи, історія разом з репресивними органами подавляла, знищувала і примушувала страждати інших[582, с. 9].

Проте вже на початку 50-х рр. минулого століття влада була змушена в черговий раз звернутися за допомогою до істориків, вимагаючи чіткого спрямування їхньої діяльності на підтримку геополітичного курсу держави, яка вступила в умови холодної війни в нове ідеологічне протистояння з країнами Заходу. Відповідно, у 1950 р. Інститут історії України АН УРСР у результаті проведеної реорганізації став Інститутом історії АН УРСР, а його співробітники, крім дослідження історії України, мали значну увагу приділяти дослідженню питань загальної історії, історії народів СРСР та країн соціалістичного табору, протистояти західним вченим, які виступали з критикою радянського ладу. Разом з тим кремлівське керівництво було змушене визнати потужний науковий потенціал Львова, значну частину кадрів якого становили колишні співробітники Наукового товариства імені Шевченка. Так, у 1951 р. у Львові було створено Інститут суспільних наук, а в його структурі відділи історії України та археології. Слід звернути увагу на те, що це був єдиний академічний інститут гуманітарного профілю, розміщений не в Києві. У подальші роки саме наукові розвідки

співробітників цього Інституту становили основну масу праць, присвячених історії західноукраїнських земель досліджуваного періоду. Наукова діяльність Інституту, який нині носить назву Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та продовжує залишатися одним з центрів вивчення історії Західної України, відображена в ювілейному виданні[929], автори якого не лише детально розглянули етапи історії Інституту від заснування до часу видання праці, а й наукову діяльність окремих відділів та тематику їх досліджень, у тому числі відділу історії України та створеного на його основі у 1978 р. відділу новітньої історії.

О. Кондратенко також відзначає, що упродовж 1950-х рр. відбулося помітне зростання кадрового складу та зміцнення матеріально-технічної бази історичних установ УРСР, яке позитивно позначилося на їх роботі. Разом з тим він доводить, що невід'ємною складовою наукової діяльності академічних установ історичного профілю, крім суто наукової роботи, у цей час була науково-популяризаторська робота, яка здійснювалася шляхом підготовки відповідних праць, читання лекцій та проведення екскурсій, надання методичної допомоги музеям і різним відомствам[342, с. 196].

Після смерті Сталіна держава формально відмовилася від прямих репресій науковців-дисидентів. Крім того, матеріальне забезпечення працівників вищих навчальних і наукових закладів помітно зросло, рівень їхніх зарплат був значно вищим від середнього в промисловості. Таким чином держава створювала умови для заохочення тих, чиї погляди «співпадали» з офіційним курсом. З іншого боку, усі незгодні, хоча й мали до початку 1970-х рр. деякі можливості для обмеженого висловлення власної точки зору, перебували під загрозою в будь-який момент бути звільненими з роботи, їм створювалися перешкоди в зайнятті адміністративних посад, присвоєнні вчених звань тощо. Тому більшість істориків, хоча й не поділяла нав'язуваних методологічних орієнтирів, намагалася «пристосуватися» заради більш-менш комфортного існування й реалізації своїх можливостей.

Першою узагальнюючою працею з історії України в повоєнний період стала двотомна «Історія Української РСР» (К., 1955 – 1956), хронологічно охопивши період з найдавніших часів до 1956 р. Певне місце у ній було відведене й історії західноукраїнських земель, при цьому акцент робився на історичній справедливості возз'єднання краю з Радянською Україною. Щодо спеціальних досліджень з історії Західної України кінця 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст., то вони в період 1950-х – 1970-х рр. представлені працями М. Бабія[77], І. Богодиста[93], В. Маланчука та І. Петріва[402; 403], К. Сироцинського[573], В. Юрчука[684] та ін. У вступній частині практично кожного з них було зроблено короткий аналіз історіографії проблеми. Окремим аспектам історії краю радянського періоду було присвячено й ряд дисертаційних досліджень. Так, підвищення рівня життя й культурне будівництво в регіоні загалом розкрито в дисертаціях таких істориків, як Л. Васюк, Л. Іваненко, І. Кошарний, Р. Ростикус, К. Скрипник[120; 765; 774; 806; 813], здобутки у галузі культури та освіти окремих областей – М. Бойка, І. Буркала, М. Подпригорщука, П. Поустовського, Н. Сироти, В. Холевчука та ін.[739; 744; 796; 799; 812; 824]. Перелічені автори також здійснили короткий історіографічний огляд досліджуваної проблеми. Водночас для всіх цих праць характерне вихваляння ролі Комуністичної партії у здійсненні суспільних перетворень, зображення тих позитивних зрушень, які відбулися, чітке окреслення переваг нового суспільного ладу тощо. Про відповідне спрямування радянської історіографії писав у вступі до своєї праці, яка стала своєрідним дороговказом для багатьох українських радянських істориків, В. Маланчук. Відзначаючи вимогу партії до працівників історичної науки «повернутися до проблем сучасного життя», він услід за програмою КПРС наголосив, що в центрі їхньої уваги має бути «дослідження основних закономірностей економічного, політичного і культурного розвитку соціалізму й переростання його в комунізм»[403, с. 9]. При цьому загальною рисою радянських істориків стало намагання уникати висвітлення недоліків і прорахунків, списувати їх на шкідництво ворогів та ін.

Крім того, за дорученням держави радянські вчені значну увагу приділяли «спростуванню» досліджень українських зарубіжних істориків. Так, Ю. Римаренко переконував[529, с. 148], що критичний огляд націоналістичної літератури з очевидністю доводить безідейність ідеології українського націоналізму, «запозичення ним найреакційніших «чужих» буржуазних філософських та соціологічних концепцій, що повністю суперечать передовій суспільній думці».

За влучним висловом М. Брайчевського, історики СРСР «надто охоче йшли на компроміси або й на пряму підлеглість владі, інтенсивно створюючи численні міфи, що спричинилися до глибокої дискредитації історичної науки, котра вже ніби втратила і право називатися наукою. У радянській історіографії з'явилася спеціальна теорія, базована на переконанні, що історичне минуле можна конструювати на свій смак і розсуд»[914, с. 5].

Окремо тогочасна радянська історіографія історії західноукраїнських земель досліджуваного періоду розглядалася переважно в статтях провідних істориків. Ряд з них було вміщено у збірниках, присвячених стану української радянської науки в цілому. Так, до видання «Розвиток науки в Українській РСР за 40 років» увійшла стаття Ф. Лося «Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади»[386, с. 32 – 55]. Проте автор фактично лише згадав ряд монографій та брошур, присвячених історії західноукраїнських земель та питанням возз'єднання краю з УРСР. Серед них радянський дослідник найґрунтовнішою працею справедливо називає роботу С. Білоусова[90]. Водночас він і відзначив її головне спрямування – показ того, що «тільки на основі ленінської національної політики, яку проводить у життя Комуністична партія, і перебуванню України в складі Союзу РСР стало можливим здійснення віковичної мрії про возз'єднання українських земель»[386, с. 50]. Подібні тези містили й інші дослідження того часу.

Загалом наприкінці 1950-х – у 1960-х рр. вийшло ще ряд статей та брошур, присвячених огляду повоєнної української радянської

історіографії[205; 239; 675]. Проте і вони фактично лише перелічували основні дисертаційні й монографічні дослідження, написані в цей період. Першим комплексним дослідженням радянської повоєнної історіографії історії України стала монографія А. Санцевича[549]. У ній окремий розділ (п'ятий) було відведено історії вивчення західних областей УРСР. Автор справедливо акцентував увагу на тому, що багато літератури виходило до різних ювілейних дат, що було характерним для радянської історіографії в цілому. Позитивним моментом цієї праці став розгляд не лише монографій, тематичних збірників та окремих статей, присвячених возз'єднанню західноукраїнських земель з УРСР, а й намагання проаналізувати висвітлення проблеми в узагальнюючих працях. Показовим є той факт, що А. Санцевич визнавав монополізацію зарубіжною історіографією дослідження оунівського руху, закликаючи у відповідь радянських авторів виступати проти них з викривальними працями. Загалом монографія витримана у дусі марксистської ідеології, з притаманними чіткими орієнтирами для подальших історичних пошуків. Згодом А. Санцевич доповнив власні історіографічні дослідження новими матеріалами та видав особисто і в співавторстві ще декілька монографій[535; 550; 948].

Деякі аспекти історіографії проблеми представлені в 5-томнику «Очерки истории исторической науки в СССР»[489], узагальнюючих виданнях з воєнної історії: 6-томнику «История Великой Отечественной войны Советского Союза»[258], 12-томнику «История второй мировой войны»[259], 3-томнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу»[634], який був перевиданий російською мовою та ін. У збірнику статей «Історіографія Великої Вітчизняної війни»[256], що вийшов у Москві в 1980 р., ключовий розділ було присвячено ролі «КПРС як організатора перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні». Значна увага приділена також критиці праць західних воєнних істориків, які «докладають значних зусиль, щоб приховати від нових поколінь правду про подвиг народів Радянського Союзу»[256, с. 163]. Разом з тим українська

історіографія проблеми представлена дуже мало й розглядається вона в загальному контексті.

Певні уявлення про історіографію історії Західної України кінця 1930-х – першої половини 1950-х рр. дають 6 – 8-й томи 8-томної «Історії Української РСР»[285] (згодом перевидана російською мовою уже як 10-томне видання[263], відповідний період представлений у 7 – 9-му томах); 4-томна «Радянська енциклопедія історії України» та 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», де в окремих статтях подано коротку бібліографію проблеми; «Історія селянства Української РСР», у другому томі якої вміщено дослідження М. Івасюти «Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях УРСР (1946 – 1950 рр.)»[283] та інші праці. Окремо варто відзначити праці з історії Комуністичної партії та Ленінського комсомолу[465; 279]. Написані в руслі традиційної марксистсько-ленінської методології, вони стали панегіриком партійному й комсомольському керівництву, якому приписувалися практично всі здобутки в галузі економіки та сільського господарства і зростання добробуту населення республіки. Разом з тим у них дається певна оцінка й історичним дослідженням.

Своєрідним підсумком радянської історіографічної науки стало підготовлене Інститутом історії АН УРСР видання «Историография истории Украинской ССР»[257]. За задумом авторів, ця праця стала додатковим томом 10-томного видання «Истории Украинской ССР», структурно десять її глав відповідають окремим томам історичного десяти томника. Історіографія кожної глави подана за проблемно-хронологічним принципом з дотриманням усіх канонів радянської науки. Адже, як відзначили в передмові автори видання, «висвітлення історії стає дійсно науковим лише при підході до неї з позицій діалектико-матеріалістичного бачення, марксистсько-ленінської методології»[257, с. 3]. У контексті досліджуваної теми окремий параграф присвячено історіографії «боротьби трудящих за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною» у довоєнний період. Водночас у роки війни та повоєнної відбудови історіографія подій у

західноукраїнських областях подається в контексті загальноукраїнської. Слід відзначити, що для кожного хронологічного періоду окремий параграф відведено критиці «буржуазної історіографії», в якому «викриваються історичні фальсифікації» українських зарубіжних істориків та західних вчених-радянологів.

Загалом О. Коляструк виділила ряд спеціальних технологій, які широко використовувалися в радянський період в роботі з інформацією, у тому числі і в історичних працях. Серед них: 1) анокринія – штучне відокремлення частини тексту з метою зміщення смислових акцентів; 2) джерельна дивергенція – відхилення в тлумаченні інформації від її джерельно-документальної основи; 3) дифамація – оголошення дійсних або вигаданих відомостей, що ганьблять честь і гідність особи, товариства, партії, угруповання; 4) дезінформація – свідоме поширення неправдивої інформації; 5) персеверація – часте повторювання якоїсь ідеї, думки, дефініції з метою закріплення у масовій свідомості; 6) деперсоналізація – знеособлення явищ, нівелювання ролі особистості[770, с. 58 – 60].

Застосування радянськими вченими різноманітних методів і технологій в роботі з інформацією було зумовлене не лише бажанням закріпити необхідні ідеологічні конструкції в суспільній свідомості, а й протистояти науковим концепціям західних вчених, які виступали зі спростуванням і викриттям радянської дійсності. Прискіплива увага радянської влади в цілому й історичної науки зокрема до українських зарубіжних істориків пояснюється тим, що на той час на Заході вже досить гучно заявив про себе ряд українських наукових інституцій, серед яких активністю вирізнялося Українське історичне товариство. За словами його голови Л. Винара, концепція організації незалежного товариства істориків викристалізувалася в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр., результатом чого стало заснування журналу «Український історик» і створення у США Українського історичного товариства, яке згодом поширило свою активну діяльність не лише в США і Канаді, а й Західній Європі, а після здобуття незалежності – в

Україні. Зважаючи на заангажованість української радянської історіографії, Українське історичне товариство поставило перед собою завдання: об'єднати істориків та прихильників історичної науки й співпрацювати з українськими науковими установами в інших країнах, відстоювати інтереси й традиції вільної української науки, виявляти джерела з історії України, виправляти фальшиві й тенденційні інтерпретації історії України в історичних працях СРСР та інших країн[135, с. 8 – 10]. Крім того, на Заході в повоєнні роки розпочали плідну роботу Українська вільна академія наук та Наукове товариство ім. Тараса Шевченка у США, Історична секція Української вільної академії наук, Український вільний університет та Церковна археографічна комісія у Мюнхені (ФРН), Наукове товариство ім. Тараса Шевченка у Сарселі (Франція), Василянський науковий центр у Ватикані та ряд інших наукових інституцій. Тому справедливим є висновок Я. Калакури про те, що поява на еміграції О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, інших істориків, заснування Українського історичного товариства й часописів «Український історик», «Сучасність», «Визвольний шлях» остаточно утвердили своєрідну двоколісність української історіографії: наукової в діаспорі та заідеологізованої в УРСР[290, с. 39].

Серед істориків діаспори саме О. Оглоблину належить ряд праць з української історіографії досліджуваного періоду, серед яких «Завдання української історіографії на еміграції» [476], «Думки про сучасну українську советську історіографію» [475] та ін. Наслідком систематизованої роботи дослідника став вихід «Української історіографії 1917 – 1956 рр.», яка мала стати продовженням праці Д. Дорошенка «Огляд української історіографії», що вийшла в Празі у 1923 р. Врешті, праця О. Оглоблина вийшла разом з працею Д. Дорошенка в 1957 р. у Нью-Йорку в збірнику «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» В Україні історіографічне дослідження О. Оглоблина з'явилося лише в 2003 р., а підготували його до друку І. Верба та О. Юркова. Характерно, що О. Оглоблин розглянув стан історичної науки не лише в Радянській Україні, а й довоєнній Галичині та

Карпатській Україні. Тут вміщено короткий аналіз праць з історії краю та подано бібліографію питання. Загалом ці праці висвітлюють становище західноукраїнських земель в довоєнні роки, боротьбу українців за національне визволення й створення єдиної незалежної Української держави. Також значну увагу приділено розвитку української історіографії за межами України. Тим самим автор намагався охарактеризувати тогочасний стан всієї української історіографії, виділивши при цьому особливості історичної науки в УРСР та за її межами. Корисну інформацію для сучасних дослідників містять короткі довідки О. Оглоблина про українських істориків та бібліографія їхніх основних праць.

Як відзначав О. Оглоблин, усі праці в галузі історії в Радянській Україні повинні були створюватися у відповідності до вимог марксистсько-ленінської методології, під суворим партійним контролем та на засадах ідеології і, навіть, фразеології, котра б відповідала певним (надзвичайно обмеженим) обов'язковим сюжетам. За таких умов, які після короткої паузи під час Другої світової війни стали ще більш суворими, українська історіографія в межах УРСР втратила свій український характер і традиції[477, с. 67].

Наголошуючи на складних умовах для розвитку української науки в Галичині в міжвоєнний період, О. Оглоблин все ж вважав за необхідне підкреслити, що польська влада, хоча й намагалася не допускати українців до власних наукових установ, не втручалася у внутрішні справи української науки та не заперечувала її методологічних засад, як це було в УРСР. Тому українська історіографія в Галичині зберегла найкращі традиції довоєнної історичної науки й продовжувала діяльність у період війни[477, с. 73 – 74].

Професор Інституту вивчення СРСР (Мюнхен) Б. Крупницький, якому належить дослідження «Українська історична наука під Советами», також розглядав радянську науку як ідеологічний інструмент в руках держави. Відзначаючи неухильне дотримання вченими-істориками марксистсько-ленінської методології, що ставила на перше місце державні і класові

інтереси, тим самим фактично відкидаючи принципи об'єктивності та історизму, методологічну спрямованість радянської історіографії вбачав ще й у «систематичній відсічі буржуазним фальсифікаціям історії України»[355, с. 64]. Тому спрямування української зарубіжної історіографії на висвітлення переважно замовчуваних та сфальсифікованих подій і явищ в історії України виглядало на той час загалом виправданим.

Серед узагальнюючих праць української зарубіжної історіографії привертає увагу 3-томна «Енциклопедія Українознавства» за редакцією професора В. Кубійовича (перевидана в Україні лише в період незалежності[923 – 925]), в якій вміщено нариси з історії, економіки, сільського господарства України, у тому числі й західноукраїнських областей. Їхні автори дають власну оцінку суспільно-політичним і соціально-економічним процесам, яка певною мірою відображає ставлення української діаспори та бачення нею місця і ролі історичної науки зокрема та Радянської України в Радянському Союзі загалом. Вагоме місце в історіографічному доробку зарубіжних істориків посідає багатотомне видання «Літопису УПА», започатковане в Торонто, та ряд інших комплексних праць. Проте істотним недоліком більшості діаспорних видань є слабка джерельна база та низький рівень залучення праць радянських істориків.

Своєрідну джерельну обмеженість діаспорної історіографії визнавали й її представники. Так, Г. Костюк у передмові до українського видання своєї праці справедливо зазначає, що «у цих моїх давніх публікаціях компетентний читач сучасної України зустрине чимало тверджень і припущень, заснованих не на реальних архівних документах, а, сказати б, на умоглядних, чисто логічних, а інколи й інтуїтивних висновках, базованих лише на офіційних радянських публікаціях чи урядових постановках»[350, с. 8]. Проте вклад західних вчених у загальний розвиток української історіографії історії західноукраїнських земель 30-х – початку 50-х рр. минулого століття є досить вагомим.

Значний вклад українська зарубіжна історіографія внесла в дослідження українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни та в повоєнний період. Це й не дивно, оскільки упродовж 1940-х – 1980-х рр., коли об'єктивне висвітлення цієї проблеми було неможливим для радянських істориків, зарубіжні історики та публіцисти провели значну роботу по збиранню й актуалізації джерельної бази з історії ОУН, УПА, Української головної визвольної ради та інших політичних і громадських об'єднань, які боролися за незалежність України. Аналізуючи здобутки північноамериканської історіографії про діяльність націоналістичного підпілля в умовах німецької окупації, сучасна дослідниця Я. Примаченко наголошує, що ця історіографія представлена двома групами: українською емігрантською партійною та власне американською. За словами дослідниці, для істориків діаспори, які головну увагу приділяли державотворчим процесам, в авангарді яких стояла ОУН, та подіям, що справили вирішальний вплив на трансформацію ідеологічних і програмних засад українського націоналістичного руху, особливий інтерес становили три групи питань: 1) Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р.; 2) діяльність похідних груп ОУН; 3) III надзвичайний великий збір ОУН 1943 р.[520, с. 147]. Натомість американська історіографія спрямувала свою увагу переважно на ті аспекти руху, які були «незручними» для українських націоналістів, зокрема тоталітарний характер руху, події на Волині та ін.

Огляд західної історіографії визвольної боротьби українців у Другій світовій війні, включно з подіями в Карпатській Україні, здійснив В. Верига[128, с. 41 – 55]. При цьому автор виділив 4 блоки праць за тематичним спрямуванням: 1) Карпатська Україна в дослідно-мемуарній літературі – жовтень 1938 року – березень 1939 року; 2) роботи про ОУН під час Другої світової війни; 3) висвітлення повстанського руху в Україні – 1941 – 1950 рр.; 4) дослідження історії Української дивізії «Галичина». Позитивом даної праці є те, що в ній містяться згадки про видані мемуари і праці з даної проблеми, про які взагалі не було відомо дослідникам в Україні. Українська

зарубіжна історіографія збройного спротиву ОУН і УПА радянській західноукраїнських земель також розглянута в статті В. Жупника [247, с. 176 – 179]. Разом з тим автор фактично зосередив увагу на аналізі суперечностей у висвітленні національно-визвольного руху між прихильниками руху С. Бандери, А. Мельника та «двійкарями».

У 80-х рр. минулого століття українська зарубіжна історіографія більш послідовно інтегрувалася до світового історіографічного процесу й продовжила історіографічні дослідження вже більш об'єктивно й безвідносно до власних поглядів істориків. Такі зміни були пов'язані не лише з певним відходом від створення історичних праць на підтримку того чи іншого політичного угруповання, а й появою нового покоління істориків, які вже не були заангажованими на тій чи іншій проблемі. Крім того, змінилося й загальне спрямування історичних досліджень, у центрі яких постала не держава й суспільство в цілому, а людина. Особливо помітним цей напрям є в дослідженні воєнної історії. Загалом, як вірно зауважує сучасна дослідниця Н. Маковська, західна історіографія, не полишаючи глобальних «макроісторичних», узагальнюючих досліджень, пов'язаних з Другою світовою війною, нині інтенсивно й успішно розробляє «мікроісторичні» аспекти: повсякденне життя і побут людини – цивільної в окупації, військової – на фронті, ув'язненої, вирваної зі звичного контексту й усталеного плину життя – за колючим дротом концтаборів чи у катівнях; «казусну» поведінку в екстремальних ситуаціях; особливості масової й індивідуальної свідомості у «пограничних ситуаціях»; функціонування стереотипів, зміни у світосприйнятті у період катаклізмів (у нашому випадку – подвійну чи потрійну ломку звичного способу життя відповідно до ланцюга: кінець мирного життя / встановлення окупаційного режиму/ відновлення радянської влади [2, с. 14].

В українській радянській історіографії певні методологічні зміни й переоцінка історіографічного процесу розпочалися лише в умовах горбачовської перебудови. Проте, як вірно відзначив С. Кульчицький,

«українська радянська наука в середині 1980-х рр. виявилася абсолютно неготовою до переосмислення минулого». Тому тогочасні історики почали вивчати праці попередників – українських істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. Вивчення подібного досвіду і накопиченого матеріалу хоча й було позитивним, проте методологічні конструкції, на жаль, на той час уже не відповідали передовим досягненням світової історичної науки[363, с. 162].

Історіографічний та методологічний аспекти висвітлення «білих плям» української історії на сторінках публіцистики 1989 – 1991 рр. розкрив В. Тарасов[610]. Власне, унікальність перебудовної історіографічної ситуації він вбачав у тому, що поряд із науковими студіями в історіографічному просторі кінця 1980-х – початку 1990-х рр. діяв надзвичайно потужний фактор публіцистичних досліджень, з яким власне і прийнято пов'язувати всі основні зрушення в розвитку знань про минуле. Авангардна роль історичної публіцистики, її визначальне місце в дослідницькому процесі, пріоритет історичної проблематики на сторінках періодичних газет і журналів зумовлювали, на переконання дослідника, й основні характерні риси (як позитивні, так і негативні) тодішньої історіографічної ситуації[610, с. 132].

Певні огріхи історіографії перебудовного періоду відзначали й тогочасні історики. Так, Г. Касьянов стверджував, що введення до наукового обігу невідомих раніше документів було позитивним у сенсі накопичення фактичного матеріалу, але не спричинило помітних позитивних зрушень в історичному знанні[299]. Крім того, справедливим є зауваження О. Реєнта про те, що скасування цензури й розширення видавничих можливостей спростило вихід друкованої продукції в обіг. У свою чергу, це дозволило багатьом авторам уникати бодай формальної наукової експертизи, що негативно позначається на якості їхніх праць[525, с. 36].

Серед історичних досліджень кінця 80-х рр. минулого століття, присвячених історії західноукраїнських земель, варто відзначити колективну працю під редакцією Ю. Сливки[149], яка стала певним відображенням змін, що відбувалися у свідомості радянських істориків на зламі епох. У цілому,

ще слідуючи радянській методологічній традиції, автори зробили певний підсумок історіографії проблемних питань возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР, здійснили аналіз праць не лише радянських істориків з даної проблеми, а й праць зарубіжних істориків, хоча і з характерними критичними зауваженнями, притаманними для радянської історіографії.

Період державної незалежності України ознаменувався появою ряду узагальнюючих історіографічних досліджень, автори яких на основі нових джерел та архівних документів, які раніше були недоступними для дослідників, отримали можливість не лише відтворювати невідомі раніше сторінки історії, а й переосмислити історіографічний процес попередньої епохи, виявити його позитивні і негативні сторони, у тому числі і в контексті досліджуваної проблеми. Це, зокрема, «Історіографія історії України» А. та В. Коцурів[939], «Призабуті постаті української історіографії ХХ століття» В. Яремчука[687], «Історіографія кризи історичної науки. Український контекст» В. Головка[183], «Українська історіографія» Я. Калакури[292], «Короткий нарис української історіографії» І. Загорного[248], «Сучасна світова історіографія» Л. Зашкільняка[927] та ін. Той факт, що авторами цих праць є як молоді історики, так і історики радянської епохи, засвідчив, серед іншого, про настання нового етапу історіографічного процесу в Україні. Адже, як справедливо відзначив Я. Калакура в передмові до видання власного курсу лекцій, «підготувати такий курс... вдалося завдяки, з одного боку, відновленню державної незалежності України, її демократизації, а з другого боку, у результаті звільнення переважної більшості українських істориків, у тому числі й автора, від ідеологічних стереотипів тоталітарної доби, переосмислення вузлових проблем національної історії, історії української думки»[292, с. 3]. Водночас він застерігає від бездумного відкидання історіографічних публікацій радянського періоду, «оскільки, попри всю їх ідеологічну заангажованість, вони давали загальне, хоч і далеке від істини й об'єктивності, уявлення про тенденції суперечливого, часом

спотвореного, розвитку історичних знань, висвітлювали діяльність конкретних істориків, наукових установ...[292, с. 13].

Разом із переліченими працями з'явилося кілька досліджень, які простежують розвиток української радянської історіографії. Так, бачення істориками суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1950-х рр. аналізується в численних наукових статтях та монографії Ю. Ніколайця[472], за результатами яких було захищено докторську дисертацію. Автор, зокрема, переконаний, що головна комуністична ідея – ідея соціальної рівності – виявилася не тільки недосяжною, а й утопічною. Відповідно, мрія людства про справедливе суспільство поступово виродилася в комуністичному варіанті у віру у «світле майбутнє», а різноманітні досягнення на шляху будівництва комунізму всіляко пропагувалися й під них підводилося «наукове обґрунтування». Як наслідок, історики у своїх працях захищали постулати марксистсько-ленінського вчення, а для кращого їх засвоєння широкими верствами населення використовували й узагальнювали методи ведення ідеологічної роботи партійними організаціями[472, с. 33]. Тому радянська історична наука була тісно пов'язана з ідеологією й користувалася відповідною методологією, все більше відходячи від наукових принципів і методів пізнання.

Серед історіографічних праць останнього часу привертає увагу дослідження В. Яремчука[686]. Розглядаючи українську радянську історіографію післясталінської доби, автор детально проаналізував тогочасні ідеї, інтерпретації, концепції, які складали зміст уявлень про історію України. При цьому дослідник виділяє два етапи у розвитку вивчення українськими істориками «свого минулого» – середини 1950-х – початку 1970-х рр. та початку 1970-х – середини 1980-х рр., які, на його думку, певною мірою різняться як історіографічними версіями історії України, так і соціокультурними обставинами, що зумовлювали ці версії[686, с. 14]. У цілому, на переконання автора, бачення минулого України в офіційній

українській радянській історіографії було поглибленою, наповненою фактологічними аргументами, але й деякими положеннями суто історіографічного походження, версією ідеологічного дискурсу[686, с. 471].

Як вірно стверджує В. Яремчук, «однією з найпомітніших обставин, в яких доводилося працювати історикам УРСР в усі періоди існування історичної науки в республіці, була обмеженість інформаційної бази досліджень, що стало, головним чином, наслідком цілеспрямованої політики держави. З іншого боку, у другій половині 1950-х – 1960-х рр. бачимо спроби ліберальних змін у цій сфері, які, проте, не торкалися її фундаментальної риси – бажання визначати і контролювати геть усі інформаційні потоки»[686, с. 127].

Що стосується сучасної історіографії безпосередньо історії західноукраїнських земель, то тут слід відзначити перш за все розширення кола наукових інституцій, які фахово займаються цією проблемою. Крім Інституту історії України НАН України та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (раніше – Інститут суспільних наук), активно історію західноукраїнських земель досліджують створені в період незалежності Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та його Львівське відділення, Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України, Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка та ін. Крім того, історія краю перебуває в центрі дослідницької уваги інститутів, факультетів і дослідних центрів Львівського, Ужгородського, Чернівецького, Прикарпатського, Волинського, Тернопільського національних університетів, Національного університету «Острозька академія», Рівненського державного гуманітарного університету, інших навчальних і наукових закладів Західної України.

Серед спеціальних історіографічних досліджень історії західноукраїнських земель кінця 1930-х – початку 1940-х рр. слід відзначити дисертацію Т. Гуменюк[758]. Аналізуючи масив радянських праць з

проблеми, авторка робить висновок про їх намагання шляхом маніпуляції фактів, фальсифікації подій та іншим чином виправдати злочинну змову диктаторів Сталіна і Гітлера. На її переконання, більшість істориків, що досліджує етноісторичні традиції народу та державно-соборний процес в Україні, вважає: восени 1939 р. Східна Галичина і Західна Волинь були приєднані (інкорпоровані) до складу СРСР – УРСР; при цьому окремі дослідники, насамперед історики права, які аналізують переділ Польщі з позицій міжнародного права, вважають вступ Червоної Армії у Східну Галичину і Волинь радянською окупацією[757].

Історіографію встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку Другої світової війни розглянуто також у дисертаційних дослідженнях О. Гуменюк[756], В. Ковалюка[769] та С. Кондратюк[772]. Дисертація О. Гуменюк є одним з найновіших досліджень проблеми радянзації західноукраїнських земель у 1939 – 1941 рр., в якому досить широко розкрита історіографія питання. Наукові праці з обраної теми авторка умовно розділяє на чотири групи: радянську, сучасну українську, українську діаспорну, зарубіжну історіографію[755]. У свою чергу, історіографія відновлення радянського режиму в західноукраїнських областях у повоєнний період проаналізована в дисертації М. Леськів[776]. У ній переважно охарактеризовано праці радянських істориків, дослідників української діаспори та більш докладно – новітня українська історіографія. У праці В. Ковалюка, написаній на початку 90-х рр. минулого століття, здебільшого йдеться лише про праці радянського періоду, окремі дослідження українських зарубіжних істориків та перші спроби переосмислення проблеми в незалежній Україні. С. Кондратюк аналізує переважно правову сторону питання, тому історіографія представлена значною мірою працями юристів. Так само правові аспекти встановлення і розбудови радянського державного режиму в Північній Буковині у повоєнні роки і відповідна історіографія проблеми розглянуті в дисертаційному дослідженні Ю. Сайфуліної[807].

Більш докладно історіографія історії західноукраїнських земель 1939 – 1950 рр. проаналізована в дисертації Ю. Сороки[818]. Автор, зокрема, виділяє чотири основні періоди дослідження теми: кінець 1939 – середина 1950-х рр., друга половина 1950-х – середина 1960-х рр., друга половина 1960-х – кінець 1980-х рр., період незалежності. У роботі розкрито роль українських радянських та українських зарубіжних істориків у вивченні історії західноукраїнських земель, діяльність у цій сфері наукових інституцій в УРСР та за кордоном, проаналізовано зміни в історіографії, що настали в роки перебудови, а також детально досліджено стан розробки проблеми в умовах державної незалежності України. Разом з тим Ю. Сорока виділяє ряд проблем, які потребують подальшого висвітлення, серед яких – з'ясування особливостей політики різних режимів і владних структур щодо населення Західної України, системний аналіз катастрофічних наслідків німецько-радянського і польсько-українського протистояння, політичних репресій, депортацій, міграційних процесів та ін.[817, с. 12]. Історіографія історії західноукраїнських земель повоєнного періоду розглянута в дисертації С. Монченка[787], проте специфіка дослідження – державне управління, зумовила і відповідний аналіз праць. Історіографія історії Західної України частково подається в монографії В. Стецкевича, яка стала однією з перших в незалежній Україні історіографічних праць, присвячених початковому періоду Другої світової війни[601]. Заслуговує на увагу й стаття дослідника, в якій розглянуто перебування українських земель під румунською окупацією в роки війни в сучасному молдавсько-румунському дискурсі[602], оскільки праці перш за все румунських істориків рідко стають предметом аналізу українських вчених.

Також окремі аспекти історіографії проблеми висвітлені в монографічних та дисертаційних дослідженнях інших авторів, присвячених певним проблемам історії краю.

Загалом аналіз новітніх історіографічних праць з питань історії західноукраїнських земель 1930-х – початку 1950-х рр. дає підстави

стверджувати про наявність кількох проблем, які й досі гостро дискутуються не лише в українській, а й зарубіжній історіографіях. До таких, зокрема, належать питання входження західноукраїнських земель до складу УРСР за наслідками німецько-радянського пакту про ненапад і розчленування Польщі, діяльності українського національно-визвольного руху, українсько-польські відносини в роки Другої світової війни та ін.

Історіографія питання перебування українських земель у складі Другої Речіпосполитої представлена переважно в дисертаційних дослідженнях[759; 780; 802; 816; 825] та окремих працях. Зокрема, огляд історіографії українсько-польських відносин довоєнного періоду зроблено в загальних працях з історії Польщі. У цьому контексті перш за все вирізняються «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів» Л. Зашкільняка й М. Крикуна[926] та докторська дисертація й ряд монографій Л. Алексієвець[736; 67; 68; 909]. Загалом це одні з перших сучасних комплексних досліджень історії сусідньої держави, які базуються на широкому колі зарубіжних і вітчизняних джерел та наукових праць, а їхні автори є визнаними фахівцями з даної проблеми. Слід вказати на певну загальну відмінність бачення проблеми українською та польською історіографією. Зокрема, українські історики, незважаючи на деякі відмінності у трактуванні подій вересня 1939 р., загалом акцентують увагу на важливості їх з точки зору української соборності та забезпечення права народу жити в одній державі, доводять їх відповідність тогочасному міжнародному праву. У свою чергу, польські автори вказують на злочинну змову Гітлера і Сталіна, порушення двосторонніх угод між Польщею та СРСР і, як наслідок, нелегітимність, з їхньої точки зору, приєднання Західної України до складу СРСР і УРСР. При цьому наведення істориками різних аргументів на підтримку власних концепцій і відсутність порозуміння в ключових аспектах проблеми свідчить про необхідність її подальшого дослідження.

Історіографія політико-правового становища Закарпаття у складі іноземних держав, його місця у міжнародних відносинах розкрита в працях М. Болдижара, С. Болдижара, С. Віднянського, В. Гирі, І. Короля, Р. Офіцинського, Б. Ринажевського, В. Лемака та ін. При цьому перші спроби переглянути окремі положення радянської історіографії проблеми було зроблено ще в 1990 р. у спільній праці О. Довганича, З. Пашкуя та М. Трояна[227]. У свою чергу, історіографії становлення державності Карпатської України, боротьби Карпатської Січі проти угорських завойовників присвятили окреме місце у своїх дослідженнях І. Буковинський, М. Вегеш, М. Делеган, О. Довганич, В. Задорожний, В. Худанич та ін.

Історіографія історії перебування українських земель у складі Румунії певною мірою розглянута в працях таких сучасних дослідників, як І. Буркут, С. Гакман, С. Осачук, І. Піддубний, В. Фісанов та ін. Вивченню невідомих сторінок історії Буковини довоєнного періоду також присвячено ряд дисертаційних досліджень, в яких зроблено стислий аналіз історіографії питання[795; 823]. Однак саме історія та історіографія історії Північної Буковини та інших земель, які входили в довоєнний період до складу Румунії, розроблені досить слабо значною мірою через недостатність фахівців, які можуть працювати з історичними джерелами на румунській мові.

Короткий огляд історіографії політики і планів іноземних держав щодо українських земель зроблено в працях радянського періоду В. Волкова[158 – 159], І. Попа[513 – 514], М. Швагуляка[673], А. Шлепакова[905] та інших авторів. Певну увагу цій проблемі також присвячено в колективному дослідженні «Україна і зарубіжний світ»[627], ряді узагальнюючих праць. На сьогодні окремі аспекти історіографії проблеми знайшли своє відображення у дисертаційних дослідженнях О. Богіва, М. Вегеша, І. Гапоненко, Н. Свідерської[738; 746; 751; 808], монографіях М. Вегеша, М. Гетьманчука, І. Дробота, В. Косика [122 – 126; 181; 234; 349], наукових працях С. Віднянського, С. Гакмана, Д. Злепка, М. Коваля, І. Кулинича,

С. Кульчицького, В. Кучера, О. Маруценка, М. Токаря, А. Трубайчука, М. Швагуляка та ін. Разом з тим різноманіття думок фахівців і тривалі дискусії щодо досліджуваного питання актуалізують вивчення сучасної історіографії проблеми.

Процесу приєднання й радянзації західноукраїнських земель у 1939 – 1941 рр. в період незалежності України присвячено ряд збірників документів і монографій[42; 359], дисертаційних досліджень[756; 769; 772], в яких розглянуто не лише сучасну, а й радянську та зарубіжну історіографію. Окремі аспекти історіографії досліджуваного питання знайшли відображення у працях Я. Грицака, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, В. Комара, В. Макарчука, С. Макарчука, В. Сергійчука, Ю. Сливки, В. Стецкевича та багатьох інших істориків, правознавців, політологів, соціологів[15; 600; 777]. При цьому виокремилося ряд аспектів, які потребують подальшого і більш детального історіографічного дослідження. Серед них – питання легітимності вступу Червоної армії на західноукраїнські землі і приєднання їх до СРСР та УРСР; правомірність і представницький характер формування державних органів; ставлення нової влади до місцевих українців, поляків та представників інших національностей; політика уряду щодо церкви, громадських організацій та інших суспільних інститутів; діяльність на приєднаній території військових і спецслужб та забезпечення й дотримання ними прав громадян тощо.

Історіографія окупаційного режиму й злочинної діяльності нацистів та їх союзників на території України, зокрема в її західних областях, відображена в працях таких сучасних дослідників, як Н. Антонюк, П. Брицький, І. Ветров, М. Головка, М. Коваль, В. Король, В. Кучер, О. Лисенко, І. Муковський, В. Офіцинський, Р. Офіцинський, Ф. Полянський, А. Трубайчук та ряд ін. При цьому сформувався ряд проблемних питань, які потребують подальшого дослідження з урахуванням нових архівних документів та всестороннього й неупередженого аналізу здобутків новітньої історіографії. Серед них – причини невдач Червоної армії в початковий

період німецько-радянської війни, ставлення окупаційної влади до окремих верств і прошарків населення окупованих територій, особливості управління в німецькій (зокрема в рейхскомісаріаті «Україна» та дистрикті «Галичина»), румунській та угорській зонах окупації тощо. Покажемо, скажемо, є той факт, що національні історіографії країн, які брали участь в окупації українських земель у роки війни, намагаються пом'якшити відповідні акценти, вказати на певні позитиви окупаційної політики своїх держав на відміну від нацистів тощо. Характерною в цьому плані є праця румунського історика І. Ністора, який стверджував, що румунська влада робила все для розквіту краю, а не для економічного визиску, турбувалася про забезпечення національних і культурних прав місцевих мешканців[714]. Подібні тенденції простежуються і в угорській історіографії щодо становища Закарпаття.

У працях А. Боляновського[102], І. Вєтрова[134], Ю. Киричука[312 – 318], А. Русака[542], В. Шайкан[664 – 665] та інших дослідників, які розкривають особливості колабораціонізму на українських землях, також частково розглянуто історіографію проблеми. Є й окремі наукові розвідки, присвячені історіографії співпраці населення України з окупантами[414 – 415]. Характерно, що серед основних причин колаборації місцевого населення в роки війни більшість істориків називає репресивні дії радянської влади щодо населення власної держави, у тому числі й жителів Західної України. Водночас в історіографії недостатньо розкриті заходи нацистів, спрямовані на залучення українців та представників інших національностей на свою сторону.

Історіографія радянського руху Опору й діяльності партизанських загонів у німецькому тилу була досить докладно висвітлена в радянський період як у працях загального характеру, присвячених перебігу бойових дій, так і спеціальних. З цього питання були опубліковані численні документальні свідчення[48; 466 – 467; 634], ряд монографій[194; 365; 367; 578; 877], у тому числі історіографічних[322], та мемуарів. Проте більшість з цих праць носила скоріше не науковий, а публіцистичний характер. Крім того, практично всі

автори виступали з осудом українських націоналістів, згадуючи їх виключно як нацистських прислужників та кримінальних злочинців[27; 150]. Також практично для всіх цих праць є характерним возвеличення провідної ролі Комуністичної партії в організації й розгортанні партизанського руху, цей рух загалом подавався як всенародний та був надмірно героїзованим, натомість менше уваги приділялося окремим особистостям, справжнім героям того часу. Тому сучасна історіографія проблеми повинна заповнити ці прогалини, поставивши в центр дослідження людину, а не державу.

На окрему увагу в контексті дослідження українського національно-визвольного руху та руху Опору нацистській окупаційній владі заслуговують праці, в яких розглядається історіографія ОУН та УПА. Її почали неупереджено вивчати лише після здобуття Україною незалежності, проте активність дослідників на сьогодні дозволила значною мірою заповнити й ці невідомі раніше сторінки з історії України. Проблемі УПА уже в перші роки незалежності України було присвячено ряд наукових конференцій та круглих столів, зустрічей ветеранів визвольного руху з науковцями і громадськістю тощо[423; 633]. На сьогодні історіографія ОУН та УПА розкрита як у спеціальних наукових працях[215; 267; 499], так і окремих розділах дисертаційних та монографічних досліджень. Окремо слід відзначити вихід бібліографічних довідників з цього питання[144; 928; 938; 940]. Помітний вклад у дослідження історіографії українського національно-визвольного руху та націоналістичного руху Опору в роки Другої світової війни за роки незалежності внесли С. Демидов, І. Іваненко, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Марущенко, Я. Примаченко, В. Якунін та ін.

Серед дослідників історії ОУН і УПА важливе місце посів А. Кентій, який видав ряд монографій з цієї проблеми, вперше в Україні залучивши до наукового обігу значний масив архівних документів, як тих, що належали безпосередньо українським націоналістам, так і тих, що відклалися радянськими органами в ході боротьби з національно-визвольним рухом в Україні. Величезний масив архівних документів з історії ОУН, УПА,

окремих аспектів політики радянської влади в Західній Україні оприлюднив В. Сергійчук. Є. Горбуров, В. Нікольський, Г. Стародубець, Ю. Шаповал, М. Шитюк та інші історики більш детально дослідили діяльність ОУН і УПА в окремих регіонах, у тому числі й історіографію питання, що є надзвичайно важливим для встановлення території поширення українського націоналістичного підпілля, його методів і тактики дій у різних умовах. І. Патриляк на основі архівних документів ґрунтовно проаналізував військові аспекти організації й діяльності ОУН на початковому етапі Другої світової війни, В. Дзьобак вніс помітний вклад у встановлення ролі Тараса Бульби-Боровця і його армії в українському національно-визвольному русі. Репресивна політика радянської влади по відношенню до учасників національно-визвольного руху в західних областях України та членів їхніх сімей розкрита в працях Т. Вронської, О. Рубльова, А. Русначенка, О. Сущук, Ю. Черченка, Б. Яроша та ін. Окремі аспекти історії українського національно-визвольного руху та історії західноукраїнських земель у роки війни та повоєнні роки загалом дослідили В. Баран, В. Великочий, М. Головка, Я. Ісаєвич, Г. Касьянов, В. Ковальчук, С. Кугутяк, О. Ленартович, І. Лучаківська, Й. Надольський, А. Рибак, О. Стасюк, Ю. Сливка та багато інших. Серед зарубіжних дослідників історії українського національно-визвольного руху, які також здійснили аналіз історіографії проблеми, перш за все слід відзначити Дж. Армстронга[75], Ф. Брудер[693], В. Веригу[128], В. Косика[349], П. Мірчука[25; 454 – 455] та ін.

Привертає увагу й діяльність групи істориків під керівництвом С. Кульчицького, утвореної при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, зусиллями якої лише протягом 1997 – 2005 рр. було підготовлено і видано понад 30 монографій, наукових збірників, довідкових матеріалів тощо. Багато з названих вище дослідників певний час працювали у складі цієї групи, тому видані ними праці враховані в наведеній статистиці. Комісія також оприлюднила власний фаховий висновок з цієї проблеми, який став

підсумком її кількарічної діяльності[481]. Згідно з «фаховим висновком» ОУН і УПА боролися за незалежність України одночасно проти нацистів, радянської влади та польського підпілля, тобто всіх іноземних сил, які були представлені на західноукраїнських землях у досліджуваний період.

Проте такий висновок викликає заперечення в ряду дослідників та публіцистів. Традиційно критичні зауваження на адресу істориків, які в складі названої робочої групи досліджували діяльність ОУН і УПА, висловлював В. Поліщук. Не оминув він своєю увагою і їхнього висновку, піддавши його гострій критиці[885]. Проте праці цього автора є скоріше публіцистичними, а висновки – недостатньо обґрунтованими. В. Іваненко та В. Якунін предметом власного дослідження[265] обрали, як зазначається в передмові, «переважно новітню історіографію історії ОУН і УПА, методологію досліджень, джерельну базу». Їхня праця є цікавою та корисною як з точки зору постановки проблеми, так і проведеної роботи. Разом з тим вони фактично аналізують лише праці сучасних українських істориків, які входили до складу робочої групи при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. На жаль, автори не вдавалися до детального аналізу праць своїх опонентів та здобутків зарубіжної історіографії, зокрема польської, яка напрацювала значний масив матеріалів з даної проблеми. Загалом В. Іваненко та В. Якунін досить критично розцінюють «фаховий висновок». У цілому погоджуючись з окремими його положеннями, вони наголошують, що його автори «виступають власне адвокатами, підміняючи фактично процес наукового пізнання оунівського руху спробами його політичного захисту та моральної реабілітації»[265, с. 120]. У свою чергу, історики роблять «однозначний висновок про реакційний, антинародний, антиукраїнський, а отже, і злочинний характер діяльності ОУН і УПА»[265, с. 141]. При цьому, засуджуючи авторів «фахового висновка» за оціночні судження, самі поступають так само. Не зовсім зрозумілим є вміщення авторами в додатках великої кількості документів і матеріалів, які становлять

за обсягом майже 2/3 монографії, оскільки всі вони вже раніше введені до наукового обігу.

В. Іваненко та В. Якунін у своєму дослідженні неодноразово говорять про «криваву місію батальйону «Нахтігаль» у сумнозвісних подіях 3 – 4 липня 1941 р. у Львові», ведучи мову про участь бійців батальйону у втратах польської інтелігенції та євреїв як про доконаний факт. Цитуючи досить широко працю В. Косика, в якій він наводить аргументи на спростування подібних звинувачень, історики твердять, що «В. Косик посилається на одні джерела, але, по суті, ігнорує (або не знає) інші»[265, с. 59 – 61], проте, знову ж таки, не наводять жодних нових документальних свідчень злочинної діяльності батальйону «Нахтігаль», окрім тих, що були оприлюднені у зв'язку зі «справою Оберлендера»[869].

Аналізуючи узагальнюючі праці щодо висвітлення в них проблеми ОУН і УПА, автори роблять висновок про те, що «в більшості новітніх видань такої тематичної спрямованості в Україні створюється враження неповноти викладу тих чи інших конкретно-історичних подій вітчизняної воєнної історії, їх поверхової, упередженої, тенденційної інтерпретації, а, отже, й сумнівної, псевдонаукової аргументації»[265, с. 76].

Рада Організації ветеранів України також оприлюднила ряд видань, в яких робиться короткий огляд історіографії проблеми та простежується намагання довести створення УПА за розпорядженням гітлерівців, «злочинну діяльність ОУН і УПА проти мирного населення» та ін., використовуючи при цьому вибрані архівні документи, матеріали ОУН, окремі публікації тощо. Зокрема, збірник «ОУН – УПА. Правдивая история»[483] розглядається його упорядниками «як видання, опонуюче висновкам робочої групи при Урядовій комісії України з вивчення діяльності ОУН – УПА». Крім того, вийшло три видання збірника «Документы изобличают», авторами й упорядниками якого виступили Г. Ткаченко (доктор філософ. наук), О. Войцеховський (канд. філософ. наук) та О. Ткачук (канд. юрид. наук). Їм належить ряд інших статей, брошур та збірників[153; 831; 845]. Статті цих

авторів становлять також значну частину збірника «Бандеризация Украины – главная угроза для России»[829], в якому міститься чимало образливих висловів на адресу жителів західних областей України. Лейтмотивом цих праць є звинувачення членів ОУН і УПА в співпраці з нацистами, злочинах проти мирного населення тощо.

Прикладом новітньої антинаціоналістичної пропаганди і шельмування українського національно-визвольного руху шляхом звинувачень його в співпраці з нацистами і злочинах проти цивільного населення є брошура «Дивизия СС «Галичина»[222], підготовлена до друку інтернет-проектom під промовистою назвою «Анти-Оранж». Однак автори цього видання лише передрукували окремі розділи з публікацій В. Поліщука та Е. Пруса, які вже раніше стали предметом окремих дискусій як у публіцистиці, так і в історіографії.

Проблеми українсько-польських взаємин у роки Другої світової війни, протистояння українського націоналістичного руху з польським націоналістичним підпіллям, а також трагічні події на Волині вже впродовж другої половини ХХ ст. викликали численні дискусії переважно між науковцями та громадськими діячами української й польської діаспор у країнах Заходу. Незважаючи на численні взаємні звинувачення, вже тоді були реальні спроби до налагодження контактів і порозуміння. Так, важливу роль у порозумінні поляків та українців у другій половині ХХ ст. відіграв видатний польський громадський діяч, редактор паризького журналу «Kultura» Єжи Гедройць. Він чи не першим висунув ідею співпраці між поляками, українцями та литовцями, відмовився від претензій на Львів та інші землі, які поляки вважали своїми, та розгорнув відповідну просвітницьку і пропагандистську роботу через матеріали журналу, написані відомими польськими та українськими істориками, філософами, громадськими діячами. Викликавши рішучі протести з боку непримиренного крила польської діаспори, Єжи Гедройць врешті домігся визнання своєї концепції з боку широких верств демократично налаштованих

співвітчизників і українців, а його погляди лягли в основу міжнаціональної концепції польської «Солідарності». У свою чергу, українська інтелігенція на сторінках журналу «Сучасність» та інших видань підтримувала починання польських діячів щодо демократизації власної держави, побудови громадянського суспільства тощо.

Після приходу до влади демократичного уряду в Польщі і здобуття Україною незалежності подібна співпраця розширилася. Науковці двох країн протягом останніх 20-и рр. провели значну роботу в пошуках порозуміння і вироблення якщо не спільної, то хоча б узгодженої позиції в поглядах на проблему двосторонніх відносин. Цьому сприяли, зокрема, робота міждержавної комісії щодо вироблення спільної позиції і підготовки підручників України та Польщі на початку 90-х рр. Згодом (у 1996 р.) процес порозуміння й об'єктивного дослідження проблеми українсько-польських відносин на рівні інституцій започаткували Світовий союз Воїнів Армії Крайової та Об'єднання українців у Польщі, залучивши до дискусії істориків двох країн. Наукове та методичне керівництво цією роботою з польського боку взяв на себе Військовий історичний інститут (Варшава), з українського – Волинський державний університет ім. Лесі Українки (Луцьк). Упродовж другої половини 1990-х – на початку 2000-х рр. почергово в Україні і Польщі відбувся ряд наукових семінарів, в яких брали участь по 15 – 20 істориків з кожної сторони. Здійснений обмін інформацією, поглядами й оцінками дозволив окреслити стан досліджень проблематики та узгодити підходи, що в підсумку сприяло оприлюдненню спільних позицій обох сторін. Здобутком семінарів є публікація багатотомної серії «Польща – Україна: важкі питання», яка містить доповіді, матеріали дискусій, а також схвалені узгодження й розбіжності позицій дослідників двох країн[632].

Варто відзначити, що сучасна українська історіографія проблеми розпочала своє становлення значно пізніше за польську, тож вітчизняні історики були змушені певною мірою виходити з напрацювань наших західних колег, по-новому осмислюючи та вибудовуючи історію

двосторонніх відносин на основі введених до наукового обігу невідомих раніше архівних документів, проливаючи світло не замовчувані в радянський період або підібрані тенденційно матеріали, сприяючи висвітленню «білих плям» в історії українського та польського народів.

Значний інтерес до проблеми українсько-польських стосунків в Україні виник під час ініційованої польськими вихідцями з Волині та учасниками «кресових» товариств акції на відзначення 60-річчя Волинської трагедії, коли від українців вимагали «покаятися й засудити злочини ОУН і УПА». Саме спроба вітчизняних істориків знайти відповідь на часто безпідставні звинувачення й розібратися в тому, що було причиною такого кривавого протистояння, та знайти шляхи до примирення й порозуміння з польським народом спричинили до виходу численних збірників документів та наукових праць. Водночас українські фахівці з даної проблеми О. Лисенко та О. Марущенко здійснили систематизацію видань, в яких розглядаються ті чи інші аспекти українсько-польських відносин періоду Другої світової війни, видавши тематичний бібліографічний покажчик[941]. Ще один бібліографічний покажчик праць з проблеми українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни уклала О. Каліщук[950]. На сьогодні вже є й ряд історіографічних праць, що висвітлюють бачення українськими істориками проблемних питань українсько-польських стосунків у цілому[270; 294; 516; 624; 638; 655] та, зокрема, причин і характеру трагічних подій на Волині[271 – 272; 412 – 413].

Певного поширення як в Польщі, так і в Україні набула запропонована польським дослідником Г. Мотикою класифікація праць польських істориків, які займаються даною проблематикою, на чотири групи: «традиціоналістів», «ревізіоністів», польських істориків українського походження та «позанаукові» праці[711]. У тій чи іншій мірі цієї класифікації дотримуються українські історики І. Цепенда[654], І. Ільюшин[271; 274] та ін. До «традиціоналістів» слід, у першу чергу, віднести тих польських вчених, які продовжують створювати свої праці у дусі комуністичної ідеології з

характерними для неї оцінками націоналістичного руху. Серед них можна назвати Г. Мазура, В. і Є. Семашків, В. Філяра та ін. дослідників, які входять до «кресових» товариств. Вони вимагають засудження ОУН і УПА як «злочинних організацій, які в роки війни здійснили геноцид польського населення на Волині». У свою чергу, їм до певної міри опонують «ревізіоністи», які на підставі документальних свідчень намагаються об'єктивно підходити до подій на Волині 1943 – 1944 рр. До цієї групи відносять Р. Внука, Г. Мотику, Т. Ольшанського, Р. Тожецького та ін. Чи не найбільший вклад у дослідження не лише українсько-польських відносин, а й діяльності ОУН і УПА вніс Г. Мотика, якому, серед іншого, належить ґрунтовна праця «Українська партизанка»[713]. Втім, як справедливо зазначає І. Ільюшин, дії УПА щодо поляків визнаються злочинними усіма польськими істориками. Різниця лише в тому, що «ревізіоністи» вважають, що ОУН і УПА мали на меті тільки усунути поляків з території етнічних українських земель, а «традиціоналісти» впевнені в тому, що це був «геноцид щодо польськості»[271, с. 58].

Характерною рисою польських істориків українського походження (Р. Дрозд, Є. Місило, М. Сивіцький та ін.) та більшості діячів української діаспори є намагання документально довести дискримінаційну політику польського уряду щодо українців як у довоєнні роки та роки війни, так і в повоєнній Польщі (акція «Вісла»), тим самим відстоюючи «право українців на самозахист». Їм з польської сторони протистоять відверто шовіністичні «позанаукові» праці А. Кормана[704 – 705], Е. Пруса[716 – 720] та ін., які маніпулюють фактами та використовують як доказ «злочинної діяльності українців» спогади очевидців подій на Волині. До цієї когорти належав і В. Поліщук, який, наголошуючи на своєму українському походженні, був одним з найактивніших публіцистів ідейного середовища «кресовиків». За його версією, «безжальність українських націоналістів до інших націй» слід вбачати в ідеології Д. Донцова, оскільки послідовники «інтегрального

націоналізму», засліплені ідеєю великої самостійної України, відкидали будь-які прогресивні ідеї та можливість компромісу[884; 886].

Аналіз польських праць з проблеми українсько-польського протистояння зробив Р. Грицьків[200]. У сучасній польській історіографії він виділяє два напрями, які, з огляду на політичну орієнтацію їх представників, умовно окреслює як «ліберально-демократичний» та «націоналістичний». Проте принципів розбіжностей з класифікацією Г. Мотики в нього немає. Тому «ліберально-демократичний» напрям практично тотожний «ревізіоністському», а «націоналістичний» поєднує в собі представників «традиціоналістського» та «позанаукового».

Проблемі українсько-польських відносин було присвячено ряд науково-практичних конференцій та семінарів, зокрема роботу окремої секції Міжнародного наукового конгресу «Українська історична наука на порозі XXI століття», який проходив у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 16 – 18 травня 2000 р. Доповіді і повідомлення, виголошені на цій секції, увійшли до другого тому матеріалів конгресу[451 – 452].

Багато українських і польських істориків та політиків розуміють згубність повернення до проблеми відносин між двома народами через призму відзначення трагічних сторінок нашої спільної історії, зокрема подій на Волині в роки війни. Так, відомий польський громадський і політичний діяч Яцек Куронь, висловлюючи власні роздуми напередодні 60-річчя Волинської трагедії, писав: «На такі роковини я дивлюся зі змішаними почуттями. Загиблим ми повинні віддати честь; ми мусимо про них пам'ятати. Однак, якщо це робити у ритмі річниць, то ми вихоплюємо кожен подію з її історичного контексту і таким шляхом даємо сфальшовану картину польсько-українських взаємин»[870].

Різні аспекти історіографії українсько-польського обміну населенням в 40-х рр. XX ст. знайшли своє відображення в дослідженнях відомих українських[35; 115; 614; 811] та польських[64; 695] авторів, були

проголошені на наукових конференціях та семінарах[15; 628]. Проте остаточно ставити крапку в цьому питанні рано, оскільки дослідники досі виявляють в архівах документи, які по-новому проливають світло на суперечливі моменти непростих українсько-польських взаємин, складні дипломатичні переговори між урядовими делегаціями не лише УРСР та ПНР, а й інших країн, особливості облаштування переселенців на новому місці, ставлення до них державних і партійних органів тощо. Загалом проблема українсько-польських відносин 30-х – 40-х рр. ХХ ст. потребує подальшого прискіпливого наукового дослідження.

На сьогодні історіографія возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною отримала певне висвітлення як у спеціальних монографічних дослідженнях, так і дисертаціях та окремих наукових працях Д. Данилюка, О. Довганича, В. Задорожного, М. Олашина та ін.[209 – 213; 761; 479; 492]. Водночас протягом останнього часу нерідко з'являються праці, які ставлять під сумнів не лише легітимність процесів, які проходили в Закарпатській Україні в 1944 – 1945 рр., а й легітимність перебування Закарпатської області у складі України в цілому. При цьому їхні автори, головним чином не історики чи юристи, а громадські діячі та представники певних політичних угруповань, намагаються «довести», що процес возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною не мав масової підтримки серед місцевого населення, а всі рішення та угоди, які його супроводжували, були завідомо нікчемними. Тому проблема возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною потребує історіографічного аналізу на основі нових архівних документів та критичного переосмислення уже відомих історичних фактів.

Значний вклад у висвітлення історіографії суспільно-політичних процесів та культурних перетворень у західноукраїнських областях у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. минулого століття внесли сучасні історики В. Даниленко, С. Макарчук, О. Малярчук, Т. Марусик, С. Монченко, О. Рубльов, С. Сворака, Ю. Сорока, Ю. Черченко, Ю. Шаповал,

Б. Ярош та ін. У свою чергу, історіографія історії церкви в роки Другої світової війни й повоєнний період, а також політики радянської влади щодо УГКЦ та УАПЦ знайшла своє відображення в дисертаціях, монографіях та окремих статтях таких дослідників, як Я. Білас[737], Б. Вол[157], О. Волинець[750], М. Гайковський[172], С. Гнот[752], В. Марчук[417; 781], О. Сурмач[820] та ін. Значний вклад у висвітлення проблеми внесли В. Войналович[151], О. Лисенко[381], В. Пащенко[501] та інші історики, які досліджують релігійне життя даного періоду в Україні в цілому. Висвітленню «білих плям» з історії церкви сприяють ряд збірників документів про відносини влади і церкви[39; 47]. Низка праць з історії церкви в Україні, в яких аналізується історіографія проблеми, вийшла також з-під пера дослідників діаспори[22 – 23; 108; 468].

Окремо слід відзначити ряд праць з етнічної історії В. Наулка[469, 470]. У них, зокрема, розглядається історіографія походження й розселення окремих етнографічних груп на території Західної України, а також детально проаналізовано етнічний склад населення краю за даними австро-угорських, польських, румунських, чехословацьких та радянських переписів населення.

Загалом аналіз історіографії з питань інкорпорації та радянзації західноукраїнських земель кінця 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. дає підстави стверджувати про значне зацікавлення дослідників цією темою. Справжній прорив у вивченні окремих питань з історії краю стався протягом останніх 20-и рр., коли до наукового обігу було залучено значну кількість документів, які раніше перебували на таємному зберіганні в архівах, а також з'явилася можливість для обміну думками між істориками України та їхніми колегами з інших країн. Проте й сьогодні чимало питань, про які йтиметься далі, є предметом дискусії та потребує особливої уваги дослідників.

1.2. Характеристика джерельної бази

Джерельна база історіографії інкорпорації західноукраїнських земель до СРСР та Української РСР у 1939 – на початку 1950-х рр. формувалася протягом 70-и рр. і за останні 20 р. істотно збагатилася шляхом залучення до наукового обігу численних документів, які раніше перебували в спецфондах архівів, появи на їх основі якісно нових досліджень, аналізу й синтезу кращих здобутків української радянської та зарубіжної історіографії. Завдяки цьому наявна джерельна база історіографії включення західноукраїнських земель до складу Радянського Союзу та Української РСР дозволяє відтворити особливості й конкретно-історичні умови діяльності кількох поколінь істориків як в Україні, так і за її межами, які активно займалися дослідженням проблеми.

Загалом джерельна база історіографії інкорпорації західноукраїнських земель до СРСР та Української РСР тісно пов'язана з історичними джерелами з цього періоду української історії. Відповідно, вона використовує поширену в джерелознавстві класифікацію. Разом з тим, як справедливо відзначив Я. Калакура[292, с. 19], «сучасна наука ще не виробила універсальної схеми класифікації, тобто наукової систематизації і групування джерел за певними спільними ознаками, оскільки для кожної епохи, для кожного історіографічного періоду розвитку історичної науки властиві деякі специфічні різновиди джерел».

Виходячи з поширеної в сучасній історіографії моделі класифікації, вважаємо за доцільне виділити такі основні групи джерел історіографії інкорпорації й радянзації західноукраїнських земель СРСР та Українською РСР:

- 1) носії безпосередніх історичних знань (узагальнюючі праці; монографії; дисертаційні дослідження; наукові статті і повідомлення; матеріали наукових конференцій, семінарів, конгресів і читань);

2) довідкові видання; підручники і навчальні посібники; рецензії та огляди праць;

3) документальні джерела (документи органів державної влади Радянського Союзу та Комуністичної партії, укази й постанови Президента й Уряду України періоду незалежності, документи новітніх політичних партій, громадських організацій та рухів, що стосуються розвитку історичних досліджень та їх проблематики);

4) історична публіцистика;

5) джерела особового походження (мемуари, спогади дослідників, їхні щоденники, листування тощо).

Зупинимось докладніше на характеристиці цих груп та їх особливостях. Узагальнюючі видання є пріоритетним історіографічним джерелом, оскільки їх створенням, як правило, займаються найбільш авторитетні вчені, теоретичні здобутки яких є певним дороговказом для інших дослідників. Такі видання значною мірою відображають основні напрями історіографічного процесу, а також вплив державних органів на розвиток і тематику історичних досліджень, що було характерним головним чином для праць радянського періоду. Так, приміром, у багатотомних академічних «Історії Української РСР» (українською та російською мовами), «Історії міст і сіл Української РСР» та інших тогочасних виданнях були чітко розставлені акценти щодо тлумачення тих чи інших процесів в історіографії західноукраїнських земель досліджуваного періоду, визначено основні терміни і поняття, якими повинні були оперувати історики при висвітленні подій і явищ. Відповідно, терміни «возз'єднання» та «визволення», «суспільні перетворення», «індустріалізація» та «колективізація» стали ключовими для будь-якого історика.

У свою чергу, український історіографічний процес за кордоном значною мірою характеризує «Енциклопедія українознавства» (1949 – 1952 рр.) за редакцією В. Кубійовича, створена під егідою Наукового Товариства ім. Шевченка у Європі, 47-томне видання «Літопису УПА»

(основна серія), яке було започатковане в Торонто як видання Об'єднання колишніх вояків УПА в США і Канаді та Товариств колишніх вояків УПА ім. ген.-хор. Тараса Чупринки, інші видання. Зарубіжна українська історіографія, на відміну від радянської, досить критично оцінювала суспільні перетворення в Західній Україні, характеризуючи їх термінами «приєднання», «новітнє поневолення», «депортації», «радянізація» та ін.

Автори новітніх узагальнюючих видань використовують як кращі методологічні напрацювання радянських істориків, так і українських зарубіжних істориків, свідченням чого, зокрема, є продовження розпочатих раніше серій джерел з історії України. Серед них проблеми історії Західної України детально розкриваються в академічному виданні «Україна крізь віки», «Енциклопедії історії України» та ін. Також триває видання «нової серії» «Літопису УПА» за матеріалами документів українських архівів (видається завдяки спільним зусиллям співробітників видавництва «Літопису УПА», Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України, Державного комітету архівів України та ін.).

Домінуючу групу історіографічних джерел складають тематичні монографії та дисертаційні дослідження, присвячені окремим питанням історії Західної України досліджуваного періоду, оскільки вони, як правило, актуалізують та розкривають ті чи інші аспекти проблеми, які не отримали належного висвітлення, критично аналізують історіографічні надбання попередників, вводять до наукового обігу нові історичні джерела. Крім того, тематика досліджень за певний проміжок часу дає можливість виявити особливості історіографічного процесу в цілому, роль державних органів, політичних партій, громадських організацій тощо в актуалізації окремих історичних проблем, вплив на дослідження певної проблеми тих чи інших історіографічних шкіл. Так, приміром, аналіз дисертаційних досліджень радянського періоду та їх тематика свідчить про чітку відповідність історичних досліджень ідеологічним настановам, їх певний

пропагандистський характер та ін.[739; 813]. У свою чергу, вагомий внесок у висвітлення актуальних проблем історії Західної України кінця 30-х – початку 50-х рр. минулого століття внесли дисертаційні дослідження таких сучасних дослідників, як Л. Алексієвець, Т. Гуменюк, С. Демидов, В. Ковалюк, В. Ковальчук, С. Кондратюк, В. Макаручук, О. Марущенко, С. Монченко, Й. Надольський, М. Сивирин, Ю. Сорока, С. Яким, Б. Ярош та багато ін. Характерно, що новітні праці значною мірою зорієнтовані на висвітлення проблем, які в радянський період були забороненими або визнавалися неактуальними[151; 482; 538]. Такі ж тенденції можна простежити в тематиці науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів тощо. Так, протягом останнього часу відбулося чимало наукових форумів, присвячених проблемам національно-визвольного руху в Україні, соборності українських земель, ролі церкви в суспільстві та ін.[179; 532], про які в радянський період не могло бути й мови.

Підручники і навчальні посібники серед історіографічних джерел займають специфічне місце. Як правило, виклад проблемних питань у них базується на найновіших досягненнях історичної думки, врахуванні усієї сукупності наявних джерел та їх критичному осмисленні. Разом з тим специфіка навчальної літератури полягає у доступному, часом науково-популярному, викладі матеріалу й намаганні донести його до якомога ширшого кола читачів. Крім того, навчальна література впливає на формування суспільної свідомості, певною мірою усталює точку зору студентів, у тому числі й майбутніх істориків-дослідників, на ту чи іншу проблему. Не є винятком у цьому і виклад у підручниках та посібниках проблемних питань історії Західної України 30-х – 50-х рр. ХХ ст. Культивована в радянських підручниках ідея братерської допомоги народів різних республік СРСР Західній Україні хоча й мала під собою реальне підґрунтя, проте цілковито замовчувала факти численних репресій проти місцевого населення, насильницького насадження індустріалізації та колективізації, ігнорування місцевих традицій і нищення культурних

цінностей. Свідченням подібних стереотипів, сформованих радянською навчальною літературою, є неприйняття частиною українського суспільства, приміром, ОУН і УПА як учасників національно-визвольного руху і борців за незалежність України, огульне звинувачення їх у співпраці з нацистами і злочинах проти мирного населення тощо. Певні спроби виправити ситуацію шляхом перегляду навчальних програм і видання підручників з альтернативною точкою зору були зроблені на початку 90-х рр. ХХ ст., при цьому через відсутність власних підручників з історії акцент робився на використанні в навчальному процесі праць істориків діаспори, зокрема Т. Гунчака, А. Жуковського, О. Субтельного та ін.[204; 244; 605 – 607].

Серед українських видань перших років незалежності, які одними з перших намагалися по-новому трактувати події і факти з історії Західної України досліджуваного періоду, слід відзначити академічне видання «Історія України: нове бачення» у двох томах[935 – 936], ряд інших підручників і посібників[109; 623], в яких хоча й засуджувалися окремі, замовчувані в радянській історіографії, факти й давалися критичні оцінки, проте вони були досить обережними. Видані в наступні роки підручники і посібники більш критично оцінюють дії радянської влади в Західній Україні, процес радянзації краю тощо. Значна увага приділяється національно-визвольному руху під проводом ОУН і УПА та ін. Загалом сучасна навчальна література у висвітленні історичних процесів у Західній Україні в 30-х – 50-х рр. минулого століття характеризується різноманітністю підходів в оцінках подій і явищ. Так, скажімо, у «Нарисі історії України ХХ століття» за редакцією академіка НАН України В. Смолія[945] сама назва відповідного параграфу – «Вступ Червоної армії в Західну Україну: окупація чи приєднання» – відображає дискусійність поглядів істориків на цю проблему. Автори посібника також не дають однозначної відповіді на це питання. Водночас обґрунтовано наголошується на беззаконнях і репресіях радянської влади проти населення краю, акцентовано увагу на двох напрямках українського руху Опору – прорадянському й націоналістичному. У

навчальному посібнику Ю. Мицика, О. Бажана, та В. Власова[944] події, що мали місце в Західній Україні після вересня 1939 р., трактуються як «окупація» та «анексія», що проходила під демагогічними гаслами возз'єднання. Автори також чітко виділяють дві течії руху Опору нацистам в Україні – українську (націоналістичну) і радянську.

Частина новітньої навчальної літератури все ще трактує національно-визвольний рух у Західній Україні у руслі радянської історіографії. Так, наприклад, автор російськомовного підручника з історії України О. Лосєв[942, с. 318 – 322] не визнає боротьбу ОУН і УПА складовою руху Опору нацистському режиму, звинувачує, посилаючись на неназваних «провідних істориків і політологів», українських націоналістів у тісній співпраці з гітлерівцями і масових злочинах проти мирного населення, у тому числі знищенні бійцями «Роланду» і «Нахтігалю» тисяч людей різних національностей, розстрілах членами Буковинського куреня євреїв у Бабиному Яру тощо.

До джерел з історіографії інкорпорації та радянзації західноукраїнських земель УРСР та СРСР належать також огляди та рецензії на збірники документів і наукові праці, які спрямовані на висвітлення «білих плям» досліджуваної проблеми. Так, зокрема, В. Кучер оприлюднив ряд рецензій на нові видання з історії національно-визвольної боротьби в Україні 40 – 50-х рр. ХХ ст.[733 – 734], в яких дається коротка характеристика історіографічного процесу, аналізується наявна джерельна база й доробок українських зарубіжних та сучасних істориків з проблем ОУН і УПА, простежується певна тяглість традицій у дослідженні даного питання, особливості роботи з джерелами вчених діаспори та істориків сучасності в Україні.

Значний інтерес для дослідження становлять і рецензії на загальні праці, в яких висвітлюються ті чи інші питання історії західноукраїнських земель. Зокрема, у рецензії Б. Андрусина[732] на працю С. Кульчицького «Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.)» відзначено особливості

сучасного історіографічного процесу і неоднозначність думок істориків в оцінках українського націоналізму, діяльності ОУН і УПА, позиції з цього питання ліво- і праворадикальних партій тощо. Аналізуючи думки С. Кульчицького щодо некоректності порівняння діяльності українських націоналістів, які не побудували своєї держави, з нацистами, твердження про те, що перший збройний опір країнам-агресорам нацистського блоку вчинила українська держава – Карпатська Україна, автор розглядає подібні тези у контексті ставлення до проблеми сучасної української історіографії, відмінностей сучасної методології від радянської.

Загалом рецензії та огляди наукових праць і документальних збірників, написані авторитетними вченими-фахівцями, не лише актуалізують нові документи й історіографію, а й містять детальну характеристику джерел, звертають увагу на проблеми, які не знайшли належного висвітлення в історіографії, висвітлюють дискусійні моменти та окреслюють перспективні напрями наукових досліджень тощо.

Своєрідним історіографічним джерелом з досліджуваної проблеми є енциклопедична література, путівники, бібліографічні довідники і покажчики. Ця своєрідність полягає в тому, що видані в той чи інший період вони не лише відображають джерельну базу та стан дослідження проблеми, а й дають можливість простежити, які напрями в її дослідженні переважали, які наукові школи досліджували ті чи інші аспекти, відмінності між ними в застосування методології дослідження тощо. Зокрема, такі відмінності легко простежити при порівнянні тематичних статей, приміром, «Радянської енциклопедії історії України» та «Енциклопедії історії України», яка видається зараз. Крім того, видані в радянський період довідкові і бібліографічні видання, вступні статті, пояснення чи інший допоміжний матеріал дозволяють простежити вплив державних і партійних органів як на тематику досліджень, так і на особливості використання і цитування праць попередників, доступ до їхніх праць чи, навпаки, замовчування. Зокрема, документи з історії національно-визвольного руху в Україні багато

десятиліть зберігалися в спецфондах архівів, а радянські історики мали лише обмежений доступ до джерел з цієї проблеми, які підбиралися і використовувалися тенденційно з метою дискредитації руху і звинувачення його учасників – членів ОУН і УПА у злочинах. У наш час більшість архівних документів стала доступною для загалу і активно вводиться до наукового обігу[28]. Відповідно, з'явилися довідкові видання, які дають можливість зорієнтуватися у масиві документів та наукових праць з цієї проблеми[928; 938; 940]. Історіографічним джерелом для вивчення національно-визвольного руху є й довідники осіб, які брали участь у боротьбі проти насадження радянської влади на території окремих областей[17; 918] тощо.

Подібна тенденція спостерігається і в дослідженні інших аспектів проблеми включення західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР. Так, зокрема, у радянський період після заборони Української греко-католицької церкви її прихильників продовжували шельмувати як посібників нацистів, зрадників народних інтересів. Як наслідок, більшість праць з цієї тематики мала відповідні назви[858; 864; 889]. З такими ж промовисто-звинувачувальними назвами виходили й бібліографічні покажчики та збірники документів[911]. Проте відновлення діяльності УГКЦ наприкінці 80-х рр. минулого століття, зняття ідеологічних обмежень і грифу секретності з архівних документів дало можливість дослідникам оприлюднити документи про справжню роль і становище греко-католицької церкви в Західній Україні, а також про ставлення до неї радянської влади. З'явився й ряд збірників документів та наукових розвідок, покликаних заповнити цю прогалину в її історії[39]. Українські дослідники також отримали доступ до джерел та праць з історії церкви, які були видані зарубіжними істориками[22 – 23]. У результаті оприлюднення нових, вивчення і порівняння наявних джерел сучасна історіографія[246; 324] помітно просунулася вперед у дослідженні історії церкви.

Важливим джерелом історіографії проблеми є урядові, партійні й галузеві постанови радянського періоду щодо тих чи інших сфер суспільного життя, які мали істотний вплив на спрямування історичних досліджень та історіографії в цілому. Так, зокрема, своєрідним відголоссям постанови ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. про журнали «Звезда» і «Ленинград» стало доручення ЦК КП(б)У міністру внутрішніх справ Т. Строкачу і Архівному управлінню УРСР провести перевірку архівних і бібліотечних сховищ з метою вилучення з них «націоналістичної літератури» та передачі її до спецфондів. А вже 31 січня 1947 р. було прийнято постанову Львівського обкому КП(б)У, в якій, крім вимоги усунути від завідування книжними й рукописними фондами осіб, що не викликають політичної довіри, та встановлення контролю за видачею книг із бібліотеки з метою «заборони видачі націоналістичної літератури студентам», містився наказ переглянути тематику наукових тем з метою вилучення тем не потрібних і шкідливих (подібно темі, яку веде Б. Барвінський – працюючи над історією свого роду)[430, с. 74 – 75]. Подібні заходи щодо вилучення літератури й перегляду тем наукового дослідження проводилися і в інших областях України.

До ще більш сумнозвісних наслідків призвела постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР»[57, с. 80 – 89], яка посилила цькування істориків, що дотримувалися методологічних засад школи М. Грушевського і розглядали історичний процес на українських землях окремо від історії російського та інших радянських народів. Таким чином, постанова фактично заганяла істориків в концепцію спільної історії російського, українського та білоруського народів, яка згодом була розширена й усталена в постанові «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією»[51, с. 9 – 12].

Окремо слід відзначити ювілейні постанови ЦК КПСР та ЦК КПУ, що приймалися до річниць перемоги у війні, визволення України від нацистських загарбників тощо[34; 58; 61], возз'єднання України з Росією[59]

та інших дат. У них, зокрема, містилися й настанови для істориків щодо відображення й дослідження цих подій.

Помітний вплив на активізацію історичних досліджень, у тому числі й дискусії довкола окремих аспектів включення Західної України до складу СРСР і УРСР, історії ОУН і УПА тощо мали постанови ЦК Компартії України наприкінці 1980-х рр. та напередодні розпаду Радянського Союзу[3; 31; 60; 62], які мали відношення до історичних подій, а також відповідні ухвали громадських організацій, зокрема Народного руху України[32], та, дещо пізніше, політичних партій з оцінками подій минулого України. Подібні документи є, власне, важливим джерелом, що дає можливість простежити еволюцію поглядів тогочасного компартійного керівництва та лідерів громадських рухів на невідомі раніше або специфічно трактовані радянською владою та офіційною історіографією сторінки історії. Також вони внесли певні корективи у дослідження самого процесу включення й радянізації західноукраїнських земель, сприяли введенню до наукового обігу нових документів і перегляду ряду положень радянської історіографії. Крім того, тогочасні партійні постанови та ухвали громадських організацій з історичних питань сприяли розгортанню дискусії між прихильниками різних точок зору, у тому числі й між істориками, які дотримувалися радянської методології, та істориками, які відкинули її.

У новітній історії України певний вплив на дослідження проблемних питань з історії Західної України ХХ ст., зокрема українського національно-визвольного руху, мали Постанова Президії Верховної Ради України «Про перевірку діяльності ОУН – УПА» 1993 р., Постанови Верховної Ради України «Про склад тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України по сприянню у вивченні питань, пов'язаних з перевіркою діяльності ОУН – УПА» від 13 вересня 1996 р. та «Про інформацію Кабінету Міністрів України щодо вивчення діяльності ОУН – УПА» від 23 квітня 1999 р.[30]. Однак присутність у парламенті народних депутатів з протилежними поглядами на проблему і тиск на парламентаріїв з боку представників радянських

ветеранських організацій унеможливили роботу з цього питання. Як наслідок, за дорученням Президента України та відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН – УПА» від 28 травня 1997 р. було створено робочу групу істориків з вивчення проблеми ОУН і УПА, яка оприлюднила значний масив нових документів і власний висновок щодо досліджуваної проблеми[481]. Офіційно комісія припинила діяльність згідно з Постановою Кабміну «Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших органів, утворених Кабінетом Міністрів України» від 19 березня 2008 р. Окремо слід відзначити величезний масив документів і звернень політичних партій, громадських організацій та окремих громадян, які надійшли до комісії з вивчення діяльності ОУН – УПА в процесі її роботи[33]. Всі ці документи мають певну цінність і використовуються істориками при написанні відповідних праць, проте їх залучення до наукового обігу потребує попереднього ретельного аналізу та джерелознавчої критики.

Окремого розгляду заслуговує історична публіцистика. Незважаючи на те, що публіцистичні праці часто не містять необхідного аналізу, вони нерідко виконують спонукальну роль для проведення досліджень професійними істориками. Адже, як вірно наголосили Д. Веденєєв та О. Лисенко, «оперативніша, яскравіша, незрідка позначена сенсаційністю публіцистика не тільки провокує збурення масової свідомості, а й підштовхує професійних істориків до пошуку нових джерельних пластів, поглибленого вивчення окремих питань, довкола яких розгортаються гострі дискусії»[132, с. 4]. Зокрема, характерною особливістю даного джерела є те, що саме публіцистика в роки перебудови стала першим і основним рушієм пошуку істини і висвітлення «білих плям» української історії. У той час, коли українська історіографія ще перебувала під пильним наглядом компартійних і урядових чиновників, періодичні видання уже активно публікували матеріали, які раніше вважалися неактуальними або й шкідливими, мемуари і спогади учасників подій, а також документи, які тільки почали передавати із

спецфондів архівів на загальне зберігання. Крім загальносоюзних журналів «Огонек», «Знамя», «Вопросы литературы» та інших, у «погоню за сенсацією» в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. включилися загальноукраїнські журнали «Україна», «Жовтень» («Дзвін»), «Вітчизна», «Київ», «Дніпро», «Трибуна» та ін., а також газети «Радянська Україна», «Молодь України», «Літературна Україна», «Правда Украины» та ін. Водночас слід мати на увазі, що редакціями періодичних видань керував не тільки потяг до відновлення історичної справедливості чи встановлення істини, а й намагання підвищити власні тиражі в непростих умовах економічної кризи. При цьому варто відзначити, що офіційні видання, залишаючись досить поміркованими у висвітленні подій і явищ давньої історії чи сталінських репресій, продовжували трактувати ОУН і УПА виключно в дусі радянської пропаганди аж до проголошення незалежності України. У свою чергу, незалежні видання, які виступали за «реабілітацію ОУН і УПА», на той час були нечисельними і не мали належного впливу на формування настроїв населення республіки.

Характерно, що періодичні видання нерідко друкували статті професійних істориків або зверталися до них за експертними коментарями для підкріплення або спростування тих чи інших «гарячих» фактів. У свою чергу, історики намагалися використати публіцистичні видання для оприлюднення точки зору, яку на той час складно було висловити у фахових виданнях. Зокрема, М. Панчук одним з перших українських істориків на шпальтах газети «Вільна Україна»[882] назвав радянсько-німецький пакт про ненапад і події, які його супроводжували, аморальним вчинком державних діячів і нехтуванням декларованих принципів зовнішньої політики. У свою чергу, М. Швагуляк у контексті аналізу радянсько-німецьких домовленостей зосередив увагу[903] на значенні і ролі українських земель у тогочасних геополітичних стратегіях.

Проте, як справедливо відзначив В. Тарасов, літературно-публіцистична специфіка періодичних видань, які в період перебудови

друкували десятиліттями заборонену інформацію, часто призводила до певного спрощення інтерпретації історії, навіть у тому разі, коли для обґрунтування цієї інтерпретації використовувалися архівні документи[610, с. 10]. Крім того, автор вірно зауважує, що в радянський період головною функцією публіцистики були агітація та пропаганда з метою потрібного для партії й уряду впливу на маси, а наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ця функція змінилася лише тією мірою, що в суспільно-політичному середовищі УРСР діяло декілька впливових політичних сил, які, як правило, мали різні уявлення про потреби та масштаби впливу[610, с. 55 – 56].

Така ж тенденція простежується й сьогодні, оскільки ЗМІ фактично включилися в політичне протистояння і досить часто висвітлюють події сьогодення й історії на догоду своїм засновникам. Більш менш послідовно до висвітлення окремих історичних подій у контексті досліджуваної проблеми підходять лише потужні загальноукраїнські видання. Так, варто відзначити ініціативу газети «День», редакція якої видала окремою книгою статті з історії українсько-польських відносин від середньовіччя до нашого часу. Один з її розділів, в якому вміщено праці відомих українських і польських істориків та громадських діячів, присвячено пошуку взаєморозуміння і примирення в контексті висвітлення Волинської трагедії 1943 р.[844]. Статті, що висвітлюють ті чи інші питання інкорпорації західноукраїнських земель до складу Української РСР, боротьби ОУН і УПА в роки війни та повоєнний період, написані професійними істориками чи з їхнім коментарем, часто вміщують газети «Дзеркало тижня», «Україна молода» та ін. Подібна тематика час від часу з'являється й на шпальтах інших українських видань. Інтерес до проблеми також висловлюють закордонні ЗМІ. Зокрема, у 90-х рр. минулого століття цикл статей і спогадів про події на Волині 1943 – 1944 рр. вмістила польська «Gazeta Wyborcza». До честі її видавців, видання намагалося подавати різні точки зору. Відповідно, статті виходили як відверто протиукраїнські, так і досить помірковані, автори яких з розумінням ставилися до непростой проблеми відносин двох народів, закликали до

порозуміння і примирення. Також тематика українсько-польських відносин та проблемних питань історії західноукраїнських земель характерна й для інших польських видань. Окремі статті з історії західноукраїнських земель нерідко з'являються в румунській та угорській пресі, вони присвячені переважно тим територіям, які до Другої світової війни входили до складу цих країн. Разом з тим дослідження публіцистики як історіографічного джерела вимагає прискіпливого аналізу й співставлення наведеної інформації з іншими джерелами. На жаль, історична публіцистика на сьогодні досліджується переважно філологами[805] і рідше є об'єктом уваги професійних істориків.

Серед історіографічних джерел з проблеми варто відзначити також мемуари, спогади, щоденники тощо. Показовими в даному контексті є, наприклад, спогади дослідника історії західноукраїнських земель, члена-кореспондента НАН України Федора Павловича Шевченка за 1942 – 1943 та 1972 – 1979 роки, опубліковані в першому томі наукового збірника на пошану видатного українського вченого[278]. У них автор яскраво відобразив новий період переслідувань українських істориків, що розпочався на початку 70-х рр. Характерною його особливістю стала масова істерія, «розноси» на різних засіданнях і обговореннях, звинувачення провідних вчених у відступі від марксистської ідеології, зв'язках із західними істориками тощо. При цьому не лише дослідження наукової спадщини М. Грушевського та його учнів чи зустрічі із західними вченими, а й навіть цитування «буржуазними націоналістичними істориками за кордоном» праць Ф. Шевченка та інших радянських істориків інкримінувалося останнім як доказ їхньої провини. Подібні характеристики радянської епохи в спогадах інших істориків є додатковим джерелом з історії «спрямування» владою історіографічного процесу «в потрібному руслі».

Загалом наявна джерельна база достатня для відтворення особливостей історіографічного процесу й простеження ходу накопичення історичних знань з досліджуваної проблеми, оцінки їх повноти й достовірності, а також

виокремлення тих проблем, які не отримали належного висвітлення в історіографії.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Протягом двох останніх десятиліть помітно зріс інтерес до невідомих або маловідомих, а також спотворених сторінок історії України. Він, зокрема, пов'язаний як зі зняттям будь-яких обмежень щодо тематики історичних досліджень, так і з введенням до наукового обігу великої кількості джерел, що раніше перебували в спецфондах архівів та були недоступними для більшості істориків. Відповідно, новітня українська історіографія збагатилася численними працями, які по-новому трактують ті чи інші історичні факти, переглядають ряд висновків і положень, зроблених радянськими істориками. Це стосується й проблеми західноукраїнських земель періоду 1939 – початку 1950-х рр.

Будь-яке теоретичне дослідження включає з'ясування термінологічного апарату. Терміни «Західна Україна» та «західноукраїнські землі» у даному дослідженні стосуються території сучасних Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей. У дослідженні даної проблеми також використовується ряд термінів, що потребують більш детального розгляду. Загалом певні різночитання і, відповідно, застосування різних термінів пов'язані з розвитком історіографічного процесу. Так, наприклад, радянська історіографія послуговувалася терміном «возз'єднання» українських земель у складі єдиної Радянської України[9; 77]. Як стверджували радянські історики й ідеологи, цей процес був підготовлений віковичною боротьбою західноукраїнського населення за своє національне визволення й возз'єднання з усіма українцями. Відповідно, певні факти підганялися у наперед запропоновану схему й становили її доказову базу.

У новітній історіографії, незважаючи на беззаперечне визнання прагнення західних українців жити в одній державі з усім українським народом і їхню багатолітню боротьбу за національне визволення, більшого поширення набув термін «включення» західноукраїнських земель до складу СРСР та Української РСР, хоча нерідко використовуються й такі терміни, як «анексія», «загарбання» тощо, які значно активніше застосовуються зарубіжними істориками. Так, для означення даного процесу у Дж. Боффа[106 – 107] вжито термін «анексія» (такий термін використовується і в деяких сучасних українських підручниках та посібниках[944, с. 441]), у О. Субтельного[607] – «інкорпорування, назване «возз'єднанням». Польська історіографія, деякі сучасні російські дослідники вживають термін «четвертий поділ Польщі»[376]. Подібної точки зору дотримуються й деякі українські автори, зокрема С. Кульчицький, зазначаючи, що «приєднання Західної України і Західної Білорусії не варто називати «возз'єднанням», а «анексія цих територій навіть не стала їх реальним приєднанням до Радянського Союзу, оскільки після вторгнення Вермахту радянський уряд був змушений оголосити договори 1939 р. стосовно Польщі такими, що втратили силу»[360, с. 121 – 139].

На нашу думку, більш правильно і послідовно відбиває події цих років термін «інкорпорація» (від лат. incorporatio – включення до складу). Цей термін частіше вживається щодо процесу включення українських земель до складу Литовського князівства (його вживав у своїх працях і М. Грушевський), згодом – до Російської та Австро-Угорської імперій. Проте ряд дослідників[289; 384] цілком обґрунтовано, на наше переконання, використовує його і для означення включення західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР у 1939 – 1941 рр. та в повоєнний період. У свою чергу, у 3-томному виданні «Україна і Росія в історичній ретроспективі» відповідний параграф другого тому його автори О. Лисенко та В. Гриневич назвали «Анексія та інкорпорація Західної України Радянським Союзом 1939 – 1941 рр.: етнополітичний аспект»[629], тим самим фактично відділивши

процес входження Червоної армії на західноукраїнські землі й події, пов'язані з ним, від подальших процесів суспільних перетворень у краї.

У даному дослідженні під інкорпорацією ми розуміємо не лише процес приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР і УРСР, а й систему заходів, спрямованих на уніфікацію усіх сфер життя за встановленим у СРСР зразком.

Поняття «суспільні перетворення» – це другий постулат радянської історіографії. У загальному контексті він розцінювався як торжество ленінської національної політики і ленінського плану економічних, соціальних, культурних тощо перетворень[403]. Аналізуючи досвід соціалістичного будівництва у західних областях України, який здійснювався за вже випробуваною у східних областях схемою, радянські історики намагалися не помічати відмінностей та значною мірою штучно виділяли загальні закономірності даного процесу: провідна роль Комуністичної партії, розв'язання національного питання, індустріалізація, колективізація, культурна революція та ін.

Весь цей комплекс заходів, що проводився радянською владою у Західній Україні в означений період, охоплюється терміном «радянізація». Тобто, під цим терміном історики сьогодні переважно розуміють перенесення на Західну Україну радянської системи державного правління і господарювання, адміністративного поділу, насадження комуністичної ідеології. У процесі радянізації не враховувалися місцева специфіка, ігнорувалися національні, культурні і духовні традиції краю. Загалом радянська система бралася як еталон, а будь-які, навіть дуже обережні, спроби вихідців з місцевого населення вказати на відмінності Західної України закінчувалися докорами й звинуваченнями в пережитках та економічній і культурній відсталості.

У дисертаційному дослідженні фігурують як синоніми поняття «українська зарубіжна історіографія» й «діаспорна історіографія», тобто наукові праці, створені за межами України. Поняття «західна історіографія»

охоплює праці істориків неукраїнського походження (у країнах Західної Європи та Америки).

Разом з тим історики при дослідженні інкорпорації та радянзації західноукраїнських земель СРСР та УРСР зіткнулися з низкою теоретико-методологічних проблем, що засвідчило наявність кризових явищ у вітчизняній історичній науці. Загалом є підстави говорити про кризу історичної науки вже наприкінці 80-х рр. минулого століття. Відповідне трактування знайшло відображення не лише в російській[582], але й українській історіографії[183; 753]. Так, помірна критика суспільних процесів в умовах горбачовської перебудови і зміни в країні, які розпочалися в цей час, призвели до зміни орієнтирів в історичних дослідженнях. Вони були окреслені на всесоюзній нараді завідувачів кафедр суспільних наук, яка відбулася в листопаді 1986 р. у Москві. У наступні роки відбувся концептуальний перелом в дослідженні історії, що проявилось у відході від марксистсько-ленінської методології та переході до методології історичного дослідження, поширеної в сучасній світовій історіографії.

Водночас, як стверджує В. Головка, «дискусії, котрі проходили серед українських істориків у добу перебудови, носили переважно ідеологічний характер, а не методологічний», тому говорити про кризу методології на той час ще рано. У свою чергу, В. Тарасов наголосив, що «безпосередні завдання і цілі тогочасної історіографії формувалися у площині трьох паралельних процесів: накопичення «нових», раніше невідомих чи «призабутих» фактів (і створення на їх основі нової фактологічної схеми історичного поступу); переосмислення ключових історичних подій і ролі осіб в історичному минулому України; зрештою, формування нової концепції вітчизняної історії на ґрунті результатів двох попередніх процесів»[610, с. 132].

Результатом подібних трансформацій, крім створення нових історичних досліджень, базованих на новій методологічній основі та джерельній базі, стала поява в українській історіографії та, переважно, історичній публіцистиці на межі 80-х – 90-х рр. минулого століття праць,

автори яких робили акценти на негативах, намагалися переглянути наше минуле, надати йому більшої вагомості тощо, трактуючи певні події і факти з позицій, які мали мало спільного з науковою методологією. Поява подібних праць в українській історіографії, їх низьке теоретико-методологічне опрацювання дали підстави історикам, які дотримувалися марксистсько-ленінської методології, твердити про «відхід від наукових принципів історичного пізнання», «неможливість переписування історії» тощо.

Проте подібні явища притаманні не лише українській історіографії цього періоду. Так, за словами Н. Дульнєвої, «невизначеність в окресленні самої історичної теорії, перебільшення чи применшення її місця в історичній практиці та політиці, абстрагування від світових методологічних розробок на користь національної чи соціальної ідеї або ж розгубленість серед величезного обсягу цих розробок, характерні не тільки для нашого бурхливого часу, але, очевидно, і для будь-якого перехідного історичного періоду»[762, с. 1].

Криза історичної науки, яка почалася в період перебудови і фактично не завершилася й сьогодні, не є якимось винятковим чи новим явищем. Подібний її стан детально аналізував у своїх лекціях професор Московського університету Роберт Віппер ще на початку ХХ ст. Дещо пізніше ці міркування були викладені в брошурі «Криза історичної науки»[843]. У ній, зокрема, йшлося про те, що будь-які історичні висновки доводиться весь час переглядати й піддавати критиці, тільки за таких умов історична наука розвивається. Також Р. Віппер сформулював нові завдання, які постали перед істориками – вивчення ролі особистості в історії, ідей, подій, а не «стану», розкритикував орієнтацію на дослідження мас, соціальної історії.

Згодом подібні висновки розвинув уже французький дослідник, директор Вищої школи соціальних наук у Парижі та послідовник історичної школи «Анналів» Моріс Емар, який наголосив, що «історія приречена постійно доводити свій науковий статус. Він не закріплений за нею раз і назавжди. Отже, історія може претендувати на науковість зовсім не тому, що

вона добре пояснює минуле, але тому, що історія як наука, постійно бере під сумнів усі пояснення, які вона щойно висловила». За його словами, «історія це скоріше питання, ніж результат, ось чому її доводиться весь час переписувати»[946, с. 6 – 8].

Як відомо, у радянський період дослідники у своїй діяльності спиралися на марксистсько-ленінську методологію, яка єдина визнавалася науковою. Радянські історики були змушені дотримуватися принципу партійності та класового підходу. Саме партійність і класова приналежність автора визначали його позицію, а всі інші принципи і методи відходили на другий план. Сьогодні переважна більшість дослідників відкидає принцип партійності як позанауковий. Разом з тим, як свідчить практика, партійна приналежність чи позиція історика й надалі відіграє помітну роль у тлумаченні тих чи інших подій. Прикладом цього у контексті досліджуваної проблеми може служити полеміка довкола легітимності вступу Червоної армії на територію Західної України й Західної Білорусі в 1939 р., пропозиції визнання членів ОУН і УПА учасниками бойових дій у роки Другої світової війни, а з іншого боку – їх звинувачення в причетності до злочинів проти мирного населення тощо, яка переважно триває на шпальтах партійних видань чи загальноукраїнських ЗМІ, що підтримують ту чи іншу сторону.

Тенденційно підібрані «аргументи» окремих істориків нерідко використовуються політиками й громадськими діячами для підкріплення власної позиції, сприяють розпаленню ворожнечі в суспільстві й не мають нічого спільного із спробою з'ясування істини. Як справедливо відзначив О. Лисенко, суспільний рейтинг проблеми ОУН та УПА виявився настільки високим, що вивів її на рівень найбільш актуальних і потребує державного вирішення. І саме тут з'ясувалося не лише те, наскільки вона багатопланова і складна, але й те, наскільки і суспільство, і держава не готові до прийняття принципово важливих рішень, наскільки вони сковані путами ідеологічних рудиментів, наскільки залежать від політичних лобі[379, с. 6].

На рубежі 80-х – 90-х рр. минулого століття українські історики почали активно вивчати і використовувати теоретико-методологічні напрацювання своїх попередників, які були заборонені в радянський період, зокрема роботи М. Грушевського та його послідовників. На той період це було, безумовно, позитивним явищем. Проте світова історіографія з початку ХХ ст. зробила значний крок вперед. Тому необхідність вивчення передових досягнень зарубіжних істориків стала очевидною. Універсальність сучасної історичної науки, її тісний зв'язок з іншими галузями, зокрема філософією, політологією, соціологією, статистикою тощо уже практично ніким не ставиться під сумнів. Відповідні зміни, що призвели до появи «нової історичної науки», активно впроваджувалися за кордоном ще в першій половині минулого століття і пов'язуються перш за все з діяльністю французької школи «Анналів». Головне ж досягнення кількох поколінь представників руху «Анналів», за влучним висловом О. Осіп'яна, полягає у вмінні ставити нові питання до старих тем і, таким чином, надзвичайно розширювати сферу історичних досліджень [946, с. 8]. Тому розширенню інструментарію історичного дослідження українська історіографія певною мірою завдячує інтеграції у світовий історіографічний процес, залученню кращих набутоків зарубіжної історіографії.

Сучасна українська історіографія послуговується принципами і методами, які активно використовуються іншими галузями науки. Проте в їх використанні історіографами є свої особливості. У нашому дослідженні використано принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), які, за словами Я. Калакури, є найважливішими принципами історіографічного дослідження, виведеними з багаторічної дослідницької практики наукових шкіл Європи, й дотримання яких, на переконання історика, значною мірою страхує дослідника від помилок і прорахунків [292, с. 27].

Принцип історизму є основоположним принципом будь-якого історичного пізнання. Він передбачає врахування тих умов, в яких

формувався погляд історика, обставин, які впливали на формулювання тих чи інших положень і висновків дослідження. В історіографії досліджуваної проблеми, особливо радянського періоду, принцип історизму зумовлює враховувати перебування істориків під потужним ідеологічним пресом, чітко відведені їм рамки у виборі тем і обмеженість джерельної бази дослідження тощо. Так, більшість радянських праць і збірників документів, що були видані в 40-х – 50-х рр. минулого століття, не виходили за межі обґрунтування тези закономірності возз'єднання українського народу в одній державі і віковичної боротьби населення Західної України за національне визволення[9; 77]. За таким самим принципом підбиралися й науково-довідкові видання та бібліографічні праці[910].

Принцип історизму також дає можливість відповідно до змін політичної ситуації в країні простежити зміни в історіографічному процесі, зокрема певну лібералізацію і пожвавлення історичних досліджень у роки хрущовської «відлиги» та черговий період стагнації, пов'язаний з посиленням тоталітарних тенденцій і придушенням інакомислення на початку 70-х рр. минулого століття в Радянському Союзі. Що стосується української зарубіжної історіографії відповідного періоду, то її специфіка була продиктована певного роду протиставленням радянській історіографії. Вона спрямовувалася, за висловом О. Оглоблина, на викриття фальсифікацій радянських істориків, відтворення дійсної картини подій, перш за все висвітлення тих подій і явищ, на які було накладено табу в СРСР[477]. Разом з тим обидві гілки української історіографії другої половини ХХ століття в силу обставин були спрямовані на спростування аргументів своїх опонентів, що відповідним чином позначилося як на тематиці досліджень, так і на розвитку історіографії загалом.

У свою чергу, принцип системності вимагає проводити аналіз історіографічної думки з питань включення західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР з урахуванням усіх її складових – як української радянської історіографії, так і української зарубіжної історіографії, надбань

світового історіографічного процесу. Так, не можна у жодному разі відкидати здобутків радянської історіографії, яка хоч і проводила «червоною ниткою» ідею визвольної місії Радянського Союзу в Західній Україні, проте чимало зробила для з'ясування становища населення краю у міжвоєнний період, докладно дослідила процеси повоєнної відбудови, економічних і соціальних зрушень у порівнянні з довоєнним періодом тощо[93]. У свою чергу, сучасні історики мають можливість заповнити ті прогалини в дослідженні історії західноукраїнських земель, які замовчувалися або й спотворювалися радянськими істориками. При цьому відповідний аналіз потребує комплексного врахування усіх геополітичних, внутрішньополітичних, економічних, соціальних, культурних тощо процесів із залученням принципів та інструментарію суміжних наук: військової і політичної історії, політології, культурології, економіки, соціології, психології, філософії, статистики та ін.

Історіографічне дослідження, як й історичне дослідження взагалі, неможливе без застосування принципу об'єктивності. Загалом будь-яке історичне дослідження є суб'єктивним, оскільки здійснюється людиною з певними цінностями, уподобаннями, способом мислення тощо. Водночас така суб'єктивність може бути кон'юнктурною, що є неприпустимим для дослідника. Так, для радянської історіографії проблеми був характерним підбір і аналіз лише тих фактів, які свідчили про визвольний характер походу Червоної армії в 1939 р., замовчування негативних сторін радянзації Західної України, масових переслідувань і депортацій противників режиму та інакодумців. Саме тому використання принципу об'єктивності дозволяє до певної міри уникати суб'єктивних підходів. У даному дослідженні такий аналіз можливий завдяки порівнянню праць радянської, зарубіжної та сучасної української історіографії, а також надбань істориків інших країн, чії дослідження присвячені історії західноукраїнських земель й політиці окремих держав щодо цього регіону, використанню ними архівних документів, що відклалися внаслідок діяльності як офіційних органів влади, так і підпільних органів українського національно-визвольного руху,

документів політичних, розвідувальних та ін. органів третіх держав, які проливають світло на окремі аспекти досліджуваної проблеми.

Принцип всебічності, як справедливо відзначив Я. Калакура, органічно пов'язаний з принципами системності та об'єктивності[292, с. 28]. Всебічність дослідження досягається перш за все завдяки використанню якомога ширшого кола джерел, аналізу праць і проблематики досліджень представників різних, часто протилежних за поглядами, історіографічних шкіл і течій та синтезу всіх набутих знань.

Важливе місце в системі принципів історіографічного дослідження посідає принцип наступності (спадкоємності). Необхідність вивчення напрацювань попередників, критичний аналіз їхніх здобутків та інтеграція наукових традицій усіх поколінь дослідників у процесі історичного пізнання забезпечує розвиток історичної науки. Дотримання принципу наступності застерігає нас від огульної критики і відкидання здобутків радянської історіографії, навіть якщо вона була спрямована, приміром, лише на дискредитацію українського національно-визвольного руху чи на звеличення ролі Комуністичної партії. Адже саме в такий спосіб реалізується прогностична функція історіографії, спрямована на подальші дослідження, окреслення проблем, тем, питань, які варті вивчення[292, с. 29].

У історіографії, як і в будь-якій іншій галузі науки, ефективність і об'єктивність дослідження залежить від використання комплексу методів. Як наголошував академік І. Павлов, «метод – це перша основна річ. При хорошому методі навіть не дуже талановита людина може багато зробити. А при поганому методі і геніальна людина буде працювати даремно і не отримає цінних, точних даних»[491, с. 26]. Саме тому сучасна історіографія використовує багато різноманітних методів наукового пізнання, при цьому її арсенал постійно збагачується за рахунок залучення дослідницьких методів інших наук.

Пріоритетне місце в даному історіографічному дослідженні займають методи аналізу й синтезу. Ці методи тісно пов'язані між собою і є

універсальними не лише для історичного пізнання, а й для вивчення всіх суспільних наук. Історіографічний аналіз передбачає розчленування об'єкта пізнання на ряд окремих складових, при цьому кожна складова вивчається послідовно й поглиблено. Зокрема, виявляється максимально доступна кількість праць з даної проблеми, встановлюється їх джерельна база, приналежність автора до тих чи інших історіографічних шкіл і напрямів, мотиви дослідження і вибору теми, зовнішні фактори, які мали вплив на історика в процесі дослідження тощо. Так, у контексті досліджуваної проблеми є багато праць радянського періоду, які присвячені окремим вузьким питанням: утвердженню радянської влади в Західній Україні в 1939 – 1941 рр., організації і проведенню виборів, формуванню органів влади, повоєнній відбудові тощо. У свою чергу, новітня історіографія більше уваги приділяє висвітленню національно-визвольного руху, депортацій населення, міжетнічним відносинам та ін. Як наслідок, у результаті синтезу всієї доступної інформації створюється цілісна картина, яка дає нам певну уяву про стан дослідження проблеми й історіографічний процес загалом.

Важливу роль у нашому дослідженні відведено історико-порівняльному методу. Використання цього методу дало можливість простежити особливості бачення проблеми представниками різних напрямів української історіографії. Особливий інтерес становить порівняння здобутків української зарубіжної та української радянської історіографій, які, незважаючи на спільну позитивну оцінку возз'єднання українських земель в одній державі, по-різному розцінюють суспільні й економічні перетворення та процес радянзації Західної України[377; 573], розвиток культури і релігійні зміни в західних областях[381; 632], український національно-визвольний рух тощо. Крім того, порівняльний метод дав можливість виявити вплив української зарубіжної та української радянської історіографії проблеми на її бачення сучасними дослідниками, акумулювати весь комплекс історіографічних знань і виокремити ті аспекти, які потребують подальшого дослідження.

Історико-хронологічний і проблемно-хронологічний методи також певною мірою пов'язані між собою. Якщо історико-хронологічний метод передбачає аналіз історіографічного процесу в певній послідовності, то проблемно-хронологічний метод дає можливість більш глибоко дослідити бачення й розуміння істориками тих чи інших процесів і явищ через виділення їх в окремий предмет дослідження. Завдяки цьому є можливість вивчати певну проблему в динаміці протягом тривалого часу, здійснити її аналіз й простежити особливості бачення в різні історіографічні періоди.

Метод періодизації так само дає можливість проаналізувати бачення проблеми інкорпорації західноукраїнських земель у цілому та відмінності в її трактуванні істориками. Особливість даного методу при дослідженні проблеми полягає в тому, що історіографічні періоди, як правило, співпадають з політичними змінами в країні й помітно відрізняються в часи сталінського тоталітаризму, хрущовської «відлиги», посилення адміністративного тиску на істориків першої половини 1970-х – першої половини 1980-х рр., перебудовної лібералізації та методологічної переорієнтації і «вільної» науки в умовах незалежності України.

Методи класифікації і типологізації дають можливість виділити в дослідженні схожі процеси і явища, а також окремі типи історичних шкіл та груп істориків, які займалися дослідженням різних питань інкорпорації західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР. Так, зокрема, є підстави говорити про наявність серед радянських істориків так званих груп офіційних істориків та істориків-нонконформістів, у зарубіжній українській історіографії можна виділити «чистих» істориків, які досліджували проблеми з позицій кращих здобутків світової історичної методології, та істориків, які відстоювали позицію того чи іншого політичного угруповання. Як приклад, можна навести багатолітню дискусію між істориками й публіцистами, які, відповідно, підтримували ОУН(Б) та ОУН(М). У сучасній історіографії також виділяються групи дослідників, які дотримуються, хоча й дещо видозміненої, радянської методології, та ті, які її рішуче відкидають.

При розгляді досліджуваної теми застосовувався біографічний метод, який сприяє персоніфікації історичної науки. Його використання не лише дає можливість простежити внесок окремих особистостей в історіографію проблеми, але й дозволяє виявити певні характерні риси історіографії того чи іншого періоду, особливості діяльності окремих історичних шкіл, напрямів історіографії й історичної науки в цілому, їх внесок у світовий історіографічний процес. Так, зокрема, порівняння праць навіть одного історика на різних етапах характеризує якісні зміни історіографічного процесу. Для прикладу, дослідження Ю. Сливки[149; 575], який активно займався вивченням західноукраїнської історії довоєнного й повоєнного періодів як у радянській, так і пострадянській час, свідчить про певну зміну не лише акцентів і окремих висновків, а й досліджуваних питань – відхід від соціально-економічної історії і звеличення возз'єднання й зосередження значної уваги на гуманізації проблеми, трагедії простих людей у процесі радянзації тощо. Проте це свідчить скоріше не про, власне, професійну переорієнтацію автора, а про певні якісні зміни історіографічного процесу в цілому, можливість працювати над тими темами й проблемами, які раніше були для нього недоступними як через ідеологічний тиск, так і відсутність джерельної бази. Біографічний метод дозволяє також глибше зрозуміти вплив незалежності на формування поглядів нового покоління істориків. У цьому контексті показовими є праці дослідників, які зосередилися на аналізі й оприлюдненні документів ДГА СБУ, зокрема В. В'ятровича та ін.

Наративний (описовий) метод у дослідженні проблеми входження західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР посідає помітне місце як завдяки численним спогадам, щоденникам, описам очевидців тих подій, так і недостатній джерельній базі, яка б повною мірою відобразила позицію і ставлення різних прошарків населення краю, зокрема, до радянської влади, до учасників національно-визвольного руху тощо. Так само важливими є свідчення учасників національно-визвольного руху про особливості протистояння з органами влади, а також спогади радянських діячів про

характер суспільних перетворень у Західній Україні, спогади жертв масових депортацій і переселенських акцій 40-х рр. минулого століття, оскільки джерельна база цих подій досить фрагментарна. Однак подібні проблеми джерелознавчого характеру накладають відбиток і на історіографічні дослідження. Як наслідок, у історіографічних працях часто має місце передача змісту робіт, відсутність оцінок і аналізу, бібліографічний підхід тощо. У свою чергу, правильне застосування наративного методу дозволяє певною мірою заповнити джерельні лакуни і відновити цілісність історіографічного процесу.

Зрозуміти окремі особливості історіографії процесу інкорпорації й радянської західноукраїнських земель допомагає метод ідеалізації (абстрагування). Цей метод передбачає групування історіографічних досліджень за певними школами й нехтування при цьому окремими індивідуальними рисами істориків. Використання цього методу дозволяє простежити певні відмінності у висвітленні досліджуваної проблеми між істориками, скажімо, київської та львівської історичної школи навіть у радянський період. Сьогодні такі відмінності теж мають місце, водночас активний обмін думками між представниками різних історичних шкіл, спільні тематичні наукові конференції й семінари, у тому числі й із зарубіжними колегами, сприяють якісному збагаченню історіографії проблеми. У нашому дослідженні ми виробляли ідеальну модель вивчення історіографічного процесу, а потім порівнювали її з реальними працями. Це дало змогу перш за все виокремити ті питання, які досі не досліджені або досліджені недостатньо.

Метод ретроспективного аналізу дає можливість відтворити хід історичної думки від сьогодення до минулого, виявити кращі зразки історіографічного знання попередників, розвинути або переглянути їх на основі нових джерел й актуалізації минулих подій і явищ. При цьому розвиток історіографії неможливий без застосування методу перспективного аналізу, який визначає перспективні напрями наукових досліджень,

актуалізує теми і проблеми, які не знайшли належного висвітлення в історіографії.

Отже, наявний та уточнений категоріально-понятійний апарат, застосування принципів і методів історіографічного дослідження дають змогу проаналізувати праці з історії інкорпорації та радянзації західноукраїнських областей, здійснити узагальнення, уточнити окремі положення та оприлюднити ряд принципово нових висновків і пропозицій.

Аналіз історіографії з історії західноукраїнських земель кінця 30-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. дає підстави виділити три основні її періоди, кожен з яких має певну специфіку. Своєрідна двовекторність української історіографії 40-х – 80-х рр. минулого століття – радянської та зарубіжної, хоча й мала певні негативні сторони через головним чином заідеологізованість (радянська) та обмеженість джерельної бази (зарубіжна), все ж сприяла значному накопиченню знань та внесла помітний вклад у дослідження проблеми в цілому. Розвиток української історіографії в умовах державної незалежності України став якісно новим періодом, який дає можливість історикам інтегруватися до світового історіографічного процесу, використовувати його методологічний інструментарій та створювати наукові праці на основі різноманітних джерел, у тому числі й тих, що раніше були недоступними для дослідників. Як наслідок, історіографія проблеми за останні 20 р. значно збагатилася, проливши світло на ряд невідомих раніше подій і фактів з історії краю. Разом з тим її аналіз дає можливість виокремити ряд проблем, які викликають гарячі дискусії не лише серед науковців, а й політиків та певних верств громадськості. До таких, у першу чергу, слід віднести діяльність ОУН і УПА, українсько-польські взаємини, роль нацистської Німеччини та СРСР у розпалюванні міжетнічного протистояння в роки війни, легітимність комплексу заходів радянської влади щодо

ліквідації національно-визвольного руху й прискорення радянзації західноукраїнських земель у повоєнний період тощо.

У свою чергу, наявна джерельна база історіографії інкорпорації західноукраїнських земель до СРСР та УРСР у 1939 – на початку 1950-х рр. дозволяє відтворити особливості історіографічного процесу й простежити хід накопичення історичних знань з досліджуваної проблеми, їх повноту та достовірність, а також виокремити ті проблеми, які не отримали належного висвітлення в історіографії.

Теоретико-методологічні засади дослідження історіографії інкорпорації й радянзації західноукраїнських земель СРСР та УРСР базуються на використанні й уточненні сучасного термінологічно-понятійного апарату та застосуванні широкого кола принципів і методів історичного пізнання, які у своєму комплексі дають можливість отримати неупереджене наукове знання. Разом з тим залучення нових дослідницьких методів і методологічного інструментарію інших наук створює перспективи для більш глибокого вивчення й аналізу історіографії досліджуваної проблеми, висвітлення невідомих її сторінок.

РОЗДІЛ 2.

ІСТОРИОГРАФІЧНА ОЦІНКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПЕРЕД ДРУГОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

2.1. Східна Галичина і Західна Волинь в умовах передвоєнної кризи

Становище українців у складі Другої Речіпосполитої активно досліджується істориками вже понад 70 р. У радянський період значний вклад у висвітлення питання внесли відомі вчені О. Карпенко, С. Макарчук, М. Панчук, Ю. Сливка та ін. Проте українсько-польські відносини традиційно розглядалися з точки зору боротьби українського народу за національне визволення й приєднання до Української РСР. Помітну увагу цій проблемі приділяли й історики діаспори, серед яких слід відзначити дослідження Т. Гунчака, Б. Осадчука, О. Субтельного, Р. Шпорлюка та ін.[204; 881; 607; 681]. Водночас і для праць зарубіжних дослідників певною мірою притаманне упереджене ставлення до Польщі, політика якої щодо українців трактувалася переважно як дискримінаційна.

Із здобуттям Україною незалежності з'явилася можливість дослідження спільної історії двох народів польськими й українськими фахівцями, які намагаються об'єктивно підходити до розгляду питання двосторонніх відносин. Як справедливо відзначив С. Віднянський, ставлення польської влади, політиків і простих громадян до української національної меншини в міжвоєнній Польщі становить особливий науковий інтерес і складність як з огляду на те, що це відбувалося в порівняно недавні від нас часи – ще живі свідки й учасники тих подій, так і з огляду на те, що ці події певною мірою екстраполують на сьогодення, на стан українсько-польських стосунків на сучасному етапі[138, с. 40].

Окрема роль в історіографії українсько-польських відносин довоєнного періоду відводиться загальним працям з історії Польщі. Зокрема, Л. Зашкільняк та М. Крикун[926] переконані, що саме ігнорування польською владою інтересів українців та порушення щодо них норм міжнародного права й національного законодавства Польщі стало вагомою причиною кривавого міжнаціонального конфлікту, який розгорівся в роки Другої світової війни. У свою чергу, Л. Алексієвець погоджується з тим, що національні меншини були обмежені у своїх правах, і національне питання залишалось однією з головних суперечностей міжвоєнної Польщі. Разом з тим дослідниця вказує на існування в Польщі легальної опозиції, у тому числі й українських політичних партій. Цей факт, на її переконання, відрізняв санаційний режим Польської держави не лише від фашистських диктатур, а й від інших авторитарних систем у Європі, котрі не були терпимими до будь-яких антирежимових чи опозиційних сил[909, с. 151, 162].

У цьому контексті доречно навести позицію польських істориків. Вони, загалом, погоджуються, що питання національних меншин так і не було розв'язане до початку Другої світової війни. Водночас Г. Дильонгова висловлює переконання, що спроби порозуміння відкидали фактично обидві сторони. На її думку, українців не задовольнила б навіть автономія, оскільки вони добивалися незалежності, проте навіть автономії їм не пропонували ні польська влада, ні жодні кола польського суспільства[223, с. 120 – 121]. Подібної точки зору дотримується більшість польських дослідників.

Більшість істориків звертає увагу на те, що західноукраїнські землі, які в міжвоєнний період перебували в складі Другої Речіпосполитої, мали переважно український етнічний характер, хоча помітний відсоток населення становили представники інших національностей. Водночас специфікою тривалого перебування західноукраїнських земель у складі інших держав стало те, що багатонаціональний склад населення Західної України, як зауважує С. Макарчук, істотно обмежував простір політичного, економічного, а особливо соціального розвитку українців, прирікав їх на

другорядну роль у суспільно-політичному й культурно-освітньому житті[397, с. 7]. Подібні факти активно використовувалися радянською історіографією. Так, В. Маланчук та І. Петрів звертали увагу на систематичне переслідування урядом Польщі українських культурних товариств та освітніх закладів, припинення підготовки вчительських кадрів для українських шкіл, масове звільнення з роботи або переселення зі східних воєводств Польщі у західні вчителів українського походження тощо[402, с. 45]. Ще більш гостра критика лунала в дослідженні І. Кошарного, який також вказував на планомірні заходи щодо усунення від викладацької роботи вчителів-українців, звинувачував польську владу в обмеженні обсягів знань для простих людей, використанні тілесних покарань школярів, виховання їх у дусі покірності і вірного служіння панівним класам тощо[775, с. 19]. А. Загоруйко взагалі доводив, що Польща свідомо затримувала розвиток продуктивних сил на західноукраїнських землях[859, с. 5 – 6]. Подібні тези нерідко наводилися і в інших тогочасних працях.

Найскладнішою в Польщі, на переконання фахівців з історії українсько-польських відносин, була проблема української меншини, яка становила найважливішу інтегральну частину усіх меншин в розумінні демографічному, господарському, політичному, культурному тощо. Хоч тодішня УРСР і була підневільною «у сузір'ї братніх республік», сам факт її існування підтримував в українському середовищі Польщі сподівання на відтворення єдиної незалежної Української держави[390, с. 60]. Крім того, історики справедливо наголошують, що українці мали глибокі традиції своєї етнічної ідентичності та тривалої національно-визвольної боротьби за власну незалежну державу.

Разом з тим сучасні дослідники вказують, що Друга Річпосполита загалом була багатонаціональною державою, де врегулювання національного питання було істотним чинником національної безпеки. Як відзначає Д. Стовбуха, «для національної політики Польської держави щодо українців у 20 – 30-і рр. характерні круті зигзаги і вагання, рішучі і половинчасті

заходи, відверто дискримінаційні кроки і компроміси. Подібні коливання контурів урядової лінії були далеко не випадковими, а розвивались під впливом зовнішньополітичної і внутрішньодержавної ситуації, цілей і специфіки управління тих політичних сил, що стояли на чолі країни»[603, с. 102].

Загалом політика офіційної Польщі щодо української національної меншини у міжвоєнний період визначалася двома основними концепціями, які були представлені конкуруючими політичними силами – Націонал-демократичною партією (ендеками) і прихильниками Ю. Пілсудського (пілсудчиками). За словами В. Комара та інших істориків, пілсудчики, визнаючи існування українського населення в Польщі, заперечували його право на самовизначення й прагнули шляхом певних поступок економічного, культурного та релігійного характеру добитися такої інтеграції західноукраїнських земель, щоб навіть у випадку утворення незалежної України над Дніпром це не викликало зміни кордонів Польщі. У свою чергу, концепція інкорпорації ендеків полягала в приєднанні до Польщі українських і білоруських земель. Ендеки взагалі заперечували існування єдиної української нації, заявляючи про наявність окремих етнічних груп: гуцулів, лемків, бойків, поліщуків тощо та виступали за їх полонізацію[341, с. 99 – 100].

При цьому в практичній політиці обох напрямків щодо української меншини істотної різниці історики не вбачають. Ставлення, зокрема, польських засобів масової інформації до українців, які становили значну частину населення країни, передусім на південному сході, було здебільшого відверто ворожим, а окремі голоси на їх захист, як вірно зауважує Ю. Макар, тонули в безмежному шовіністичному морі. Преса, у свою чергу, формувала громадську думку загалом з усіх питань, а з українського – зокрема[390, с. 61].

Сучасні дослідники вказують на особливо жорстку дискримінаційну політику влади в галузі освіти. За словами Л. Медвідь, незважаючи на

запровадження з 1932 р. у Польщі обов'язкового навчання дітей до 14 р., значна їх частина в Галичині й на Волині не навчалася через злидні та недостатню кількість шкіл з українською мовою навчання, при цьому значна кількість шкіл була двомовною (утраквістичними). Ще гіршою, наголошує автор, була ситуація з вищою освітою, оскільки до кінця 30-х рр. Львівський університет був майже повністю полонізований, українські кафедри закриті, а для студентів-українців введено квоту[943, с. 292 – 293]. У свою чергу, Л. Присташ справедливо вказала на особливу роль у даному процесі окремих особистостей польського тогочасного політикуму, наводячи численні архівні свідчення про те, що перетворення більшості українських шкіл на утраквістичні навчальні заклади з переважанням польської мови фактично стало наслідком численних ініціатив міністра освіти Польщі й прихильника відверто антиукраїнських поглядів С. Грабського, якому завдяки власній наполегливості та при підтримці впливових політичних і державних діячів вдалося здійснити шкільну реформу (втілити в життя сумнозвісний *lex Grabski*)[801].

Л. Понедельник зазначає, що політика влади була спрямована на підкреслення переваг польської культури над українською, намагання прищепити молоді польські звичаї тощо. Окрему роль у проведенні державної політики автор відводить польським громадсько-політичним організаціям, які, за його словами, «часто чинили різні перешкоди заснуванню та діяльності українських інституцій, а іноді, співпрацюючи з ними, нав'язували їм ідейні засади»[512, с. 97 – 101]. Разом з тим історик вважає за необхідне підкреслити і значну роль передових діячів польської науки та культури у вивченні та збереженні пам'яток історії та культури українського народу.

Автори фундаментального академічного дослідження з історії українського селянства[284] вважають, що проведена Польщею аграрна реформа й надання польським переселенцям земельних наділів на західноукраїнських землях стали вагомим фактором поглиблення

протистояння між двома народами й сприяли зубожінню українського селянства. Цим певною мірою пояснюється активна участь селян у кривавому міжнаціональному конфлікті на Волині в роки Другої світової війни.

Проведенням аграрної реформи й сприянням військовому й цивільному осадництву поляків на землях Східної Галичини і Волині, влада, як справедливо вказав В. Смолей, розраховувала перетворити польську національну меншість на більшість і підготувати умови для досягнення своїх політичних цілей – асиміляції та колонізації українського населення[580, с. 15]. Крім того, у 30-х рр. влада і військові взялися активно підтримувати так звану «шляхту загородову», визнаючи ці шляхетські родини не українцями, а поляками, які «забули мову і віру», та закликаючи їх стати опорою польської політики на прикордонні. Водночас історики звертають увагу на те, що цю теорію ставили під сумнів навіть польські селяни, які жили на українських землях та не втратили свою етнічну належність[339, с. 135 – 136].

Ще одним елементом урядових заходів щодо збільшення чисельності поляків і зменшення чисельності українців на «східних кресах» стала міграційна політика держави, зокрема заохочення виїзду українців за кордон. При цьому, наголошує С. Качараба, якщо в 20-х рр. урядові кола прагнули переконати громадськість у неминучості еміграції і хоч якось опікувалися емігрантами, то в 30-х рр. їхня політика мала відверто наступальний характер і цілком відповідала вимогам національного режиму «санації» щодо українців[304, с. 40 – 41].

Збільшенню чисельності польського населення в Західній Україні, переконаний В. Комар, сприяв закон про кордони держави 1936 р., у відповідності до якого міністр внутрішніх справ мав право переселяти мешканців цілого району із прикордонної смуги під приводом нелояльності до Польської держави, влада також могла обмежити особисту діяльність громадян, заборонити функціонування кооперативів тощо. Крім того,

посилення польського впливу мало відбуватися шляхом підпорядкування православної церкви владі, «повернення» місцевого населення до католицької віри, піднесення авторитету польської мови і культури[340, с. 60 – 61].

Подібної точки зору дотримується Ю. Крамар, який наголошує на тому, що, виконуючи програму зміцнення польської присутності на східних землях, Польща розгорнула так званий ревіндикаційний рух, змушуючи православних українців переходити в католицизм під приводом «повернення до польськості всього, що було польським». При цьому автор акцентує увагу на критиці польськими націоналістами «волинського експерименту» воєводи Г. Юзевського, який виступав за польсько-українське зближення[352, с. 68 – 69]. Водночас Ю. Крамар доводить, що, «зосередившись на вирішенні найбільш болючих проблем місцевого життя, воєводській адміністрації певною мірою вдалося послабити напруженість у польсько-українських стосунках[352, с. 98].

У свою чергу, Р. Давидюк вірно вказує на те, що Г. Юзевський піклувався не стільки про нормалізацію українсько-польських стосунків, скільки про ефективну реалізацію власної політики. Його підтримка утворення на Волині окремої української парламентарної репрезентації вела до політичного роз'єднання українців, що негативно позначалося на їхній боротьбі за свої права[207, с. 80].

Детальний аналіз діяльності Волинського українського об'єднання на основі нових документів та сучасних здобутків історіографії зробили у спільній монографії М. Кучерепа та Р. Давидюк. На новій концептуальній основі автори відобразили місце і роль об'єднання у політичному й суспільному житті краю, відносини його діячів з владою та відстоювання ними прав українців[374]. Варто відзначити, що історії виникнення й діяльності Волинського українського об'єднання присвячено й дисертаційне дослідження Р. Давидюк[759]. Крім того, авторам належить ряд інших наукових праць з даної проблеми.

Спробу дати відповідь на запитання, у чому полягала відмінність підходу, застосованого щодо Волині, від політики в інших воєводствах Польщі, більшість населення яких становили українці, зробив Р. Симоненко. На його думку, це проявлялося насамперед відмовою від неприхованого зневажання українців. Водночас детальний аналіз економічного, політичного і культурного процесів на українських землях засвідчив відсутність принципових розбіжностей у діях польської влади щодо Волині, з одного боку, та Східної Галичини – з другого. Тому, підсумовує автор, волинська політика насправді відбивала не розходження, а скоріше подвійну гру політики санації в українському питанні[509, с. 515].

Сучасні дослідники В. Комар, Д. Стівбуха, П. Федорчак та інші доводять, що політика «загравання» з національними меншинами наприкінці 30-х рр. змінилася черговим наступом реакції, що було пов'язано з розпорядженням уряду усім міністерствам подати власний план вирішення української проблеми. Як правило, наголошують історики, подібні пропозиції зводилися до внесення дискримінаційних змін до законодавства, збільшення польської присутності в регіоні тощо[639, с. 167; 603, с. 104]. У свою чергу, А. Карасевич та Л. Лисенко пов'язують терор з боку реакційних польських сил проти українського населення країни із загостренням міжнародної ситуації та посиленням у Польщі антирадянської пропаганди[295, с. 147]. Усі ці заходи ще більше ускладнювали стосунки між двома народами і стали однією з причин кривавого міжнаціонального протистояння в роки війни.

У цьому контексті зацікавлення фахівців викликає ставлення до влади УГКЦ, як досить впливової і потужної інституції на західноукраїнських землях. Більшість науковців сходиться на думці, що греко-католицька церква займала досить помірковану, лояльну до влади позицію. Разом з тим, як справедливо відзначає В. Перевезій, це не означало, що церква відмовлялася захищати інтереси українців. Навпаки, наголошує автор, духовенство усіма доступними шляхами намагалось добитися нових поступок від польської

влади, що сприяли б культурно-освітньому та економічному розвитку українського суспільства[883, с. 34]. Подібної точки зору дотримується М. Головка, який вказує на те, що уніатські архієреї одностайно засудили злочини польської влади проти православної церкви на Холмщині та Підляшші, виступили проти антисемітизму в будь-яких його проявах. При цьому автор наголошує, що високому авторитету УГКЦ сприяли її виразна суспільна позиція, спрямована на консолідацію українства, відмова від насильства як засобу розв'язання будь-яких питань[184, с. 190].

Дослідники історії православної церкви в Польщі переконані, що тиск на православне населення у формі безперервних ревідикаційних акцій, пацифікацій і намагань запровадити неоунію, у свою чергу, викликав активний спротив місцевого населення. За їхніми словами, чим настирливішими були спроби асиміляції українців серед домінуючої польської нації через покатоличення, нав'язування польської мови і культури, тим активнішими були дії провідників ідеї українізації православної церкви в Польщі. Водночас історики визнають, що в окремі періоди польські урядовці досить терпимо ставилися до українізації православ'я, вбачаючи в ній важливий засіб дерусифікації та зменшення російського впливу в Західній Україні[280, с. 380 – 384].

Ряд українських і польських вчених – О. Колянчук, М. Кротофіль, М. Павленко, А. Пурат, А. Руккас, І. Срібняк – присвятив свої дослідження питанню перебування українських військових у Польщі в міжвоєнний період[591; 540; 541; 354; 521]. Вони звертають увагу на те, що більшість українських військових, головним чином колишніх вояків армії УНР, в основному були лояльними до влади. Багато українців закінчили польські вищі офіцерські школи, а напередодні Другої світової війни в польському війську служили за контрактом понад півсотні українських офіцерів, чимало з яких відзначилися у війні з нацистами. Загалом, як зазначає О. Колянчук на основі матеріалів польської розвідки, у 30-х рр. у Польщі перебувало майже 10 тис. українських ветеранів, готових боротися зі зброєю в руках[338,

с. 175]. Зважаючи на їхню високу підготовку і патріотизм, поляки певним чином були зацікавлені в цій силі на випадок війни з більшовиками.

У свою чергу, у вітчизняній історіографії чітко простежується думка про роз'єднаність українських політичних сил у їх ставленні до Польщі. На думку М. Гетьманчука, частина політичних діячів українських національно-визвольних змагань зайняла антипольські позиції вже після підписання Ризького миру і залишалась на цій позиції аж до Другої світової війни. Інша частина політиків продовжувала співпрацю з Польщею, але вважала її тактичним засобом, оскільки не бачила іншого виходу в складній ситуації[180, с. 117]. Однак активне протистояння між поляками й українцями не влаштовувало поміркованих політиків з обох таборів.

У цьому контексті дослідники вказують на певні спроби двостороннього порозуміння. Так, ще в 1935 р. керівництво Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та українського сеймового клубу висунуло лозунг нормалізації польсько-українських стосунків, в основу якого було покладено ідею спільної боротьби проти більшовицького режиму. Разом з тим Б. Вол та Я. Малик переконливо доводять, що УНДО добивалося виконання владою ряду вимог щодо забезпечення прав української меншини: унормування парцеляції земель і негайного припинення колонізації східних земель поляками, амністії для політичних в'язнів і ліквідації концтабору в Березі Картузькій, відновлення державних шкіл з українською мовою навчання, висувало ряд економічних вимог. Водночас історики визнають, що польський уряд відмовився задовольнити ці вимоги, а угодовство політиків національного табору зазнало фіаско[156, с. 99].

Ще більш категоричні оцінки політики УНДО наведено в колективній монографії під редакцією Ю. Сливки, що вийшла ще в радянський період. У ній, зокрема, справедливо стверджувалось, що, погодившись на політику «нормалізації» і пішовши на деякі поступки українцям, польська влада використала угодовство українських політиків для подальшого наступу на

життєві інтереси українців. Саме в цей час політика колонізації українських земель і асиміляції населення стала послідовною і плановою[149, с. 144]. Такої ж точки зору дотримуються й сучасні дослідники, які досить скептично оцінюють «мирну» ініціативу УНДО й результати «нормалізації». Зокрема, Б. Хруслов переконаний, що ігнорування польською владою ідеї УНДО підірвало авторитет українських парламентських сил[650, с. 71].

На думку ряду істориків, подібні процеси також сприяли зростанню позицій українських націоналістів, зокрема ОУН. Фактично з часу створення ОУН рішуче виступила проти польської окупації, перейнявши як один з методів боротьби тактику терористичних актів Української військової організації. При цьому більшість дослідників визнає, що така діяльність із розумінням сприймалася значною частиною українського населення. Разом з тим, як вірно зауважив І. Федик, радикалізм ОУН сприяв помітному охолодженню відносин між організацією й легальними українськими політичними партіями, які не схвалювали та не підтримували методів націоналістів у боротьбі з польською владою[901, с. 55].

Незважаючи на це, вчені відзначають посилення радикальних настроїв українців, особливо молоді, наприкінці 30-х рр. На думку І. Шумського, широка підтримка молоддю праворадикальних ідей, виразником яких була ОУН, пояснюється не тільки розчаруванням у традиційних ідеях і керівниках, а й тим, що молодь більш відчутно переживала тиск польського уряду, найбільше страждала від безробіття й неможливості отримати освіту та повноцінно себе реалізувати. Саме тому ідея збройного відновлення української державності ставала ближчою для молоді[682, с. 159].

У свою чергу, ряд українських істориків наголошує на посиленні польських репресій щодо українських націоналістів у передвоєнні роки. Згідно з тактикою польської поліції, зауважує Р. Висоцький, проводилися арешти в межах повітів, а інколи по всій території воєводства, які в 1939 р. набули масового характеру не лише в Галичині, а й на Волині[136, с. 87].

Формальним приводом для цього були звинувачення в терактах та співпраці з іноземними спецслужбами.

Водночас справедливими видаються нагадування про те, що німецька розвідка напередодні війни встановила контакти з керівництвом ОУН, розраховуючи на збройний виступ націоналістів у тилу польських військ під час німецько-польської війни. У цьому контексті розглядаються й таємна зустріч лідерів української політичної еміграції у квітні 1939 р. з представниками німецького керівництва в Берліні та підготовка німцями українських диверсійних батальйонів[947, с. 260]. Водночас вчені спростовують тезу про готовність українських націоналістів воювати за інтереси Німеччини. Так, відомий дослідник ОУН і УПА П. Мірчук звертає увагу на те, що Провід українських націоналістів, не отримавши від німців гарантій щодо утворення незалежної Української держави, надіслав розпорядження місцевим осередкам у разі війни не піднімати повстання, але тримати людей у бойовій готовності через можливі прояви насильства і репресій з боку поляків[455, с. 455 – 456]. Підтвердження подібної тактики ОУН знайшло відображення в багатьох сучасних дослідженнях, які базуються на основі невідомих раніше архівних документів.

У складному становищі, за свідченням істориків, перебували на західноукраїнських землях прихильники комуністичного руху. Відкидання ідеї створення незалежної Української держави відштовхувало від комуністів широкі маси українського суспільства. Водночас дослідники виділяють і позитивні риси комуністичного руху на західноукраїнських землях. Серед них, за словами М. Гона, захист національних прав українства, відстоювання права титульної нації на освіту рідною мовою, домагання проведення справедливої аграрної реформи, гостра критика військового та цивільного осадництва тощо[186, с. 143].

Проте більшість фахівців вірно вказує на те, що хоча комуністи й переслідувалися польською владою нарівні з українськими націоналістами, навіть на прихильників протестного електорату їм не доводилося

розраховувати, адже масові репресії в Радянському Союзі та голодомор 32 – 33-го рр. значно підірвали авторитет радянської влади. Крім того, справедливими є свідчення про те, що розпуск Комінтерном Компартії Польщі за вказівкою Кремля позбавив комуністів Західної України тієї підтримки, яку отримували комуністичні осередки інших країн від СРСР. Тому місцеві комуністи напередодні Другої світової війни фактично були приречені на поразку й перебували на маргінесі політичного життя. Характерно, що радянська історіографія в повоєнний період визнала, що звинувачення Компартії Польщі, а разом з нею Компартії Західної України та Західної Білорусії базувалося на сфальсифікованих матеріалах, а їх розпуск був необґрунтованим. Разом з тим стверджувалося, що навіть «після розпуску партії комуністи не припиняли роботи, активно виступали проти прогітлерівської орієнтації правлячих кіл Польщі, готували трудящих до встановлення Радянської влади»[403, с. 241]. Той факт, що радянський уряд фактично заборонив компартіям західних держав критикувати гітлерівський режим після підписання радянсько-німецького пакту про ненапад радянські історики й надалі замовчували.

Новий етап у піднесенні національно-визвольного руху й поєднанні зусиль українських політичних партій різного спрямування дослідники пов'язують з проголошенням автономії Карпатської України у складі Чехословаччини і вимогами надати автономію західноукраїнським землям у складі Польщі. Відповідний законопроект, за словами І. Васюти[121, с. 297 – 298], хоча й був внесений до польського сейму від імені українського парламентського клубу, проте навіть не був прийнятий у сеймі до обговорення.

Разом з тим учасники II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 рр.» дійшли згоди в тому, що в Польщі «конституційно були гарантовані права і свободи національних меншин, а також їхня участь у політичному житті. Українці мали своїх представників у польському парламенті, діяли українські культурні, освітні, господарські і

громадські організації, школи, виходила україномовна преса. Важливу роль у житті українців відігравала кооперація». Проте і українські, і польські вчені визнали, що на практиці ці права і свободи владою порушувалися [626, с. 223].

До позитивів міжвоєнного періоду у загальноукраїнському контексті окремі історики [509, с. 515 – 516] відносять, попри існування певних регіональних відмінностей, процес поступового зближення західноукраїнських земель, складання єдиного політичного поля, що виражалося в існуванні українських партій. Це, на їхнє переконання, стало вагомим результатом історичного процесу, черговим кроком на шляху до об'єднання українських земель, досягненням у боротьбі за возз'єднання, яку не припиняли українці Східної Галичини й Західної Волині.

Загалом політика польської влади щодо українців у Другій Речіпосполитій визначалася тими політичними силами, які перебували при владі й мали власне бачення шляхів побудови однонаціональної держави, переважним чином прагнучи до полонізації інших національностей. Характерно, що і Польща, і Україна сьогодні переживають процес інтеграції в європейське суспільство, стоять на шляху кардинальних перетворень. У цьому контексті пошук відповідей на болючі питання в історії двох народів, неупереджений погляд на події минулого й розуміння причин колишніх конфліктів та непорозумінь сприятимуть уникненню подібних помилок у майбутньому.

2.2. Закарпаття: від територіальної автономії до держави

Історія Закарпаття у передвоєнний період в історичних дослідженнях трактується досить неоднозначно. Причиною цього є як часова специфіка створення окремих праць і вплив державних органів на позицію авторів, так і

намагання окремими з них обґрунтувати ті чи інші національні й політичні уподобання в наш час.

Серед праць з історії Закарпаття напередодні Другої світової війни вагоме місце посідає мемуарна література. На сьогодні існує чимало спогадів та щоденників політичних і громадських діячів, а також членів уряду Карпатської України – В. Гренджі-Донського, С. Росохи, Ю. Химинця, В. Шандора, А. Штефана та ін., які проливають світло на події того часу та містять оцінки суспільно-політичного й економічного становища краю, діяльності владних органів, місця Закарпаття в міжнародних відносинах того часу тощо[954; 957; 958; 959 – 961; 963; 964 – 965; 966 – 967].

Більшість сучасних дослідників виділяє ряд особливостей, характерних для суспільно-політичного, економічного й культурного життя Закарпаття в міжвоєнний період, завдяки яким його історія певною мірою відрізняється від тогочасного історичного процесу на інших західноукраїнських землях. Вони наголошують на тому, що, на відміну від Галичини, Волині, Буковини та Бессарабії, які були силою приєднані після Першої світової війни до складу Польщі й Румунії, Закарпаття добровільно увійшло до складу Чехословаччини за умови надання краю автономії на основі рішення Центральної Руської Народної Ради від 8 травня 1919 р. і Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. При цьому фахівці звертають увагу на те, що українцям було обіцяно свій особливий сейм із законодавчими правами з питань мови, школи, релігії, у галузі самоуправління та інших питаннях, які законами Чехословацької держави будуть віднесені до його компетенції[916, с. 22 – 23].

Варто наголосити, що радянська історіографія гостро засуджувала дії чехословацького уряду та його політику щодо Закарпаття. Так, В. Маланчук наголошував, що чехословацький уряд фактично звів нанівець навіть ті статті Сен-Жерменського договору, де писалося про певні права українського населення Закарпаття. Він також акцентував увагу на перебуванні практично

всіх владних посад у краї в руках чеських чиновників, представницькому обмеженні Закарпаття в чехословацькому парламенті тощо[403, с. 219].

За словами В. Белоусова, уряд неодноразово забороняв діяльність чехословацьких відділень Міжнародної робітничої допомоги, Червоної допомоги, Союзу друзів СРСР, Центральної Ради профспілок, Комуністичної Спілки молоді, а на Закарпатті додатково – Союзу трудящого селянства та Товариства освіти трудящих[80, с. 13]. Не менш критичні зауваження звучали й щодо економічної відсталості краю. Як відзначали Б. Співак та Й. Янович[589, с. 146], «на досвіді Закарпаття можна переконатися в руйнівних наслідках панування капіталізму в сільському господарстві, які призвели до хронічної аграрної кризи». Подібні звинувачення наведені і в академічній «Історії Української РСР», автори якої вважали за необхідне акцентувати увагу на тому, що кожного року з аукціону продавали майно сотень і тисяч бідняків, яке опинилося в борговій заставі у банків і лихварів. При цьому вони підкріплювали свої тези даними «буржуазної статистики», яка безпристрасно фіксувала злиденне життя українського населення[260, с. 545].

Визнаючи наявність у Закарпатті українських шкіл, преси, театру, літератури, громадських організацій тощо, радянські історики вважали за необхідне наголосити, що ці здобутки «були завойовані трудящими, а не надані урядом Чехословаччини», а, крім того, великий вплив на розвиток культури Закарпаття мав приклад існування Радянської України з розвинутою національною культурою та літературою[743, с. 9]. При цьому зрушення, які відбулися в Закарпатті після приєднання краю до Української РСР, подавалися радянськими істориками як суцільне благо. Особливо підкреслювалися здобутки у соціальній сфері та освіті, які підкріплювалися статистичними даними у порівнянні з довоєнним періодом.

С. Віднянський найбільш вагомим результатом перебування Закарпаття в складі Чехословаччини називає його суспільно-політичний і національно-культурний розвиток, відмінними рисами якого були динамічні процеси

політизації закарпатського суспільства і становлення в краї елементів громадянського суспільства, національно-культурне відродження та формування національної самосвідомості закарпатських українців, усвідомлення ними національної належності до великого українського народу та прагнення з'єднатися з ним»[749, с. 41].

Проте М. Вегеш, В. Гиря, І. Король та інші справедливо вказують, що празький уряд постійно зволікав з виконанням своїх обіцянок щодо надання автономії Підкарпатській Русі, мотивуючи це тим, що закарпатці, мовляв, ще не «дозріли» до самостійного життя. При цьому чеська влада активно розігрувала карту розрізненості політичних сил краю й постійного протистояння українського та русофільського напрямків. Тому об'єднання їх вимог і спільну діяльність з вересня 1938 р. фахівці розцінюють як вирішальний момент у взаємовідносинах цих напрямків, результатом чого стала реалізація на початку жовтня 1938 р. першого етапу автономії Підкарпатської Русі[126, с. 93]. Разом з тим окремі дослідники не вбачають нічого особливого в тому, що політичні опоненти на Закарпатті зуміли об'єднатися. Так, М. Токар доводить, що в основі діяльності різних політичних сил краю лежала спільна мета – возз'єднання з українським народом по той бік Карпат, яка переважувала політичні розбіжності. Єдина відмінність, на його думку, полягала в тому, що одні (комуністи) вбачали цей союз у складі Радянської України, а інші (Християнська Народна партія, Українська Селянська партія, українська фракція Аграрної партії) – в незалежній соборній Українській державі[616, с. 403].

Сучасні історики багато уваги приділяють питанню формування автономного уряду Підкарпатської Русі в жовтні 1938 р. Водночас можна погодитися з висновком В. Лемака про те, що формування автономного уряду в Ужгороді виходило за рамки зобов'язань ЧСР щодо надання автономії краю згідно з Сен-Жерменським договором 1919 р., оскільки і в цьому договорі, і в Конституції ЧСР 1920 р. йшлося про те, що «губернатор русинської території призначатиметься президентом Чехословацької

республіки й буде відповідальний перед Русинським соймом»[871, с. 14 – 15].

При цьому ряд вчених схильний вважати, що призначення главою уряду лідера русофілів А. Бродія та входження до складу кабінету ще трьох представників русофілів та двох українофілів на той час реально відображало становище цих політичних сил у суспільстві[97, с. 79]. З цією думкою погоджується й М. Вегеш, наводячи дані про зростання авторитету в краї Автономно-Землеробського Союзу (АЗС) на чолі з А. Бродієм протягом 30-х рр. ХХ ст. Водночас він переконливо доводить, що А. Бродій та керівники АЗС вели подвійну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення представників українського напрямку. Заслуговує на увагу і висновок М. Вегеша, В. Гирі та І. Короля про те, що «А. Бродій, як і весь очолюваний ним напрямок, пройшов своєрідну еволюцію. Протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. він був прогресивним явищем у суспільно-політичному житті краю, бо відображав прагнення народу до рівності в складі Чехословаччини, а з кінця 30-х рр. займав чітку проугорську орієнтацію, хоча його лідери продовжували публічно виступати за єдність Чехословаччини[126, с. 98].

Докази співпраці А. Бродія та отримання за це фінансової допомоги від Угорщини наводять і зарубіжні дослідники, зокрема словацький вчений І. Ванат[117, с. 19 – 21]. Проте формування після арешту А. Бродія А. Волошиним уряду з представників українського напрямку та фактичне відвернення останнього від русофілів М. Вегеш вважає помилковим, наголошуючи на тому, що таким чином прем'єр-міністр посилив проти себе опозицію[162, с. 213]. Дослідники наводять свідчення про те, що представники чеської адміністрації в краї також не приховували свого невдоволення урядом А. Волошина, який активно проводив українізацію Закарпаття. На думку М. Вегеша, конфронтацію в чесько-українські стосунки вносили обидві сторони: чехи не сприймали українську владу та її рішення, а українці намагалися проводити власну лінію, часто всупереч чеському законодавству[123, с. 221].

Більшість дослідників історії Закарпаття передвоєнного періоду помітну увагу приділяє формуванню й діяльності Карпатської Січі, яка під час угорської окупації краю стала єдиною силою, що виступила на захист молодій державі. При цьому науковці доводять, що значну роль у становленні Карпатської Січі відіграла ОУН. Як зауважують М. Вегеш та І. Буковський, з другої половини 30-х рр. Закарпаття стає в центрі уваги Проводу українських націоналістів. Так, у 1937 р. Є. Коновалець запропонував створити там його окремий штаб, а Чемеринський видав книгу «Платформа Закарпаття», яку слід вважати своєрідною програмою ОУН стосовно краю: автор був переконаний, що визволення Закарпаття можливе тільки за умови незалежності всієї України. Тому 1938 – 1939 рр. стали періодом найтісніших зв'язків між ОУН і закарпатськими націоналістами[916, с. 41].

Разом з тим окремі дослідники вказують на деякі негативні моменти, які внесли націоналісти в процес розбудови Карпатської Січі. Так, їхній радикалізм сприяв поширенню серед чехів недовіри до загонів самооборони й уряду Карпатської України в цілому. Крім того, наголошує В. Худанич, головна команда Січі не бажала співпрацювати з чехами, у результаті чого практично були зірвані домовленості про військове навчання січовиків силами фахових військових чеської армії та передачу їм зброї й інвентарю після ліквідації так званої Домобрани – цивільної гвардії, яка допомагала владі в охороні правопорядку[651, с. 19 – 20].

О. Довганич на підставі матеріалів кримінальної справи головного коменданта Карпатської Січі Д. Климбуша доводить, що в кінці лютого – березні 1939 р. Січ фактично перебувала в опозиції до уряду А. Волошина, підтримуючи ідейну платформу ОУН про створення Української держави шляхом об'єднання усіх українських земель[224, с. 79]. Подібні думки вміщено у спогадах окремих політичних і громадських діячів Карпатської України, зокрема В. Шандора та ін. Проте останні, зокрема, виступають і з

осудом дій січовиків, звинувачуючи їх у надмірній політизації й намаганні посилити свій вплив на адміністрацію краю.

П. Гольдмаш та С. Гольдмаш також стверджують, що Карпатська Січ готувала державний переворот з метою усунення від влади уряду А. Волошина та заміни його вихідцями переважно з Галичини, які діяли в контакті з ОУН[185, с. 126]. У цілому діяльність Карпатської Січі в їхній праці подається виключно як негативна і руйнівна. Разом з тим, на нашу думку, автори певною мірою безпідставно звинувачують як А. Волошина, так і Карпатську Січ у виконанні вказівок Берліна, спрямованих на проведення підривної діяльності та розчленування Чехословаччини шляхом проголошення незалежності Карпатської України.

З надмірною радикалізацією Проводу Січі та небажанням іти на компроміс окремі дослідники пов'язують і події 14 березня в Хусті, коли між чеськими силами та січовиками відбувся бій, у результаті якого Карпатська Січ у день вторгнення угорської армії на територію Закарпаття зазнала значних втрат. Збройний інцидент, зазначають М. Вегеш та В. Худанич, став кульмінацією чехословацько-українських суперечностей, що зробило неможливим військове співробітництво збройних сил ЧСР і Карпатської України[162, с. 283]. Ці й інші прорахунки керівництва негативно позначилися на організації Карпатської Січі і стали вагомим чинником швидкої поразки січовиків від угорських військ.

Окремо варто відзначити наукові праці і спогади про жорстоке переслідування січовиків угорським окупаційним режимом всупереч міжнародним нормам щодо військовополонених. Їх, зокрема, наводить у своїй праці П. Стерчо та інші громадсько-політичні діячі Карпатської України[597]. Чимало таких даних було оприлюднено під час роботи науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі та опубліковано в збірнику матеріалів конференції[296]. Однак дане питання ще потребує детального дослідження, у тому числі в площині міжнародного права, оскільки Карпатська Січ була визнана національною армією лише в

Карпатській Україні, тоді як угорці та поляки фактично розглядали її як терористичну організацію з відповідними правовими наслідками.

Разом з тим більшість фахівців відзначає величезне значення Карпатської Січі в обороні краю, яка стала символом боротьби за незалежність. Як наголошує В. Худанич, події 15 березня 1939 р. можна вважати початком Другої світової війни, оскільки закарпатці «першими вступили в нерівний бій проти фашизму та його різновиду – гортиського ревізіонізму»[296, с. 3].

На сьогодні практично не викликає заперечень той факт, що сам А. Волошин та його оточення протягом невеликого періоду пройшли шлях від прихильників автономії краю до усвідомлення необхідності об'єднання усіх українських земель та створення незалежної Української держави. Звичайно, помітну роль у кристалізації їхніх поглядів відіграли вихідці з Галичини та Наддніпрянської України. Проте історики на підставі документів доводять, що уряд А. Волошина з жовтня 1938 р. до середини березня 1939 р. провів велику роботу щодо забезпечення прав українців, українізації державного апарату, закладів освіти та культури. Показовим є й те, що подібні кроки фактично були перевищенням урядових повноважень, оскільки, як наголошує В. Лемак, урядове розпорядження від 25 листопада 1938 р. про запровадження в Підкарпатській Русі державної української мови та розпорядження від 30 грудня про вживання назви краю «Карпатська Україна» суперечили «Конституційному закону про автономію Підкарпатської Русі» від 22 листопада 1938 р., згідно з яким назву території, урядову мову й мову навчання мав встановити Сойм Підкарпатської Русі[871, с. 29 – 31]. Разом з тим дослідники вказують, що розпорядження уряду активно втілювалися в життя та часто виступали навіть джерелом протистояння між чехами й українцями.

Помітна увага в наукових працях приділяється висвітленню політики уряду А. Волошина в національному питанні, наголошується на тому, що український уряд намагався забезпечити права усіх провідних національних

меншин – німецької, чеської, угорської та єврейської. Так, М. Макара наводить дані про зустріч А. Волошина з представниками єврейської національної меншини і гарантування забезпечення їхніх культурних потреб, проте визнає, що оточення прем'єра не поспішало практично втілювати подібні обіцянки[391, с. 12 – 18]. У свою чергу, німцям було дозволено створити «Німецьку партію», запевнено недоторканність їхнього майна й інвестицій тощо. Разом з тим задоволення урядом подібним чином потреб німецької меншини викликає різку критику з боку П. Гольдмаша та С. Гольдмаша, які зауважують, що всі партії в Карпатській Україні, крім Українського Національного Об'єднання (УНО), на той час були розпущені, а виняток для німців пояснюють відверто пронимецькою і сепаратистською по відношенню до Праги політикою уряду А. Волошина[185, с. 124].

З важким внутрішнім політичним і соціально-економічним становищем та невпевненістю уряду А. Волошина в загальній підтримці вчені пов'язують певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось в забороні усіх політичних партій та створенні єдиної партії – УНО, що, на переконання окремих фахівців, свідчило про авторитарний характер влади в Карпатській Україні[162, с. 222]. Інші дослідники, навпаки, вважають створення УНО позитивним явищем. Так, М. Токар переконаний, що зі створенням УНО «сповнилися мрії багатьох українських громадсько-культурних і політичних діячів краю про заснування і діяльність політичної організації, яка б об'єднала всі національно-свідомі сили і виступила єдиним фронтом на захист політичних прав і свобод». Скликання в подальшому Сойму і його рішення, на думку автора, вказували саме на політико-правову основу державного статусу Карпатської України, на підтвердження українцями статусу як політичної нації[616, с. 404].

Науковці відзначають, що налагодження урядом А. Волошина життя в краї та розбудова органів управління на проукраїнських засадах викликали невдоволення москвофілів та проугорських сил, які намагалися чинити опір урядовим діям та фактично сприяли дестабілізації. Враховуючи складність

політичної й економічної ситуації, заборону А. Волошином створення нових політичних партій та організацій Б. Ринажевський вважає цілком оправданою, своєчасною та доцільною[530, с. 159]. У свою чергу, абсолютна перемога УНО на виборах до Сойму Карпатської України засвідчила консолідацію населення й підтримку урядових кроків щодо розбудови незалежної держави.

Значну роль у розбудові Карпатської України дослідники відводять особисто прем'єру А. Волошину. Як справедливо вказує О. Мишанич, А. Волошин, як культурно-національний і громадсько-політичний провідник свого народу, упродовж півстоліття захищав його право на державно-політичне життя, національну русько-українську культуру, мову, зумів консолідувати закарпатських українців на боротьбу за свою державність, утвердити українську національну ідею за Карпатами, послідовно відстоював єдність закарпатців з усією Україною. Загалом, підсумовує автор, життя А. Волошина є прикладом того, як закарпатці пройшли шлях від етнічної свідомості до української ментальності, відчули потребу своєї державності і вибороли цю державність[876, с. 44 – 45].

На прийняття рішення про самостійність Карпатської України, переконаний М. Вегеш, безперечно, вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема проголошення незалежності Словаччини і вторгнення угорських військ на Закарпаття. Разом з тим прийняття такого рішення та проведення засідань Сойму, депутати якого підтвердили проголошення незалежності, затвердили державну символіку та мову, продемонструвало усьому світові, що «на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом зі своїми братами з Великої України»[123, с. 228].

У свою чергу, М. Болдичар вважає, що депутати Сойму допустилися юридичної помилки, бо, перш ніж проголошувати незалежну державу, треба було прийняти закон про вихід зі складу Чехословаччини. Але, незважаючи на це, автор переконаний, що лише після рішення парламенту від 15 березня 1939 р. можна говорити про самостійну державу, нову її назву, політично-

державний устрій та державну мову, а штучне перенесення всіх цих понять і категорій на попередні роки чи навіть місяці є юридично не вірним[98, с. 24].

Помітну увагу дослідники приділяють висвітленню становища Закарпаття після його окупації Угорщиною. Практично не викликає заперечень думка про те, що входження Закарпаття до складу Чехословаччини в міжвоєнний період призвело до створення тісних економічних зв'язків, які раптово було перервано після надання автономії та ще більше – після угорського завоювання. Тому втрати в промисловості були для краю дуже відчутними. Справжнім лихом для населення стало безробіття та зростання цін на продукти харчування. З жовтня 1938 р. і до середини березня 1939 р. уряд Карпатської України проводив певну роботу щодо підвищення рівня життя населення, проте більшість його задумів так і не були втілені в життя[123, с. 212]. У свою чергу, угорський окупаційний режим, як справедливо наголошує Б. Ринажевський, незважаючи на обіцянки врегулювати правове становище Закарпаття і розроблення численних проектів автономії, відзначався жорсткими національними утисками українців та економічним диктатом. Загалом, відзначає автор, Закарпаття було фактично безправне в правовому полі Угорщини і його існування зводилося лише до ролі угорської колонії[530, с. 174 – 175].

Подібної точки зору дотримується Р. Офіцинський, який робить висновок про особливу позицію офіційного Будапешта щодо Закарпаття. З одного боку, зазначає він[485, с. 87], спостерігається велика зацікавленість у безболісних інтеграційних процесах, а з другого – недалекоглядна (з точки зору історичної перспективи), а в багатьох моментах брутальна національно-культурна політика.

Характерно, що угорська влада вже в 1940 р. намагалася залучитися підтримкою науковців у своїх претензіях на Закарпаття. Так, М. Вегеш та М. Токар звертають увагу на те, що в цей час було видано історико-популярний збірник, «в якому діяльність проугорських політичних партій подавалася як патріотичний вияв, що сприяв поверненню закарпатських

земель у лоно Святостефанської держави» [124, с. 86]. Проте, за їхніми словами, у повоєнні роки окремі угорські дослідники (М. Адам) визнали, що угорська влада в реалізації своїх планів щодо Закарпаття покладалася переважно на дії терористів і проугорських місцевих діячів [124, с. 86].

Отже, час перебування Закарпаття у складі Чехословаччини з позицій ставлення влади до української національної меншини загалом можна розглядати як період певного національного і культурного піднесення, політичної структуризації суспільства, що, врешті, призвело до проголошення автономії, а згодом і незалежності Карпатської України. У свою чергу, після анексії краю Угорщиною становище українців істотно погіршилося, а їхні національні, економічні, культурні та інші інтереси практично ігнорувалися як центральною, так і місцевою владою.

2.3. Північна Буковина та Бессарабія напередодні приєднання до Української РСР

Входження українських етнічних територій Північної Буковини й Бессарабії після Першої світової війни до складу Румунії та політика цієї держави щодо українців протягом більш ніж двох десятиліть наклали свій відбиток на становище краю, наслідки якого простежуються й нині. Водночас слід відзначити, що історія краю того періоду досі залишається малодослідженою. Певні зрушення в дослідженні даної проблеми зроблено лише протягом двох останніх десятиліть, і то, здебільшого, силами місцевих істориків.

Становище українських земель у складі Румунії привертало увагу радянських дослідників ще з 40-х рр. минулого століття, коли Північна Буковина та Бессарабія увійшли до складу Радянського Союзу. Проте для більшості праць радянського періоду характерне однобоке висвітлення проблеми з традиційним засудженням політики Румунії як держави, яка

визискувала і пригноблювала українців та інші народи. У свою чергу, приєднання краю до УРСР подавалося виключно як позитивне явище, яке сприяло національному, економічному й культурному відродженню українців[5; 24; 949].

Лише після здобуття Україною незалежності історики отримали можливість об'єктивно висвітлювати та досліджувати невідомі раніше сторінки з історії південно-західного регіону нашої держави, а тотальне засудження політики Румунії щодо цих земель змінилося спробою окреслити як позитивні здобутки того часу, так і негативні явища, які мали місце в діях влади по відношенню до українського населення краю. Більшість сучасних дослідників відзначає, що входження українських земель до складу Румунії стало наслідком політики держав Антанти, які намагалися забезпечити Європу від нових воєнних потрясінь після Першої світової війни. Як справедливо вказав В. Фісанов, «одним із важливих моментів, котрий прискорив визнання союзниками прав Румунії на Бессарабію та всю Буковину, був розгром у 1920 р. білого руху на півдні Росії й необхідність у зв'язку з цим створення санітарного кордону проти більшовиків»[642, с. 40 – 41]. Щодо власне Румунії, то тут, переконаний автор, мало місце намагання забезпечити своє майбутнє існування не тільки перед більшовицькою загрозою, а й перед можливістю постановня незалежної України саме на засадах внутрішньої уніфікації й румунізації відносно інших етнічних груп, зокрема українців[641, с. 11]. Підтвердження цієї тези наводить М. Держалюк, який пише, що політика Антанти щодо української державності, інтересів української нації розвивалася і формувалася з огляду на національно-геополітичні інтереси та прагнення її союзників, зокрема Польщі, Чехії та Румунії, а з представниками українського руху в контакти вступали лише з метою використання їхніх збройних сил і ресурсів для протистояння Німеччині чи для повалення більшовизму в Росії[218, с. 217].

У свою чергу, приєднання Бессарабії до Румунії Радянським Союзом та Українською РСР так і не було визнано. Як зазначає С. Гакман, радянські

дипломати апелювали до того, «що Бессарабія до Першої світової війни була частиною Російської імперії, яка ніколи не перебувала в стані війни з Румунією і тому не могла бути об'єктом винагороди, а також тим, що, оскільки Радянська Росія не була запрошена до участі в Паризькій мирній конференції, вона не визнавала приєднання цієї території до сусідньої держави»[917, с. 43].

Дослідники наголошують, що Сен-Жерменська угода 1919 р., на основі якої Буковину було включено до складу Румунії, містила застереження про те, що національні меншини повинні мати таке ж право, як і румуни, на використання своєї мови, здобуття освіти, сповідання тієї чи іншої релігійної конфесії та ін.[111, с. 225]. (Варто зауважити, що румунська делегація тривалий час не хотіла підписувати мирну угоду саме через наявність положення про національні меншини, а її підписання відбулося лише після зміни керівництва румунської делегації.) Водночас більшість фахівців засвідчує, що положення про національні меншини румунською владою ігнорувалося, а дискримінація представників інших народностей, зокрема української, стала повсякденною нормою в діяльності владних структур Румунського Королівства.

Чисельність українського населення на території Румунії у передвоєнний період є предметом дискусій серед науковців. Більшість вітчизняних істориків із застереженням ставиться до результатів румунського перепису населення 1930 р. Так, Г. Кожолянко вважає, що влада свідомо вдалася до фальсифікації результатів перепису. За національний показник було прийнято віросповідання. Завдяки цьому усіх православних записували в румунський етнос, а представників інших конфесій – до інших етнічних груп. Тому значна кількість українців-православних була зарахована до румун. Такі маніпуляції, наголошує автор, дали підстави говорити про те, що румуни складають на Буковині 31,5%, а українці – 49,4% населення краю, насправді ж українське населення складало трохи більше 60%, румуни – близько 10%, а 30% – представники інших націй[334, с. 48].

Радянська історіографія загалом справедливо звертала увагу на переслідування українців Буковини й Бессарабії в Румунії. Так, В. Маланчук стверджував, що «протягом усього періоду окупації на Буковині фактично існувало воєнне становище, трудящі маси були позбавлені політичних прав, свободи слова, преси, зборів, були розпущені профспілки, заборонені страйки і демонстрації, українська мова була заборонена, а українська культура переслідувалася»[403, с. 216].

Автори академічного видання «Історія Української РСР» також наголошували на скрутному матеріальному становищі місцевого українського населення, зокрема селян. За їхніми словами, у повітах Бессарабії в 30-і роки практично не існувало таких господарств, майно яких не перебувало б під заставою через несплату податків. Вони також цілком справедливо зауважили, що саме важкі умови життя змушували бідняків залишати рідні місця й шукати роботу за кордоном, що призводило до помітного зменшення чисельності населення краю[260, с. 537].

За словами П. Рихло, для обґрунтування власної політики влада взяла на озброєння так звану теорію рутенізації румунського історика І. Ністора, згідно з якою тільки румуни є автохтонами на Буковині, а українці іммігрували сюди значно пізніше й денаціоналізували автохтонне населення такою мірою, що воно цілковито втратило свою румунську сутність, у тому числі й мову. При цьому українці як єдина національність на Буковині не визнавалися, а їх намагалися розділити на гуцулів та русинів[531, с. 124]. Загалом, підсумував І. Буркут, «історичні факти переконливо свідчать, що українське населення Буковини і Бессарабії протягом майже 22-х рр. (з 1918 до 1940 р.) зазнавало постійного асиміляційного тиску з боку Бухареста і відчувало на собі негативні наслідки румунізаторської політики, яка спрямовувалась на реалізацію ідеї Великої Румунії». Водночас він зазначив, що подібна політика не проводилася винятково щодо українців, а була характерною для всіх представників нерумунської національності[113, с. 32]. Подібної точки зору дотримується канадський історик українського

походження О. Субтельний, який писав, що «своєю нетерпимістю до національних меншостей Румунія перевершувала навіть Польщу»[605, с. 387].

Дослідники звертають увагу на особливо жорстку політику румунської влади в галузі освіти. Як засвідчила Л. Медвідь, «якщо в 1914 р. на Буковині діяло 218 українських початкових шкіл, 2 українські та 2 змішані гімназії, то до 1940 р. тут не залишилося жодного українського навчального закладу. Незважаючи на те, що з 20-х рр. у Румунії було введено обов'язкову 7-річну школу, число неписьменних у Бессарабії сягало 48%, у Північній Буковині 80%, а в цілому по Румунії – 34,4%»[943, с. 295].

Автори навчального посібника «Історія України та її державності» справедливо відзначають, що «на українців румунська влада дивилася як на громадян румунського походження, які забули свою рідну мову. Навіть українські назви місцевостей було замінено румунськими, щоб таким чином зовсім заперечити український характер краю, а Буковину перетворити в звичайну румунську провінцію»[933, с. 260]. М. Сеньків також пише про зміну українських прізвищ на румунський взірць, підтримуючи думку багатьох вітчизняних істориків про те, що окупаційна влада ставила собі за мету якнайшвидше інтегрувати до складу Румунії українські етнічні землі Північної Буковини, Марморощини та Бессарабії, а українське населення цих земель позбавити національної індивідуальності[563, с. 42].

Разом з тим вчені наголошують, що українське культурне життя в Румунії в міжвоєнний період не припинялося, а на Буковині продовжували діяти українські культурні, музичні та студентські товариства, театри, виходили твори українських літераторів, українською мовою друкувалися газети тощо. У цьому контексті варто погодитися з думкою І. Піддубного про те, що в умовах постійної румунізації українське театральне та музичне життя сприяли збереженню самобутності українців, а українська періодика відіграла роль не лише джерела інформації, але й мала просвітницьке та об'єднавче значення, даючи змогу українцям краю усвідомлювати свою

належність до єдиного українського народу[794, с. 16]. Однак слід наголосити, що, попри певні ознаки демократичності життя в Румунській державі, весь український рух та організації й установи представників інших національностей піддавалися жорсткій цензурі й перебували під постійним наглядом влади.

Історики мають окрему думку і щодо політики влади по відношенню до церкви. Зокрема, М. Михайлуца наводить дані Циркуляру єпископа Діонісія від 1938 р., в якому наголошувалося на вимозі проведення богослужінь, усіх записів і написів на церквах румунською мовою, проведенні державною мовою диспутів, проповідей тощо. При цьому від духовенства вимагали не підтримувати розмови на вулицях слов'янською мовою, щоб уникнути судових санкцій. Отже, підсумовує автор, румунське володарювання українськими землями мало негативний наслідок з огляду на людське право релігійного волевиявлення та відправлення православного культу[428, с. 70 – 71].

С. Попик звертає увагу на активну діяльність українських політичних партій у Румунії. За його словами, важливу роль у формуванні політичної та національної свідомості українського населення Буковини відіграла національно-демократична течія, а найбільш авторитетною серед українців була Українська національна партія. Проте автор вірно вказує на те, що постійні намагання націонал-демократів офіційно співпрацювати з румунською владою не тільки не сприяли розв'язанню проблем, а й завдали значної шкоди іміджу демократичних політиків[509, с. 593]. Інші дослідники[635, с. 344 – 345] роблять акцент на тому, що Українська національна партія була єдиною політичною силою, яка в передвоєнний період діяла легально. Вони також відзначають критику партії з боку інших українських політичних і громадських сил за компроміс з румунськими політиками, проте, на відміну від С. Попика, переконані, що на українські маси партія особливого впливу не мала, залишалася нечисленною.

Саме зростаючою дискримінаційною політикою влади й намаганням румунізувати місцеве населення історики М. Сеньків та І. Думинець пояснюють посилення на Буковині в 30-х рр. ХХ ст. націоналістичного руху, який охоплює молодь, у першу чергу через спортивне товариство «Мазепа» та студентське товариство «Залізник», а також знаходить підтримку серед селян[892, с. 46 – 47]. Автори «Політичної історії України» особливістю націоналістичного руху на Буковині називають його поширення не лише в регіональному, а й загальнорумунському масштабі: націоналістичні організації таємно виникали в українських селах не лише Буковини, а й Мараморощини та Бессарабії. При цьому переважно нелегальні форми діяльності й переслідування з боку влади вносили специфіку в добір кадрів, заходи конспірації та ін.[631, с. 631]. На підтвердження цієї тези А. Жуковський та О. Субтельний навели дані про те, що лише в 1937 р. відбулися два судові процеси над українськими націоналістами, яких звинувачували в революційній діяльності та не визнанні румунської влади над українськими землями[244, с. 111]. Разом з тим дослідники доводять, що буковинські націоналісти використовували й легальні форми діяльності: створення підконтрольних студентських, культурних і спортивних товариств, видання друкованих органів тощо. Проте заборона напередодні війни будь-яких легальних форм діяльності українських націоналістів змусила останніх перейти в глибоке підпілля, що дозволило зберегти організаційну структуру й уникнути розгрому[631, с. 631 – 632].

Переслідуючи прояви українського національного життя на Буковині та в Бессарабії, румунська влада також сприяла поширенню комуністичних настроїв серед невдоволеного населення. Історики свідчать, що комуністи й радянські агенти активно проводили пропагандистську роботу, ще перед вступом Червоної армії на територію краю почали активно готуватися до переобрання влади, внаслідок чого мали місце розправи з політичними опонентами й сутички з румунськими військовими[243, с. 154 – 175].

Проте опір дискримінаційній політиці румунської влади українці виявляли й мирними методами. Зокрема, дослідники вказують, що через тиск і свавілля військових українське населення часто бойкотувало вибори до парламенту. На підтвердження цих слів наводиться приклад виборчої кампанії 1937 р., в якій 86% українського населення Буковини не брало участі як через бойкот, так і через позбавлення права голосу[359, с. 26]. Подібні факти мали місце й під час інших виборчих кампаній.

Переслідування українських патріотів тривало й після проголошення в 1938 р. у Румунії королівської диктатури та розпуску всіх політичних партій. Проте українці і в таких умовах намагалися добитися поступок від уряду. За словами М. Головка, нестерпна політична атмосфера змусила представників українських громадських і релігійних інституцій Буковини й Бессарабії в лютому 1939 р. звернутися до урядових структур з меморандумом, в якому містилася вимога рівних прав українців у всіх галузях суспільного життя, відміни порядку, відповідно до якого будь-яка громадська акція (конференція, з'їзд, семінар, духовний концерт тощо) вимагала спеціальної санкції міністерства внутрішніх справ[184, с. 193]. У цьому контексті висвітлюється також створення лідерами колишньої Української національної партії Української національної громади в Румунії, представники якої весною 1940 р. уклали угоду з королівським урядом, спрямовану на захист прав українців у галузі культури й освіти[111, с. 242].

У свою чергу, історики діаспори небезпідставно вказували, що ці поступки сталися лише після приєднання Галичини і Волині до УРСР та усвідомлення Румунією подібної загрози щодо Буковини й Бессарабії. Крім того, вони так і не були реалізовані, бо більшість українців ставилася пасивно і з недовірою до нової політики румунів, очікуючи кардинального розв'язання українського питання шляхом об'єднання всіх земель в єдиній державі. При цьому влада Румунії в 1939 – 1940 рр., провівши мобілізацію громадян призовного віку до армії та збільшивши податки, ще більше ускладнила становище українців[112, с. 362 – 363].

Слід також зазначити, що румунська влада чинила опір будь-яким спробам виявлення настроїв населення на офіційному рівні. Так, цілком справедливою є поширена ще в радянській історіографії теза про рішучі заходи уряду проти спроби провести на Буковині плебісцит з метою визначення думки місцевого населення щодо того, у складі якої держави вони хотіли б проживати[471, с. 139]. Так само припинялися будь-які ініціативи місцевого українського населення щодо розвитку національних культурних і освітніх організацій, товариств, спілок.

Разом з тим С. Гакман небезпідставно наголошує на певній відмінності в ставленні Радянського Союзу до Бессарабії та Буковини. Так, вже з другої половини 1938 р. радянське Міністерство закордонних справ у досить різкій формі попереджало румунських дипломатів про те, що «більше не в змозі сприймати ноти та інші румунські документи, де йдеться про Бессарабію як румунську територію», а публікації в радянській пресі щодо Румунії ставали дедалі погрозливішими[174, с. 82]. Водночас ставлення до Буковини було дещо іншим. За свідченням істориків, більшість українців з Північної Буковини, які нелегально перейшли кордон з Радянською Україною після вересня 1939 р., рятуючись від румунського переслідування або мобілізації до лав румунської армії, опинилася в радянських таборах. При цьому навіть вимога передачі Північної Буковини Українській РСР у ноті уряду СРСР від 26 червня 1940 р. обґрунтовувалася не необхідністю об'єднання українських земель і захисту прав українського населення, а як «засіб відшкодування тих величезних збитків, які були заподіяні Радянському Союзові і населенню Бессарабії 22-річним пануванням у Бессарабії»[173, с. 89]. Тож після таких дій щодо українців і офіційної політики по відношенню до населення краю радянський уряд теж не був зацікавлений у плебісциті в Буковині, не маючи впевненості щодо його результатів, намагаючись вирішити питання шляхом домовленостей з нацистською Німеччиною.

Помітну увагу у вітчизняній історіографії приділено економічному становищу українських земель у складі Румунії напередодні Другої світової

війни. Ряд науковців вказує на те, що румунська влада заохочувала переселення колоністів-румунів до Буковини, надаючи їм земельні наділи, нестачу яких гостро відчувало місцеве сільське (переважно українське) населення. Певні привілеї мали румуни і в промисловому виробництві та створенні приватних підприємств. Водночас, як відзначають дослідники, економічна криза 1937 – 1939 рр. завдала відчутного удару промисловому виробництву й торгівлі, призвела до скорочення кількості робітників та погіршення їх соціального становища. Разом з тим фахівці справедливо доводять, що «порівняно з іншими румунськими провінціями Буковина була в кращому стані завдяки її географічному становищу та постійному пересуванню іноземців»[111, с. 233], що загалом сприяло торговельним відносинам. Позитивні зрушення пов'язують, зокрема, з активним проникненням до Румунії німецького капіталу наприкінці 30-х рр., позиції якого ще більше зросли після укладення 23 березня 1939 р. румунсько-німецького економічного договору, згідно з яким Румунія перетворювалася на постачальника сільськогосподарської продукції та нафти[504, с. 260].

Загалом, підсумовуючи аналіз висвітлення істориками становища українських земель у складі Румунії напередодні їх приєднання до Радянського Союзу, можна погодитися з висновком І. Піддубного про те, що урядова політика міжвоєнних років була спрямована на уніфікацію усіх сфер державного життя, в якому не було місця для забезпечення інтересів національних меншин. У цей період було зроблено кілька спроб ліквідувати історичні провінції в складі Румунії, що остаточно було оформлено на офіційному рівні лише після встановлення тоталітарного режиму в 1938 р. Завдяки цьому вдалося не лише створити видимість єдиної держави, а й зробити черговий крок на шляху інтеграції Буковини до складу Румунії[503, с. 303]. Подібної точки зору дотримується й Л. Якубова, яка переконана, що адміністративна реформа 1938 р. завершила 22-річні намагання румунського політичного проводу силоміць інкорпорувати українські землі до королівства[463, с. 301]. Водночас більшість істориків справедливо зауважує,

що дії румунської влади викликали чергове загострення громадянського протистояння та посилювали опір українців асиміляційній політиці.

Таким чином, серед українців Північної Буковини та Бессарабії все більшого поширення набували ідеї про необхідність боротьби за об'єднання всіх українських земель і утворення власної незалежної держави. Подібні політичні цілі на той час відкрито декларували українські націоналісти, що сприяло зростанню їхнього авторитету серед широких верств населення. У цілому дискримінаційна політика румунської влади по відношенню до представників інших національностей призвела до того, що з початком Другої світової війни її повалення бажали не лише українці, а й практично все нерумунське населення.

2.4. Українське питання в планах СРСР та європейських держав напередодні Другої світової війни

Міжнародні відносини напередодні Другої світової війни певною мірою визначалися прагненням Німеччини та інших держав, які зазнали поразки в Першій світовій війні, переглянути умови Версальсько-Вашингтонської системи та відновити панівне становище у світі, у тому числі й за рахунок повернення втрачених територій та розширення сфер впливу. Характерною ознакою того часу була наявність у сусідніх держав планів щодо власного посилення й збагачення за рахунок українських земель, які були розчленовані між СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією. Тому українське питання стало одним з ключових у міжнародних відносинах у передвоєнний період.

Практично всі дослідники проблеми одностайні в тому, що міжнародні відносини після Першої світової війни склалися не на користь України. Українське питання взагалі окремо не розглядалося Паризькою мирною конференцією. Як справедливо зауважує С. Гакман, така ситуація певною

мірою пояснюється тим, що Наддніпрянська Україна була частиною колишньої Російської імперії, а тому – частиною російського питання, Східна Галичина розглядалася в контексті формування східних кордонів Польщі, Буковина – Румунії. При цьому делегація Директорії УНР не була визнана учасником міжнародної конференції через реальну втрату влади в країні, а протест Радянської України щодо приєднання до Румунії Бессарабії та Буковини союзники не брали до уваги через невизнання більшовицької влади. Водночас дослідник звертає увагу на те, що Паризький протокол щодо Бессарабії і Буковини не був ратифікований всіма країнами – учасниками конференції, тому з формально-юридичної точки зору він так і не набрав чинності[917, с. 10 – 11]. Подібна ситуація була із входженням Східної Галичини та Західної Волині до складу Польської держави. Як слушно зауважив В. Макарчук, українська радянська делегація на переговорах у Ризі, погоджуючись визнати західний кордон Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) по р. Збруч, фактично не визнала де-юре державну приналежність Волині та Східної Галичини до Польщі, тим самим залишаючи питання відкритим[395, с. 11]. Отже, можна погодитися з тезою І. Дробота про те, що Версальсько-Вашингтонські домовленості не вирішили, а лише загострили зовнішньополітичні суперечності між країнами-переможцями і переможеними, а одним із невирішених питань залишилося українське, навколо якого розгорталися суперечки головним чином з приводу оволодіння українськими землями, багатими природними та людськими ресурсами. При цьому основними претендентами на українські землі на міжнародній арені виступали Німеччина та СРСР, які одночасно претендували на провідну роль у європейській політиці[234, с. 145].

Ряд дослідників звертає увагу на те, що Німеччина, відновлюючи свій потенціал після Першої світової війни, цілеспрямовано готувалася до використання ресурсів України. Г. Калінічева, А. Костиря та А. Кудряченко зауважують, що це стосувалося насамперед потужного промислового й сільськогосподарського комплексу, а також вигідних геополітичних

можливостей[947, с. 254 – 256]. Такої ж думки дотримується І. Кулинич, вказуючи на те, що на нараді представників Німеччини та Італії в Локарно в березні 1933 р. А. Розенберг обґрунтував план поділу СРСР шляхом відриву України від Росії, а також заохочував Італію перспективами участі в господарській експлуатації України. Таку ж мету носили його візити до Лондона у травні того ж року. Фахівець справедливо вказує на те, що саме поступлива політика європейських держав сприяла тому, що вже в червні 1933 р. Німеччина на міжнародній конференції в Лондоні відкрито виступила з вимогою передати їй українські землі для «раціонального використання», а зі зміцненням влади нацистів у Німеччині їхні заяви щодо необхідності захоплення України ставали все нахабнішими, зухвалішими і виразнішими[358, с. 127 – 128].

Загалом ідея забезпечення Німеччини сировиною за рахунок східних земель, зокрема українських, активно пропагувалася ще в період зміцнення Німецької імперії другої половини XIX – початку XX ст. Як відзначили О. Лисенко та В. Нестеренко, філософ Е. Гартман, близький друг канцлера Бісмарка й один з тих, хто пропагував експансіоністські теорії, у своїх статтях багато уваги приділяв майбутній війні з Росією, результатом якої мало бути встановлення нових кордонів по лінії Нарва – Азовське море, а також створення на українських землях «Київського королівства», в якому господарювали б пруські юнкери – німецькі промисловці[380, с. 762]. Саме ці ідеї, переконані дослідники, були рушієм німецької експансії в часи Першої світової війни, а згодом лягли в основу нацистських планів. Подібна точка зору обґрунтовується й у працях М. Коваля, згідно з якими наміри щодо України цілком відповідали положенням про те, що Німеччина мусить виживати за рахунок Сходу, викладеним у планах німецьких мілітаристів у кінці XIX – на початку XX ст. та праці А. Гітлера «Майн Кампф»[329, с. 11 – 12].

У цьому контексті заслуговує на увагу суспільно-політична думка діячів українського націоналістичного руху щодо планів та ідей нацистського

керівництва. А. Русначенко наводить тези одного з прихильників ідеї інтегрального націоналізму В. Обуховича, які той висловив у передмові до перекладу окремих частин гітлерівського «Майн Кампфу». В. Обухович, зокрема, різко засудив концепцію расизму, вказавши, що вона має такі ж риси штучності й протиправності, як ідея К. Маркса, а український народ ідеї расизму не потребує. Таким чином, підсумовує А. Русначенко, для українських авторів ідеологія нацизму не була сприйнятною для обґрунтування українського руху[545, с. 84 – 85].

У свою чергу, прихильність оунівців викликала ідея Гітлера ревізувати версальську систему, що могло призвести до створення незалежної Української держави. Крім того, переконаний Ю. Киричук[315, с. 35], лідери ОУН вважали антислов'янські випадки Гітлера суто декларативним пропагандистським закликком, що ніколи не наповниться реальним змістом.

Сучасні дослідники переконливо доводять, що нацисти ефективно використовували суперечності між СРСР і західними державами для досягнення власної зовнішньополітичної мети. Так, І. Гаврилів відзначає, що «в другій половині 30-х рр. зовнішня політика Німеччини робила враження, що метою німецького походу на Схід є звільнення народів СРСР від більшовизму. Водночас він слушно зауважує, що в тогочасному німецькому політикумі існували дві позиції щодо України: одні бачили місце України після розвалу СРСР у так званій «новій Європі» (Браухіч, Канаріс, Рейхенау, Розенберг), інші (Борман, Герінг, Гімmlер, Гітлер) бажали повністю колонізувати її територію[165, с. 30].

Наявність двох політичних угруповань, які по-різному бачили політику власної держави щодо українських земель, історики відзначають і серед правлячих кіл Польщі. Так, концепція «прометеїзму» прихильників політики Ю. Пілсудського, за словами В. Комара, передбачала «визволення» неросійських народів СРСР і створення ряду «буферних» держав під польським впливом, у тому числі й Україну. Водночас західноукраїнські землі передбачалося з'єднати з Польщею так, щоб навіть у випадку

створення незалежної України це не викликало зміни східних кордонів. У свою чергу, наголошує фахівець, концепція «інкорпорації», що висувалася прихильниками національної демократії на чолі з Р. Дмовським, полягала в безпосередньому приєднанні українських земель до Польщі[341, с. 99 – 100]. Саме наявністю цих двох конкуруючих політичних течій історики пояснюють певною мірою неоднозначну політику Польської держави щодо українських земель у міжвоєнний період. При цьому І. Васюта наголошує, що напередодні Другої світової війни Польща, керуючись доктриною антикомунізму, нарівні з нацистською Німеччиною претендувала на роль рівноправного партнера у підготовці до збройного походу на СРСР, а її зовнішня політика у стосунках з радянською стороною тісно перепліталася з національною політикою на «східних кресах», спрямованою на продовження державної асиміляції українців і використання їхніх політичних сил в антирадянських акціях[121, с. 280].

Характерно, що ряд впливових західних політиків поділяв наміри нацистської Німеччини щодо походу на Схід й утворення української держави. Як відзначають автори збірника «Воз'єднання західноукраїнських земель з радянською Україною» під редакцією Ю. Сливки, «інтерес впливових політичних кіл Англії до українського питання знайшов свій вияв у створенні наприкінці лютого 1935 р. у Лондоні «Англо-українського комітету», учасники якого вбачали в самостійності України створення бастиону проти більшовизму[149, с. 156]. Погоджується з цією тезою і В. Трощинський, який зауважує, що англійські громадські діячі та журналісти неодноразово обґрунтовували необхідність відродження української держави[621, с. 90]. Певну підтримку українське питання мало й з боку Японії, дипломати якої напередодні війни мали ряд зустрічей з представниками українських політичних сил і запевнили останніх у тому, що зусилля Японії також спрямовані на те, «щоб Україна витиснула Радянську Росію з концерну великих європейських держав»[121, с. 290].

Загалом міжнародна ситуація наприкінці 30-х рр. XX сторіччя складалася не на користь СРСР, що, на думку істориків, не могло не викликати занепокоєння офіційного Кремля. «Уряд Радянського Союзу, – наголошує В. Кучер, – у першу чергу непокоївся тим, що на західноукраїнських землях не вщухав національно-визвольний рух, вимоги української спільноти до возз'єднання цих земель в одній незалежній, суверенній державі. Це підривало підвалини тоталітарної системи, виплеканої Сталіним, загрожувало розвалу радянської імперії»[371, с. 21]. Водночас цілком справедливим є висновок С. Кульчицького про те, що радянське керівництво у 30-х рр. жодного разу не висловило офіційного протесту з приводу дискримінації українців Галичини і Волині Польською державою[362, с. 17].

Неоднозначність політики щодо українського питання у міжвоєнний період сучасні вітчизняні дослідники відзначають і з боку чехословацького уряду. За словами О. Гриніва, у міжвоєнний період саме Закарпаття зазнало значних змін. По-перше, умови для культурного розвитку українців у міжвоєнний період у Чехословаччині були кращі, ніж у СРСР, Польщі чи Румунії. Українці Закарпаття мали широкі можливості для ознайомлення з життям інших народів Європи, що не могло не сприяти їхньому національному самоусвідомленню. По-друге, у Закарпаття та Чехословаччину переїхало багато культурних і громадських діячів із «Великої України». Вони прислужилися чимало для розвитку духовного життя українців краю. По-третє, навіть нетривале існування Карпатської України спричинило піднесення національної свідомості населення[198, с. 93].

Роль української еміграції та її вплив на ставлення чехословацького уряду до українського питання висвітлено у працях С. Віднянського. Він, зокрема, переконливо доводить, що «багато чому завдяки еміграції... українська культура дістала досить широке визнання на Заході, стала поступово сприйматися як інтегральна й значна частина культури

європейської і водночас сприяла поширенню та популяризації українського питання в цілому у громадських колах Європи»[749, с. 43]. О. Кожухар, погоджуючись з думкою про те, що лідери ЧСР підтримували національно-визвольні устремління українського народу, українські емігрантські організації, сприяли розвитку науки, освіти й культури в середовищі українців, справедливо вказує на те, що політика Чехословаччини щодо Закарпаття хоча й була більш демократичною, поміркованою та виваженою, ніж на українських землях, що перебували в складі Польщі та Румунії, Підкарпатська Русь так і не отримала обіцяного самоуправління та автономії аж до зміни ситуації в державі внаслідок Мюнхенської конференції[335, с. 132 – 133].

Ряд дослідників відзначає значний вплив української діаспори в США на прийняття рішень чехословацьким урядом щодо статусу Карпатської України. Так, В. Худанич наголошує, що, не бажаючи допустити повторення 1918 – 1919 рр., коли питання, кому буде належати Закарпаття, вирішувалося в США, угорська дипломатія ще задовго до 1938 – 1939 рр. розгорнула і підтримувала проугорський рух закарпатських емігрантів у США, намагаючись скеровувати роботу емігрантських газет і журналів, впливати через розвідників і священників...[652, с. 170]. Незважаючи на це, інформує В. Маркусь, з Америки навесні 1938 р. прибула делегація американського Карпато-Руського Союзу, яка намагалася відіграти роль посередника між Прагою й Ужгородом, а радше чинити зовнішній тиск на чехів. Та русофільська й античеська місія, наголошує дослідник, виявилася доволі активною. Прага також не змогла протидіяти тому, що закарпатці мали сильну міжнародно-правову основу – гарантований автономний статус у Сен-Жерменському договорі 1919 р. Тому роль сторонніх чинників у цих домовленостях виявилася вирішальною головно в тому, що супроти ревізійністичних дипломатичних заходів та впливу Угорщини на внутрішні відносини чеський уряд вимушений був прийняти карпатоукраїнські вимоги[407, с. 13].

Відзначаючи постійне зростання тиску Угорщини на чеський уряд, історики доводять, що через свою агресивну політику щодо Закарпаття Угорщина певний час не мала підтримки серед інших європейських держав. Єдиною країною, яка послідовно підтримувала угорські дії, була Польща. Вона солідаризувалася з планами збройного наступу Угорщини проти Карпатської України, домагалася згоди на це Берліна і Бухареста, але сумнівалася в доцільності введення польських військ на територію Чехословаччини через відсутність аргументів щодо такого кроку. Поляки підказували їй інший варіант: спільно з Угорщиною економічно блокувати Карпатську Україну і завдяки цьому викликати недовіру місцевого населення до уряду та спровокувати його до заклику угорських і польських військ[190, с. 64].

Крім того, Угорщина та Польща активно використовували засланих на територію Карпатської України терористів, які збройним шляхом намагалися дестабілізувати ситуацію в краю. Ряд фахівців, зокрема О. Довганич, З. Пашкуй, М. Троян та інші, висловив припущення, що перші такі загони з'явилися на території Карпатської України на початку жовтня 1938 р., тобто ще до надання їй статусу автономії[227, с. 14]. Інші дослідники відзначають активність польських та угорських терористів у Закарпатті протягом листопада – грудня 1938 р. і січня – лютого 1939 р., звертаючи увагу на значні матеріальні втрати від таких нападів і певний резонанс у зв'язку з цим у європейській пресі.

Зважаючи на такий поворот міжнародної політики і слабкість Карпатської України, більшість сучасних істориків з певною долею розуміння ставиться до пронімецької політики карпатського уряду, який вбачав у нацистській Німеччині єдиного гаранта незалежності краю. Не викликає заперечень думка М. Вегеша про те, що саме позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини на певний час призупинити свої агресивні плани. Крім того, вона зробила значний резонанс у Європі, оскільки складалося враження, що Третій Рейх дійсно хоче

використати Карпатську Україну як П'ємонт для об'єднання навколо неї всіх українських земель[123, с. 140].

Радянська історіографія звинувачувала уряд Карпатської України у цілковитій залежності від Німеччини і наголошувала на тому, що «існування Карпатської України потрібне було нацистській Німеччині не тільки для розпалювання відверто антирадянської кампанії за створення «Великої України», а й для своїх зовнішньополітичних розрахунків з огляду на Польщу і Угорщину». Згоду Німеччини на окупацію Закарпаття радянські історики пояснювали тим, що гітлерівське керівництво вважало тодішні умови несприятливими для негайної реалізації планів створення «Великої України» і агресії проти СРСР[260, с. 558 – 559]. Загалом численні праці з досліджуваної проблеми, які вийшли протягом останніх 20-и рр., переконливо доводять, що практично всі зацікавлені держави неодноразово змінювали свою позицію щодо українського питання під впливом тих чи інших факторів у міжнародній політиці.

Певного роду пасивність британського уряду в українському питанні в 1938 – 1939 рр. окремі фахівці пов'язують з активною пропольською позицією посла Великобританії у Варшаві Х. Кеннарда. Так, Р. Сирота звертає увагу на рідкісний у британській дипломатичній практиці вчинок посла, який відмовився виконати розпорядження свого керівництва й заявити протест польському урядові у зв'язку з агресивними заявами варшавської преси з українського і словацького питань, як це 7 жовтня 1938 р. зробили дипломати Франції, Румунії і Югославського королівства[572, с. 103].

Відомий французький історик українського походження, фахівець з історії Другої світової війни В. Косик звернув увагу на упередженість європейських ЗМІ. За його словами, «міжнародна преса, особливо ліва, розглядала українське питання як доказ торгів у німецькій політиці. Особливо чутлива щодо права народів на самовизначення, ліва преса ігнорувала це право, коли мова йшла про Україну. Вона захищала неподільність держав, коли йшлося про Радянський Союз. А СРСР, як і ліва

преса, здавалось, вважав, що українського питання не існує, що воно було вигадане Німеччиною, яка використовувала його для того, щоб руйнувати держави Східної Європи. Виходило, що не українці бажають мати національну незалежну державу, а Гітлер хотів створити Українську державу...»[349, с. 63].

Справедливими є твердження П. Стерча та М. Вегеша про те, що підтримка і задоволення угорських вимог щодо частини Закарпаття Німеччиною та Італією під час Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р., у результаті чого Карпатська Україна була змушена віддати, крім територій з більшістю угорського населення, міста Ужгород та Мукачеве і ряд сіл, де більшість населення становили українці, була порушенням права народу на самовизначення, до якого апелював Гітлер під час Мюнхенської конференції[123, с. 134 – 135]. Подальші дії Німеччини, Італії, Угорщини, а згодом і СРСР лише підтвердили той факт, що сильні держави прикривалися міжнародними нормами і захистом прав народів для досягнення своїх цілей.

Покажемо, на думку ряду дослідників, є те, що Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р. хоча й став першою ланкою на шляху до втрати незалежності Карпатської України, не задовольнив європейські держави. Зокрема, переконані І. Гранчак та В. Приходько, він явно не задовольнив Угорщину, бо вона не одержала своїх територій, на які претендувала в Словаччині, а головне – не одержала всієї території Карпатської України. Арбітраж не задовольнив і Польщу, бо не було встановлено спільного польсько-угорського кордону. Румунія також була незадоволена, бо наслідки арбітражу зміцнювали її агресивного сусіда – Угорщину. Чехословаччина була найбільш незадоволена, бо втратила багаті в економічному відношенні території. Що стосується Англії та Франції, які брали на себе гарантію кордонів Чехословаччини після Мюнхена, то вони самоусунулися від чехословацької, а значить і від закарпатської проблеми та зайняли позицію очікування[190, с. 61].

Водночас деякі історики відзначають певну зміну планів Німеччини щодо Карпатської України наприкінці 1938 р. і перехід нацистів на цьому етапі до демонстративної підтримки українців. Подібна тактика, наголошує О. Бойко, не залишилася не поміченою не лише на Заході, а й на Сході, а наміри Японії заснувати в Закарпатті консульство свідчать про те, що серйозність планів Німеччини щодо створення «Великої України» була сприйнята світовим співтовариством, у тому числі й союзниками Гітлера[913, с. 447].

Переконливі факти віроломності нацистської політики щодо українців наводять І. Гранчак та В. Приходько. Згідно з оприлюдненими ними даними, під час переговорів з угорською делегацією у січні 1939 р. Гітлер практично пообіцяв підтримати всі домагання щодо Чехословаччини, а значить і вимогу силою приєднати Карпатську Україну. Під час переговорів чітко проявився підступний характер Гітлера. З одного боку, він сприяв розширенню німецько-закарпатських зв'язків, відправляв до Хуста своїх представників, обіцяв всіляку підтримку А. Волошину, а з другого, заявляв, що питання про Карпатську Україну не розв'язане, що він підтримує плани Угорщини в цьому питанні[190, с. 68].

Більшість сучасних дослідників звертає увагу на те, що утворення Карпатської України чи не найбільше непокоїло Радянський Союз. Аналізуючи донесення німецьких дипломатів і розвідників з Москви від 9 березня 1939 р., В. Косик наводить дані, які свідчать про занепокоєння Кремля зростанням українського незалежницького руху. Головною тезою подібних донесень на той час було те, що «більшовизм вважає українське питання основним для СРСР і що він бачить у німецько-українських зв'язках загрозу для себе...»[349, с. 67].

У цьому контексті можна цілком погодитися з думкою авторитетного українського дипломата Г. Удовенка, який вважає, що найважливіший хід у карпатській геостратегічній грі зробив Й. Сталін. Звинувачуючи уряди Великобританії і Франції у намаганні спрямувати нацистську агресію на

Схід, радянський лідер, виступаючи на з'їзді партії, свідомо порівняв Карпатську Україну з «кузькою», тим самим підкреслюючи своє зневажливе ставлення до неї і відмовляючи їй у праві бути суб'єктом міжнародних відносин[625, с. 10]. Саме це завуальоване послання Гітлеру, на переконання більшості фахівців, стало вагомою причиною у вирішенні питання Карпатської України на користь Угорщини і сприяло зближенню Німеччини та СРСР.

Окремі дослідники переконані[635, с. 354 – 355], що спекуляція Англії, Франції та США на українській проблемі, намагання втягнути в її розв'язання Гітлера і на цьому підґрунті спровокувати військове зіткнення з СРСР було ні чим іншим, як бажанням застрахувати себе хоч на якийсь час від можливої агресії з боку нацистської Німеччини, глобальні загарбницькі плани якої ні для кого не були таємницею. Отже, більшість істориків сходиться на думці, що всі потужні геополітичні гравці намагалися фактично спровокувати конфлікт, але при цьому якомога довше залишатися осторонь і отримати найбільші дивіденди.

П. Білак та І. Король цілком справедливо вказують на те, що Румунія була чи не єдиною європейською країною, що межувала з Карпатською Україною, яка лояльно ставилася до неї. Румунія постійно виступала із звинуваченням на адресу Угорщини, яка проводила шалену радіопропаганду по відношенню до Карпатської України з метою повернути край під свою владу. Проте дослідники переконливо доводять, що прихильну позицію щодо Карпатської України румунська преса займала до того часу, поки Чехословаччина була федеративною державою і разом з Югославією та Румунією складала малу Антанту. Як тільки ЧСР перестала існувати, Румунія почала висловлювати територіальні претензії на ті прикордонні села Карпатської України, де проживали румуни, і на територію, через яку проходила залізнична колія Мараморош – Сигет – Коломия[85, с. 47]. Крім того, зауважує С. Гакман, румунський уряд силою припиняв прагнення українців Бессарабії та Північної Буковини щодо приєднання їх до

Радянської України та навіть чути не хотів про забезпечення національних, економічних і культурних прав українців у Румунії[917].

Деякі дослідження дають підстави говорити про готовність Німеччини на певному етапі підтримати експансіоністські плани Польщі щодо українських земель Радянської України в обмін на повернення Німеччині Данцига з прилеглими територіями, виділення «коридору» для будівництва автобану і залізниці до Східної Пруссії через Польщу та її приєднання до Анतिकомінтернівського пакту. Однак небажання Польщі розставатися із зазначеними землями та страх перед можливим радянським вторгненням через приєднання до держав «вісі» зірвали плани Німеччини щодо залучення чергового союзника.

Водночас історики наводять свідчення того, що нацисти розглядали й інші варіанти розвитку подій. Так, Н. Свідерська наголошує, що після окупації Закарпаття Угорщиною німці активно розігрували українську карту для можливого підриву внутрішнього становища в Польщі. При цьому німецькі представники продовжували запевняти лідерів українського націоналістичного руху в тому, що Німеччина надалі буде підтримувати прагнення українського народу до створення самостійної держави. Дослідниця звертає увагу на той факт, що якщо до кінця квітня 1939 р. українське питання розглядалось у Берліні насамперед під кутом зору сприяння успішній реалізації планів розгрому Польщі, то на початку травня воно стає предметом торгу і шантажу з Радянським Союзом[552, с. 110].

Подібної точки зору щодо використання Німеччиною українського питання для тиску на потенційних союзників дотримується М. Рожик. За його словами, «Берлін збурював політичні амбіції Варшави для того, щоб нічого суттєво не змінювалося в політиці щодо українців у межах Польської держави й підігравав бажанню польських можновладців оволодіти іншими українськими землями. З другого боку, це мало б схилити СРСР до антипольських заходів»[534, с. 122].

У ряді праць висвітлено спроби Польщі та Радянського Союзу порозумітися перед загрозою німецького вторгнення. При цьому, наголошує О. Богів, саме «українська загроза» могла стати підґрунтям для зближення ворогуючих сусідів. На підтвердження своїх слів автор наводить опублікування 27 листопада 1938 р. польсько-радянського комюніке, синхронізацію 15 – 16 грудня польської і радянської нот протесту щодо пропаганди на території Чехословаччини ідеї «Великої України» тощо[92, с. 32 – 33]. Проте взаємна недовіра і бажання домовитися з сильнішим сусідом – Німеччиною – стали тим визначальним фактором, який, на думку багатьох істориків, призвів до остаточного порозуміння між нацистською Німеччиною та СРСР, четвертого розподілу Польщі та розв'язання Другої світової війни.

У свою чергу, представники української зарубіжної історіографії, аналізуючи перебіг переговорів між західними державами та СРСР напередодні Другої світової війни, головною причиною їх провалу вважали принципове небажання Англії і Франції визнати окремі держави Європи – Фінляндію, Естонію, Литву, Латвію, Польщу та Румунію, сферою радянських інтересів[350, с. 385]. Саме визнання згодом подібних амбіцій гітлерівською Німеччиною призвело до появи радянсько-німецьких угод та початку Другої світової війни.

Отже, наявність у впливових європейських держав, а також СРСР та інших країн, до складу яких напередодні Другої світової війни входили українські землі, власних планів щодо подальшого використання українських ресурсів практично виключала можливість утворення незалежної Української держави мирним шляхом.

Українська та зарубіжні історіографії, хоча й дещо по-різному розцінюють перебування західноукраїнських земель у складі іноземних держав напередодні Другої світової війни, загалом сходяться в тому, що

українська меншина зазнавала дискримінації й була значною мірою обмежена в реалізації власного потенціалу. При цьому відзначено певні особливості і відмінності у ставленні різних держав до українців.

Чітко простежується погіршення українсько-польських відносин на західноукраїнських землях напередодні Другої світової війни. Це пов'язується з дискримінаційною політикою Польської держави по відношенню до українців і прагненням чисельно посилити польську присутність на цих теренах з метою зміцнення своєї влади та нейтралізації українського національно-визвольного руху. Суперечливі й непослідовні дії уряду сприяли згуртуванню українців, зростанню серед них націоналістичних настроїв та усвідомленню необхідності боротьби за створення незалежної Української держави й об'єднання з іншими українськими землями. Водночас аналіз історіографії проблеми дав можливість виокремити певні позитивні моменти, які мали місце в житті українців під владою Польської держави та сприяли взаємному збагаченню двох народів. Наголошується, зокрема, що українська національна меншина мала власні політичні партії, які діяли легально, а їх представники могли відстоювати інтереси українців у польському паламенті.

Виділено ряд особливостей, характерних для суспільно-політичного, економічного й культурного становища Закарпаття напередодні Другої світової війни. На відміну від Галичини, Волині, Буковини та Бессарабії, які були силою приєднані після Першої світової війни до складу Польщі й Румунії, Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини за умови надання краю автономії на основі рішення Центральної Руської Народної Ради від 8 травня 1919 р. і Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. Хоча автономія Закарпаттю так і не була надана аж до 1938 р., мали місце національно-культурне відродження та еволюція громадсько-політичного життя закарпатських українців у Чехословацькій державі. Разом з тим є всі підстави стверджувати про формування національної самосвідомості жителів краю наприкінці 30-х рр. XX ст. та усвідомлення ними національної

приналежності до українського народу. Результатом цього стало формування національних органів влади у рамках автономії краю, а згодом – проголошення незалежності Карпатської України та спроба її захистити силами національної армії – Карпатської Січі, яка першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу і вчинила опір угорським загарбникам. Таким чином, у проголошенні автономії, а згодом і незалежності Карпатської України вбачається продовження тягlosti українських традицій державотворення, які були перервані після поразки Української революції 1917 – 1921 рр., та бажання карпатських українців жити в єдиній незалежній Українській державі.

Сучасна історіографія, аналізуючи становище українських земель у складі Румунії, справедливо наголошує на тому, що політика румунської влади по відношенню до української національної меншини була дискримінаційною, а становище українців було ще важчим, ніж у Чехословаччині, Польщі та Радянській Україні. Разом з тим можна стверджувати про активність українського населення у суспільно-політичному та громадському житті Румунії, відстоюванні власних інтересів, збереженні і примноженні традицій та культурної спадщини, що також сприяло зростанню національної свідомості й посилювало в українцях Буковини та Бессарабії усвідомлення необхідності об'єднання українських земель у складі єдиної Української держави.

Вплив українського питання на міжнародні відносини напередодні Другої світової війни відзначають не лише історики, а і фахівці з міжнародних відносин, політологи, правознавці та ін. При цьому є всі підстави для висновку, що саме українські землі були предметом зацікавлення практично всіх сусідніх держав і певною мірою вплинули на розстановку сил та укладення міждержавних угод, які прискорили розв'язання війни. Водночас українське питання стало «розмінною монетою» у геополітичних планах сильних держав, які не проявляли особливого інтересу до реалізації ідеї «Великої України».

РОЗДІЛ 3.

ПОГЛЯДИ ІСТОРИКІВ НА ПРИЄДНАННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І НАСАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

3.1. Історіографічна оцінка радянсько-німецького пакту про ненапад та події «золотого вересня»

Питання легітимності приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР і УРСР та подальша політика радянської влади щодо інкорпорації нових територій напередодні німецько-радянської війни залишаються одними з найбільш дискусійних не лише в українській, а й зарубіжних, зокрема польській і російській, історіографіях. Уже той факт, що події 1939 – 1941 рр. у фаховій літературі називають різними термінами – возз'єднанням, приєднанням, інкорпорацією, окупацією, загарбанням та ін. – свідчить про неоднозначність оцінок даного процесу. Характерно, що протягом 70-и рр. ці події не втратили своєї актуальності й сьогодні є не лише приводом для наукових дискусій, а й політичних спекуляцій.

Для радянської історіографії було властивим однобоке висвітлення питання приєднання західноукраїнських земель до складу Української РСР, а сам процес розглядався як «омріяний століттями акт возз'єднання українського народу в єдиній державі». Натомість українські діаспорні історики ще з 40-х рр. ХХ ст. трактували його як окупаційний акт. З кінця 80-х рр. розпочався новий етап у дослідженні даної проблеми. На загальне зберігання було передано частину раніше засекречених архівних документів, а дослідники отримали можливість об'єктивно висвітлювати проблемні питання. З цього часу події 1939 – 1941 рр. почали розглядатися фахівцями з точки зору їх легітимності, дотримання прав людини, участі народу в суспільно-політичному житті й державному управлінні тощо. Відповідно, змінилися й акценти – з однозначного вихваляння до критики і відвертого

осуду. Проте однасторонності в цьому питанні немає й досі, а історики, юристи, політологи та фахівці з інших суміжних дисциплін продовжують дискусії з даної проблеми.

Наведені в попередньому розділі думки істориків багатьох країн та спогади відомих політичних діячів і дипломатів переконливо доводять, що «українське питання» було одним з провідних у міжнародних відносинах європейських держав передвоєнного періоду. Тому справедливою є висловлена в колективній «Історії України» під редакцією В. Литвина теза про те, що роз'єднаність і перебування українських земель напередодні Другої світової війни у складі чотирьох держав були дестабілізуючим фактором політичного життя Європи[934]. Разом з тим, як уже відзначалося, віковічні прагнення українців жити в єдиній національній державі не бралися до уваги урядами європейських держав, а кожен із сусідів напередодні Другої світової війни прагнув розширити свою територію за рахунок українських земель.

Настрої українського населення влучно відображає німецьке донесення від березня 1939 р., наведене В. Косиком, в якому повідомлялося, що автономія Карпатської України породила в 50 мільйонах українців велику надію на швидке здійснення їхньої мрії про «Велику Україну», але Віденський арбітраж похитнув віру в те, що Німеччина щиро думала про здійснення права народів на самовизначення[349, с. 66, 71]. Так само, як справедливо відзначили П. Брицький та Є. Юрійчук[110, с. 127 – 128], західноукраїнські землі були одним з головних об'єктів торгу між Німеччиною та СРСР при поділі Польщі, оскільки Гітлер мав намір наблизитися до українських територій з їх колосальними ресурсами та захопити згідно зі своїми стратегічними планами розширення «життєвого простору» на Схід, а Сталін переслідував мету, по-перше, закріпити цей стратегічний плацдарм для походу на Захід, а, по-друге, пошвидше радянлізувати ці землі, ліквідувавши в них українські національні організації й саму ідею про відродження української незалежності.

Зрештою, як вірно відзначив В. Іваненко, враховуючи й багато інших чинників, обумовлених радянсько-німецьким співробітництвом у 1920-і рр., увесь хід розвитку подій у Європі в другій половині 1930-х свідчив про те, що, незважаючи на діаметральні політичні культури і цілі, неминучість глобального конфлікту між Німеччиною і Радянським Союзом, обом державам важко було обійтися без допомоги одна одної[266, с. 159].

В. Даниленко наголосив на тому, що Радянський Союз давно готувався до бойових дій проти інших держав та планував масові арешти на нових територіях задовго до початку Другої світової війни. За його словами, «іноземні (розвідувальні) відділи радянських спецслужб, принаймні з 1925 р., вели списки осіб, які служили в польській і румунській поліції й розвідці або належали до табору української еміграції різних політичних «забарвлень» у Польщі, Румунії та інших країнах. Ці особи, а також білоемігранти, підлягали негайному арешту після захоплення частинами Червоної армії території противника»[208, с. 114].

Значну увагу радянсько-німецьким переговорам та укладенню пакту про ненапад приділено в академічному виданні «Політична історія України». Так, В. Коваль переконував, що укладення пакту та зміна кордонів не лише не убезпечили Радянський Союз від війни та не допомогли укріпити західний кордон держави, як про це стверджувалося в радянській історіографії, а «катастрофічно погіршило стратегічне становище західних демократичних держав і тим самим Радянського Союзу, бо створило фашистському Вермахтові ідеальні умови для війни на заході, а згодом на сході»[508, с. 58]. У цьому контексті радянсько-німецький пакт від 23 серпня 1939 р. і таємний протокол до нього про поділ сфер впливу став, за висловом В. Ковалю, «імперіалістичною угодою двох тоталітарних хижаків, що менш за все рахувалися з правами та інтересами народів, які були приречені стати жертвами загарбників»[508, с. 57].

Подібну точку зору поділяє Ю. Шаповал. При цьому історик звернув увагу не лише на юридичний аспект і підґрунтя укладення радянсько-

німецького договору, а й на відповідність його тогочасній політиці Радянського Союзу та задекларованим принципам радянських вождів. У першу чергу, зауважив фахівець, Сталін та його соратники, укладаючи з Гітлером таємні угоди у вигляді секретних протоколів, порушували заповіді засновника радянської держави В. Леніна, який у Декреті про мир задекларував на весь світ, що більшовицький уряд відкидає будь-яку форму таємної дипломатії. Отже, підсумував Ю. Шаповал, вирішуючи долю третіх країн, радянське керівництво діяло по суті тими самими методами, що й держави, які в СРСР було прийнято називати «імперіалістичними»[670, с. 111 – 122].

За словами дослідників політичної історії України, пакт про ненапад за зовнішньою атрибутикою мало чим відрізнявся від інших міжнародно-правових актів і за умови таємності додаткового протоколу не викликав у країн Заходу особливого занепокоєння, яке проявилось лише в певних колах Франції та Румунії. При цьому деякі польські дипломати вбачали у підписанні пакту вияв слабкості й невпевненості Берліна і наголошували на його оборонному спрямуванні[631, с. 669].

І. Андрухів та П. Кам'янський вірно зауважили[71, с. 8], що в тексті договору про ненапад та в таємному протоколі немає жодного натяку про наміри радянського уряду возз'єднати західноукраїнські землі з Радянською Україною, проте фігурують лише терміни агресивного характеру, як «сфера впливу», «інтереси сторін», «політичні перетворення» тощо. Історики вважають подібний поділ територій грубим порушенням міжнародного права.

Українська зарубіжна історіографія трактувала пакт про ненапад та договір про дружбу й кордони між СРСР і Німеччиною як важливу передумову Другої світової війни з точки зору забезпечення надійного тилу у війні із західними державами та потужної сировинної підтримки гітлерівського режиму в умовах економічної блокади. На підтвердження цієї

тези наводилася відома фраза Л. Троцького, який назвав Сталіна «інтендантом Гітлера»[350, с. 377].

Водночас окремі російські історики й досі переконані[325], що підписаний радянським урядом пакт про ненапад не підлягає осуду ні з точки зору моралі, ні з точки зору так званих ленінських норм зовнішньої політики, а його підписання було найкращим виходом на той час і дало змогу Радянському Союзові на певний термін відтягнути початок війни. Таким чином, лише певною мірою «підправляється і згладжується» класична теза радянської історіографії[77, с. 56] про те, що, «визволяючи населення Західної України і Західної Білорусії, Червона армія рушила назустріч фашистським військам, зупинила їх (виділення наше – І. М.) приблизно на лінії, відомій під назвою «лінії Керзона», розгорнула там будівництво оборони вздовж західної лінії українських і білоруських земель та цим самим приступила до створення міцного оборонного рубежу проти фашистських загарбників».

Ю. Сливка, аналізуючи підписання радянсько-німецького пакту з точки зору місця та ролі в них української проблеми, дійшов висновку, що йшлося лише про імперські інтереси двох сторін. Українська тема була присутня тільки тією мірою, наскільки це диктувалося потребою визначити радянсько-німецьку демаркаційну лінію та необхідністю обґрунтувати і виправдати в очах світової громадськості воєнні дії Радянського Союзу в спілці з Німеччиною[893, с. 28]. Разом з тим, ведучи мову про возз'єднання українських земель у 1939 – 1940 рр., автор не схильний характеризувати цей факт лише з позицій оцінки угод між Радянським Союзом і Німеччиною. За його словами, український народ у тих важких умовах реалізував по суті своє право на возз'єднання і відтворив акт 22 січня 1919 р. про злуку УНР і ЗУНР, заплативши за його реалізацію надзвичайно високу ціну[576, с. 9 – 12].

Вступ Червоної армії на території Західної України та Західної Білорусії радянська історіографія трактувала як взяття під захист та возз'єднання в одній державі населення єдиного українського і білоруського

народів. При цьому підкреслювалося, що «радянський народ ніколи не забував про долю своїх братів-робітників, селян і трудової інтелігенції Західної України, які вели безперервну боротьбу за возз'єднання з своєю матір'ю – Радянською Україною, з великим Радянським Союзом»[93, с. 24]. Подібним пафосом просякнуті й інші тогочасні праці. Проте сучасні науковці справедливо ставлять під сумнів як цілі приєднання, так і добровільний характер подальших суспільних перетворень.

Більшість науковців, яка займається дослідженням даної проблеми, звертає увагу на те, вступ Червоної армії на територію Західної України був прямим порушенням радянсько-польських двосторонніх угод, зокрема Ризького мирного договору 1921 р. та радянсько-польської угоди про ненапад 1932 р., чинність якої в 1934 р. було продовжено до 31 грудня 1945 р. Крім того, наголошує Ю. Шаповал, радянська сторона порушила ряд міжнародних домовленостей, в яких засуджувалися агресивні дії проти іншої держави, у тому числі Пакт Ліги Націй від 26 червня 1919 р., антивоєнний трактат від 27 серпня 1927 р. та Лондонську конвенцію про визначення агресії від 3 липня 1933 р.[672, с. 144]. Тому, підсумовує С. Яким, «визвольний похід» Червоної армії потрібно кваліфікувати як агресію проти сусідньої Польщі, що означало вступ СРСР у Другу світову війну, а Радянський Союз фактично став союзником Німеччини у спільній агресії проти Польщі[826]. У свою чергу, С. Кульчицький, цитуючи слова М. Литвинова про те, що збройний напад на будь-яку країну без оголошення війни не може бути виправданий її внутрішнім становищем, можливою небезпекою життю або майну іноземців, запереченням за цією країною ознак її державної організації тощо, зазначає, що під таким кутом зору «визвольний похід» Червоної армії був безсумнівним актом агресії. Однак автор справедливо зауважує, що українці і білоруси вітали Червону армію, тому ця цілком природна реакція місцевих жителів служила моральним виправданням діям сталінського уряду, а з приєднанням до СРСР території,

на якій українці і білоруси становили більшість населення, ставало можливим оголосити возз'єднання братніх народів[360, с. 124].

Висновок про спільну з нацистською Німеччиною агресію Радянського Союзу проти Польщі у 1939 р. поширений у польській історіографії. Зауважується, зокрема, що вступ Червоної армії на західноукраїнські та західнобілоруські землі був зустрінутий у польському суспільстві з болем і навіть викликав ворожу реакцію[945, с. 75]. Серед польських істориків поширена думка, що розвідки західних держав і США ще до нападу Німеччини на Польщу знали умови радянсько-німецького пакту від 23 серпня 1939 р. і таємного протоколу до нього, але не вважали за необхідне інформувати про це поляків. Разом з тим сучасний дослідник В. Влодаркевич доводить, що польська розвідка також ще в серпні отримала повну інформацію про зміст таємної угоди між Німеччиною та СРСР, але зібрані з різних джерел відомості про можливий новий поділ Польщі були визнані невірогідними[142, с. 183]. Тому для більшості польських солдат і офіцерів вступ Червоної армії на територію Західної України та Західної Білорусії виявився повною несподіванкою.

Варто відзначити, що факт агресії Радянського Союзу проти Польщі визнають і сучасні російські дослідники. Проте вони схильні акцентувати увагу на тому, що Польща раніше силою захопила ці землі, тому дії Червоної армії трактуються як реванш за поразку у війні 1919 – 1920 рр. і повернення втрачених територій[425, с. 406].

У свою чергу, В. Макарчук переконаний, що ані пакт Молотова – Ріббентропа, ані секретний протокол до нього та вступ радянських військ на територію Східної Польщі у вересні 1939 р. не виходили за рамки тогочасного міжнародного права, хоча й були формальним порушенням чинних радянсько-польських договорів. При цьому, наголошує він, зміна міжнародно-правового статусу Західної України де-юре відбулася не внаслідок завоювання, хоча міжнародне право тієї доби надавало й таку можливість, а стала результатом волевиявлення місцевого населення, яке

цілком відповідало легітимному характеру і практиці організації подібних плебісцитів у період 1919 – 1944 рр.[394, с. 309].

Заслуговує на увагу думка В. Кучера про те, що радянсько-німецький пакт про ненапад та таємний протокол про поділ Європи на сфери впливу слід розглядати як цілеспрямовану політику сталінського керівництва на реалізацію ідеї світової революції[373, с. 10]. Тому приєднання Західної України та інших земель стало лише першим кроком на цьому шляху.

Разом з тим більшість фахівців все ж не схильна ототожнювати напад нацистської Німеччини на Польщу й захоплення польських земель та приєднання Радянським Союзом Західної України. У цьому контексті істориками широко цитується й загалом підтримується як фахова оцінка повідомлення Ллойд Джорджа про те, що Радянський Союз зайняв «території, які не є польськими і які були силою захоплені після Першої світової війни... Було би актом злочинного божевілля поставити російське просування на одну дошку з просуванням Німеччини». Однак висловлюються думки, що подібна реакція з боку західних держав була спрогнозована і фактично підготовлена вдалою політикою сталінського керівництва. Так, В. Шайкан неквапливість Радянського Союзу зайняти західноукраїнські та західнобілоруські землі згідно з договором від 23 серпня пояснює кількома факторами, серед яких не останню роль відігравали й ідеологічні. По-перше, на її переконання, одночасне вторгнення наклало б на СРСР тінь такого ж агресора, як і Німеччина і завдало б шкоди іміджу держави. По-друге, Сталін вичікував, якою буде реакція Англії і Франції, котрі були гарантами польської безпеки. Лише переконавшись в їх небажанні воювати, він міг рушити на Захід. По-третє, частина радянських військ була зв'язана боями з японцями в Монголії, і Сталін очікував завершення цієї кампанії. По-четверте, він хотів надати місії радянських військ у Польщі більш пристойного вигляду. Тому, затримавши вступ Червоної армії на територію західноукраїнських і західнобілоруських земель та мотивувавши

його захистом прав українців і білорусів, радянський уряд фактично уникнув тавра агресора[663, с. 49].

В. Сергійчук доводить, що радянське керівництво насправді мало переймалося долею українців, свідченням чого є фактично обмін території Закерзоння на Литву згідно з договором СРСР і Німеччини від 28 вересня 1939 р. За його словами, «замість обіцяного приєднання до УРСР українцям Закерзоння запропонували добровільно переселитися на схід. Водночас про рівень радянського «раю» свідчить той факт, що після окупації Галичини німцями більшість лемків повернулася на місця попереднього проживання»[46, с. 29 – 31]. Подібної точки зору дотримується Б. Ярош. За його словами, трагізм наслідків злочинного договору для західних українців відчула на собі кожна сім'я, у тому числі й сім'я дружини тодішнього керівника України М. Хрущова. Проте, незважаючи на долю українського населення загалом, М. Хрущов в останній момент за допомогою військових вивіз родичів дружини з села, яке опинилося за лінією розмежування на німецькій території, до УРСР[689, с. 48].

Тезу про те, що для Й. Сталіна українські землі були лише розмінною картою у його «великій геополітичній грі» підтримав В. Стецкевич, наводячи на підтвердження своїх слів факт підписання 30 липня 1941 р. у скрутний для СРСР час угоди з урядом Польщі, згідно з якою уряд Радянського Союзу визнав радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили силу[600, с. 85].

Заслуговує на увагу висновок І. Адрухіва та П. Кам'янського, згідно з яким «не любов до українців і білорусів спонукала радянський уряд оголосити війну Польщі, а страх, що на західноукраїнських землях виникне нова Українська держава під протекторатом Німеччини, а остання отримає не тільки вигідний стратегічний плацдарм, але й найбільш національно свідому частину українського населення, яку могла б використати як засіб для антирадянського впливу на теренах Української РСР[71, с. 10].

Подібну думку висловив Г. Костюк. Він, зокрема, вважає, що Сталін, звичайно, не боявся розгромленої Гітлером польської армії, яка відступала в напрямі радянської території. Він боявся, щоб випадково в Західній Україні не повторилися березневі події Закарпатської України. Дослідник переконаний, що Червона армія перейшла західний кордон не для того, щоб захистити українців і білорусів, а для того, щоб «у цей критичний момент мати їх у своїх руках»[350, с. 394].

Дещо іншої точки зору дотримується В. Макарчук. Аналізуючи праці зарубіжних науковців з даної проблеми, він зазначає, що в «західній науці мало висвітлена та обставина, що СРСР у 1939 р. не просто окупував свою «сферу впливу», а запропонував Німеччині переглянути раніше погоджений документ – в обмін на Литву передати німцям етнічні польські землі на захід від «лінії Керзона». Тим самим ігнорується факт, що Москву в цей момент цікавили не стільки суто територіальні надбання, скільки можливість у майбутньому добиватися міжнародно-правового визнання... возз'єднання українців»[395, с. 62].

І. Лучаківська позитивно розцінює факт об'єднання українських земель у складі однієї держави. Разом з тим вона зазначає, що «у цьому історичному акті примхливо переплелися віковічні прагнення українського народу з реаліями політики європейських наддержав напередодні та на початку Другої світової війни»[388, с. 31].

У свою чергу, юристи Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України наголошують, що при розгляді подій 1939 – 1940 рр. варто мати на увазі той факт, що хоча було здійснено етнічне возз'єднання, і західноукраїнські землі формально увійшли до складу УРСР, фактично на практиці відбувалась інкорпорація, тобто «входження до складу» СРСР. Передумання рішення Верховної Ради Радянського Союзу про возз'єднання аналогічному рішенням Верховної Ради Української РСР красномовно підтверджує цю думку. Тому, підсумовують фахівці-правники[519, с. 52], розбіжності в термінології та оцінках, очевидно, зумовлені різними

підходами до розв'язання принципово важливої проблеми: у складі якої держави – України чи Радянського Союзу – фактично опинилися західноукраїнські землі.

Таким чином, радянсько-німецький пакт про ненапад і секретний протокол про розподіл сфер впливу у Європі, на підставі якого практично і було здійснено приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР і УРСР, розцінюються переважно як політична змова двох диктаторів. Проте входування Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини та Бессарабії до складу Української РСР, незважаючи на суперечливі оцінки цього процесу, відповідало віковичним прагненням українського народу до об'єднання й соборності українських земель. Воно також було підтверджене рішенням Народних зборів Західної України, що формально відповідало тогочасному міжнародному праву. У свою чергу, керівництво СРСР мало переймалося соборницькими прагненнями українців, про що свідчить той факт, що замість приєднання до складу УРСР Закерзоння радянський уряд попросив Німеччину визнати сферою своїх інтересів Литву.

3.2. Політичні та культурні трансформації західноукраїнського суспільства

Перетворення, які мали місце в Західній Україні після вступу Червоної армії в 1939 р., досі викликають суперечливі оцінки в українському суспільстві та серед науковців. Гострі дискусії точаться і щодо того, чи справді місцеве населення раділо приєднанню краю до Радянської України, чи могло воно на той час адекватно оцінювати ситуацію та чи мало належну інформацію про дійсне становище громадян у Радянському Союзі.

Сучасні дослідники М. Глубіш, В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик та інші зазначають, що факт возз'єднання був сприйнятий частиною жителів Західної України з ентузіазмом. Ще до приходу Червоної

армії там створювалися революційні комітети, які перебирали владу, а червоноармійців зустрічали тріумфальними арками і квітами[359, с. 44]. Водночас ряд істориків схильний вважати, що такі зустрічі, принаймні завдяки пропаганді, готувалися завчасно, а керівництво СРСР мало розраховувало на «радянську свідомість» місцевого населення. Так, В. Задорожний та С. Федака, аналізуючи суть сталінської воєнно-політичної доктрини, наводять слова радянського воєнного теоретика В. Тріандафілова, який ще в 1929 р. писав про те, що «треба за короткий термін (2 – 3 тижні) впоратися з радянізацією цілих держав або стосовно більш значних держав – з радянізацією впродовж 3 – 4-х тижнів досить великих областей». Він також переконував, що «при організації ревкомів дуже тяжко буде розраховувати на місцеві сили... Всіх відповідальних працівників і навіть частину технічного персоналу доведеться привести з собою[250, с. 18 – 19]. Подальші дії органів радянської влади в Західній Україні засвідчили цілковиту відповідність даній доктрині.

В. Гриневич доводить, що завдання формування на західноукраїнських та західнобілоруських землях органів влади, так само як і забезпечення організації та проведення на них плебісциту за приєднання до СРСР, безпосередньо покладалися на Червону армію, зокрема її політичні органи. Саме останні, переконує він, одразу ж після вступу радянських військ до населених пунктів, поряд з розгортанням агітаційної роботи, мали організовувати нові владні структури та добирати до них лояльні кандидатури[195, с. 446].

Загалом дослідники справедливо вказують на те, що значна частина населення Західної України, у тому числі інтелігенція, з надією дивилася на прихід Червоної армії і приєднання краю до УРСР. Такі очікування базувалися, у першу чергу, на віковичному прагненні українців жити в одній державі, розвивати власну мову й культуру. Крім того, за словами І. Лучаківської, «швидкому переходу певних кіл інтелігенції Західної України на бік радянської влади сприяло кілька причин: давні революційні й

демократичні традиції в її середовищі, посилена пролетаризація умов праці та побуту наприкінці 30-х рр. ХХ ст., сама обстановка піднесення в краї, викликана визволенням з-під польської окупації, і пов'язані з цим надії на краще майбутнє...»[388, с. 24].

Характерно, що радянська історіографія спроби місцевого населення творити власні органи влади без згоди радянських представників подавала як «прагнення буржуазії захопити владу». Так, Б. Бабій повідомляв про намагання створити в Луцьку міліцію, підлеглу магістратові. Водночас мету подібного заходу автор вбачав у спробі силами цього органу «не допустити повстання робітників», які «розгадали цей контрреволюційний намір», не допустили створення буржуазної міліції і збройною силою захопили ключові установи міста[77, с. 59]. Разом з тим сучасні історики визнають, що радянські ініціативи щодо творення нової влади на початковому етапі загалом підтримувалися різними верствами суспільства.

У свою чергу, цілком обґрунтованими є твердження про зміни в ставленні місцевого населення до радянської влади вже протягом вересня – жовтня 1939 р. Причиною цього, за свідченням І. Біласа, стало те, що до новостворених тимчасових органів влади входили «політруки Червоної армії, партійні працівники різних державних інституцій, які направлялися на територію поневоленої Галичини з областей Східної України»[86, с. 116]. Крім того, армія та НКВС уже в перші місяці почали масові арешти представників колишньої польської адміністрації, українських і польських націоналістів та й просто усіх незгодних.

Влада перш за все не бажала миритися з діяльністю неконтрольованих об'єднань громадян. Заборона діяльності політичних партій стала лише початком згортання й придушення осередків інакомислення. При цьому, підкреслює В. Надольська, радянські органи не робили різниці між ними за національною ознакою – уже в перші місяці були ліквідовані як українська «Просвіта», так і польська «Мацеж школьна», єврейська організація

«Тарбут» та багато інших культурних, освітніх та громадських організацій і установ[461, с. 61 – 63].

Подібні дії радянська історіографія подавала як загальне благо, турботу про місцеву інтелігенцію. Так, В. Маланчук стверджував[403, с. 316 – 317], що завдяки цьому «серед творчої інтелігенції була подолана національна обмеженість; замість численних організацій, які створювалися за національною ознакою, а також за приналежністю до різних літературно-мистецьких угруповань, з'явилися єдині творчі організації, вся діяльність яких базувалася на принципах пролетарського інтернаціоналізму, служіння народів».

Окремі історики справедливо вказують на те, що приєднання Західної України до складу СРСР шляхом нового поділу Польської держави й протиставлення українців полякам посилювало суперечності між українцями та поляками й було одним з факторів кривавого протистояння двох народів у подальші воєнні роки. Цьому сприяло також те, що радянська влада доклала значних зусиль, щоб не допустити поляків до участі в роботі Народних зборів Західної України (НЗЗУ), а згодом – у роботі рад різних рівнів. За словами Й. Надольського, така політика спрямовувалася на руйнування структур польського державного й адміністративного апарату, «буржуазної» системи управління і власності, зміну соціальної структури населення, що забезпечувало ефективність подальших процесів радянізації регіону. Вона також була акцією превентивної відповіді на боротьбу у формі конспірації і партизанки польських та українських опозиційних рухів і організацій[789].

Проте упереджене й негативне ставлення радянської влади було загальним щодо всіх представників політичних і громадських сил краю, незалежно від національності. Так, вони були усунуті від всіх справ, лише поодинокі громадські діячі краю стали делегатами Народних зборів Західної України. Натомість, як наголошують О. Романів та І. Федущак, «після проведення глобальних винищувально-репресивних заходів супроти поляків, ... уже з осені 1939 р. розпочалися репресії супроти української еліти та

свідомого українського громадянства. Маховик терору в кінцевому підсумку мав привести західноукраїнські терени до східноукраїнського стандарту безликих заляканих рабів нової Російської імперії»[536, с. 10].

Переслідування інакомислячих набуло особливо широкого розмаху напередодні нападу нацистів на СРСР та в перші воєнні дні. Як стверджують історики діаспори А. Жуковський та О. Субтельний[244, с. 120], НКВС розпочав винищення інтелігенції за заздалегідь складеними списками, у результаті чого загинули або були запроторені без жодних обвинувачень до таборів багато відомих громадських і політичних діячів. Ю. Киричук при цьому підкреслює, що серед потерпілих виявилися й місцеві комуністи, які після розпуску виконкомом Комінтерну Компартії Польщі, Комуністичних партій Західної України та Західної Білорусії були заплямовані політичною недовірою[511, с. 575]. Особливу увагу, за словами В. Сергійчука, радянські спецслужби приділяли керівним діячам оунівського підпілля, яких, згідно з таємною директивою Л. Берії, наказувалося заарештовувати, щоб не допустити «контрреволюційних виступів». Таке завдання, переконаний історик, зовсім неспроста ставилося перед чекістськими групами на західноукраїнських землях, оскільки в Москві розуміли, що націоналістичне підпілля спробує скористатися з поразки Польщі, аби проголосити відновлення української державності на етнічних територіях[49, с. 8]. Таким чином, доводять дослідники, місцеві активісти незабаром були усунуті від активного суспільного життя або й заарештовані.

Т. Гривул доводить, що аналіз дій радянської влади, який проводився ОУН, прискорив активну підготовку до повстання[193, с. 227]. І хоча до активного повстання справа не дійшла через репресії проти членів організації з боку радянських спецслужб і початок німецько-радянської війни, однак характер дій бандерівської ОУН у подальший період свідчить про дотримання визначеної лінії боротьби проти окупантів.

Сучасні історики твердять, що структури Комуністичної партії в західних областях України, як і в інших регіонах СРСР, стали специфічною

формою організації влади. Парткоми брали на себе не лише партійні, але й державні функції, а радянські органи, залишаючись підпорядкованими, лише реалізували вказівки партійних комітетів. Таким чином, на конкретно-регіональному зрізі підтверджувалося перетворення правлячої партії у партію-державу[635, с. 363]. Разом з тим дослідники зауважують, що навіть партійні органи не мали контролю над військовими об'єктами та всім, що контролювалося військовими, а також тими структурами, які перебували в підпорядкуванні союзних міністерств, зокрема внутрішніх справ та державної безпеки. У ті часи вони представляли собою «державу в державі» і підпорядковувалися в основному вказівкам свого керівництва»[931, с. 172].

Радянська історіографія багато уваги приділяла організації й проведенню Народних зборів Західної України, наголошуючи на демократичності процедури обрання їх кандидатів та відповідності прийнятого на зборах рішення про возз'єднання з Радянською Україною народному волевиявленню. При цьому поширеною була теза про те, що «вірний принципам ленінської національної політики радянський уряд не нав'язував населенню звільнених земель будь-яких форм суспільно-політичного і державного ладу, а надав йому змогу самостійно вирішувати важливі проблеми внутрішнього життя»[302, с. 7]. Подібні твердження часто використовувалися радянськими істориками у полеміці та критиці праць представників української історіографії в діаспорі. Так, І. Богодист наголошував, що «радянська влада в західних областях УРСР не була насильно нав'язана народним масам, як про це трублять недобитки українських буржуазних націоналістів, а була встановлена з волі і бажання мільйонних мас трудящих, які самі, без стороннього втручання, вирішили свою долю»[93, с. 28]. Характерно, що, звинувачуючи зарубіжних дослідників у фальсифікаціях і підтасуванні фактів, радянські історики вдавалися не стільки до аргументування і документального підтвердження власних тез, скільки до банального «поливання брудом» і навішування ярликів.

Ряд сучасних дослідників проблеми звертає увагу на цілеспрямовану фальсифікацію народного волевиявлення і реального представництва місцевого населення в органах влади. Зокрема, В. Сергійчук вказує, що «оскільки стандарти революційної доцільності дозволяли усе, то представники влади за допомогою військових організували висування в депутати НЗЗУ тих, хто вже давно вирішив долю Західної України – Й. Сталіна, С. Молотова, К. Ворошилова, М. Хрущова...»[42, с. 16]. І хоча процедура виборів до НЗЗУ мала вигляд народного волевиявлення, В. Гриневич переконливо доводить, що насправді цей процес цілком і повністю контролювався радянськими військовими та політичними органами[195, с. 445].

Українські та польські історики значну увагу приділяють дослідженню актів масової депортації місцевого населення Західної України до східних районів СРСР як складової частини загального плану інкорпорації краю. У першу чергу, відзначають польські фахівці, вона торкнулася польської людності з числа колишніх адміністраторів, військових, осадників, поміщиків та ін.[724]. Репресії проти промисловців і можновладців мало торкнулися українського населення. Проте тут слід говорити не про переслідування за національною ознакою, а скоріше за класовою і майновою. Адже, як зазначає С. Макарчук, «високий відсоток українців, що припадав на сільськогосподарське населення, інші політичні, економічні, освітні причини обумовлювали відносно слабкі їх позиції у сфері промисловості, торгівлі, транспорту і зв'язку, управління та інтелігентних професій»[397, с. 8]. Услід за першою хвилею польських переселенців углиб СРСР почали переселяти представників інших національностей, значну частину з яких становили українці. За словами Л. Місінкевича, виселенню з числа українців підлягали члени громадських, політичних, зокрема націоналістичних, організацій, підприємці, купці, заможні селяни. Репресій і виселення не уникали навіть члени КПЗУ. Як членів сімей ворогів народу також виселяли ті родини, в яких були заарештовані або втікачі в німецьку зону окупації[456, с. 102].

Крім того, наголошує М. Сивирин, жахливим свідченням радянської «законності» стала доля в'язнів тюрем, понад 8 тис. з яких (за іншими даними – понад 20 тис.) на початку німецько-радянської війни були розстріляні за наказом Л. Берії[811].

Не менш жорстокий режим було встановлено в приєднаних у 1940 р. до Української РСР Північній Буковині та Бессарабії. Так, В. Холодницький вказує на те, що НКВС активно переслідував не лише колишніх службовців румунської адміністрації, а й практично всіх активістів політичних партій та громадських організацій, які діяли у міжвоєнний період, у тому числі місцевих комуністів[648, с. 119]. Результатом подібних акцій стало швидке «прозріння» і різке зниження прорадянських настроїв серед широких верств місцевого населення.

Разом з тим дослідники відзначають, що серед співробітників державних та правоохоронних органів, які прибули в Західну Україну, також були люди, які чесно намагалися добитися позитивних зрушень і сприяли розбудові краю. При цьому їхні дії часто суперечили політиці влади. Так, О. Терлюк у своїй праці наводить дані про вчинок начальника Пустомитівського райвідділу НКВС, який у перші дні війни, коли проводилося винищення ув'язнених у тюрмах Західної України, дав наказ звільнити усіх заарештованих, врятувавши цим їхнє життя[611].

Серед позитивних здобутків нової влади практично всі, хто займається цією проблемою, відзначають зміни в галузі освіти, у тому числі збільшення навчальних закладів і кількості учнів та студентів. Зокрема, П. Брицький підкріплює власну думку статистичними даними про збільшення кількості шкіл з українською мовою навчання. Хоч і в меншій кількості, ніж до вересня 1939 р., діяли й польські школи, факультети в університеті та інститутах з польською мовою навчання. Крім того, для підготовки вчителів відкривалися педагогічні технікуми та вчительські інститути[109, с. 23].

При цьому історики особливо відзначають зміни в національному складі студентської молоді. Так, О. Луцький та К. Науменко наводять

статистичні дані про національний склад студентів львівських вищих навчальних закладів, згідно з якими наприкінці 1939 р. близько 80% студентів становили поляки, а вже в 1940/41 навчальному році на перших курсах Львівського університету і політехнічного інституту українці становили 50% [387, с. 435 – 505].

Проте подібні заходи носили половинчастий характер. За словами Л. Медвідь, одночасно з масовим відкриттям шкіл і культурних закладів органи НКВС винищували всіх підозрілих, особливо представників інтелігенції, як найбільш небезпечних носіїв національної ідеї. Таким чином, на практиці здійснювався розгром української культури і освіти [943, с. 300 – 301]. При цьому Б. Ярош вказує на загальне невдоволення, яке викликало запровадження викладання у вищих навчальних закладах краю російською мовою та переведення на неї діловодства в багатьох установах, обмеження чисельності студентів з числа місцевого населення та відправлення їх після закінчення навчання в інші регіони держави [689, с. 63].

Збільшення кількості освітніх закладів і охоплення навчанням всіх дітей краю радянська історіографія підносила як найбільший здобуток у культурній сфері. Разом з тим тогочасні дослідники не приховували, що школа виконувала не лише освітню, а й ідеологічну функцію. Так, І. Кошарний, інформуючи про переведення системи освіти в Західній Україні на радянський зразок, наголошував: «Історичне значення проведення реорганізації полягало в тому, що школа із знаряддя панування буржуазії була перетворена в знаряддя диктатури пролетаріату в боротьбі за соціалізм, за комуністичне виховання підростаючого покоління» [775, с. 28].

На переконання сучасного дослідника С. Сворака, «...позитивна оцінка реорганізації школи цілком правомірна. Однак без врахування сутнісних змін, насамперед «соціалістичного» змісту нової системи освіти, така оцінка неповна. Домінантами при її впровадженні, переконаний автор, були не національні, а геополітичні чинники, покликані забезпечити не корінні

інтереси місцевого, переважно українського, населення, а далекосяжні плани радянського політичного режиму...»[891, с. 13].

Розвиваючи цю тезу, Б. Ярош, І. Лучаківська та інші історики справедливо наголошують на тому, що, вкладаючи значні кошти в розвиток освіти, радянська влада переслідувала ряд цілей. По-перше, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами й підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування. По-друге, підготовка й перепідготовка вчителів з місцевих жителів сприяла зростанню чисельності пропагандистів радянського способу життя. По-третє, створення розгалуженої мережі шкіл для неписьменних давало можливість охопити ідеологічним впливом місцеве населення. По-четверте, переведення шкіл з польською мовою навчання на українську заклало основи для широкого запровадження в майбутньому російської мови[689, с. 72 – 73; 388, с. 72 – 73].

Сучасна українська історіографія відзначає, поряд з підпорядкуванням культурних, наукових і освітніх установ ідеологічним завданням влади, і позитивні здобутки, які виражалися в залученні місцевої інтелігенції до роботи в нових наукових закладах, філіалах АН УРСР, створенні спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів тощо, сприянні популяризації їхніх творів і праць. Розширилася мережа бібліотек, музеїв, діяли театри, виставки, стаціонарні й пересувні кіноустановки та ін. Особливо помітних успіхів було досягнуто в галузі охоплення населення закладами охорони здоров'я.

Водночас заходи радянських функціонерів щодо культурних перетворень викликають неоднозначну оцінку дослідників. У цьому контексті справедливо зазначається, що більшість наукових установ, бібліотек, музеїв, які десятиліттями діяли в краї й були досить потужними та популярними, після приходу радянської влади було ліквідовано, а їхні фонди вилучено з ідеологічних міркувань. У свою чергу, фонди заново створювалися вже за рахунок «ідейно витриманих книжок»[332, с. 7].

Перетворення в культурній і духовній сферах влучно охарактеризував В. Ковалюк, який визначальною рисою духовного життя суспільства внаслідок підпорядкування культури безпосередньому контролю державно-партійних органів називає одноманітність. При цьому автор справедливо наголошує, що «навіть після далеко не демократичного польського періоду, не кажучи вже про порівняний лібералізм ще не забутого в Галичині панування австрійської монархії, сувора уніфікація думки, встановлена радянською владою, справляла на мешканців Західної України гнітюче враження»[332, с. 10].

На окрему увагу заслуговують праці, що розкривають особливості ставлення радянської влади до церкви в Західній Україні, адже в інших регіонах СРСР церква на той час переживала складні часи занепаду і руйнації. Так, на Волині, де переважна більшість населення сповідувала православ'я, влада, за словами В. Борщевича, пішла на безпрецедентний досі крок – дозволила решткам стероризованого єпископату Московської патріархії провести приєднання епархій Польської автокефальної церкви, що можна охарактеризувати як територіальне відновлення колишньої Російської церкви в умовах радянської держави. Однак, наголошує автор, новий режим не тільки не сприяв розвитку національно-церковного життя на Волині, а навпаки – здійснював усі заходи, спрямовані на послаблення релігійних настроїв, якщо не на знищення їх серед місцевих жителів загалом[105, с. 122 – 123].

Подібної точки зору дотримуються й інші історики. Зокрема, Т. Міненко звертає увагу на мовну дискримінацію православної церкви на Волині. За його словами, навіть у тих парафіях, де ще в період польського правління вдалося запровадити українську богослужбову мову, після приходу радянської влади запанувала церковнослов'янська мова з російською вимовою. При цьому автор визнає, що жодних офіційних розпоряджень з цього приводу не було, але священники і парафіяни йшли на

подібні заходи з метою самозбереження, оскільки багато громадсько-церковних діячів зазнали арештів або переслідування[453, с. 163].

Дослідники історії церкви переконані, що РПЦ на західноукраїнських землях діяла цілком у руслі державної політики. За їхніми словами, висвячення нових єпископів для приєднаних територій у той час, коли в Радянській Україні не було жодного єпископа, а на волі в цілому СРСР залишалося лише чотири ієрархи, свідчить про те, що перед церквою було поставлене чітке завдання з боку владних структур – сприяти асиміляції нових земель[280, с. 404].

У помітно гіршому становищі, на думку вчених[39; 47], опинилася Римо-католицька церква, яку влада певною мірою небезпідставно пов'язувала з польським підпільним націоналістичним рухом. Саме цим офіційно й обґрунтовували закриття костьолів та арешти католицьких священиків. Крім того, польські священики нерідко виступали з різкою критикою репресивних дій радянських силових структур щодо поляків, чим ще більше посилювали невдоволення влади по відношенню до Католицької церкви в цілому.

Особливих підходів влади потребувала Українська греко-католицька церква, яка користувалася величезним авторитетом, була найбільшою за кількістю прихожан у Західній Україні та почувалася досить впевнено в економічному плані. Те, що «визволителі» зі сходу в 1939 – 1941 рр. толерантно поставилися до греко-католицької церкви, В. Сергійчук[39, с. 16] пояснює впливовістю УГКЦ і наявністю великої кількості греко-католиків не лише в новоприєднаних областях, а й на території окупованої нацистами Польщі, де жодної дискримінації вірних УГКЦ не було. Цю тезу певною мірою спростовує В. Марчук[416, с. 107 – 108; 417], зазначаючи, що вже восени 1939 р. радянський режим припинив діяльність духовних навчальних закладів, закрив видання духовних часописів, відібрав багато церковних приміщень та ін. Крім того, як зауважив Л. Місінкевич, церквам заборонили користуватися поштовим зв'язком, а священикам – відвідувати хворих у

лікарнях з метою сповіді, причастя та похоронного обряду. Також при видачі паспортів їм робили спеціальні позначки[456, с. 103]. Доповнює цей перелік репресивних заходів список 27-и священників, заарештованих у 1939 – 1941 рр., який подає В. Гордієнко[188, с. 46]. Таким чином, наведені істориками дані дають підстави стверджувати, що навіть у церкві після менш ніж двох років співжиття з радянською владою не залишилося мотивів для її підтримки.

Підсумовуючи аналіз державно-церковних відносин на приєднаних територіях, І. Грідіна вірно акцентує увагу на тому, що об'єднання у державній структурі СРСР територій з різними формами буття та релігійною свідомістю населення спричинило певні корекції у формах і методах здійснення державної релігійної політики. У процесі радянзації краю релігійний чинник став вперше використовуватися державною владою для розповсюдження радянського впливу, набув нового змісту в завданні асиміляції та політичної нейтралізації населення за нових соціалістичних реалій[754].

Характеризуючи зміни на Буковині, автори наголошують, що радянська влада послідовно й невідворотно впроваджувала в життя вже випробуваний у Галичині й на Волині механізм радянзації. До здобутків нового ладу більшість фахівців також відносить позитивні зміни у сфері освіти й охорони здоров'я[359, с. 52]. Водночас і тут перетворення носили двозначний характер. Так, А. Жуковський наводить дані про те, що початкову українізацію у школах і установах швидко змінила русифікація та відновлення вивчення румунської мови, а в ділянці культури прийшла повна нівеляція усіх українських установ[243, с. 178]. Подібні заходи, стверджують дослідники, мали місце в інших сферах суспільного життя.

Діаспорний історик О. Субтельний відзначив як позитивні, так і негативні наслідки возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. До позитивних наслідків даного процесу він перш за все відносить возз'єднання всіх українців в єдиній державі, припинення польсько-

українського конфлікту, який тривалий час виснажував обидва народи, а також соціальну й індустріальну модернізацію регіону. Водночас негативним явищем, на його переконання, стало відділення місцевих українців від політичних і культурних цінностей Європи, втрата організаційної структури суспільства тощо[605, с. 393].

Р. Голик вказав на певну парадоксальність становища, в якому опинилися західноукраїнські землі з приходом радянської влади. Частина жителів краю не змогла примиритися з радянською дійсністю і приховано сподівалася на прихід німецьких військ, інша ж, натомість, почувалася в нових умовах відносно добре та сприймала все, що відбувалося навколо, позитивно або нейтрально. Єдиним, на думку автора, що об'єднувало тих та інших, було підсвідоме відчуття нестабільного балансу, який рано чи пізно мав зникнути[931, с. 200].

Загалом, як справедливо відзначають О. Гайдай, Б. Хаварівський та В. Ханас, під час Другої світової війни українці західних областей з погляду міжнародного права перебували в унікальному становищі: з приєднанням до СРСР вони стали радянськими громадянами, поляки вважали їх громадянами Польщі, а німці на підставі перебування Галичини до Першої світової війни в складі Австро-Угорської імперії певною мірою також вважали їх своїми підданими. При цьому будь-яке відхилення від офіційної державної політики кожна з панівних держав розцінювала як колабораціонізм[169, с. 5].

Отже, політичні та культурні трансформації в західноукраїнських областях відбувалися за радянським зразком без огляду на місцеві звичаї і традиції. При цьому позитивні зміни в галузі освіти, науки, культури значною мірою були перекреслені розпуском політичних партій і громадських організацій, освітніх і культурних товариств. Ще більшої шкоди іміджу радянської влади завдали масові арешти й депортації, брутальне ставлення до місцевих мешканців та цілковите зневажання задекларованих прав і свобод людини.

3.3. Початок соціально-економічних перетворень у західноукраїнських областях

Питання приєднання західноукраїнських земель до УРСР та характер соціально-економічних перетворень, які відбувалися в краї, також належать до дискусійних у сучасній історіографії. Спільною рисою історичних праць радянського періоду було звеличення радянської політики та її позитивного впливу на західноукраїнське суспільство. Увага акцентувалася на визволенні українців з-під важкого гніту іноземних поневолювачів. Зокрема, поширеною стала теза про те, що «на віковичних українських землях, тривалий час відірваних від України, був ліквідований експлуататорський лад, а для восьми з половиною мільйонів трудящих відкрилася нова сторінка їхнього життя – вони вступили на шлях соціалістичних перетворень, стали повноправними господарями своєї долі»[402, с. 11]. Такі пафосні твердження стали хрестоматійними і служили зразком для багатьох радянських дослідників проблеми.

У новітніх працях справедливо наголошується на тому, що початкові уявлення населення Західної України про рівень життя в СРСР формувалися певною мірою за зовнішнім виглядом і діями бійців і командирів Червоної армії. Вчені відзначають, що вже з перших днів вступу на територію Галичини і Волині в армії загрозливих масштабів набуло мародерство і «барахольництво», а той факт, що червоноармійці грабували й масово скуповували будь-які промислові товари й одяг, викликав подив у жителів Західної України, які не могли повірити, що цих товарів не вистачає в Радянському Союзі[197, с. 353]. У результаті влада була змушена рішуче боротися з подібними проявами, щоб показово відновити «моральність і дисциплінованість представників передової держави світу». На підтвердження цього дослідниками оприлюднено чимало документів про судові процеси над червоноармійцями за порушення дисципліни і вчинення злочинів проти жителів західноукраїнських областей.

Економічні й господарські зміни в приєднаних областях відбувалися за вже традиційною радянською схемою. Проводячи певну структурну перебудову економіки і впроваджуючи соціалістичні відносини власності, більшовицька влада, наголошує В. Півоварчук, одночасно здійснювала модернізацію промисловості краю, що відповідало об'єктивним потребам його розвитку. У зв'язку з економічною відсталістю Західної України ці зміни не сприймалися так болісно, як в інших сферах життя (насамперед у політичній та духовній). Водночас історик робить висновок про те, що «завдяки цим перетворенням промисловість, як і інші галузі економічного життя (транспорт, зв'язок і т.п.), включалася до загальносоюзного господарського комплексу і тисячами виробничих та технологічних процесів прив'язувалася до радянської економіки»[793].

Покажемо, на думку ряду дослідників, є те, що, проводячи кардинальні економічні перетворення, керівництво держави фактично не турбувалося про долю дрібних власників і підприємців, які були опорою й запорукою економічного розвитку. Як відзначив І. Витанович[137], влада, навіть не скликаючи представників кооперативів, які були досить розгалуженими в Західній Україні й об'єднували значну частину українського населення, оголосила про ліквідацію Ревізійного союзу українських кооперативів, тим самим зруйнувавши десятиліттями налагоджуваний господарський механізм. При цьому можновладці навіть не намагалися вивчити позитивний досвід кооперативної діяльності й хоч якось пом'якшити важкі наслідки не прогнозованих економічних змін. Історики також звертають увагу на те, що все майно й матеріальні цінності ліквідованих установ переходили у власність держави, а будь-які спроби добитися відшкодування завданих збитків викликали репресії й переслідування незалежно від соціального статусу й походження заявника.

Радянська історіографія визнавала, що для боротьби з усталеним способом господарювання влада активно використовувала економічні санкції. Так, за словами В. Маланчука, «державні органи наклали на приватні

підприємства і торговців прибутковий і промисловий податок, на куркульські господарства – сільськогосподарський податок. Були обмежені їх можливості щодо використання найманої робочої сили, придбання сировини, обладнання тощо»[403, с. 331]. Таким чином, переконані сучасні історики, придушувалися будь-які спроби непокори новому ладу. На думку М. Вівчарика, більшість жителів Західної України не змогла зрозуміти соціального сенсу націоналізації дрібних ремісничих майстерень чи приватних будинків. А отже, нова влада своїми невваженими діями створювала реальне підґрунтя для невдоволення місцевого населення[945, с. 81].

Водночас представники сучасної історіографії не схильні замовчувати й переваг нової системи та вказують на певні позитивні зрушення, які мали місце в економіці краю. Так, наголошує М. Головка[184, с. 222 – 223], «відбудова і розвиток залізничного транспорту, нафтогазової промисловості, відкриття нових підприємств в інших галузях промислового виробництва дали можливість значною мірою ліквідувати безробіття й навіть створили дефіцит кваліфікованих працівників, а розподіл між селянами поміщицьких і монастирських земель, звільнення їх від боргових зобов'язань та орендних платежів минулого, а також заходи, спрямовані на забезпечення господарств худобою, сприяли деякому піднесенню сільського господарства».

Разом з тим у новітніх працях вказується на особливо «болісний» для населення Західної України перехід до державної директивної економіки, основу якого складала ліквідація приватної власності та встановлення державної власності на засоби виробництва[768, с. 2]. Зокрема, М. Головка констатує, що на західноукраїнські землі, де селяни звикли до одноосібного господарювання, було перенесено досвід «суцільної колективізації», випробуваний в УРСР, що одразу ж викликало невдоволення й протидію. Опір місцевих селян колективізації дослідник також пояснює стійким психологічним стереотипом: від наявності землі, худоби, продуктивності господарства залежав соціальний статус мешканців сіл і все, що з цим було

пов'язано (шлюби, родинні зв'язки, участь у громадських об'єднаннях і роль у них тощо)[184, с. 224].

Спростування народної підтримки владних ініціатив наводить і В. Великочий, який також вважає, що західноукраїнське селянство в переважній більшості на ментальному рівні було антиподом селянину-колгоспнику: сповідувало принципи приватної власності на землю, пошану до вмілого та ефективного господаря, характеризувалося просякнутістю пріоритету демократичних цінностей, які пропагувалися чисельними українськими національно-культурними товариствами, політичними партіями та громадськими організаціями, органічним неприйняттям інонаціонального панування в будь-якій формі[127, с. 115]. Тому утвердитися сталінському політичному режиму в Галичині було набагато складніше, аніж на решті території України.

Подібної точки зору дотримується М. Сеньків. За його словами, колективізація проходила повільно, а селяни не бажали вступати до колгоспів, не дивлячись на допомогу держави. Провали колективізації автор пояснює рядом причин: по-перше, у західноукраїнському селі була вкорінена психологія власника, по-друге, підпілля ОУН, греко-католицька церква вели дієву антиколгоспну пропаганду, а серед місцевих жителів поширювалася правдива інформація про колективізацію, здійснену у Наддніпрянській Україні, по-третє, радянській владі практично не вдалося розколоти селянство за класовими ознаками і створити «актив», як це було у Східній Україні. Також тут не було заможного селянства, щоб протиставити їм бідняків[565, с. 241].

Визнавала подібні факти й радянська історіографія. Так, Б. Бабій наголошував[77, с. 72], що «вся діяльність селянських комітетів по відбиранню і розподілу поміщицьких земель відбувалася в умовах жорстокої боротьби проти залишків поміщництва, осадників, українських буржуазних націоналістів, що чинили одчайдушний опір революційним заходам народної влади». Разом з тим К. Сироцинський твердив, що «селянство

західноукраїнських областей з величезним політичним піднесенням брало участь у здійснюваних заходах по відібранню конфіскованої землі і сільськогосподарського реманенту»[573, с. 30].

Характерно, що радянська історіографія утворення колгоспів у Західній Україні подавала як цілком добровільний процес, який відбувався на прохання селян. Провал колгоспного будівництва в багатьох районах краю тогочасні історики намагалися пояснити хибами й недоліками в діяльності окремих партійних організацій, які, за словами М. Івасюти, проявлялися в голому адмініструванні, порушенні Статуту сільськогосподарської артілі, а також у формальному перенесенні в західні області застарілих форм і методів роботи, що застосовувалися під час колективізації у східних областях України та не відповідали новим умовам[268, с. 57]. Отже, навіть радянські дослідники були змушені визнати, що представники влади нерідко формально підходили до виконання своїх обов'язків, ігнорували місцеві традиції та спосіб господарювання.

Історики звертають увагу на той факт, що, проголосивши конфіскацію землеволодінь поміщиків, монастирів і державних чиновників та маючи намір уже найближчим часом провести суцільну колективізацію господарства, органи влади, щоб заручитися підтримкою селян, почали передавати їм конфісковані землі та худобу, однак це не дало бажаного ефекту[384, с. 138]. На думку В. Півоварчука, одна з причин розподілу конфіскованої землі полягала в тому, щоб, залучивши селян до цього протизаконного з точки зору усталених традицій акту, змусити їх психологічно порвати з минулим і пов'язати свою долю з новим режимом. Можливо, саме небажання робити такий крок, вважає автор, зумовило появу в Західній Україні непоодиноких випадків, коли частина місцевого селянства відмовлялася брати у своє користування землю з конфіскованих наділів[793]. Крім того, наголошують вчені, у процесі насильницької колективізації в селян відбирали не тільки ту землю, яку вони отримали після приєднання краю до Української РСР, а й прабатьківську. При цьому ламалися традиції,

нівечилися садиби, руйнувався звичний спосіб життя, що, врешті, не добавляло авторитету радянській владі[945, с. 81].

Особливе місце в новітніх наукових розвідках посідають взаємовідносини між жителями західних областей та вихідцями з інших регіонів, які масово переїжджали «піднімати» приєднані території. У цьому контексті дослідники зауважують, що, навіть після встановлення й облаштування нового західного кордону, колишній кордон між СРСР і Польщею залишався загороджувальною зоною, яку заборонялося перетинати. Незважаючи на це, багато людей долали її для обміну сільськогосподарською продукцією чи промисловими товарами, оскільки ціни, зокрема на сільськогосподарську продукцію, у Західній Україні були помітно нижчими. Крім того, переконаний В. Даниленко, «для радянської влади небезпека крилася в «обміні досвідом» між селянами, які проживали по обидва боки загороджувальної зони, адже жителі західних областей розцінювали проблеми з продуктами в інших областях як наслідки примусової колективізації з відповідними висновками для себе, а в колгоспах східних областей погіршувалася трудова дисципліна й посилювалася зневіра в радянську систему ведення господарства»[208, с. 118 – 120].

Загалом, як справедливо вказує С. Кондратюк, соціально-економічна політика радянської влади була неоднозначною. У багатьох випадках вона збігалася з потребами розвитку регіону і тому сприймалася населенням прихильно. Йдеться, зокрема, про модернізацію промисловості та подолання безробіття, впровадження безоплатного медичного обслуговування, матеріальної допомоги багатодітним сім'ям тощо. Водночас не вирішувалися інші проблеми соціально-побутового життя: товарний дефіцит, надмірні податки, загальний низький рівень матеріального становища тощо[771].

Варто мати на увазі й те, що умови життя на українських землях, які після 1939 р. опинилися в німецькій зоні окупації, також мали вплив на політику радянської влади в Західній Україні. Так, за свідченням Я. Грицака, нацисти свідомо надали українцям ряд поступок, яких ті так і не змогли

добитися від польської влади, зокрема, створили кращі умови для функціонування культурних і господарських товариств, закладів освіти, надали українцям-переселенцям будинки та земельні ділянки[919, с. 216]. Тому радянська влада у своєму ставленні до українців намагалася, принаймні зовнішньо, виглядати не гірше.

Дослідники вказують на певні особливості, які мали місце в Західній Україні у сфері економічних відносин між державою й церквою. Розуміючи, що методи, якими проводився наступ на віруючих і знищення церков в інших регіонах СРСР, не дадуть у західному регіоні бажаного ефекту через масовість і авторитет церкви, влада на початковому етапі розпочала боротьбу економічними засобами. Особливо це стосувалося УГКЦ, яка в Галичині, як відзначалося раніше, займала домінуюче становище та стояла на міцному економічному фундаменті. Так, Л. Місінкевич вказує на економічну дискримінацію священнослужителів з боку влади: вони сплачували вп'ятеро більшу вартість за спожиту електроенергію, воду, житлову площу, а в разі несплати їхнє майно конфісковувалося[456, с. 103]. С. Яремчук також наводить свідчення про те, що у церкві було вилучене все землеволодіння та споруди, які перебували поза церковною огорожею. Таким чином, священники втратили не лише жалування, яке, зокрема на Буковині, виплачувалося з Релігійного фонду, а й домівки та взагалі засоби до існування[688, с. 25 – 26]. Загалом, підсумовує Б. Савчук, для релігійних установ були встановлені податки і збори, які в кілька разів перевищували суми надходжень. Через це багато священнослужителів були змушені переїжджати або взагалі змінювати спосіб життя[547, с. 101].

За словами І. Мусієнко[788], радянська економіка Північної Буковини, ліквідація приватної власності, націоналізація, яка перетворилася на відверте пограбування частини населення, – всі ці заходи втілювалися в життя із застосуванням репресивної політики. При цьому неефективність соціалістичного методу господарювання влада намагалася компенсувати жорсткою централізацією і примусом.

Крім того, історики звертають увагу на активність влади щодо переселення працездатного населення краю у віддалені райони СРСР начебто з метою вирішення проблеми безробіття, тим самим зменшуючи соціальну напруженість і сприяючи шляхом міграційної політики збільшенню чисельності в західних областях жителів зі східних регіонів. Завдяки цьому політика радянської проводилася до певної міри успішно, а суспільні перетворення викликали менший опір місцевого населення.

Разом з тим дослідники не схильні замовчувати, що радянська влада здійснила ряд успішних економічних і соціальних перетворень. Найбільш популярними серед західноукраїнського суспільства, на думку Б. Яроша [689, с. 152 – 153], були такі кроки влади: вирішення територіальних проблем, усунення домінування польського елемента в регіоні, ліквідація нерівноправного економічного становища української більшості в Західній Україні, державна політика надання переваги українізації (яка пізніше набере виразного русифікаторського обличчя), ліквідація безробіття, введення доступного безкоштовного медичного обслуговування.

Отже, економічна та соціальна політика радянської влади в західноукраїнських областях трактується досить неоднозначно. Значні капіталовкладення в розвиток економіки і транспорту сприяли економічному вирівнюванню регіону, зменшенню безробіття тощо. Так само позитивно розцінюються заходи щодо підвищення рівня соціального забезпечення населення. Проте насильницька колективізація сільського господарства, засилля приїжджих керівників, які з недовірою ставилися до місцевих мешканців, та інші заходи викликали різке невдоволення діями влади.

Таким чином, і в радянській, і в українській зарубіжній та сучасній історіографії приєднання західноукраїнських земель до складу Української РСР у 1939 – 1940 рр. трактується як знакове явище в історії українського народу, що співпало з віковими прагненнями мільйонів українців до

об'єднання. При цьому українські історики справедливо доводять, що хоча включення Західної України до складу СРСР і УРСР було зумовлене розподілом сфер впливу між Німеччиною й Радянським Союзом на основі таємного протоколу до пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., не цей документ, а угоди між союзниками по антигітлерівській коаліції та двосторонні угоди з сусідніми країнами визначили повоєнні кордони.

Легітимність вступу Червоної армії на територію Польщі в 1939 р. значною мірою ставиться під сумнів багатьма дослідниками проблеми. Доведено, що українська тема на переговорах була присутня тільки тією мірою, наскільки це диктувалося потребою визначити радянсько-німецьку демаркаційну лінію та необхідністю обґрунтувати і виправдати в очах світової громадськості спільні воєнні дії Радянського Союзу з Німеччиною. Особливо гостру критику радянсько-німецька угода викликає в польських істориків, які трактують вересневі події 1939 року як четвертий поділ Польщі. Схожої точки зору дотримується й частина українських істориків. Разом з тим більшість російських дослідників переконана, що договір між Німеччиною та СРСР був правильним з точки зору відвернення війни й укріплення західних кордонів Радянського Союзу.

Неоднозначну оцінку отримали й суспільні перетворення, які мали місце в західноукраїнських областях у 1939 – 1941 рр. Віддаючи належне досягненням радянської влади у галузі соціально-економічного розвитку краю, здобуткам у сфері освіти, охорони здоров'я, культури тощо, висловлюється переконання, що позитивні здобутки значною мірою були перекреслені насильницьким насадженням тоталітарного радянського режиму, грубим нехтуванням норм Конституції та чинного міжнародного і внутрішнього законодавства, жорстокими репресіями й переслідуванням інакомислячих. Подібні дії влади й небажання рахуватися з місцевими особливостями уже протягом короткого періоду викликали рішучий спротив населення і зміну суспільних настроїв у цілому, перетворивши образ червоноармійця із визволителя на окупанта. При цьому історики досі далекі

від узгоджених висновків щодо подій 1939 – 1941 рр. у Західній Україні, а розглянуті проблеми потребують подальшого дослідження із залученням невідомих раніше документів і критичним осмисленням здобутків історіографій різних країн.

РОЗДІЛ 4.

ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО УЧАСТЬ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В РУСІ ОПОРУ ОКУПАЦІЙНИМ РЕЖИМАМ

4.1. Дослідження особливостей політики окупаційних режимів на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни

Період Другої світової війни є одним з найконтroversійніших у вітчизняній історіографії. Дослідження окупаційної політики нацистів та їхніх союзників на території України розпочалося ще в роки війни й активно проводиться сучасними дослідниками. Водночас події саме цього періоду досі викликають чи не найбільше дискусій як серед професійних істориків, так і серед політиків та широких кіл громадськості.

Сьогодні історики справедливо відзначають той факт, що значна частина населення СРСР напередодні війни була невдоволена політикою радянської влади і фактично бажала її повалення. Такі настрої були особливо характерними для населення Західної України, яке за короткий період перебування в радянській державі зазнало всіх «принад» соціалістичного життя. Таким чином, дослідники вбачають у фактах вітання місцевим населенням загонів Вермахту скоріше не підтримку ідеології нацистів чи бажання співпраці з ними, а лише сприйняття даного факту як визволення від ненависного радянського режиму. Характерно, що вітальні зустрічі німецьких військ відзначають не лише в західних областях, а й інших регіонах, у тому числі й поза межами України.

Новітня історіографія наводить незаперечні свідчення того, що політика нацистів на окупованій території викликала розчарування місцевого населення. Серед таких дій, зокрема, відзначають те, що німці відкинули ідею створення незалежної Української держави (навіть під протекторатом Третього Рейху) та розчленували її територію на кілька генерал-

губернаторств під управлінням Німеччини, Румунії та Угорщини, виходячи із власної доцільності. На думку Д. Веденєєва та В. Кучера[842, с. 24], нацисти свідомо розділили Радянську Україну, яка в переддень війни являла собою єдиний, хоч і суворо підпорядкований Москві, політичний державний організм, враховуючи те, що в минулому українці становили досить рішучу опозиційну силу урядам держав, до складу яких входили українські території.

Разом з тим в історіографії поширена й отримала підтвердження теза про те, що нацисти все ж розглядали питання створення незалежної України як союзної Німеччині держави, а окремі діячі у вищих ешелонах німецького керівництва не відкинули його навіть після розчленування України. Зокрема, І. Ветров акцентує увагу на дещо відмінному баченні подальшої долі України головою міністерства у справах сходу А. Розенбергом, який з тактичних міркувань виступав за створення «маріонеткового уряду, збройних сил, залежних від Німеччини, певні послаблення щодо культурних запитів українців». При цьому автор справедливо вказує на певного роду конфлікт між А. Розенбергом та рейхскомісаром Е. Кохом, який, маючи підтримку фюрера, продовжував вдаватися до колоніальних методів управління»[134, с. 36, 114].

Однією з головних функцій окупаційної системи управління стало, на переконання І. Ветрова, забезпечення ефективного використання економічних ресурсів України. Історик вказує й на прямі спекуляції нацистів у банківській сфері, зокрема несправедливий обмін грошей. Подібна ситуація була і в інших окупаційних зонах України, де союзниками Німеччини були введені в обіг знецінені інфляцією румунські леї, угорські пеньге, чеські та словацькі крони.

У контексті досліджуваної проблематики увагу істориків привертає питання використання населення окупованих територій як робочої сили на місцях та безпосередньо на території Рейху. Основні підсумки й статистичні дані з цього питання було оприлюднено ще в повоєнні роки, проте ця тема й

досі залишається актуальною. Як вірно зауважує М. Головка, запровадження для місцевого населення обов'язкової трудової повинності, «значна тривалість робочого часу, система покарань і стягнень, чисто символічна плата мали підкреслювати принизливе становище працюючих і всесильність нових господарів»[184, с. 355].

М. Коваль звернув увагу на нерівне забезпечення продовольчими пайками робітників Києва й Донбасу з одного боку, та робітників Західної України з іншого, наводячи дані про те, що в західному регіоні воно було вдвічі вищим[330, с. 114]. У свою чергу, окремі історики пояснюють дещо краще становище в Галичині в порівнянні зі Східною Україною та Польщею тим, що в значній мірі німецьке управління в дистрикті Галичина здійснювалося через посередництво української адміністрації. Разом з тим практично всі дослідники доводять, що німці за однакову роботу з українцями отримували в кілька разів більшу платню, ніж українці, як у західних областях, так і східних.

Окреме місце в дослідженнях належить проблемі вилучення окупантами творів мистецтва, культурних надбань українського та інших народів тощо. На сьогодні фахівцями Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей за участю істориків зібрано величезний фактичний матеріал як про численні випадки пограбування, так і про нинішнє місце перебування цінностей та проблеми, пов'язані з поверненням награбованого в роки війни. Вивченню цієї проблеми присвячено наукові розвідки Г. Боряка, М. Дубик, С. Кота, Т. Себти та ін.[6 – 7; 809]. Злочини й пограбування нацистами культурних цінностей вітчизняних архівів та бібліотек також уже тривалий час перебувають під увагою науковців. Як наголошував М. Коваль, лише з філіалу Наукової бібліотеки АН УРСР у Львові німцями було вивезено тисячі документів і стародруків, сотні творів образотворчого мистецтва та багато ін.[327, с. 15 – 17]. Подібна дослідницька робота ведеться і щодо документування політики окупантів, спрямованої на вилучення коштовностей та інших цінних речей у

населення України. Водночас досі мало досліджені у вітчизняній історіографії ті певні позитивні зрушення, які мали місце в українській культурі під час окупації, зокрема освітня, наукова, театральна й музична діяльність тощо.

Протягом останнього часу зростає кількість праць, автори яких намагаються відобразити специфіку окупаційного режиму в Західній Україні та певною мірою порівняти його з окупаційним режимом у рейхскомісаріаті «Україна». У цьому контексті дослідники І. Муковський та О. Лисенко справедливо зазначають, що населенню Західної України був притаманним своєрідний менталітет – бачення в німцях визволителів від радянського поневолення і прихильників відновлення Української держави. Однак вони вказують, що дії нацистів уже в перші дні викликали розчарування місцевого населення[459].

Особливості нацистської політики на окупованих територіях Західної України розкрито й у колективному дослідженні «Галичина у Другій світовій війні». Автори цього видання наводять дані[175, с. 42] про те, що окупаційна влада переважно виступала проти розвитку української освіти і культури, зруйнувала систему охорони здоров'я, наслідком чого в краї стало поширення епідемій висипного тифу, дизентерії та інших захворювань, зростала смертність тощо.

Радянська історіографія відзначала, що нацисти «на першому етапі окупації з демагогічною метою здійснювали терор у західних областях України в менших розмірах, ніж у східних»[403, с. 337]. Однак далі справедливо наголошувалося про спільність окупаційної політики щодо слов'ян загалом відповідно до расистської теорії гітлерівців. При цьому особливий акцент було зроблено на висвітленні ганебних фактів планомірного знищення окупантами української й польської інтелігенції та єврейського населення, вивезення, руйнування і пограбування пам'яток культури тощо[775, с. 34].

У сучасних істориків загалом не викликають заперечення слова відомого громадського діяча періоду Другої світової війни, голови Українського Центрального Комітету В. Кубійовича про те, що «історія українців у Генеральній Губернії різниться від історії інших українських земель з двох поглядів: у цій частині наших земель німецький окупаційний режим був найменш суворий, наші втрати були тут найменші, і тут було найменше воєнне знищення». Він також особливо наголосив на національно-культурному відродженні українців під час нацистської окупації[356, с. 10 – 11].

Погоджуючись з цією думкою, Н. Антонюк, у свою чергу, справедливо зазначає, що нацисти дивилися нейтрально на культурне піднесення і прагнення українців у Генеральній Губернії подолати наслідки полонізації, сподіваючись таким чином посилити суперечності між українцями та поляками. При цьому дослідниця особливість українського національно-культурного руху на західноукраїнських землях під час нацистської окупації вбачає в тому, що він базувався на потенціалі, створеному ще в попередні роки за участю національної еліти з інших регіонів України, а тому набрав загальноукраїнського характеру, зберігши тим самим тяглість українського культурного процесу[73, с. 168 – 172].

Значний вклад у дослідження проблеми окупаційного режиму на західноукраїнських землях вніс В. Офіцинський. За його словами, після включення східногалицьких земель до складу Великонімеччини як п'ятого дистрикту Генеральної Губернії, тут запанував поліційний режим, спрямований у першу чергу проти українського національного руху. Однак він також зауважує, що нацистський окупаційний режим у Східній Галичині в порівнянні з іншими українськими землями виявився менш суворим[484, с. 21]. Аналізуючи повідомлення тогочасних українських часописів, автор до позитивів включення Галичини до складу Генеральної Губернії відносить поширення на її територію діяльності Українського Центрального Комітету й Українського видавництва та перенесення його осередку з Кракова до

Львова, становлення мережі українських шкіл (народних, середніх загальноосвітніх, фахових), поживлення мистецького, літературного, а також релігійного життя тощо[484, с. 33 – 34].

Л. Медвідь також відзначає[943] подвижницьку роль Українського Центрального Комітету в справі просвіти населення, завдяки виваженій політиці якого в Галичині протягом усього періоду окупації діяла розгалужена система початкової, середньої та професійної освіти. Порівнюючи стан освіти в окремих зонах окупації, автор робить висновок про те, що це значною мірою залежало від верхівки окупаційної влади та тих завдань, які ставилися перед нею. Так, за завданням Е. Коха освіта в рейхскомісаріаті «Україна» зводилася до трьох класів початкової школи й не мала нічого спільного з традиціями української національної культури та мала доводити переваги Німеччини. Подібною була ситуація в румунській зоні окупації, де здебільшого діяли початкові школи.

Ряд праць, у яких досліджено окремі питання становлення і розвитку системи освіти на західноукраїнських землях у період окупації, оприлюднили В. Роговий, С. Сворак, Г. Стефанюк та ін. Вони, зокрема, також відзначають певні здобутки в галузі освіти й культурного життя в часи німецької окупації. Зокрема, В. Роговий на основі аналізу архівних документів з фондів Національного архіву Канади, українських архівів, а також періодичної преси часів Другої світової війни висвітлює особливості розвитку вищої освіти на окупованій території, відзначає активну діяльність Українського Центрального Комітету в справі фінансової допомоги студентам з незаможних родин[533, с. 61 – 70]. Г. Стефанюк також на широкій джерельній базі подає специфіку роботи освітян у Західній Україні, наголошуючи на суперечливій політиці нацистського режиму стосовно українських педагогічних кадрів. Вона, зокрема, зауважує, що Галичина під німецькою окупацією відзначалася в сенсі кращого трактування її мешканців у порівнянні з іншими дистриктами Генерал-губернаторства, що обумовлювалося майже 150-річним її перебуванням у складі Австрійської

монархії і певною мірою толерантним ставленням губернатора О. Вехтера. Проте Г. Стефанюк засвідчує, що перед школами загалом ставилося завдання навчити дітей елементарних знань[598 – 599].

У свою чергу, С. Сворака акцентує увагу на тому, що під час німецької окупації навчання у так званих народних школах у Галичині починалося пізно восени, а закінчувалося навесні з початком сільськогосподарських робіт. З навчальних планів і програм всіх народних шкіл були виключені історія, географія, конституція, російська мова, а з інших предметів давалися тільки елементарні уявлення. Водночас автор справедливо вказує, що в Галичині, крім народних, діяли професійні школи та ряд вищих навчальних закладів з німецькою мовою викладання[556, с. 180 – 181].

Значну увагу історики приділяють питанням церковного життя в роки Другої світової війни, у тому числі в Західній Україні, і, зокрема, ставленню окупаційної влади до церкви як інституції в цілому. Варто відзначити, що цікаві дослідження з історії церкви оприлюднили українські дослідники в діаспорі. Серед них заслуговують на увагу праці І. Власовського, І. Коровицького та ін.[141; 345], які висвітлюють переважно діяльність УАПЦ у 20 – 30-х рр. та в окупованій Україні, відзначаючи певне толерування нацистами релігійного життя. При цьому дослідники діаспори чітко зазначають, що окупаційна влада намагалася не допустити зміцнення церковної організації та чинила всілякі перешкоди церковним ієрархам.

І. Поїздник робить загалом вірний висновок про те, що, оцінивши високорелігійність українців, особливо західного регіону, окупаційна влада, пішовши на ряд поступок, досягнула бажаного протиставлення місцевим населенням німецької політики радянській, антирелігійній, звичайно, не на користь останньої [507, с. 818]. На переконання вітчизняних фахівців з історії церкви в роки війни В. Борщевича[105], Ю. Волошина[161], О. Лисенка[381] та ін.[286; 281 – 282], певною мірою толерантне ставлення нацистів і дозвіл на вільне сповідання релігійних культів сприяли церковному піднесенню в Україні і відродженню УАПЦ, а також стало однією з основних причин

легалізації православної церкви в СРСР. Разом з тим вони наголошують, що вже з 1942 р. політика нацистської влади спрямовувалася на встановлення цілковитого контролю за діяльністю церкви й поширення міжконфесійних суперечностей, фактичну заборону створення єдиної незалежної української церкви, заохочення руху на автономізацію церков тощо. Крім того, церкві суворо заборонялося займатися будь-якими справами, що виходили за релігійні межі. Таким чином, підсумовують історики церкви, нацистська політика у релігійній сфері мала за мету скоріше всебічний контроль населення на окупованих територіях, ніж дійсно задоволення духовних потреб місцевих жителів.

Сучасна українська історіографія акцентує увагу на тому, що ставлення німецької та румунської окупаційних адміністрацій до церкви істотно відрізнялося. Так, православ'я в Румунії було державною церквою, тоді як нацистська влада по своїй суті була безбожною. Румунська влада підтримувала православну церкву і матеріально, і політично, тоді як німці намагалися її послабити, посягти розкол. Румуни законодавчо заборонили діяльність сект, водночас німці всіляко заохочували їх розвиток. Крім того, румуни дозволяли і навіть заохочували вплив церкви на суспільство, запроваджували викладання релігії, друкували за державні кошти релігійну літературу, відкрили освітні заклади для підготовки кліру тощо, а німці все це забороняли[280, с. 435].

Водночас у ставленні до українців позицію Румунської православної церкви важко назвати толерантною. Історики свідчать про активну участь церкви в запровадженні державної політики. За словами М. Михайлуци, Румунська православна місія, яка діяла в цей період на окупованих територіях, здійснювала в межах митрополії цілковитий контроль над відродженням православного життя, спрямовувала кадрову політику в парафіях, керувала відбудовою та освяченням храмів, монастирів тощо. При цьому в діяльності Місії спостерігалася відверта спрямованість на денаціоналізацію православного життя. Ще одним проявом дискримінації

місцевих українців автор вважає рішення про святкування релігійних свят за новим стилем, тоді як українське населення краю традиційно дотримувалося святкування за старим стилем[429, с. 838].

На окрему увагу дослідників заслуговує діяльність Української греко-католицької церкви в роки війни та ставлення до неї окупаційної влади, оскільки саме УГКЦ займала провідне місце в житті населення Західної України. Історики відзначають, що німецька влада цілком усвідомлювала місце й роль церкви в житті населення краю, тому намагалася не вступати з нею в прямий конфлікт. Проте з часом ситуація почала радикально змінюватися, пояснення чому дослідники вбачають у рішучому виступі греко-католицьких ієрархів на захист євреїв. Так, численні свідчення порятунку євреїв українцями, особливо духовенством і ченцями Української греко-католицької церкви, наводить Ж. Ковба. Особлива роль тут відводиться митрополиту А. Шептицькому, який особисто переховував євреїв та виступав з посланнями до пастви й вищого керівництва Німеччини, засуджуючи злочини людовбивства[333].

Загалом вітчизняна історіографія окремо виділяє проблему голокосту та українсько-єврейських відносин у роки Другої світової війни. О. Клименко на основі архівних документів доводить, що важливою складовою політики геноциду нацистів проти євреїв стало масове вилучення їхніх грошей, коштовностей та майна. Автор вміщує дані про проведення численних акцій масових контрибуцій з єврейського населення західноукраїнських міст, а також використання депортацій євреїв для того, щоб мати змогу отримувати не лише банківські рахунки, а й їхні грошові перекази[321, с. 145].

Разом з тим фахівці з питань українсько-єврейських відносин наводять і свідчення про злочини українців проти євреїв, вказуючи, зокрема, на дії української поліції. На думку окремих науковців, певного роду упереджене ставлення частини українців західного регіону до євреїв, незважаючи на взаємну співпрацю, було пов'язане перш за все з довоєнним конфліктом у політичній та економічній площинах. Як наголошує М. Гон, претензії

українців до євреїв у Галичині зводилися до звинувачення у співпраці з поляками, які нехтували державницькими прагненнями українців, та суперництвом між українським кооперативним рухом і єврейськими виробниками й торговцями. Водночас він справедливо зауважує, що на Волині українці та євреї співпрацювали більш тісно, ніж у Галичині[186, с. 13 – 15].

Певною мірою підтвердив цю думку відомий єврейський громадський діяч, рабин Давид Кахане, який у роки нацистської окупації жив у Львові й переховувався в резиденції митрополита А. Шептицького та в студитському монастирі. У своїх спогадах він описав, як «цинічно, жорстоко, холоднокривно німці проводили в життя свій план знищення євреїв». Розмірковуючи над тим, чому українська поліція допомагала їм у цьому, однією з причин назвав злість українців на євреїв-землевласників та продавців, від яких вони зазнавали утисків та шахрайств. При цьому Давид Кахане наголосив, що українське духовництво та інтелігенція боролися проти проявів антисемітизму з боку своїх співгромадян та наражалися на смертельну небезпеку, рятуючи життя євреїв[956, с. 31 – 36]. Чимало інших відомих єврейських діячів у своїх спогадах також висловили подяку українцям за власний порятунок.

Заслуговує на увагу й точка зору фахівця з історії єврейства Я. Хонігсмана, який визнає, що серед прислужників нацистів були й представники єврейських рад та єврейської поліції порядку, які в більшості випадків виступали слухняним знаряддям у руках німців та свідомо чи під загрозою власного життя сприяли «остаточному вирішенню єврейського питання»[649, с. 258].

М. Головка акцентує увагу на тому, що нацисти весь час намагалися посіяти ворожнечу між українцями та євреями, експлуатуючи тему більшовицько-єврейських злочинів і репресій радянської влади проти українців. Однак автор дійшов висновку, що «образи і знущання більшовицького режиму все ж не стали каталізатором єврейських погромів,

хоча прояви антисемітизму на окупованій території мали місце»[184, с. 350]. Факт участі допоміжної української поліції разом з нацистами в переслідуваннях і знищенні євреїв визнає у своєму дослідженні Я. Грицак[919, с. 237 – 238]. Однак він також наголошує, що це явище не набуло масового характеру.

Автори академічного видання «Нарис історії України ХХ століття» за редакцією В. Смолія вказують на тиск нацистів на українське населення з метою недопущення допомоги євреям. Водночас вони наводять дані про те, що навіть найжорстокіші репресії окупантів не зупинили акти милосердя населення краю щодо євреїв. На підтвердження цього наведено дані німецьких воєнно-польових судів та преси, згідно з якими в Галичині за такі «злочини» покарано на смерть близько 100 українців[945, с. 98].

Загалом історики підкреслюють, що антиєврейські акції залишаються на совісті окремих осіб, тоді як жодна українська інституція не благословляла подібні дії. У цьому контексті не витримує критики поширена теза радянської історіографії про те, що ОУН та УГКЦ закликали суспільство до подібних дій і таким чином винні в знищенні тисяч євреїв.

Р. Офіцинський звертає увагу на певні особливості в ставленні до єврейського населення в Закарпатті, яке належало Угорщині. Хоча уряд Горті цілком підтримував плани Німеччини щодо окупованих територій, угорська влада тривалий час відмовлялася від фізичного знищення євреїв, зосередившись на витісненні їх з важливих сфер суспільного та економічного життя. Навіть наприкінці війни, коли нацисти влаштували масові знищення євреїв, угорці погодилися лише на масові депортації євреїв з країни[485, с. 84]. Таким чином, на думку ряду істориків, доля євреїв на угорських землях була дещо кращою, ніж в зонах німецької окупації.

Про економічне пограбування захоплених територій нацистами, а також угорцями й румунами було написано чимало ще в радянський період. При цьому дослідники зауважували наявність між ними спеціальних

домовленостей щодо розподілу награваного майна та сировини, що свідчить про певного роду недовіру союзників один до одного[249; 763].

Загалом у сучасній українській історіографії проблема перебування українських земель під владою країн-окупантів висвітлюється далеко не рівномірно. Більша частина праць присвячена становищу українських земель під владою нацистської Німеччини, тоді як специфіку перебування територій під румунською та угорською окупацією досліджують переважно на регіональному рівні. Як наголошує О. Русин, в економічних планах Угорщини Закарпаття, подібно до інших українських земель у планах окупаційних адміністрацій, було приречене на аграрний придаток, передусім на постачання сировини та робочої сили. При цьому інтереси українців взагалі не бралися до уваги, а економіка регіону була повністю зруйнована. Проте автор цілком слушно зауважує, що в роки війни Угорщина в цілому переживала складні часи, тому що економічні зусилля спрямовувалися в першу чергу на воєнні потреби[543, с. 64 – 87].

У свою чергу, П. Чучка та В. Маркусь особливу увагу звертають на прагнення угорської влади керувати культурним і освітнім життям на Закарпатті, спрямовуючи його в потрібному їм напрямі. Автори відзначають, що угорська окупаційна влада взагалі була неспроможною утримувати той високий стандарт у галузі освіти, який був у Чехословаччині, а що стосується рівня освіти українського населення, то вони його просто не бажали. Тому українська освіта, наука, культурне життя зазнавали постійної дискримінації. Загалом влада робила все, щоб позиціонувати місцеве населення не як українське, а як «русинське»[662, с. 88 – 119]. Крім того, переконаний О. Довганич, жорстокі репресії угорської влади після окупації краю в 1939 р. та подальший постійний нагляд за всіма, хто дотримувався проукраїнської орієнтації, призвели до того, що український національно-визвольний рух, який набув значного піднесення в Галичині та на Волині, на Закарпатті не набув такої активності[228, с. 194 – 218].

Дослідники вказують і на особливості окупаційного режиму на Буковині, відзначаючи певне протистояння між румунською окупаційною владою та нацистами, які також розглядали регіон як сферу власних інтересів. Зокрема, А. Дуда та В. Старик інформують про масові звернення-протести українців краю проти передачі Буковини Румунії та підтримку подібних ініціатив німецькою владою у Чернівцях, яка бажала прилучення краю до Галичини у складі генерал-губернаторства. Водночас історики вказують на численні арешти румунами учасників протестів та запроторення їх до концтаборів, ліквідацію українських адміністративних структур та запровадження румунської адміністрації[237, с. 61 – 63]. У свою чергу, Т. Міненко однією з особливостей румунської окупаційної влади називає негайне проведення асиміляційних акцій, заборону вживання української мови в органах влади, закладах освіти, на публічних зібраннях та в церквах. Проявом дискримінаційної політики автор вважає і те, що з приходом румунської цивільної адміністрації українці просили дозволу відновити культурно-просвітнє життя, але окупаційна влада жодним чином цьому не сприяла. Крім того, за його словами, передбачалося провести депортацію українців з їхніх земель, котрі мали бути заселені румунами[453, с. 267].

Свідчення дискримінаційної політики Румунії поширені і в зарубіжній історіографії. Так, сучасний російський історик М. Семиряга наводить свідчення про ігнорування румунами інтересів українців, зокрема в питаннях організації діяльності шкіл, церкви тощо, та підтримку німцями українців у їхніх претензіях до румунів[561, с. 488]. Відповідні дані були оприлюднені вже після визволення краю і неодноразово наводилися радянською історіографією. Про те, що румунська влада ще напередодні окупації українських земель мала підготовлену систему управління і відповідні адміністративні кадри, наголошував діаспорний історик, фахівець з історії Буковини А. Жуковський. У цілому, за його словами, румунське управління краєм у роки війни зводилося до військово-поліційної системи,

шовіністичного терору, колоніального економічного визиску, систематичної румунізації[245, с. 83 – 96].

Деяка специфіка простежується в ставленні румунської окупаційної влади до «єврейського питання». Такою особливістю О. Гончаренко називає попередні масові депортації, коли жертв намагалися знищити, зберігаючи таємницю. Автор наголошує, що, на відміну від Бессарабії, в Буковині не проводилася повна депортація, а в Чернівцях діяло гетто зі значною кількістю мешканців у той час, коли в райцентрах області всі євреї були ліквідовані. Також наводяться дані про те, що румунська влада вдалася до інших методів геноциду, зокрема припинивши постачання мешканців гетто продуктами харчування, внаслідок чого смертність через голод та епідемії була досить високою. Отже, справедливо підсумовує О. Гончаренко, «м'якість» румунського окупаційного режиму порівняно з німецьким видається досить умовною, а то й надуманою[187, с. 792 – 793]. У свою чергу, С. Гальчак доводить, що на території, підпорядкованій румунській адміністрації, здебільшого дотримувалися правила: євреїв масово не розстрілювати. Тому, підкреслює автор, на відміну від територій, що опинилися під німецькою окупацією, у Трансністрії єврейські гетто проіснували всю війну, тут навіть певним чином «дбали» про виживання в'язнів, дозволяли їм користуватися підтримкою Міжнародного Червоного Хреста та інших допомогових організацій, хоча такий «надмірний лібералізм» румунів стосовно євреїв не схвалювався німцями[176, с. 841].

Варто відзначити, що румунська історіографія не розділяє точки зору про дискримінаційність румунської політики на окупованих територіях. За словами В. Стецкевича, який здійснив аналіз праць сучасних румунських істориків з цього питання[602, с. 177], стали простежуватися, хоч і в м'якій формі, але виправдальні мотиви вступу Румунії у війну на боці агресора та діяльності румунської адміністрації на українських землях. При цьому наполегливо проводиться думка, що остання було суто цивільною, а її діяльність не кваліфікується як окупаційна.

Таким чином, плани нацистської Німеччини та її союзників щодо українських земель практично не відрізнялися і були спрямовані перш за все на повне використання людських і матеріальних ресурсів завойованих територій у власних інтересах. Проте окупаційний режим у дистрикті «Галичина» був дещо ліберальнішим, ніж у рейхскомісаріаті «Україна», характерними ознаками чого були розгалужена мережа українських національних товариств взаємодопомоги, наявність вищих навчальних закладів, громадських організацій та ін.

4.2. Історіографія українського руху Опору на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни

Рух Опору в Україні проти нацистської окупації в роки Другої світової війни майже 50 р. подавався радянською історіографією як особливе явище – всенародна війна проти загарбників. Проте роль борців з окупантами відводилася виключно радянським партизанам і підпільникам. Разом з тим сам термін «рух Опору» вживався лише до характеристики антифашистських рухів переважно в країнах Європи. Тим самим діяльність радянських підпільників і партизанських загонів, а також націоналістичних формувань на окупованих Вермахтом територіях України та інших республік СРСР фактично виключалася з історії європейського руху Опору.

Окремі дослідники зазначають, що робота радянських істориків не йде в порівняння з тією, яка була проведена фахівцями з воєнної історії країн Заходу. Так, Ю. Войцехівський наводить дані про те, що лише в 60-х рр. минулого століття у США було видано 128-томну історію бойових дій армії, військово-повітряних і військово-морських сил, у Великобританії в цей період опубліковано 30 томів цивільної історії країни часів Другої світової війни та 92 томи «синіх книг» про окремі операції британської армії, а західнонімецькі історики підготували і видали багатотомні серії «Вермахт у

боях» та «Німецькі дивізії у Другій світовій війні»[152, с. 59 – 67]. У свою чергу, В. Іваненко та В. Якунін доводять, що воєнна проблематика все ж була найбільш актуальною в радянський період. За їхніми підрахунками, всього було видано понад 30 тисяч найменувань праць, що в кількісному виразі значно більше, ніж з будь-якого іншого періоду радянської історії[265, с. 11].

Вітчизняними та зарубіжними дослідниками також введено до наукового обігу чимало архівних документів, які дають можливість по-новому розглянути історію національно-визвольного руху. Значну пошукову роботу щодо залучення до наукового обігу документів з історії Другої світової війни та українського національно-визвольного руху провели й зарубіжні історики українського походження Т. Гунчак, В. Косик, Р. Сольчаник та ін.[52 – 56]. Цінність цих видань полягає в залученні документів з архівів зарубіжних країн, зокрема Німеччини, доступ до яких ускладнений багатьом українським дослідникам. Однак до цих збірників не увійшло багато документів, які проливають світло на окремі аспекти українсько-польського протистояння, відносини між різними гілками націоналістичного руху в Україні тощо.

Особливо варто відзначити видане за кордоном багатотомне видання «Літопис Української Повстанської Армії», яке до початку 90-х рр. ХХ ст. та виходу досліджень з цієї проблеми в Україні було фактично єдиним комплексом документів і матеріалів з історії націоналістичного руху Опору та національно-визвольних змагань. Проте це видання також не можна використовувати без критичного осмислення наведених матеріалів, оскільки повна відсутність у ньому документів радянської сторони та певна тенденційність у висвітленні ключової ролі бандерівців в організації підпільної і збройної боротьби проти нацистів, а також концептуальне спрямування на спростування постулатів радянської історіографії призвели до появи ідеологічного нашарування, намагання подати єдину точку зору на тогочасні ключові проблеми.

Своєрідним продовження цього циклу є видання «Літопису УПА» в Україні на основі документів ЦДАГО України та ДГА СБУ, яке підготували співробітники цих архівів і науковці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Окремо варто відзначити збірники документів і матеріалів львівських науковців «Літопис нескореної України»[20 – 21], численні збірники документів на основі раніше засекречених архівних фондів, підготовлені В. Сергійчуком тощо.

Разом з тим на сьогодні практично немає комплексних праць, які б розглядали український рух Опору у контексті загальноєвропейського руху Опору. Певну роботу в цьому напрямі провів А. Русначенко, який зробив, на нашу думку, успішну спробу розглянути національно-визвольні рухи в Україні, Білорусії та прибалтійських республіках як загальний рух народів проти нацистських і більшовицьких поневолювачів[544]. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлено в працях Я. Грицака[919], Ю. Киричука[314] та інших істориків.

Слід відзначити, що частина сучасних істориків не згодна з трактуванням українського націоналістичного руху в роки Другої світової війни як руху Опору. Так, В. Іваненко та В. Якунін переконані, що його можна було б тлумачити так лише за тієї умови, якби основна боротьба ОУН і УПА велася проти нацистів, самі ж нацисти, за їхніми словами, ніколи не вважали рух ОУН і УПА власне антинімецьким у повному обсязі. На підтвердження своїх слів вони наводять приклад європейських країн, де учасниками руху Опору називали лише борців з німецько-фашистськими завойовниками[265, с. 178]. Проте ці автори не враховують того, що всі інші країни до їх окупації були незалежними, а питання національно-визвольного руху ще проти когось, крім нацистів, для них було неактуальним.

Радянська історіографія розглядала ОУН та підрозділи УПА виключно як нацистських пособників та зрадників народу. Характерно, що така установка і приклади подачі матеріалу були запроваджені не істориками, а партійними діячами та пропагандистами найвищого рівня. Так, у 1945 р.

з'явилася брошура наркома закордонних справ УРСР Д. Мануїльського «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини»[874], тези якої стали основою для подальших заідеологізованих науково-популярних видань. В. Беляєв, В. Давиденко, К. Дмитрук, В. Маланчук, В. Масловський, О. Полторацький, М. Рудницький та інші «фахівці»[832; 872; 887] розглядали оунівців як «запроданців», які не мали підтримки серед місцевого населення. Головною причиною створення УПА вони називали організацію терористично-диверсійної боротьби проти СРСР, а також допомогу нацистам у знищенні мирного населення, у тому числі євреїв та поляків[420; 847; 850; 854]. Водночас антифашистська боротьба ОУН та УПА ними заперечувалася.

У новітніх дослідженнях зустрічаємо цілком полярні точки зору на діяльність українських націоналістів – від повної зневаги й осуду та звинувачення в «усіх смертних гріхах» у душі радянської історіографії, до загального звеличення й героїзації, що притаманно більшості праць істориків діаспори та осіб, безпосередньо пов'язаних з націоналістичним підпіллям і загонами УПА. Варто також зазначити, що більшість критиків ОУН часто наводять цитати з програмних документів організації початкового періоду та праць ідеологів українського націоналізму, зокрема Д. Донцова. Деякі сучасні автори не відійшли від ідеологічних штампів радянської епохи та не бажають дослухатися жодних аргументів. Так, В. Поліщук, порівнюючи український націоналізм з німецьким фашизмом, визначав його «більш крайнім, злочиннішим, винятковим і наділеним демонічними рисами»[886]. Разом з тим критики націоналістів свідомо не вказують на те, що ідеологія ОУН(Б) у роки Другої світової війни зазнала істотної трансформації, набула демократичних рис, а збройна боротьба УПА велася не за створення «України для українців», а за реалізацію права кожної нації на самовизначення під лозунгом «Воля народам! Воля людині!».

В історіографії й досі тривають дискусії щодо легітимності дій як радянських партизанських загонів та підпільних груп, так і націоналістичних.

У цьому контексті ряд дослідників приділив увагу аналізу міжнародного й тогочасного радянського законодавства з цієї проблеми. Так, російський воєнний історик О. Попов окремий параграф своєї праці присвятив аналізу норм міжнародного права про діяльність партизанів. Він наводить пункти Женевських конвенцій 1949 р., які повторили норми Гаазьких конвенцій 1907 і 1909 рр., згідно з якими за партизанами визнається статус комбатанта (учасника бойових дій – І. М.), якщо вони очолюються особою, яка відповідальна за своїх підлеглих, мають знак розрізнення, відкрито носять зброю, дотримуються в ході бойових дій законів і звичаїв війни. Отже, за його словами, радянський партизанський рух у міжнародному праві кваліфікується «як правомірна форма боротьби проти агресора»[517, с. 14 – 15]. У свою чергу, відповідний правовий аналіз провели й сучасні українські дослідники Д. Веденєєв, Г. Биструхін, І. Мамонтов, які довели, що діяльність УПА також відповідала нормам міжнародного права, а її учасники підпадають під статус комбатантів[84; 131; 406].

Водночас справедливими є зауваження О. Лисенка та Т. Вронської про те, що міжнародне право інтерпретує багато явищ не так, як це роблять історики. Міжнародне гуманітарне право, стверджують дослідники, категорично забороняє дії, котрі вважаються актами терору і тероризму. Проте в реальних історичних подіях військового конфлікту конкретна людина, котра чинить дії, що можуть бути названі терористичними, для одних – дійсно, терорист, а для інших – борець за свободу[511, с. 596]. Крім того, деякі сучасні російські дослідники дійшли висновку, що нерідко діяльність радянських партизанських загонів та груп НКВС провокувала репресії проти мирного населення або взагалі носила провокативний характер. Тому, за словами Б. Соколова, партійне керівництво СРСР та, зокрема, НКВС також винні в злочинах проти людства[584].

Науковці звертають увагу на те, що вихідці з України, у тому числі й західних областей, брали активну участь у русі Опору поза межами України. Так, за підрахунками Н. Руденко, близько 15 тис. представників українського

народу, які через різні обставини опинилися на білоруській землі і згодом включилися там у партизанську боротьбу, а також з'єднання українських партизанів, що виходили на територію Білорусії з метою проведення бойових дій з ворогом або з метою самозбереження і продовжували там збройну боротьбу, внесли значний вклад у розвиток партизанського руху в сусідній республіці[539, с. 72 – 73].

За свідченнями істориків, чимало українців брали участь у боротьбі проти нацистів у складі Чехословацького корпусу, у 1-й польській піхотній дивізії ім. Т. Костюшка під командуванням З. Берлінга, у арміях західних союзників – США, Канади, Великобританії, Франції та ін. Зокрема, О. Довганич та В. Пагіря[226] простежують бойовий шлях українців – вихідців із Закарпаття у складі Чехословацького корпусу. Питання участі закарпатців у боротьбі проти фашистів у складі Чехословацького корпусу та партизанських загонів отримало висвітлення і в працях радянського періоду[574, с. 245 – 251], автори яких відзначали їхню хоробрість, високу боєздатність та патріотизм до рідної землі.

Дискусійним на сьогодні залишається чисельність жителів України, які були учасниками руху Опору, як з радянського боку, так і в лавах націоналістичного підпілля й УПА. Історики вказують на той факт, що в 50 – 60-х рр. розгорнулося справжнє «змагання» між партійними органами України й Білорусії, які намагалися довести свою перевагу у кількості учасників антифашистської боротьби. У результаті цього чисельність радянських партизанів в Україні після додаткових підрахунків на початку 1960-х рр. зростає з 60-и тис. чол. до 501-ї тис. чол. Певна річ, справедливо наголошує А. Чайковський, серед людей, визнаних учасниками руху Опору, було чимало справжніх патріотів, які допомагали борцям-антифашистам, однак за міжнародним правовим статусом їх навряд чи можна вважати партизанами[657, с. 249]. У свою чергу, А. Кентій та В. Лозицький вірно зауважили, що справа не в епітетах: «всенародний», «народний», «масовий», а в тому, що місцеве населення підтримувало партизанів. При цьому вони

відзначили, що серед населення України був прошарок людей, опозиційно налаштованих до радянської влади і лояльних до нацистів. Проте відсоток колабораціоністів, на їхню думку, був настільки малим, що не мав практичного впливу на перебіг боротьби[305, с. 10 – 11].

Характерно, що чисельність активних партизанів, які воювали зі зброєю в руках у пік партизанського руху (1944 р.) налічує, за документальними даними, близько 48 тис. чол.[630, с. 25]. У свою чергу, історики В. Косицький[349, с. 445] та Т. Гунчак[204, с. 241] оцінюють чисельність УПА у цей же період майже вдвічі більше – 80 – 100 тис. чол. О. Субтельний більш обґрунтовано вважає цифру 30 – 40 тис. бійців УПА[605, с. 411]. Сучасні українські дослідники також наводять різні дані – від 30 до 100 тис. чол. Загалом більшість фахівців визнає, що за чисельністю загони УПА в Україні не поступалися радянським партизанам. Проте якщо врахувати, що націоналістичні загони базувалися здебільшого на території Західної України, то всенародний характер їхньої підтримки місцевим населенням також практично поза сумнівом.

Історики вказують на певні відмінності у сприйнятті німецьких окупантів жителями західних областей України й жителями тих областей, які входили до складу СРСР до 1939 р. Ю. Сливка визначає кілька причин, які, на його думку, вирізняли ставлення жителів Західної України до німців. По-перше, це цілковита дискредитація радянської системи, яка за короткий період після приєднання краю до УРСР встигла повною мірою розкрити свою антигуманну сутність. По-друге, потужний вплив на громадську думку керівництва ОУН та УГКЦ, які сподівалися, що в умовах війни все ж таки вдасться якщо не повністю реалізувати українську національну ідею, то хоча б створити кращі умови для національно-політичного розвитку України. Крім того, справедливо зауважує автор, слід враховувати й ментальність населення Галичини з його досвідом входження західноукраїнських земель до Австро-Угорської імперії та ставлення до німецького народу як до цивілізованої європейської нації[893, с. 36].

Як зазначив Ю. Ніколаєць, «історія переконливо доводить, що рух Опору виникає стихійно і багатократно посилюється за умов невиправданих репресій та кривд, які чинять окупаційні війська по відношенню до місцевого населення»[880, с. 15]. Підтримуючи тезу про сприйняття населенням Західної України німецьких військ як визволителів України, автор разом з тим наголосив, що протидія окупаційної влади прагненню українців до самостійності вже в перші місяці окупації викликала протидію місцевого населення. Водночас він вважає, що прагнення до національної незалежності знаходили свою опору в основному серед інтелігенції в містах, а селяни мало цікавилися політикою, чекаючи від нової влади покращень у соціальній сфері та повернення конфіскованої більшовиками власності. При цьому саме небажання німців кардинально змінювати майнові відносини викликало невдоволення значної маси селянства[880, с. 41 – 42].

Спроби з'ясувати причини розгортання масового руху Опору в Україні активно робилися ще представниками радянської історіографії. Так, Т. Першина вірно вказувала на те, що вагомою причиною даного явища стала жорстока й людиноненависницька окупаційна політика нацистів, спрямована на фізичне знищення представників інших народів[502]. Подібні тези наводяться і в інших тогочасних працях. Проте їхні автори[745] не стомлювалися твердити про виключну роль Комуністичної партії в організації спротиву окупантам.

Водночас радянські історики були змушені визнати, що організація радянського руху Опору в Західній Україні була значно ускладнена. Така ситуація, на думку ряду авторів, склалася через швидке просування німецьких військ на початку війни[194, с. 19 – 21]. Подібні факти наведено і в академічній «Історії Української РСР». Її автори визнали, що через швидкий наступ німців евакуйованим обкомам партії західних областей доводилося уже в східних областях створювати групи і перекидати їх за лінію фронту, однак не всім групам і підпільникам вдалося вийти у свої райони[261, с. 108 – 109]. Крім того, дослідники справедливо вказували, що

на початковому етапі війни радянському підпіллю не вистачало зброї для ведення ефективної боротьби, а головним елементом опору окупантам були диверсії та підпали[372, с. 20 – 21].

У новітніх працях вірно акцентується увага на невідповідності радянських органів до організації руху Опору, відсутності чіткої стратегії дій. Так, аналізуючи звернення Сталіна до народу від 3 липня 1941 р., історики зауважують, що заклик керівника СРСР до знищення промислових і продовольчих запасів, спалення лісів тощо не міг не викликати здивування фахівців партизанської справи, адже саме ліси були найкращим природно-географічним середовищем для їхньої діяльності. Крім того, знищення продовольства фактично призводило до масового голоду серед місцевого населення, послаблювало його опір окупантам[635, с. 400].

Радянська історіографія активно висвітлювала діяльність комуністичного руху Опору на Закарпатті. Ключовою була теза про те, що, незважаючи на жорстокий терор, окупантам не вдалося ліквідувати організації, які перебували в глибокому підпіллі і «вели роз'яснювальну роботу серед різних груп населення»[558, с. 96 – 100]. Водночас факти масового розгрому комуністичного підпілля на Закарпатті визнавалися, а активізацію руху прорадянських сил пов'язували з перемогами Червоної армії на фронтах та зростанням партизанського руху в Україні в цілому.

В. Кучер причини невдач у розгортанні радянського партизанського руху в початковий період німецько-радянської війни вбачає в тому, що в передвоєнні роки було припинено підготовку необхідних фахівців, відкинуто величезний досвід, який накопичився ще з часів громадянської війни, знищено й репресовано кадри та ліквідовано партизанські бази, які закладалися в міжвоєнний період. У свою чергу, активна діяльність бандерівців у Західній Україні, незважаючи на репресії окупаційного режиму, пов'язується зі значним досвідом підпільної боротьби, яку вела організація протягом усього періоду свого існування, та масовою підтримкою місцевого населення в боротьбі за незалежність[508, с. 326].

Зростання авторитету українських націоналістів і притаманних їм радикальних шляхів боротьби за відновлення Української держави також пояснюють вкоріненими у свідомості людей реаліями недавнього минулого. На переконання Д. Веденєєва та В. Кучера, «та обставина, що націонал-демократичні УНР та ЗУНР не змогли відстояти волю Батьківщини, породжувала відразу до демократичної форми врядування як такої, до суспільства з широкими громадянськими правами, багатопартійною системою»[842, с. 8].

Більшість істориків поворотним моментом у відносинах нацистської влади та ОУН(Б) вважає події, які стали наслідком проголошення 30 червня 1941 р. Акта відновлення Української держави та небажання провідників ОУН відкликати його на вимогу німців. В. Косик вказує на прагнення бандерівського Проводу позиціонувати створений у Львові уряд як загальнонаціональний. Свідченням цього він вважає той факт, що керівники ОУН(Б) у відповідь на вимогу німців розпустити уряд і відкликати Акт наголосили, що вони не мають відповідних повноважень, і це може зробити тільки законодавча Народна Асамблея[349, с. 128]. При цьому дослідниками визнається прагнення ОУН залучити до розбудови держави широкі кола громадськості. Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна вказують на те, що УГКЦ та УАПЦ визнали рішення Національних Зборів про відновлення Української держави та закликали своїх вірних працювати на розбудову незалежної України[404, с. 172].

Згідно з висновком групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, «від проголошення Акта ОУН(Б) обрала тактику доконаних фактів». Акцентується увага на тому, що свого часу така тактика допомогла Ю. Пілсудському відновити Польську державу в кордонах, які включали українські, білоруські і литовські етнічні землі. Однак фахівці підкреслюють, що з нацистами така тактика не спрацювала та й не могла спрацювати, оскільки керівництво Третього Рейху заздалегідь розглядало

землі на Сході виключно як «життєвий простір німецького народу»[481, с. 16 – 17].

Оприлюднені протягом останнього часу документи свідчать, що саме проголошення Акта відновлення Української держави й небажання його відкликати призвело до арештів керівництва ОУН. Проте формальним приводом для тотального наступу на націоналістів стала, за визнанням дослідників, так звана житомирська справа (вбивство мельниківців М. Сціборського та О. Сеника), яку гестапо використало для арештів бандерівців по всій Україні. Такі дії нацистів остаточно позбавили провідників національно-визвольного руху ілюзій щодо відновлення Української держави за допомогою Німеччини[8, с. 32 – 34]. За свідченням істориків, перші масові розстріли членів оунівського підпілля по всій Україні відбулися наприкінці листопада – на початку грудня 1941 р. і були пов'язані з таємним наказом Гітлера про їхню ліквідацію, в якому стверджувалося, що рух С. Бандери готує повстання проти нацистів з метою створення незалежної Української держави[559, с. 95 – 96].

Дослідники наводять документальні свідчення того, що бандерівське крило ОУН ще раніше зайняло антинімецькі позиції. За словами В. Офіцинського, «незаангажована нацистською цензурою нелегальна українська періодика ОУН, оцінюючи входження українських земель Галичини до складу Генеральної Губернії, трактувала його як продовження колонізаторської політики Німеччини»[484, с. 34]. Ю. Киричук і В. Мороховський відправним пунктом початку протистояння ОУН(Б) з німцями вважають скликання у вересні 1941 р. Першої надзвичайної конференції ОУН(Б), на якій було прийнято рішення розвивати антинімецьку й антирадянську агітацію та посилити військовий вишкіл молоді. Незабаром подібну позицію зайняла «Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця, а на початку 1942 р. – радикальне крило мельниківців на чолі з О. Ольжичем-Кандибою. Таким чином, підсумовують автори, на угодовських позиціях залишались

лише УЦК В. Кубійовича, невелика частина мельниківців, гетьманці та відверті колабораціоністи[317, с. 132 – 135].

Ряд істориків справедливо вказує, що перші збройні акції проти окупантів проводили партизани «Поліської Січі» Т. Бульби-Боровця, які вже з середини 1941 р. захопили містечко Олевськ і утримували його та прилеглу територію до середини листопада 1941 р., встановивши там свою адміністрацію, законодавство, судову та виконавчу владу. Водночас у середовищі ОУН на той час ще не було чіткої позиції щодо збройної боротьби проти нацистів[269, с. 23 – 24].

Разом з тим В. Дзьобак дійшов висновку, що створення загонів «Поліської Січі» відбувалося при підтримці керівництва Вермахту і спрямовувалося на боротьбу із залишками Червоної армії. Лише з розпуском загонів і репресіями проти їх учасників та мирного населення нацисти викликали ненависть бульбівців[220, с. 25 – 26]. Про спроби Т. Бульби-Боровця провести переговори з німцями пише В. Сергійчук, однак він доводить, що німці пішли на такі переговори лише восени 1942 р. через небезпідставні побоювання про можливість порозуміння між бульбівцями і радянськими партизанами[570, с. 75 – 76]. Подібної точки зору дотримується краєзнавець І. Марчук. Однак він визнає, що «лісова дипломатія», основним провідником якої був Т. Бульба-Боровець, не принесла йому помітних здобутків, оскільки німецька окупаційна влада, на думку автора, розуміла тільки позицію сили і не зважала на жодні політичні вимоги, які висував керівник повстанського руху[418].

В. Трофимович також вважає, що Т. Бульба-Боровець і його прихильники все ще сподівалися на зміну політики Німеччини щодо України й діяли обережно, маючи надію в будь-який момент відновити союз з німцями. Цікавим є висновок автора щодо причин роззброєння або поглинання новоствореними підрозділами УПА під керівництвом ОУН(Б) загонів бульбівців і мельниківців. Подібні дії він вважає боротьбою проти давнього українського лиха – отаманщини[619, с. 190].

Той факт, що серед збройного націоналістичного підпілля, яке активно заявило про себе в боротьбі з нацистами перш за все на Волині, тривалий час не було порозуміння, відзначає і Г. Стародубець. Дослідниця також робить висновок, що лише силове витіснення й поглинання організованими керівництвом ОУН(Б) загонами УПА мельниківців, підрозділів Фронту Української Революції Т. Басюка та «Поліської Січі» Т. Бульби-Боровця призвело до якісного перегрупування сил в українському національно-визвольному русі[594, с. 126; 592]. У свою чергу, Т. Бульба-Боронець у спогадах наголошує, що його підрозділи вже з весни 1942 р. вели активні бойові дії проти адміністративних органів окупантів, а з середини літа поширили акції на всі пункти воєнно-стратегічного значення[953, с. 204].

Т. Гунчак особливістю збройної боротьби українців проти нацистів вважав те, що вона зародилася на Поліссі і Волині, тобто в тому регіоні, населення якого «перед війною не відзначалося особливою національною свідомістю». Що стосується діяльності радянських партизанів, то їхня активність в Західній Україні пов'язується з першими вагомими перемогами Червоної армії. Водночас окупанти власною жорстокою політикою проти місцевого населення самі створювали передумови для виникнення партизанського руху[204, с. 230 – 238]. З тезою про те, що масовий рух Опору виник головним чином як реакція на політику нацистів, погоджується О. Субтельний. Однак він переконаний, що УПА досить швидко розрослася у велику, добре організовану партизанську армію саме завдяки розгалуженій та ефективно діючій мережі ОУН(Б). Діяльність радянських партизанів О. Субтельний хоча й визнає досить активною, проте вважає за необхідне наголосити, що в Україні вона так і не досягла того розмаху, якого набула в Білорусії[605, с. 412].

Сучасна історіографія підтримує твердження радянських істориків про те, що радянська влада ще під час відступу намагалася організувати осередки опору в Західній Україні. Крім того, В. Мазурок вірно зауважує, що вагому роль у розгортанні партизанського руху в цей період відіграли

військовослужбовці, які не зуміли пробитися з оточення або ті, що втекли з полону[389, с. 806]. Проте вже протягом перших місяців після окупації радянське підпілля було викрите й знищене німцями. На думку окремих дослідників, невдача радянського підпілля в Галичині була пов'язана з швидкою окупацією краю, каральними акціями гітлерівців проти місцевого населення у відповідь на дії партизанів і підпільників, слабкою соціальною базою радянської влади в краї[175, с. 43]. На переконання М. Головка, враховуючи масштаби операцій, спрямованих проти радянських та оунівських «банд» і кількість жертв червоного й націоналістичного підпілля, є підстави говорити, що нацисти на початковому етапі війни спромоглися винищити найбільш активний і здатний до організованого спротиву елемент та паралізувати волю більшої частини населення, примусити його покійно виконувати вказівки окупаційних властей[184, с. 352].

Серед найбільш дискутованих на сьогодні тем є участь УПА в боротьбі проти німецьких окупантів. Свідчення про боротьбу ОУН і УПА з нацистами знайшли відображення в історіографії дослідників діаспори. Крім «Літопису Української Повстанської Армії», вони представлені у відомій праці П. Мірчука[25] та інших істориків. В Україні ця проблема в черговий раз набула гостроти у зв'язку з постановом на державному рівні питання надання ветеранам УПА статусу учасників бойових дій. У відповідь політичні сили лівої орієнтації виступили з новими звинуваченнями на адресу воїнів УПА в колабораціонізмі та злочинах проти людяності. Водночас за останні роки з'явився ряд наукових праць, який певною мірою проливає світло на деякі аспекти збройного протистояння УПА і Вермахту. Так, К. Бондаренко, С. Виноградов, В. Малюга, І. Патриляк, О. Озимчук, О. Себастьянська, К. Сміян, С. Яким та інші дослідники розкрили невідомі раніше сторінки протинімецького фронту УПА та оунівського підпілля[497; 557; 742; 748; 778; 790; 815; 827]. Зокрема, В. Сергійчук наводить донесення радянських партизанів, які свідчать про численні бої УПА проти німців. За його словами, активні бойові дії українських повстанців проти фашистських окупантів

змусили радянське керівництво піти на переговори з ОУН і УПА з метою залучення їхніх підрозділів для скоординованої боротьби. Але до домовленостей не дійшло, оскільки радянська влада і слухати не хотіла про можливість побудови незалежної України[40, с. 12]. Як інформує П. Брицький, перші протинімецькі акції УПА ОУН(Б) були проведені в травні 1943 р. під час нападів на міста Горохів, Дубно, Кременець, де з тюрем і концтаборів були визволені в'язні[109, с. 102]. Документи, які підтверджують ведення українськими націоналістами бойових дій проти нацистів, вміщено також у численних наукових збірниках[10].

Історики вказують на доволі активну й ефективну роботу керівництва ОУН і УПА щодо залучення до своїх лав представників інших національностей. Завдяки цьому в УПА з літа 1943 р. діяли окремі татарські, азербайджанські, грузинські, узбецькі, литовські, козацькі (кубанські) та інші загони, які проявили себе в боях з німецькими військами та протистояли радянським партизанам[640, с. 80].

Характерно, що в сучасній історіографії більше досліджена антинімецька боротьба українських повстанців на Волині, тоді як на території Галичини вона розкрита лише фрагментарно. Це пояснюється кількома факторами. По-перше, історики справедливо наголошують на тому, що в той час, коли на Волині вже діяли збройні відділи УПА, у Галичині лише розгорталися загони місцевої самооборони, які набули масовості вже після вигнання німецьких військ. По-друге, політика нацистів у рейхскомісаріаті «Україна» була значно жорстокішою, ніж у генерал-губернаторстві, до складу якого входила Галичина, тому УПА частіше виступала в обороні місцевого населення. По-третє, більш активна збройна боротьба УПА на Волині певною мірою пов'язана з конкуренцією за опанування терену між українськими націоналістами та радянськими й польськими партизанами. У цілому домінує думка про те, що хоча українські повстанці і вважали головним ворогом радянську владу, вони

безкомпромісно виступали на захист мирного населення від будь-якого ворога, у тому числі й німецьких військових підрозділів та поліції.

Протилежної точки зору дотримуються О. Войцеховський, Г. Ткаченко, І. Шульга та інші публіцисти[845], які наводять документи про співпрацю українських націоналістів з нацистами та намагаються довести «злочинність УПА і їх спільні з окупантами дії проти мирного українського і польського населення».

Загалом ставлення німців до УПА змінилося лише під впливом перемог Червоної армії. За словами І. Ільюшина, у нових умовах деякі представники німецького командування почали розглядати УПА як свого тактичного союзника. Командування УПА, зі свого боку, було зацікавлене в отриманні зброї з рук відступаючих німецьких частин і тому використовувало подану ними допомогу в боротьбі проти Червоної армії[273, с. 94]. Ці факти лягли в основу звинувачень ОУН і УПА у співпраці з гітлерівським режимом і широко пропагувалися в радянській історіографії.

Заслугове на увагу думка О. Лисенка та Т. Вронської про те, що «насправді радянські партизани, оунівці та упівці, вдаючись до терактів та диверсій, не завжди обтяжували себе прогнозуванням наслідків і подальшого розвитку подій. У результаті шкода, заподіяна окупантам, практично завжди була меншою від жахливих за масштабами і жорстокістю акцій гітлерівців у відповідь»[511, с. 654].

Окрему увагу приділено висвітленню відносин між радянськими партизанами й українськими повстанцями. Більшість істориків визнає, що в початковий період війни, коли радянські партизани ще не були потужною військовою силою, вони намагалися укласти якщо не військовий союз, то хоча б добитися нейтралітету з загонами Т. Бульби-Боровця та українськими націоналістами з ОУН. Зокрема, Й. Пацула інформує про кількомісячні переговори радянських представників з бульбівцями влітку – восени 1942 р. і прагнення радянської сторони підпорядкувати «Поліську Січ». Він також відзначає досягнення сторонами перемир'я, у порушенні якого згодом

бульбівці та радянські партизани звинувачували один одного[500, с. 5 – 11]. Так, Т. Бульба-Боровець у своїх спогадах звинувачував відділи НКВС при партизанських загонах у збиранні інформації про повстанців і здійсненні таємної розправи над ними, а також арештах і мордуваннях учасників бульбівських загонів[953, с. 153 – 154]. Характерно, що сучасні дослідники досі дискутують щодо того, хто ж став порушником нейтралітету. При цьому наводяться і факти німецьких провокацій з метою посіяти ворожнечу між різними гілками руху Опору в Україні.

Справедливим видається твердження В. Лавришука про те, що вже з кінця 1942 р. і УПА, і радянські партизани розглядали один одного як непримиренні суперники, у боротьбі проти яких допускалися будь-які методи. У зв'язку з цим з обох сторін мали місце провокації, а не рідко й злочинні дії, в яких намагалися звинуватити своїх опонентів[375, с. 97]. Так, історики вказують[931, с. 231] на певною мірою провокаційну діяльність радянського загону Д. Медведєва та розвідника М. Кузнєцова, які нерідко залишали на місці терактів проти нацистів свідчення про нібито причетність до цього оунівців. Як наслідок, гітлерівці проводили масові розстріли членів організації та заручників з числа мирного населення. А. Дуда та В. Старик також наводять дані про дискредитацію радянськими партизанами українців, які служили в німецьких батальйонах охоронної поліції в Білорусії. За їхніми словами, радянські партизани тероризували і вбивали місцеве населення під виглядом українців, щоб викликати до них ненависть білоруських селян[237, с. 148 – 149].

О. Григоренко виділяє ряд спільних і відмінних рис в організації радянського і націоналістичного руху Опору. За його словами, спільним між УПА й радянськими партизанами було те, що вони починали боротьбу без необхідного досвіду й набували його поступово; що не могли ефективно діяти без підтримки місцевого населення; налагодили підготовку командирів і військових спеціалістів; залучали до своїх лав колишніх воїнів Червоної армії; мали проблеми зі зброєю та боєприпасами. Крім того, і УПА, і

радянські партизани мали над собою політичне керівництво в особі відповідно ОУН і КП(б)У та органів служб безпеки, що контролювали дії загонів. Принциповими ж відмінностями між двома течіями українського руху Опору автор вважає те, що радянські партизани, як частина єдиних збройних сил СРСР, отримували централізовану допомогу, а УПА була змушена покладатися на власні сили; тактика радянських партизанів в основному зводилася до проведення «рейкової війни» і сковування німецьких тилових гарнізонів, вояки ж УПА основним завданням вважали захист населення і накопичення сил для подальшої боротьби з будь-якими окупантами[945, с. 102].

Історики визнають, що ОУН, яка мала значну підтримку в Галичині й на Волині та поширила мережу на східні й південні області України, була слабо представлена на Закарпатті в умовах угорської окупації. Водночас О. Довганич наводить свідчення про діяльність підпільних груп у кількох містах краю, які ставили за мету боротися проти окупаційного режиму, відстоювали права українців мати власну незалежну державу, а Закарпаття вважали її складовою частиною[232, с. 58]. Що стосується Північної Буковини, то тут українське націоналістичне підпілля діяло активно та координувало свою роботу з керівництвом ОУН. Певною особливістю руху Опору на цій території було намагання українців зіграти на суперечностях між окупаційною румунською владою та німцями.

У більшості новітніх праць автори підкреслюють, що зростаючий рух Опору на західноукраїнських землях, як з боку українського та польського націоналістичного підпілля, так і з боку радянських партизанів та диверсійних загонів, мав потужний вплив на гітлерівський окупаційний режим і сприяв прискоренню вигнання нацистів з України. Однак ставлення окупантів до мирного населення під впливом руху Опору набирало чимраз жорстокіших форм. Так, М. Головка[184], А. Кентій[307 – 310], В. Сергійчук[40] та інші історики навели численні документальні свідчення

про те, що часто каральні акції окупантів були відповіддю на саботаж чи збройні напади на представників влади та військові й поліцейські підрозділи.

Таким чином, український рух Опору завдав значної шкоди окупантам, змушуючи останніх відтягувати на його придушення не лише поліцію, а і військові підрозділи. Проте відсутність взаєморозуміння між радянськими партизанами й українськими націоналістами на політичній платформі призводила до конфліктів між ними. Крім того, виконуючи завдання керівництва, радянські партизани намагалися спровокувати міжнаціональні збройні виступи та сутички, зокрема між українцями та поляками, тим самим виснажуючи їхні сили і відволікаючи від спільної боротьби проти нацистів.

4.3. Відображення в працях істориків польського руху Опору на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни

Діяльність українських та польських повстанських і підпільних організацій в роки Другої світової війни протягом останнього періоду стала об'єктом поглибленої уваги істориків двох країн. Той факт, що після розпаду СРСР науковці отримали можливість працювати без ідеологічного пресу, використовувати раніше засекречені документи, вільно досліджувати питання, які до цього перебували під негласною забороною, сприяв появі численних праць, які проливають світло на невідомі сторінки в історії України та Польщі. До таких проблем належить і діяльність польського руху Опору в роки Другої світової війни та відносини між українцями й поляками на західноукраїнських землях, які кожна зі сторін вважала своїми.

Як уже зазначалося, характерною особливістю радянської історіографії з історії руху Опору було пропагування тези про всенародну боротьбу поневолених народів проти нацизму, де помітна роль відводилася польським антифашистським організаціям та партизанським загонам, а також польській армії, яка діяла у складі Червоної армії згідно з домовленостями між

Радянським Союзом та польським еміграційним урядом. Водночас у працях радянських істориків В. Клокова [323], Ф. Зуєва[255], М. Семиряги[560] та багатьох інших[72] ішлося переважно про участь поляків у радянському русі Опору та діяльність польських організацій і партизанських загонів прокомуністичного спрямування, зокрема Гвардію Людову та Батальйони Хлопські. Щодо підпільних груп і загонів, які підпорядковувалися еміграційному уряду, то згадки про них носили фрагментарний характер, а їхня діяльність часто трактувалася як колабораціонізм або, принаймні, подавалася в негативному світлі.

Сучасні українські та польські фахівці з історії Другої світової війни практично одностайні в тому, що, незважаючи на поразку у війні, паралельно із формуванням структур Польської держави в еміграції на території окупованих земель розпочалося утворення організаційних структур майбутнього руху Опору. Характерно, що цей процес відбувався як за підтримки емігрантського уряду, так і самостійно[287, с. 154]. Як справедливо зауважує А. Салюк, західні союзники Польщі бачили її незалежною державою в кордонах 1939 р., тому, за задумом польського керівництва, західноукраїнські землі необхідно було утримувати під своїм впливом та бути готовими до їх збройного визволення від німецьких та радянських військ[548, с. 145 – 154].

Певні підстави для такого висновку полякам, за визначенням сучасних дослідників[336; 394], давала й радянська сторона, оскільки питання кордонів було неврегульованим, а їхні запити щодо державної приналежності західноукраїнських земель залишалися без чіткої відповіді Кремля. Крім того, активно дискутується бачення радянським керівництвом подальшої долі населення Західної України в цілому, а наведена в спогадах польського генерала В. Андерса фраза Сталіна про те, що західних українців «ми разом знищимо»[690, с. 136], трактується переважно як спроба радянського керівництва здобути прихильність поляків та їхніх західних союзників у

скрутний для СРСР час, що також певною мірою давало полякам впевненість у сприятливому для них вирішенні питання.

У цьому контексті історики звертають увагу на наявність у структурі польського еміграційного уряду східного комітету та східного бюро, завданням яких був контроль над східними землями та створення перепон на шляху виходу західноукраїнських земель з-під контролю Польщі. Крім комітету та бюро, існував ще ряд польських провладних підпільних організацій, а також організацій, контрольованих комуністами[480, с. 160].

Ю. Давиденко однією з перших польських підпільних організацій, яка поширила свою мережу на всю територію колишньої Польської держави, називає Коенду Оборонців Польських. За словами автора, до її східного інспекторату входили Львівський, Станіславський, Тернопільський, Волинський, Поліський округи. Лише після численних репресій 1942 – 1943 рр. організація фактично припинила своє існування, а її члени увійшли до інших підпільних груп та організацій, зокрема Гвардії Людової та Армії Людової[206].

У свою чергу, зауважує Ю. Киричук, одразу після німецько-польської війни 1939 р. польські військові і політики створили підпільну організацію «Зв'язек Валькі Збройней» (Союз Збройної Боротьби), яка включала кілька довоєнних політичних угруповань і підпорядковувалася польському еміграційному урядові. Згодом вона була перейменована в Армію Крайову. Автор також наголошує, що організація швидко зміцніла після початку німецько-радянської війни завдяки масовому переходу на західноукраїнські землі багатьох польських політичних та військових діячів, а також матеріальній підтримці з боку Великобританії, США і, навіть, Ватикану[318, с. 193].

Загалом більшість істориків вказує на доволі ефективну організацію і законспірованість підпільників ЗВЗ та його наступниці АК. Так, О. Гайдай, Б. Хаварівський та В. Ханас зазначають, що польська підпільна організація, відповідно до конспірації, була розбудована за клітинним принципом, згідно

з яким ніхто не міг знати нікого поза власною клітиною і провідником. Завдяки цьому, незважаючи на деякі порушення правил конспірації, підпілля діяло доволі успішно й уникало провалів. Головна ж його мета на початковому етапі вбачалася в бойовій та ідеологічній підготовці членів до боротьби проти всіх, хто виступатиме проти відновлення польської влади у краї[170, с. 11 – 12].

І. Ільюшин певною мірою ставить під сумнів активність польського націоналістичного підпілля на початковому етапі німецько-радянської війни. Він, зокрема, вказує на повільний процес відновлення польської підпільної мережі на західноукраїнських землях на початку німецької окупації краю, пояснюючи це як втратою значної частини досвідчених кадрів внаслідок радянських та німецьких арештів, так і негативним сприйняттям польського підпілля українським населенням. Крім того, наголошує дослідник, через розмежування західноукраїнських земель на дистрикт Галичина та рейхскомісаріат «Україна» і заборону переходів з одного адміністративного утворення до іншого організувати діяльність польських підпільників на Волині вдалося лише в 1942 р., проте вони й надалі зазнавали серйозних втрат[274, с. 49 – 51].

Діаспорний історик Т. Гунчак, який досліджував діяльність польських організацій за документами лондонського архіву польського підпілля, дійшов висновку, що АК не мала на меті здійснювати великі збройні акції проти німців, оскільки перед нею стояли суто політичні завдання – підготовка до повернення під владу Польщі східних земель. Саме цим історик пояснює малу чисельність польських збройних загонів аж до весни 1944 р. Водночас він наголошує на ефективності польської розвідки та її поінформованості про життя українського населення й діяльність українського націоналістичного підпілля[204, с. 232].

За висновком І. Ільюшина, польське підпілля на західноукраїнських землях не було єдиним та цілісним, а розрізнені загони АК, польської самооборони та партизанські загони, які в одному місці могли співпрацювати

з угорцями, радянськими партизанами і навіть українцями та німцями, в іншому – вели проти них боротьбу. Нерідко ця боротьба велася не лише з патріотичних міркувань, а й просто з метою виживання, а підпільники керувалися не наказами свого керівництва, а інстинктом самозбереження[274, с. 264].

Однією з найбільш дискусійних на сьогодні проблем є відносини між українським і польським націоналістичним підпіллям та з'ясування причин кривавого міжетнічного конфлікту. Р. Офіцинський та Л. Хаврак загалом вірно зауважують, що початок німецько-радянської війни міг стати переломним моментом в історії українсько-польських відносин, оскільки в умовах нацистського та більшовицького тиску, фактичного зрівняння становища українців з поляками постали реальні передумови укладення українсько-польського політичного союзу, який би протистояв Німеччині та СРСР[488, с. 24]. Проте В. Деревінський та інші дослідники проблеми доводять, що якраз в роки Другої світової війни спостерігається кілька етапів загострення українсько-польських відносин. Перший період загострення був пов'язаний з посиленням антиукраїнських репресій польської влади перед 1939 р., другий – вже після припинення існування Польської держави – із звинуваченнями поляків на адресу українців у зраді Польщі та співпраці з німцями й індивідуальним терором польських підпільників проти українських громадських діячів, третій – з діяльністю ОУН щодо відродження українського життя при німецькому сприянні. Наступний етап – події на Волині[216, с. 158].

І. Ільюшин, досліджуючи причини Волинської трагедії 1943 – 1944 рр., вказує на те, що місцеві поляки будь-яким чином намагалися проникнути в адміністративний, господарський і торговельний апарат окупаційної німецької влади. Тим самим вони створювали для себе фундамент, за наявності якого змогли б зберегти свій вплив на цих землях після поразки гітлерівської Німеччини[272, с. 120].

Намагаючись збагнути причини кривавого українсько-польського конфлікту, українські історики дійшли висновку про небажання поляків визнавати право українців на самовизначення. Так, С. Чапуга зазначає, що еміграційний польський уряд при кожній нагоді у своїх заявах нагадував, що Галичина і Волинь становитимуть невід'ємну частину майбутньої Польської держави[658, с. 278]. Загалом у новітній історіографії поширене, на нашу думку, вірне твердження про те, що поляки значною мірою не бажали співпрацювати з українцями. Зокрема, польський дослідник З. Ковалевський наводить інформацію польського плану антинімецького повстання від вересня 1942 р., в якому прямо вказувалося, що, крім німців, додатковими противниками поляків є в першу чергу українці, у другу – литовці[326, с. 204]. Його український колега В. В'ятрович при цьому наголошує, що польська сторона взагалі не була налаштована на рівноправний діалог з українцями. За його словами, поляки були переконані, що домовлятися можна лише з українцями Наддніпрянщини, а не з «околиць», оскільки Польща не може вести переговори зі своїми громадянами[163].

Упереджене ставлення до українського націоналістичного підпілля простежується в працях більшості польських істориків. Так, М. Юхневич звинувачував українців у співпраці з нацистами та творенні збройних загонів за німецькими вказівками, знищенні загонами Т. Бульби-Боровця та бандерівцями мирних поляків тощо[702]. Подібні твердження містяться в працях польських істориків не лише радянського періоду, а й сучасних. Водночас польські автори наголошували й на тому, що німці свідомо впроваджували в життя політику протистояння між українцями та поляками, намагалися втягнути українців та поляків у знищення євреїв тощо[692, с. 117].

Разом з тим І. Ільюшин вірно зауважує, що серед польських кіл не було одностайності в ставленні до українців. Частина діячів виступала за союз у військовій сфері проти Німеччини та СРСР, погоджуючись на утворення польсько-української федерації після війни. Інша частина дотримувалася

довоєнної політичної лінії Польської держави про неможливість надання українцям навіть автономії[276, с. 75 – 76].

Певні зміни у ставленні польського еміграційного уряду щодо українського питання, за визнанням польського дослідника Ч. Партача[496, с. 118], сталися лише в умовах вступу Червоної армії на територію України, у зв'язку з чим українцям офіційно було оголошено про можливість надання широкої автономії, запропоновано виступити спільним фронтом проти німецьких і радянських військ, пропагувати ідеї українсько-польської співпраці, припинити взаємне протистояння тощо.

Проте, на переконання істориків, українсько-польський конфлікт на Волині на той час уже набув такого розмаху, що польське підпілля зав'язло у протистоянні з українськими націоналістами, а боротьба з німцями перемістилася для нього на другий план. Крім того, дії Армії Крайової проти німців ОУН сприймало негативно, оскільки поляки часто намагалися подати власні акції проти нацистів як дії українських націоналістів, що призводило до масових репресій проти українців[45, с. 24; 170, с. 32 – 33]. Українські дослідники також вказують на спільні дії польських загонів АК разом з підрозділами допоміжної поліції, німцями та угорцями проти українських повстанців[658, с. 277 – 280]. При цьому історики доводять, що чимало відділів польської поліції, які чинили злочини проти мирного населення, згодом влилися до АК.

Сучасна історіографія підтверджує тезу про те, що українсько-польське протистояння в роки війни значною мірою було спровоковане діяльністю німецьких і радянських спецслужб. Як справедливо відзначає О. Калакура, німецький і радянський режими були зацікавлені в розпалюванні ворожнечі між двома поневоленими народами, вбачаючи у взаємній кривавій боротьбі ефективний засіб боротьби з незалежницькими рухами[288]. Дослідники В. Сергійчук[38, с. 51 – 53; 40], І. Кичий[319, с. 34 – 38], В. Трофимович[618, с. 143 – 146; 620] та інші на підставі документів доводять, що до вбивств поляків під виглядом УПА були причетні радянські партизани. У свою чергу,

німці нерідко свідомо направляли на проведення каральних акцій проти українського населення польську допоміжну поліцію, тим самим викликаючи ненависть місцевого населення до поляків.

Загалом можна погодитися з висновком Р. Офіцинського та Л. Хаврак про те, що узгодження дій між українським та польським підпіллям на західноукраїнських землях не було досягнуто через політичні платформи обох сторін та їх неготовність до компромісу. З польської сторони, зазначають дослідники, виявилася недооцінка українських незалежницьких устремлінь, а українська сторона безкомпромісно виступала за власну державу на західноукраїнських землях, що суперечило тогочасним польським державним інтересам[488, с. 32].

Певною мірою підтвердженням неадекватної позиції польського еміграційного уряду дослідники, у тому числі й російські, називають те, що крім польського націоналістичного підпілля, об'єднаного в загони й підпільні організації АК, прокомуністичне підпілля, зокрема Гвардія Людова та Батальйони Хлопські, а також підрозділи ультраправого спрямування, наприклад Народові Збройні Сили, фактично виступали пасивною стороною в українсько-польському міжетнічному конфлікті[474, с. 14].

Характерним для української і польської історіографії є визнання факту, що польське націоналістичне підпілля, як і українське, певною мірою стало жертвою пропагандистської війни між СРСР і Польщею та країнами Заходу. Так, В. Косик акцентує увагу на тому, що радянська пропаганда розцінювала діяльність польських націоналістів на західноукраїнських землях як антирадянську і твердила на Заході, що польська АК співпрацює з німцями і воює проти радянських партизанів. Наслідком цього стало значне зменшення допомоги польському руху Опору на цих землях з боку Великобританії[349, с. 394 – 395].

У цьому контексті увагу істориків привертає характер і масштаби співпраці польського підпілля з радянською владою. І. Ільюшин вірно вказує, що така співпраця була започаткована між Армією Крайовою і Червоною

армією в рамках радянсько-польської угоди про взаємну допомогу у війні. Автор відзначає, що радянську сторону, у першу чергу, цікавили розвіддані з тилу німецьких військ і проведення диверсій на комунікаціях противника. Однак передача необхідних даних відбувалася виключно через Лондон, що значно знижувало їх оперативність і військову цінність, а з диверсіями поляки також не поспішали, оскільки Радянський Союз для більшості польських підпільників був таким самим ворогом, як і фашистська Німеччина[273, с. 88].

Окреме місце в історіографії посідає питання участі поляків у радянському русі Опору. Відомості про участь поляків у боротьбі з нацистами на території Західної України в лавах радянських партизанів наводить у своєму дослідженні С. Іващук[269, с. 27 – 37]. Проте автор вірно зазначає, що на початковому етапі німецько-радянської війни поляки не брали активної участі в русі Опору, пояснюючи це рядом причин, серед яких образа на спільний німецько-радянський поділ Польщі та складні радянсько-польські відносини, таємниця щодо подальшої долі польських військовослужбовців, які попали в полон до Червоної армії в 1939 р. тощо. Більш масове включення поляків в антифашистську боротьбу, за визначенням С. Іващука, спостерігається лише після нормалізації стосунків між СРСР і польським еміграційним урядом та створенням антигітлерівської коаліції, а також після перших перемог Червоної армії під Московою[269, с. 31]. Разом з тим дослідники визнають, що масовий прихід поляків до радянських партизанських загонів відбувся лише після загострення українсько-польського протистояння на Волині влітку 1943 р. Подібної точки зору дотримуються Ю. Киричук, В. Мороховський та інші, які вказують, що поляки Волині масово вступали до радянських партизанських загонів, а в деяких з них навіть утворювали національні підрозділи та воювали у формі польської армії. Разом з тим йдеться і про примусову мобілізацію поляків до радянських партизанських загонів[312, с. 282].

Загалом про участь поляків у русі Опору на боці радянських партизанів та польських прокомуністичних загонів на території України, головним чином у західних областях, чимало написано ще в радянський період. Радянська історіографія намагалася підкреслити інтернаціональний характер антифашистської боротьби. Так, за підрахунками радянських істориків, чисельність поляків серед українських радянських партизанів перевищувала 5 тис. чол.[94]. У свою чергу, польські автори називали цифру понад 7 тис. чол.[702]. Культивуючи масовий опір поляків нацистам спільно з народами Радянського Союзу, тогочасні історики виконували й певне ідеологічне завдання, намагаючись згладити той негатив, який виник внаслідок знищення органами НКВС тисяч польських офіцерів. У свою чергу, питання щодо чисельності польського націоналістичного підпілля та його участі в боротьбі з нацистами в радянській історіографії практично не розглядалися.

Що стосується активного збройного опору нацистам силами польського націоналістичного підпілля, то такий, на думку істориків, мав місце лише в ході виконання операції «Буря», коли підрозділи АК встановили контакти з радянськими партизанами і Червоною армією та разом воювали проти німців і УПА. Подібні дії, за свідченням Л. Зашкільняка та М. Крикуна, мали місце на Волині та Львівщині. Разом з тим автори наголошують, що спроби поляків оголосити відновлення над цими територіями влади Польської держави на чолі з еміграційним урядом були рішуче припинені радянськими органами, польські загони розпущені, а офіцери – заарештовані[926, с. 531]. У свою чергу, В. Сергійчук робить висновок про те, що поляки чітко усвідомлювали безперспективність війни з німцями та швидше імітували військові дії. На підтвердження своїх слів він наводить інформацію з наради керівництва АК, що пройшла у Львові в липні 1944 р., на якій було прийнято рішення продемонструвати свою нібито «велику участь» у боротьбі з німцями, оскільки це потрібно як політичний фактор для Польського еміграційного уряду в Лондоні[41, с. 60].

Матеріали переговорів між керівництвом Червоної армії та польським генералом Філіпковським у Львові одразу після звільнення міста, за словами І. Льюшина, свідчать про звинувачення радянської сторони на адресу бійців АК у пасивності та фактичному запереченні їхньої участі в боротьбі з німцями. Водночас автор навів факти активної співпраці польських підпільників з підрозділами Червоної армії та радянськими партизанами, а також бойових дій підрозділів Армії Крайової проти відступаючих частин німецької армії[274, с. 247].

Після звільнення території західноукраїнських областей від гітлерівців частина польського підпілля у краї продовжувала перебувати на нелегальному становищі, окремі підпільники влилися до винищувальних батальйонів, які вели боротьбу з підрозділами ОУН і УПА, а ще частина польських патріотів вважала свою місію виконаною і легалізувалася у встановленому порядку.

Загалом є всі підстави стверджувати про те, що польські партизани й підпільники на західноукраїнських землях також внесли помітний вклад у боротьбу з гітлерівцями. Водночас діяльність польського націоналістичного підпілля не припинилася після розформування АК та масових арештів її керівного складу радянськими органами, а діяло воно аж до підписання договору про радянсько-польський кордон та масового виїзду поляків до Польщі у рамках двостороннього обміну населенням.

4.4. Українська та польська історіографії Волинської трагедії 1943 року

Проблема українсько-польських відносин під час Другої світової війни є однією з найбільш дискутованих як в українській, так і в польській історіографіях. Той факт, що українські історики події на Волині 1943 р. подають як Волинську трагедію, а польські колеги здебільшого

послугуються терміном «волинська різня», свідчить про полярність поглядів на події майже 70-річної давнини. Значною мірою така ситуація зумовлена усталеними стереотипами, нав'язаними українцям і полякам в роки спільного комуністичного минулого. Проте й сьогодні порозуміння між дослідниками двох держав з приводу подій на Волині проходить досить повільно, хоча позитивні здобутки уже досить вагомі.

Загалом протягом майже півстолітнього існування української й польської історіографій як інструменту офіційної комуністичної ідеології зазначена тема розглядалася лише в контексті демонстрації «злочинів буржуазних націоналістів» по обидва боки кордону. Проте навіть така інформація подавалася дозовано, щоб не зіпсувати загальної картини «щасливого життя двох братніх народів». Зняття ідеологічних обмежень після розпаду комуністичної системи привернуло значну увагу дослідників та громадськості до проблеми українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, але водночас загострило відчуття взаємної образи.

Символічно, що процес порозуміння й об'єктивного дослідження питання українсько-польських відносин на рівні інституцій започаткували в 1996 р. Світовий союз Воїнів АК та Об'єднання українців у Польщі, залучивши до дискусії істориків двох країн. Саме польські дослідники першими започаткували вивчення проблеми українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, розробили періодизацію, здійснили класифікацію праць з даного питання, а також зібрали і видали величезну кількість спогадів очевидців, започаткували роботу щодо встановлення імен і створення електронного реєстру усіх, хто загинув у цьому протистоянні. У свою чергу, сучасна українська історіографія даної проблеми розпочала своє становлення значно пізніше за польську, тож вітчизняні історики були змушені певною мірою виходити з напрацювань наших західних колег, вибудовуючи на основі розсекречених документів з колишніх архівів спецслужб об'єктивну історію конфлікту, яка, втім, нерідко зводиться до пошуку контраргументів на наведені поляками «злочини українців».

Значний вплив на подальший світогляд польських дослідників, не залежно від наукового напрямку, справила праця В. і Є. Семашків[65], в якій скрупульозно зібрано дані про «знищення українцями польського мирного населення на східних кресах». Разом з тим у ній практично не використано документи з українських та німецьких архівів, а більшість «фактів», які служать звинуваченням українців, подано зі слів очевидців подій та колишніх вояків АК, які воювали з УПА в роки війни.

За словами Я. Ісаєвича, характерною рисою польських публікацій, присвячених подіям Другої світової війни на західноукраїнських землях, є «перебільшення кількості жертв з польського боку й поширення цілком фантастичних версій про винятково садистські злочини». Як приклад автор наводить книгу Є. Яніцького «Lwów» (1990 р.), в якій написано, що митрополит А. Шептицький «благословляв дерев'яні пилки» (якими, мовляв, українці живцем різали поляків)[277, с. 7]. Подібні «факти» часто наводив у своїх працях Е. Прус[716 – 720] та інші діячі «позанаукового» напрямку. До честі польських дослідників, такі безпідставні звинувачення все рідше звучать сьогодні в наукових працях, проте й досі мають місце в публіцистиці та збірках спогадів. Так, одна з польських праць, написана батьком і сином Ж. і В. Станськими, які також є вихідцями з Волині, уже традиційно для мемуарної літератури називає події на Волині «варварською розправою боївок ОУН і відділів УПА з безборонним польським населенням краю»[723]. Разом з тим автори наводять приклади, коли українці, ризикуючи власним життям, рятували поляків від смерті.

Окреме місце в історіографії проблеми відводиться реакції католицької церкви на українсько-польський конфлікт. Сучасні дослідники відзначають намагання ієрархів католицької церкви – поляків та українців – припинити протистояння. Так, І. Поїздник, зокрема, вважає, що протистояння між двома народами вплинуло на відносини УГКЦ та Римо-католицької церкви лише на рівні нижчого духовенства, яке підтримувало своїх вірних у цих конфліктах, а позиція вищого церковного керівництва була в більшості випадків

конструктивною і спрямованою на порозуміння. Водночас автор визнає, що цей вплив усе ж таки був обмежений і вирішальну роль у конфлікті відігравали позацерковні чинники[507, с. 820].

Звинувачення польськими дослідниками українських націоналістів і проведена ними пошукова робота стимулювали проведення відповідних пошукових робіт в Україні, зокрема на Волині, і вихід у світ праць, які інакше трактують причини конфлікту, звинувачуючи в ньому польську сторону. У цьому контексті привертають увагу опрацьовані О. Денищуком дані про кількість українців, які загинули від рук польської поліції, загонів самооборони та Армії Крайової. Назва праці «Злочини польських шовіністів на Волині»[11] спричинена значною мірою саме такими ж характерними заголовками польських авторів. Зібрані краєзнавцем свідчення дають підстави говорити про численні напади поляків на українців у 1942 р., тобто до початку масового протистояння. Незважаючи на певне емоційне забарвлення, започаткована О. Денищуком робота щодо встановлення поіменно всіх жертв конфлікту має велике не лише наукове значення, а й гуманітарне, є вшануванням пам'яті усіх невинних жертв конфлікту. Подібний характер має праця В. Процюка, яка присвячена трагічним для українців подіям, що мали місце на етнічній українській території на Закерзонні[18].

Заслуговує на увагу велика пошукова робота, здійснена краєзнавцем Я. Царуком. Проведене ним порівняння кількості жертв на території Володимир-Волинського району і співставлення їх з даними праці В. і Є. Семашків дало підстави стверджувати, що останні завищили кількість польських жертв трагедії в зазначеному районі в 4,1 рази, а кількість жертв з української сторони занижили в 25 разів[45, с. 136 – 138; 63]. Аналіз праці В. і Є. Семашків і спростування цілого ряду «фактів», наведених у ній, на основі архівних документів провели І. Ільюшин[271, с. 51 – 58, 167] та ін.

Характерно, що причини Волинської трагедії більшість дослідників української діаспори подає на основі праць та спогадів учасників конфлікту,

які перебували в лавах ОУН і УПА. Один з найавторитетніших дослідників подій Другої світової війни в Україні В. Косик услід за М. Лебедем зазначає, що події були спровоковані поляками, які почали винищення українців з 1942 р. на Закерзонні, а з серпня – вересня 1943 р. польські акції поширилися далі на схід у райони Галичини і Волині. Українські села часто зазнавали нападів від радянських і польських партизанів, які діяли спільно. Саме в цій ситуації українські загони самооборони й загони УПА прийшли на захист українських сіл й атакували бази, з яких здійснювалися напади поляків[348, с. 94 – 107; 349, с. 395 – 396].

Такої ж думки дотримується багато сучасних українських дослідників, але вже на підставі архівних документів про діяльність польського, українського та радянського підпілля та партизан на Волині. Найбільш яскравим представником цього напрямку є В. Сергійчук, у більшості праць якого наводяться документи про масові вбивства поляками українців у 1942 р. на Холмщині. На їх основі історик дискутує з польським колегою Г. Мотикою, який у своїх працях пише, що вбивства українців на Холмщині розпочалися у 1943 р. як реакція на події на Волині. В. Сергійчук серед причин конфлікту називає також той факт, що польське підпілля часто проводило свої акції проти нацистів під виглядом українських націоналістів, тим самим провокуючи репресії німців проти мирного українського населення, з одного боку, і відплатні акції УПА – з іншого[41; 45, с. 18 – 19, 24 – 29]. За словами дослідника, загостренню українсько-польських відносин у роки війни сприяло й те, що поляки негативно поставилися до проголошення відновлення Української держави влітку 1941 р.[568].

У цьому контексті показовою є своєрідна дискусія між І. Ільюшином та В. Сергійчуком. Так, погоджуючись з тезою В. Сергійчука про те, що українці, як автохтонний етнос на Волині, мали право вдаватися до захисту своїх прав і це природне прагнення поневоленого народу[45, с. 71], І. Ільюшин не погоджується з висновком про те, «чи можуть виникати дискусії, якими методами й формами боротьби мала користуватися УПА»,

вважаючи таку постановку питання фактично виправданням застосованого до польської меншини Волині принципу колективної відповідальності за плани і дії її політичних провідників, а також масових вбивств цивільного населення[271, с. 253 – 254].

Сам факт масового кривавого протистояння українські історики пов'язують з переходом в УПА української поліції навесні 1943 р. та залученням нацистами на їхнє місце поляків, які разом з німецькими загонами розпочали каральні акції проти українського населення. Ця теза, обґрунтована у працях І. Ільюшина, В. Сергійчука та інших авторів, і сьогодні практично не викликає заперечень в Україні.

На думку Л. Зашкільняка та М. Крикуна, конфлікт на Волині розпочався на ґрунті взаємних звинувачень українців і поляків у ворожості та пособництві окупантам, а рішення ОУН «очистити терен майбутньої Української держави від поляків і витіснити їх за Буг і Сян» в обстановці взаємного поборювання стало тією запальною речовиною, що спричинила взаємне винищення цивільних мешканців, часто на побутовому ґрунті[926, с. 527].

А. Русначенко на підставі аналізу польської підпільної суспільно-політичної думки періоду Другої світової війни дійшов висновку про те, що поляки визнавали необхідність і можливість постання України як незалежної держави. Але при всьому цьому польська політична думка була непорушною щодо входження Східної Галичини, Західної Волині та інших українських земель, які перед війною належали Польщі, до складу Польської держави. Непоступливість у цьому питанні логічно вела до планів радикального вирішення питання: депортації українців з меж Польщі і заселення тих земель поляками, у тому числі і з Радянського Союзу. Зрозуміло, продовжує автор, що такі ідеї не могли сприяти порозумінню двох народів, долі яких у воєнну пору були схожими[545, с. 56 – 57].

Подібні переконання висловив Я. Дашкевич, зауваживши, що ситуація на Волині загострилася внаслідок дій польського еміграційного уряду, який

категорично відмовився від переговорів, поки українська сторона не визнає Польську державу в довоєнних межах. Разом з тим він наголосив, що на західноукраїнських землях був не просто конфлікт, а повстання проти трьох окупантів, об'єднаних антиукраїнською ідеологією. На Волині, писав дослідник, йшла національно-визвольна війна, в якій, як і в усякій іншій, крім безпосередніх учасників бойових дій, гине також мирне населення. Згодом війна вийшла з-під контролю ОУН – УПА й перетворилася на стихійну селянську війну, надзвичайно жорстоку, подібну до тієї, що нещодавно відбувалася в Югославії[214, с. 140 – 141].

Намагаючись з'ясувати причини українсько-польського протистояння на Волині, відкинувши історію довоєнних стосунків двох народів, чимало польських істориків акцентує увагу на тому, що «різню поляків» розпочала ще українська поліція на службі у нацистів, тож дії українців слід розглядати як злочини колаборантів, які виступали проти Польської держави. Водночас, як справедливо зазначив Я. Ісаєвич, українці перед війною не мали своєї держави, а німецька окупація принесла їм лише зміну завойовника. У будь-якому разі вони не зрадили своєї держави, як це зробили польські співпрацівники[632, с. 15].

Протягом останнього часу з'явився ряд праць українських істориків, які намагаються більш глибоко дослідити причини українсько-польського конфлікту углиб століть. Так, Б. Гудь робить висновок про те, що, незважаючи на поділи Польщі і перехід українських земель під владу Австрії та Росії наприкінці XVIII ст., польські впливи на цій території збереглися, а польські магнати й надалі залишалися найбільшими землевласниками аж до початку ХХ ст. При цьому в очах місцевих селян вони певною мірою справедливо виглядали ненависними визискувачами й експлуататорами. Тому автор звертає увагу на той факт, що масові погроми поляків прокотилися Правобережною Україною ще в 1917 – 1918 рр. і носили скоріше не національний, а соціально-класовий характер[201]. Проте поляки

не врахували попереднього досвіду, а їхня політика залишалася практично незмінною.

Загалом українські історики доводять, що дискримінаційна політика уряду Другої Речіпосполитої щодо українського населення у 20 – 30-х рр. ХХ ст. стала чи не головним чинником, який згодом вилився у криваву трагедію. Авторитетний польський дослідник А. Айненкель також визнає, що в період, що передував війні, у польсько-українських відносинах настало нове напруження. Однак він зауважив, що провину за це несе польська адміністрація, чию діяльність заохочував Табір національної єдності, який мав підтримку лише частини уряду, тому не слід дискримінаційну політику приписувати всьому польському народу[66, с. 73].

Визнаючи вагомою причиною українсько-польського конфлікту в 40-х рр. ХХ ст. дискримінаційну політику щодо українців Другої Речіпосполитої, а також провокаційну політику німецького і радянського чинників, польський історик Т. Ольшанський одним з перших у польській історіографії звертає увагу на соціальну складову протистояння. За його словами, саме активна боротьба українських селян з польськими колоністами за землю надала започаткованій УПА акції «деполонізації» краю такого кривавого характеру[731]. Характерно, що вагомою причиною погромів польських помість на Правобережній Україні в 1917 – 1918 рр. польський дослідник Я. Кіневич також називав боротьбу українських селян за землю, наголошуючи на намаганні останніх знищити навіть сліди присутності поляків у краї, що, на переконання селян, робило їх легітимними новими господарями[703, s. 161 – 162]. Подібні дії певною мірою були притаманними й для 40-х рр. Сьогодні подібної точки зору дотримується Г. Мотика, який припускає, що тодішній керівник УПА на Волині Д. Клячківський залучив на свою сторону місцеве українське населення наказами про проведення серед селян розподілу здобутої в польських колоністів землі та утворення самоуправ[457, с. 36]. Такої ж думки дотримуються українські дослідники

З. Ковалевський, С. Макарчук, С. Сьомін, В. Смолянчук та ін.[326, с. 205; 189, с. 374].

Знаковим явищем у польській історіографії став вихід у світ фундаментальної праці Р. Тожецького[728]. Автор вбачав причини конфлікту в небажанні як поляків, так і українців піти на компроміс у боротьбі за відновлення власної держави. Він схилився до думки, що керівництво УПА не мало наміру фізично винищувати все польське населення, а вимагало від поляків покинути етнічні українські землі. Водночас Р. Тожецький звинувачував у масовому винищенні мирного польського населення УПА, наголошуючи на тому, що українські повстанці, як сильніша сторона, могли припинити конфлікт, але цього не зробили. З цією тезою погоджується український дослідник А. Русначенко, проте у відповідь нагадує, що на Закерзонні сильнішими були поляки, тому основний тягар відповідальності за протистояння й депортацію українців у цьому регіоні лягає на них[544, с. 502].

Однією з дискусійних проблем, які розглядаються в контексті Волинської трагедії, є спроби українського й польського підпілля порозумітися між собою та можливість припинення конфлікту в той час, коли він ще не набув масового характеру. Згадки про такі спроби знаходимо в спогадах керівників українського підпілля на Волині М. Лебеда, Т. Бульби-Боровця та ін. Разом з тим сучасні українські дослідники практично одностайно відзначають небажання польської сторони навіть чути про входження «східних кресів» до майбутньої Української держави[163]. Тому подібні переговори були приречені на невдачу, а окремі випадки співпраці були вже після закінчення Другої світової війни, коли і УПА, і польське підпілля протистояли насадженню комуністичної ідеології. У свою чергу, польський дослідник Ч. Партач відстоює думку про те, що порозуміння між польським та українським підпіллям було неможливим тому, що саме ОУН поширювала антипольські настрої в українському суспільстві[715, с. 22].

Такої ж думки дотримується значна частина польських істориків. Зокрема, колишній діяч АК В. Філяр у своїх працях наполягає на тому, що волинські події 1943 – 1944 рр. стали наслідком антипольської пропаганди ОУН ще в довоєнні роки, а початок масового наступу українських повстанців на польські поселення влітку 1943 р. пов'язує з прямим наказом Д. Клячківського про знищення польського населення[697, с. 46 – 47]. Крім того, заявами про «геноцид польського населення» на Волині та діяльність УПА на Закерзонні польські дослідники намагаються приглушити резонанс, який набув розголосу у зв'язку з незаконними діями польської влади під час проведення акції «Вісла»[721, с. 127 – 137].

Львівський історик Ю. Сливка та ряд інших українських дослідників проблеми спростовує твердження польських авторів про те, що рішення про фізичне знищення польського населення могло бути прийняте найвищим керівництвом ОУН. На підтвердження своїх слів українці цитують рішення Другої конференції ОУН (квітень 1942 р.) про те, що українське підпілля «виступає за злагодження польсько-українських відносин... на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на західноукраїнських землях», та нагадують, що ця заява підтверджена Третім надзвичайним великим збором ОУН (21 – 25 серпня 1943 р.). Водночас Ю. Сливка наводить дані, що в той час, як з української сторони лунали заклики митрополита А. Шептицького та УЦК припинити братовбивчу війну, поляки наголошували, що не відмовляться від східних земель[894, с. 36 – 37].

Певне розуміння дій українських повстанців щодо польської меншини на Волині проглядається в працях Ґ. Мотики та Р. Внука. Зокрема, у їхній спільній монографії[710] зазначається, що ОУН і УПА в своїх діях проти поляків керувалися подіями після Першої світової війни, коли поляки здобули західноукраїнські землі, поставивши світову громадськість перед фактом. Погоджуючись з українськими колегами в тому, що УПА намагалася змусити поляків покинути українські етнічні землі, Ґ. Мотика та Р. Внук наголошують, що ситуація фактично вийшла з-під контролю, набравши ознак

«кривавої бійні». Разом з тим Г. Мотика намагається пояснити антиукраїнські акції поляків на Закерзонні в 1943 – 1945 рр., які часом були не менш кривавими, помстою за події на Волині, а напади польської самооборони та загонів АК на українські села на Волині схильний розглядати лише як відплатні акції[712]. Подібна точка зору притаманна практично всім польським дослідникам. Так, В. Романовський пише, що «за вбивства і грабунки поляки відплачували найближчим селам, на які падала підозра щодо їх участі в українських акціях»[722, с. 147, 190]. Крім того, поляки принципово розділяють дії польської поліції, яка була на службі в нацистів, визнаючи за ними злочини проти українців, проте «залишаючи їх на совісті німецького командування», рішуче відкидаючи звинувачення на адресу польського народу[458, с. 52].

У свою чергу, українські дослідники В. Сергійчук[38, с. 51 – 53; 40], І. Кичий[319, с. 34 – 38], В. Трофимович[618, с. 143 – 146; 620] та інші на підставі документів доводять, що до вбивств поляків під виглядом УПА причетні радянські партизани. Заслугує на увагу й думка С. Бутка[114, с. 108], який дійшов висновку про те, що спеціальні служби СРСР через радянський партизанський рух також, як і гітлерівці, вміло використали трагедію українсько-польського конфлікту для боротьби проти українського національно-визвольного руху та одночасно оволоділи значною частиною польського партизанського руху в Західній Україні, використавши його проти польського самостійницького руху на чолі з емігрантським урядом у Лондоні, полегшивши тим радянізацію Польщі.

Отже, в основі українсько-польського протистояння в роки війни лежало як небажання обох сторін піти на компроміс, так і зовнішнє підштовхування українців і поляків до взаємного винищення, що було вигідно як гітлерівцям, так і радянській владі, які не бажали мати у своєму тилу будь-яку потужну військову силу.

4.5. Погляди істориків на проблему колабораціонізму на західноукраїнських землях в умовах нацистської окупації

Явище колабораціонізму, тобто співпраці з окупаційною владою, у тій чи іншій мірі притаманне всім народам, які в роки Другої світової війни пережили окупацію гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Не стала винятком у цьому аспекті й Україна, чії землі були окуповані і відчували на собі весь тягар гітлерівського «нового порядку». Той факт, що Західна Україна була приєднана до УРСР вже в ході Другої світової війни, а місцеве населення за короткий період перебування під радянською владою зазнало масових репресій і переслідувань, зумовив певною мірою відмінне сприйняття нацистської армії на початковому етапі німецько-радянської війни та сприяв дещо вищому рівню співпраці західних українців з окупаційною владою, ніж в інших областях України.

У радянський період явище колаборації українців належало до тих тем, дослідження яких перебувало під негласною забороною. Виняток становили хіба що праці, які викривали «злочинну суть українсько-німецьких буржуазних націоналістів». Так, В. Давиденко[847], К. Дмитрук[848; 850; 854], В. Масловський[422], В. Шевцов[674] та інші історики-пропагандисти подавали ОУН виключно як профашистську терористичну організацію, яка чітко виконувала накази німецького керівництва й не мала жодної підтримки серед місцевого населення. Практично у всіх працях заперечувалася антифашистська боротьба ОУН та УПА, зате наводилися численні «свідчення й докази» скоєних націоналістами злочинів проти мирних людей. Так, А. Загоруйко проголошував, що «не було таких кривавих злочинів, заподіяних окупантами на нашій землі, в яких не брали б найактивнішої участі українські буржуазні націоналісти»[859, с. 16]. У свою чергу, автори академічного видання «Історія Української РСР» стверджували, що батальйони «Нахтігаль» та «Роланд» утворили «найбільш відчайдушні головорізи» з числа членів ОУН, а бандерівці настільки користувалися

довірою Гітлера, що були повідомлені про напад на СРСР у той час, коли ні італійські, ні японські союзники Німеччини до останнього моменту нічого конкретного про ці плани не знали[261, с. 103].

Подібні твердження та інші відверті історичні фальсифікації «перекочували» з однієї праці в іншу, обростаючи новими подробицями. Крім того, фактично не робилися спроби з'ясувати причини колабораціонізму, а праці носили скоріше не науковий, а пропагандистський характер. Водночас радянські історики намагалися довести всенародний характер боротьби проти окупантів та масову участь населення у русі Опору.

Сучасна історіографія вказує на певні відмінності у сприйнятті німецьких окупантів жителями західних областей України й жителями тих областей, які входили до складу СРСР до 1939 р. Зокрема, не викликає заперечень теза Ю. Киричука, який певні характерні особливості українського колабораціонізму вбачає у відсутності власної державності й готовності боротися за незалежність спільно з будь-яким природним союзником, фактичне несприйняття більшістю населення Західної України Польщі й СРСР як своїх держав, пронимецькі погляди частини населення, особливо старшого покоління, тощо[314, с. 31 – 32].

Співпрацю населення Західної України з гітлерівським окупаційним режимом певною мірою також пов'язують з готовністю нацистів сприяти культурному й національному відродженню українців, що проявилось в діяльності УЦК, становленні мережі українських шкіл, пожвавленні мистецького, літературного, релігійного життя[484, с. 33 – 34]. Саме тому, як вірно зауважує В. Шайкан, в органах місцевої влади та українських військових формуваннях, створених під контролем УЦК, значний відсоток становили національно свідомі українці, які намагалися зосередити у своїх руках якомога більшу адміністративну владу і вплив на події[664, с. 127].

Загалом, якщо політичні та ідеологічні складові колабораціонізму завдяки новітнім працям певним чином з'ясовані в історичній літературі, то соціально-економічні аспекти співпраці висвітлені значно менше. Водночас,

на переконання В. Кучера, І. Ветрова та інших істориків, найпоширенішою була економічна співпраця населення з окупантами[134]. Її дослідники пов'язують перш за все зі складним становищем та умовами життя в роки війни, у результаті чого місцеві жителі були змушені масово включатися у господарську діяльність для задоволення своїх життєвих потреб. Крім того, поширеним видом колабораціонізму була адміністративна співпраця місцевого населення з органами німецької окупаційної влади. При цьому, наголошує В. Кучер, хоча серед адміністративних працівників більшість становили ті, хто просто намагався вижити, однак було чимало й таких, хто свідомо, з політичних мотивів, бажав служити німцям[508, с. 346]. Економічний фактор був досить вагомим і при формуванні підрозділів допоміжної поліції з українців. На підтвердження цієї тези І. Дерейко наводить дані про те, що поліцаї отримували зарплатню, продовольчий пайок на себе і сім'ю, грошову надбавку на утримання сім'ї тощо. Крім того, вважає автор, деякі інші пільги та чітко діюча схема пенсійного забезпечення сімей загиблих та співробітників поліції, що зазнали каліцтва на службі, були досить переконливим матеріальним стимулом[217, с. 800].

О. Потильчак аргументовано стверджує[798; 888], що соціальна політика окупантів стосовно працюючого населення мала пропагандистський характер та ставила за мету стимулювати виробничу активність. У реальній практиці вона набрала рис так званого «соціального маневрування», при якому заходи соціального заохочення поєднувалися з жорстоким трудовим примусом та неприкритим терором.

Серед істориків дискутується тема співучасті українців у знищенні німцями єврейського населення. Подібні звинувачення ще наприкінці війни пролунали з вуст окремих єврейських та польських науковців і громадських діячів. Немає однозначності в цьому питанні й сьогодні. Так, наводяться факти участі української поліції в знищенні євреїв. Водночас відомі випадки, коли українські поліцаї відпускали своїх жертв з гетто, тим самим рятуючи їх від смерті. За словами А. Подольського, багато таких випадків мали місце на

території Трансністрії та Галичини, рідше – на території рейхскомісаріату «Україна»[506, с. 386]. Як зауважує О. Гончаренко, проблема участі в геноциді євреїв української допоміжної поліції є неоднозначною, оскільки відповідної «службової компетенції» на самостійне «розв'язання єврейського питання» органи української поліції не мали[187, с. 791]. Факт участі допоміжної української поліції разом з нацистами в переслідуваннях і знищенні євреїв визнає Я. Грицак та деякі інші автори. Однак він наголошує, що це явище не набуло масового характеру[199, с. 60 – 68; 919, с. 237 – 238].

Як уже зазначалося, певного роду упереджене ставлення частини жителів західного регіону до євреїв, незважаючи на взаємну співпрацю, було пов'язане з довоєнним конфліктом в економічній та політичній площинах. За словами М. Гона, претензії українців до євреїв у Галичині зводилися до звинувачення у співпраці з поляками, які нехтували державницькими прагненнями українців, та суперництвом між українським кооперативним рухом і єврейськими виробниками й торговцями[186, с. 13 – 15].

Слід наголосити, що антиєврейські акції залишаються на совісті окремих осіб, тоді як жодна українська інституція не благословляла подібні дії. У цьому контексті не витримує критики поширена теза радянської історіографії про те, що ОУН та УГКЦ закликали суспільство до подібних дій і таким чином винні в знищенні тисяч євреїв.

Загалом діяльність УГКЦ в роки Другої світової війни в контексті дослідження колабораціонізму українців заслуговує на окрему увагу. Оприлюднені в період незалежності архівні документи дають підстави історикам стверджувати про те, що основною причиною неприйняття радянською владою УГКЦ стала фактична підтримка останньою українського національно-визвольного руху[39]. Підбираючи «аргументи» для її ліквідації в повоєнні роки, радянська влада «зіграла» на ще свіжих у народній пам'яті переживаннях воєнного лихоліття і звинуватила священнослужителів УГКЦ у співпраці з нацистами.

Відповідно, у радянській історіографії ця проблема розглядалася лише з точки зору «викриття злочинів уніатів та буржуазних націоналістів як фашистських прислужників» та «прагнення прогресивних священиків і населення Західної України до об'єднання з РПЦ»[636; 858; 864; 889]. Радянські історики й публіцисти К. Дмитрук[853; 855], В. Добрецова[857], Л. Меленська[856], Н. Софронова[895] та інші ретельно задокументували й оприлюднили факти співпраці духовенства з українськими націоналістами та представниками окупаційної адміністрації. Окремі з них дійшли до того, що звинувачували А. Шептицького в спрямуванні діяльності духовенства на співпрацю з нацистами, його зв'язках одночасно з органами окупаційної адміністрації, не виключаючи гестапо, поліцію, абвер, та виконанні завдань останніх[784, с. 16]. Проте свідомо замовчувалися дані про участь українських священиків у русі Опору, їхню допомогу євреям і радянським військовополоненим, відкритий осуд нацистської окупаційної політики тощо.

У свою чергу, у новітніх працях особлива роль відводиться духовенству й, зокрема, митрополиту А. Шептицькому як захиснику українців та громадян інших національностей від нацистських переслідувань. Доведено, що глава УГКЦ особисто переховував євреїв та виступав з посланнями до пастви і вищого керівництва Німеччини, засуджуючи злочини людовбивства[333].

Проте певні підстави говорити про лояльність УГКЦ до нацистів, особливо на початку німецько-радянської війни, були. Це і прихильне ставлення до німецьких військ під час вступу в населені пункти Західної України та молитви українського священиків за німецьких солдатів, і служба духівництва УГКЦ капеланами в дивізії СС «Галичина», і контакти священиків та релігійних громад з німецькою адміністрацією під час вирішення різного роду поточних проблем тощо. Подібні факти, як вірно зауважують у своїх працях Ш. Редліх[524] та Т. Чайка[656], вплинули на відмову єрусалимського інституту Яд Вашем присудити А. Шептицькому,

незважаючи на врятування ним багатьох євреїв, почесне звання Праведника Народів Світу.

Водночас Т. Чайка та інші дослідники доводять, що митрополит і вище духовенство УГКЦ не поділяли цілі нацистського режиму і не виявляли симпатій тим радикально-націоналістичним силам в Україні, які хоч якоюсь мірою були близькими до нацистів. Подібні твердження стосуються й православного духовенства. Отже, справедливою видається думка О. Лисенка про те, що насправді українські церковнослужителі служили не окупантам, а власній громаді[381]. У свою чергу, В. Шайкан вірно зауважує, що духовенство України, займаючи активну громадянську позицію, не могло в тій чи іншій мірі не взаємодіяти з гітлерівцями. Але йдеться скоріше про лояльність до влади, ніж про злочинну співпрацю. За її словами, тільки незначна частина священиків, яка свідомо співпрацювала з окупантами і сприяла викриттю чи арештам комуністів, націоналістів та партизанів, затаврувала себе як колаборанти[665].

Особлива роль у працях, які висвітлюють ті чи інші аспекти колабораціонізму українців у роки Другої світової війни, багатьма авторами відводиться українським націоналістам, зокрема оунівцям. При цьому сучасні історики спростовують поширену тезу радянської історіографії про те, що українські націоналісти співпрацювали з нацистами як зі злочинною організацією, доводячи, що ОУН, згідно із власними програмними документами, розглядала як союзників усіх потенційних суперників поневолювачів українських земель, тому обрала Німеччину як союзника ще до приходу Гітлера до влади, а також мала контакти з спецслужбами Литви, Японії, Франції та інших держав. Крім того, як вірно підкреслює О. Баган, Провід ОУН не визнавав жодних міжнародних актів, які закріплювали роз'єднаність українських земель[78, с. 75]. Тому більшість дослідників проблеми вірно визнає, що українські націоналісти були готові до боротьби з кожним, хто виступав проти незалежності й соборності України.

Автори звинувачень націоналістів у злочинній співпраці з нацистами не беруть до уваги той факт, що подібним чином тоді діяли політичні лідери багатьох народів, які боролися за незалежність. На підтвердження цієї тези Ю. Киричук та В. Мороховський наводять дані, згідно з якими лідер індійських націоналістів С. Ч. Бос, шукаючи підтримки, у березні 1941 р. побував на аудієнції в Гітлера, а згодом почав орієнтуватися на Японію. Прояпонську позицію у війні займали також майбутній президент незалежної Індонезії Сукарно та національний герой Бірми Аун Сан[317, с. 132].

У свою чергу, П. Брицький, який визнає, що факти звертання національних сил, які борються за незалежність, по допомогу до сусідніх держав мають місце в міжнародній практиці, вважає, що в даному випадку йдеться не про звернення по допомогу, а про пряме співробітництво з розвідкою ворога і вступ на територію батьківщини разом з військами загарбників. Тому співробітництво ОУН з гітлерівцями на початку війни він пояснює виключно політичною незрілістю їхніх провідників[109, с. 91].

Відомий російський військовий історик М. Семиряга, наводячи факти співпраці ОУН і УПА з німцями, наголошує, що вони боролися як з нацистами, так і з польськими та радянськими партизанами, яких вважали ворогами української державності. Водночас дослідження містить ряд неточностей і помилок у частині характеристики подій і явищ в Україні[561, с. 485 – 524].

Дослідники історії військових підрозділів українських націоналістів у складі Вермахту та національно-визвольної боротьби ОУН і УПА справедливо вказують на те, що колабораціонізм оунівців з нацистами як на початку війни, так і на її завершальному етапі, носив тактичний характер. Зокрема, утворені українськими націоналістами напередодні нападу на СРСР у складі Вермахту батальйони «Нахтігаль» і «Роланд» розглядалися як основа майбутньої української армії. Так, А. Русак звертає увагу на той факт, що солдатам і офіцерам «Роланда» та «Нахтігалю» через підтримку Акта відновлення Української держави в ультимативній формі було

запропоновано звільнитися з армії без права повернення в Україну або підписати контракт про вступ до 201-го батальйону охоронної поліції[542, с. 46]. У свою чергу, І. Патриляк підкреслює, що навіть після відкликання особового складу частин з України і їх перебування на території Рейху український Легіон надіслав меморандум до керівництва Німеччини з вимогою звільнити з ув'язнення керівників ОУН і членів Державного правління на чолі з Я. Стецьком, а також наголосив, що «члени Легіону склали присягу на вірність Україні і тому не можуть присягати на вірність іншим державам»[498, с. 370].

Предметом політичних спекуляцій і на сьогодні є заяви про участь українців, зокрема бійців підрозділу «Нахтігаль» та членів ОУН загалом, у вбивстві євреїв і польських професорів у Львові в період окупації міста. Такі звинувачення регулярно тиражувала радянська історіографія[421; 424; 833; 848].

Слід відзначити, що звинувачення проти «Нахтігалью» посипалися лише в кінці 50-х рр. у зв'язку з різкими антирадянськими виступами західнонімецького міністра у справах репатрійованих та жертв війни Т. Оберлендера, який у роки війни служив офіцером зв'язку у батальйоні «Нахтігаль». Саме з метою його дискредитації радянська пропаганда розгорнула активну кампанію по звинуваченню батальйону в масових знищеннях євреїв та польської інтелігенції. (До цього, у тому числі й у ході розслідування злочинів німецьких загарбників у Львові та в матеріалах, які фігурували на Нюрнберзькому процесі, у зазначених вбивствах звинувачували спеціальні німецькі каральні підрозділи та гестапо.) Так, автори «Історії Української РСР» зазначали, що бандерівці з батальйону «Нахтігаль» на наступний день після взяття Львова при сприянні співробітника абвера Оберлендера вчинили криваву різню польської інтелігенції[261, с. 103].

У свою чергу, В. Маланчук писав, що батальйон «Нахтігаль» «у Львові розгорнув широку діяльність по винищенню мирного населення». Крім того,

за його словами, в роки війни українські націоналісти жорстоко розправлялися з радянським активом, брали активну участь у ліквідації окупантами євреїв, нищили польське населення. У активному колабораціонізмі В. Маланчук звинувачував УЦК, УГКЦ, УАПЦ та будь-які інші прояви організованого українського життя в зоні нацистської окупації[403, с. 339 – 342]. К. Дмитрук наполягав, що «керівництво ОУН задалегідь планувало після захоплення німцями Львова за допомогою фашистських окупантів знищити видатну польську та прогресивну українську інтелігенцію»[853, с. 101]. Всі ці заходи, твердили радянські історики, планувалися націоналістами разом з представниками УГКЦ.

Подібні звинувачення неодноразово висували й окремі представники польської історіографії – Е. Яворський, Е. Прус, А. Корман та ін.[701; 719]. Услід за польськими авторами, посилаючись на їхні дані, подібні звинувачення висував діаспорний публіцист В. Поліщук[884, с. 182 – 192]. Однак вагомі докази на спростування цих звинувачень були наведені спочатку учасниками тих подій та дослідниками діаспори[862 – 863], а згодом і сучасними польськими[728, с. 118 – 119] та українськими істориками[347; 460; 498, с. 321 – 368]. При цьому вони справедливо зазначають, що намагання радянської влади звинуватити в цих злочинах українських націоналістів були спростовані ще на Нюрнберзькому процесі, а згодом (у 1960-му році) на судовому процесі у ФРН щодо «Нахтігалью» та Т. Оберлендера, який проводився на вимогу громадського об'єднання жертв нацизму. Так, автори «Історії Львова» зауважують, що у Звіті Надзвичайної державної комісії з розслідування нацистських злочинів у Львові, який оголошувався на Нюрнберзькому процесі, українські вояки «Нахтігалью» навіть не згадувалися[931, с. 208]. Докази непричетності українських націоналістів до злочинів у Львові на основі розсекречених документів з ДГА СБУ навели О. Іщук[890] та В. В'ятрович[846] та ін.

Тезу радянської історіографії про колабораціонізм ОУН на основі архівних документів спростовує також В. Сергійчук[566 – 567]. Проте він

також визнає, що організація мала контакти з нацистами. Водночас автори видання «Безсмертя. Книга Пам'яті України»[4] певною мірою небезпідставно вказують, що органи місцевого управління на українських землях періоду окупації діяли під контролем німецької влади і в залежності від неї.

Цікавим видається твердження історика та громадсько-політичного діяча діаспори І. Лисяка-Рудницького, який зазначав, що «колоніальна політика німців в окупованій Україні перекреслила зовнішньополітичну концепцію національного руху. Але те, що Німеччина взагалі не хотіла мати українців за партнерів, звільнило український націоналізм від ролі, аналогічної до хорватських усташів чи словацьких глінківців»[382, с. 255]. Подібної точки зору дотримується й ряд інших істориків, у тому числі сучасних. Б. Кравченко взагалі дійшов висновку, що в Україні рівень представництва місцевого населення в окупаційній адміністрації був найнижчим у Європі[351, с. 210 – 211]. Однак причиною було перш за все небажання німців допускати українців до владних посад. Отже, на думку дослідників, нацисти своїми діями фактично сприяли визріванню антифашистської лінії серед українських націоналістів та самі не дали можливості їм стати колаборантами.

У свою чергу, М. Коваль слушно зауважив, що чимало злочинів здійснили представники поліцейських підрозділів, які комплектувалися з місцевого населення. Той факт, що чисельність поліції за штатом становила 1% від загальної кількості населення окупованих земель, а проблем у її комплектуванні практично не виникало, є, на думку автора, певним чином підтвердженням як масовості колаборантів, так і їхньої спільної з нацистами відповідальності за злочини проти мирного населення. Водночас він визнає, що колабораціонізм в Україні значною мірою був наслідком жорстокого радянського режиму та масових репресій 1930-х рр.[330 – 331].

І. Муковський та О. Лисенко ділять українців, які служили у військових підрозділах на боці німців, на дві частини. До першої з них вони

відносять тих, хто увійшов до підрозділів на базі політичних концепцій, до другої – охоронні, поліцейські, допоміжні та інші підрозділи. При цьому вони виокремлюють підрозділи, які були складовими частинами СС та Вермахту. Щодо інших, то вони, на переконання авторів, підпорядковувались СС чи військовому командуванню лише в ході окремих операцій[459, с. 459].

Своєрідну оцінку українській поліції дає у своїх спогадах керівник «Поліської Січі» Т. Бульба-Боровець. За його словами, звинувачення української поліції у співпраці з нацистами не витримують критики з кількох причин. По-перше, якби українці не пішли на службу до поліції, їхнє місце зайняли б чужинці, і тоді місцеве населення опинилося б під ще більшим гнітом; по-друге, українська поліція, за винятком деяких злочинних одиниць, перебувала на високому моральному рівні й оберігала інтереси місцевого населення, а не окупантів; по-третє, поліція перебувала у тісному контакті з націоналістичними партизанами й надавала їм усіляку допомогу, завдяки чому останнім вдавалося уникати німецьких каральних акцій та поповнювати свої загони людьми й амуніцією[953, с. 201 – 202].

У сучасних публіцистичних та окремих наукових роботах нерідко трапляються звинувачення українських націоналістів фактично в усіх вбивствах мирного населення, які мали місце під час війни. Такий підхід часто характерний для тих, хто досить поверхнево розбирається в проблемі або свідомо подає викривлену інформацію з метою отримання політичних чи інших дивідендів. Так, О. Войцеховський, ведучи мову про діяльність похідних груп ОУН, подає інформацію про те, що одна з таких груп на чолі з С. Бандерою увійшла до Львова 30 червня 1941 р., хоча жодні дані не підтверджують його перебування в Україні після початку німецько-радянської війни. Крім того, арешт С. Бандери та Я. Стецька та їхнє перебування в концтаборі О. Войцеховський вважає «добре спланованою акцією гітлерівських спецслужб, яка врятувала провідників націоналістів від вірної смерті і зміцнила їхній авторитет в очах рядових членів організації»[154, с. 37 – 38].

Однак подібні твердження не знаходять підтримки навіть серед польських істориків, яких важко запідозрити в симпатіях до бандерівців. Так, А. Цира в дослідженні про перебування бандерівців у концтаборі Освенціум[694] детально зупиняється на важких умовах їхньої праці й обставинах вбивства братів Олександра і Василя Бандер польськими націоналістами. Автор наводить фрагменти зізнань в'язнів Освенціуму з приводу смерті братів Бандер, з яких випливає, що вбивство було помстою українцям за вбивство бандерівцями польських державних діячів, зокрема Б. Перацького.

О. Войцеховський, Г. Ткаченко, І. Симоненко, І. Шульга у своїх працях, у тому числі публіцистичних, звинувачують ОУН і УПА в співпраці з нацистами та наводять численні «факти», часто лише на основі свідчень окремих осіб. За їхніми словами, бандерівці знищили понад 500 тис. польського населення на західноукраїнських землях, а також десятки тисяч українців та євреїв[155]. Водночас такі дані щодо кількості загиблих поляків сьогодні не наводяться й не підтверджуються навіть польськими дослідниками. Крім того, автори допускають багато кричущих помилок у власних трактуваннях, які не мають нічого спільного з історичною реальністю.

У цьому контексті також заслуговує на увагу інформація В. Ханаса, який наголошує, що, крім націоналістичних українських та польських збройних загонів, радянських партизанів, а також української та польської поліції, на землях Західної України діяли чисельні озброєні загони, які нікому не підпорядковувалися, а їхні дії часто носили провокативний характер. До таких дослідник відносить німецьких «шльонзаків» та «фольксдойчів», окремі радянські й польські «винищувальні» загони, озброєні банди кримінальних злочинців тощо[645]. Саме ці загони здійснили значну частину злочинів, які приписують українському націоналістичному підпіллю.

Досить контроверсійним у сучасній історіографії є висвітлення проблеми формування і бойового шляху дивізії «Галичина» у складі Ваффен – СС. Більшість діаспорних істориків вбачає в її створенні праобраз українських збройних сил, які мали постати з утворенням незалежної Української держави після війни, та бажання місцевого населення чинити опір радянській окупації. Їхні думки загалом відображають слова М. Мелецького, який вірно відзначив, що на час формування дивізії мало хто вірив у перемогу німців, але багато людей сподівалися, що виснажені війною основні її учасники – Німеччина та СРСР – не зможуть протистояти силам поневолених народів при побудові власних держав. Крім того, була надія, що конфлікт між СРСР і західними союзниками також призведе до незалежності України[899, с. 13]. Подібні оцінки містяться у спогадах В. Кубійовича, який писав, що організація дивізії мала на меті зібрати разом українських військових, які вже до того часу служили в різних підрозділах німецької армії, надати їм виразного українського спрямування та перетворити дивізію в суб'єкт політичних перемовин і вагомий аргумент на користь української справи[357].

Аналіз тогочасної ситуації та причини формування української дивізії у складі Ваффен – СС робить у своїх спогадах дивізійник В. Верига. Автор, зокрема, акцентує увагу на складній ситуації, в якій західні українці були змушені робити непростий вибір: вступати в дивізію «Галичина», іти в УПА, бути мобілізованими на примусові роботи чи вивезення до Німеччини або ж переховуватися до приходу Червоної армії, щоб бути мобілізованими до її лав[129, с. 73 – 75].

У свою чергу, у радянській історіографії панував єдиний підхід, згідно з яким дивізійників розглядали виключно як «есесівських злочинців», а якщо і йшлося про їхні наміри боротися за незалежність Української держави, то вони подавалися як намагання «вірною службою у Гітлера» заслужити проголошення антинародного фашистського режиму на зразок вішистської Франції.

Вагомим внеском у висвітлення історії створення й діяльності дивізії «Галичина» стала праця А. Боляновського[100]. Детальну інформацію про формування «Галичини» та її бойовий шлях наводить у своїх спогадах начальник штабу дивізії, колишній німецький офіцер В.-Д. Гайке[171]. Певні відомості про особливості формування й побут та будні дивізії містяться в працях Р. Колісника[337; 866], Т. Гунчака[203], збірнику «Українська дивізія «Галичина»[899] та інших виданнях. При цьому історики досі дискутують щодо добровільності формування дивізії та підтримки ідеї її організації громадськістю й українським підпіллям. У цьому контексті А. Русак наголошує, що обидва крила ОУН не підтримали створення дивізії «Галичина». При цьому бандерівці вкрай негативно поставилися до цієї ідеї, закликаючи молодь іти в УПА. У свою чергу, мельниківці, за словами автора, зайняли нейтральну позицію щодо створення української військової одиниці в складі Вермахту, проте також не делегували своїх представників до Військової управи, яка займалася питаннями формування дивізії[542, с. 47 – 48].

На переконання І. Адрухіва та П. Кам'янського, бандерівці наводили вагомі аргументи проти формування дивізії «Галичина». По-перше, вони обурювалися тим, що німці оголосили прийом до дивізії вихідців лише з Галичини, чим ще більше поглиблювали штучний поділ українців на галичан і наддніпрянців. По-друге, члени ОУН(Б) цілком слушно вважали, що перебування дивізії в складі Ваффен – СС завдасть непоправної шкоди українській справі на міжнародному рівні, оскільки явне «германофільство» і «злука» з есесівцями призведе до політичної ізоляції українців серед держав антигітлерівської коаліції. По-третє, ОУН(Б) на той час уже не вірила в перемогу Німеччини й була переконана у більшій ефективності для української справи дій партизанських загонів УПА[71, с. 104 – 105].

Про те, що бандерівці і мельниківці були проти формування української військової формації у складі німецьких сил, згадують колишній голова УЦК В. Кубійович[357] та його заступник К. Паньківський[495, с. 30].

Подібне ставлення оунівців до формування дивізії «Галичина» підтверджує й ряд сучасних істориків. Загалом на сьогодні практично не викликає заперечення думка американського дослідника Дж. Армстронга, який стверджував, що серед бандерівців переважала точка зору, яка вилилася в осуд ідеї створення дивізії, хоча згодом з дивізійниками було встановлено тісні контакти, а частина з них пізніше поповнили лави УПА. У свою чергу, мельниківці зрештою визнали необхідність створення військової формації і були згодні з набором до дивізії[74, с. 84 – 85].

Однак деякі автори намагаються й надалі «прив'язати» створення дивізії «Галичина» до ОУН та звинуватити українських націоналістів не лише в колабораціонізмі, а і військових злочинах. Так, О. Войцеховський узагалі вважає «Галичину» збройним формуванням ОУН[154, с. 34], а В. Поліщук, узявши за основу факт участі в організації «Галичини» діячів УЦК, які певною мірою були пов'язані з проводом ОУН(М), називає ОУН ініціатором формування дивізії та звинувачує організацію в загибелі тисяч молодих людей, які, за його словами, так ніколи й не воювали за волю України[884, с. 370].

Дискусійним на сьогодні залишається питання формування під маркою дивізії «Галичина» полків поліції. Так, у більшості українських авторів, чий дослідження присвячені бойовому шляху «Галичини», немає відомостей про такі підрозділи. Пояснення цьому можна знайти в праці Т. Гунчака, який наголошує, що набір новобранців для полків поліції відбувався таємно, без відома Військової управи, адже це порушувало суть українсько-німецької угоди про те, що українців готуватимуть лише для фронтової служби[203, с. 52]. Разом з тим окремі польські автори саме ці полки звинувачують у придушенні польського руху Опору й злочинах проти мирного населення. Зокрема, А. Корман пише, що підрозділи СС «Галичини» разом з німцями та загонами УПА брали участь у каральних акціях проти населених пунктів, з території яких діяли польські і радянські партизани. При цьому мали місце

факти знищення мирних жителів[704]. Подібні свідчення наводяться в дослідженні Ю. Файковського та Я. Релігі[696].

Окремо слід згадати звинувачення деяких польських авторів на адресу дивізії «Галичина» в придушенні варшавського повстання 1944 р. Разом з тим вони збірника визнають, що звинувачення українців базуються переважно на свідченнях очевидців, які ідентифікували їх за мовою[730]. На спростування цієї тези спрямована праця діаспорного дослідника Б. Левицького, опублікована у паризькому журналі польської еміграції «Kultura». Автор доводить, що українських частин у цей час у Варшаві не було, натомість у придушенні повстання брали участь російські козачі та деякі інші підрозділи, сформовані з радянських військовополонених, які й могли бути ідентифіковані за мовою «як українці»[708]. Участь українців у придушенні варшавського повстання спростовує у своїх спогадах і В. Верига.

У свою чергу, член УГВР Л. Шанковський підтвердив участь підрозділів «Галичини» в боротьбі з партизанами на території України, а також відзначив факт переходу частини її бійців і старшин до українських повстанців через заборону німців виступити на оборону українських сіл у Грубешівщині, на які нападали відділи АК[668]. Відомості про формування поліцейських полків та їх участь у боротьбі з польськими й радянськими партизанами вміщено і в спогадах В.-Д. Гайке. Водночас ці питання потребують подальшого дослідження.

Дискусійним, за справедливим твердженням М. Головка, залишається характер співпраці громадських неполітичних організацій з окупантами. З формальної точки зору, відзначає автор, вони за багатьма параметрами можуть вважатися проявом колаборації. Але слід мати на увазі, що без контактів з окупаційною владою на місцях жодна акція, спрямована на самозахист, самозбереження народу, не мала шансів на успіх. Не переоцінюючи результатів діяльності громадських установ і окремих представників українського суспільства, М. Головка все ж відзначає їхню позитивну роль у збереженні населення. Водночас він вірно зауважує[184,

с. 476], що було б помилкою замовчувати ті трагічні, мало презентабельні факти співпраці з окупантами у вивезенні людей на примусові роботи до Німеччини, знищенні мирних жителів, пограбуванні матеріальних і духовних цінностей нашого народу.

Таким чином, співпраця частини населення Західної України з німецькими, румунськими та угорськими окупантами носила переважно не політичний, а економічний характер, коли більшість жителів перебувала на межі виживання. Проте мав місце і свідомий колабораціонізм, який значною мірою пов'язується із жорстокою політикою радянської влади по відношенню до місцевих мешканців у 1939 – 1941 рр.

Окупаційному режиму на західноукраїнських землях, зокрема в Галичині, були притаманні ряд особливостей. Йдеться перш за все про менш жорстоку політику гітлерівців по відношенню до місцевого населення. Разом з тим доведено, що політика нацистів та їхніх союзників була спрямована на цілковите підпорядкування власним потребам, незважаючи на інтереси та потреби місцевого населення.

Злочинні дії нацистів на окупованих територіях сприяли активізації руху Опору. В українському русі Опору виділяють дві складові – діяльність радянських партизанів і підпільників, спрямовану на вигнання окупантів і відновлення радянської влади на території України, та націоналістичного підпілля і УПА, спрямовану на звільнення території України від усіх загарбників і створення незалежної Української держави. Переслідуючи різні цілі, радянське та націоналістичне підпілля й партизани поборювали один одного, тим самим ослаблюючи опір гітлерівцям, а їхня збройна боротьба проти військових і окупаційної адміністрації нерідко викликала відповідні каральні акції проти мирного населення. Разом з тим вказується на ефективні дії учасників руху Опору в Україні та їх вагомий вклад у перемогу над нацизмом, особливо відчутної шкоди окупантам завдали радянські

партизани. Подальшого дослідження потребує питання щодо встановлення чисельності учасників руху Опору в Україні, провокаційна діяльність німецьких та радянських органів з метою посилити протистояння між українським і польським націоналістичним підпіллям, характер відносин між радянськими партизанами й українським і польським націоналістичним підпіллям на різних етапах війни тощо.

Також виділяються два напрями і в польському русі Опору – прорадянський (комуністичний) та націоналістичний. Діяльність комуністичного і націоналістичного підпілля хоча й спрямовувалася проти спільного ворога – нацистів, проте істотно відрізнялася кінцевою метою. Польське комуністичне підпілля та поляки в радянських партизанських загонах разом з Червоною армією боролися за вигнання окупантів, а кінцевою метою своєї діяльності вбачали розгром гітлерівської Німеччини. У свою чергу, польські націоналісти воювали за відновлення власної держави і були готові боротися проти будь-кого, хто не визнавав Польщі в кордонах 1939 р.

Аналізуючи висвітлення причин українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни, варто відзначити, що на сьогодні немає підстав говорити про «українське» та «польське» бачення проблеми, оскільки серед науковців двох країн виділяються кілька наукових напрямів, які по-різному інтерпретують тогочасні події. Польські історики переважно покладають відповідальність за конфлікт на ОУН і УПА, які виступили ініціаторами виселення поляків з території Волині й Галичини. У свою чергу, більшість українських та окремі польські історики аргументовано доводять, що головними причинами українсько-польського протистояння стали дискримінаційна політика польської влади щодо українців у довоєнні роки, численні випадки знищення польськими повстанцями українських патріотів на Закерзонні у 1941 – 1942 рр., а також небажання поляків визнати за українцями право на самовизначення, зокрема на західноукраїнських землях.

Сучасна українська історіографія загалом визнає факт активної співпраці частини західноукраїнського населення з нацистськими окупантами. Це пояснюється тривалим перебуванням краю у складі інших держав, які місцеве населення вважало ворогами української незалежності, та готовністю боротися за повалення чужоземної влади. Масові репресії радянських органів напередодні німецько-радянської війни та натяки нацистів на можливість відновлення незалежності України після розгрому СРСР сприяли переходу на сторону гітлерівців частини населення. Водночас, за винятком ідейних колаборантів, більшість людей була змушена співпрацювати в жорстоких умовах окупаційного режиму заради власного виживання. Наявні праці на основі документальних даних також не підтверджують участі підрозділів українських націоналістів та дивізії СС «Галичина» у масових злочинах проти мирного населення та знищенні євреїв і поляків у перші дні після вступу нацистської армії до Львова, про що стверджували радянські історики. Подібна точка зору має місце й сьогодні переважно на шпальтах ЗМІ. Разом з тим проблема колаборації в роки Другої світової війни потребує подальшого дослідження.

РОЗДІЛ 5.

ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ТА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАКАРПАТТЯ З УРСР ОЧИМА ІСТОРИКІВ

5.1. Загострення боротьби українського націоналістичного руху та органів радянської влади на завершальному етапі Другої світової війни

Звільнення території України від нацистських загарбників призвело до відновлення радянської влади на західноукраїнських землях. Позитивно розцінюючи сам факт звільнення українських земель і об'єднання їх в єдиній державі, сучасні історики дають досить суперечливі оцінки процесу радянзації краю та боротьби національно-визвольних сил з тоталітарним режимом.

Вказані суспільні перетворення практично одностайно подавалися радянською історіографією як «розквіт західних областей УРСР у братній сім'ї радянських народів», а діяльність українських націоналістів і національно-визвольний рух таврувалися як зрада інтересів українського народу[35; 403; 464]. Як справедливо відзначив Б. Ярош, об'єктивно говорити про УПА заборонялося навіть таким відомим партизанським командирам, як П. Вершигорі та Д. Медведєву. Автор наводить свідчення про те, що цензура заборонила П. Вершигорі опублікувати в журналі «Знамя» свої спогади «Карпатський рейд», мотивуючи тим, що «бандеровці зображаються як організована, численна і серйозна воїнська сила. В ряду мест автор отождествляет тактику бандеровцев с партизанской тактикой...». У записах Д. Медведєва «Загін спішить на Захід» рецензентів, за словами Б. Яроша, не влаштувала спроба автора проаналізувати причини успіху бандерівського руху та теза про те, що в Західній Україні вони користувалися підтримкою населення[689, с. 86]. Подібний ідеологічний тиск відчували на собі й історики, а будь-яка спроба об'єктивного

висвітлення табуйованих тем могла завершитися не лише звільненням з роботи, а й цілком реальним арештом та ув'язненням.

Зважаючи на це, радянська історіографія була змушена продукувати праці в руслі офіційної ідеології з притаманним для того часу вихвалянням будь-яких кроків партійного та державного керівництва. У помітно кращому становищі перебували українські історики за кордоном, над якими не тяжів ідеологічний примус. Саме на Заході впродовж майже 50-и рр. виходили праці, автори яких намагалися не лише об'єктивно відтворити складні періоди новітньої історії України, а й донести до світу правду про дискримінаційну політику радянської влади та національно-визвольний рух в Україні. Проте брак інформації з краю та відсутність джерел, які осідали в секретних фондах радянських архівів, також робили праці діаспорних авторів дещо однобокими та емоційно забарвленими.

Протягом двох останніх десятиріч українська історіографія зробила якісно новий крок в дослідженні раніше заборонених тем. Оприлюднення значного масиву архівних матеріалів, які раніше були засекреченими, зняття будь-яких ідеологічних заборон, можливість обміну думками із зарубіжними дослідниками дали можливість для створення численних праць, які по-новому оцінюють історичні процеси та переглядають зроблені раніше висновки. Більшість сучасних фахівців доводить, що наближення Червоної армії до колишнього українсько-польського кордону 1939 р. активізувало діяльність українських та польських націоналістів, які не бажали допустити входження Західної України до складу СРСР. Проте польські підпільники в цей час на території краю чисельно й організаційно поступалися українським повстанцям, збройних рух яких у лавах УПА набув масового характеру. Тож саме ОУН і УПА стали головними чинниками протидії насадженню радянської влади на західноукраїнських землях.

Водночас історики вірно вказують на те, що боротьба Радянського Союзу за територію Західної України не припинялася протягом усього періоду війни та велася як на дипломатичному рівні, добиваючись

юридичного визнання територіальних надбань на міжнародній арені, так і шляхом посилення свого впливу і пропаганди безпосередньо на тимчасово окупованих нацистами землях. Вагомим чинником у цій боротьбі стали рейди радянських партизанів на Правобережну Україну. За словами Д. Веденєєва та В. Кучера, вони, крім завдань воєнного характеру, переслідували важливу політичну мету: продемонструвати безперервність функціонування радянської системи, неминучість повернення радянської влади, невідворотність покарання тих, хто пішов на колаборацію з ворогом. Відповідно до цих завдань діяльність ОУН та УПА, що входила в суперечність із планами партійно-радянського керівництва щодо повоєнного устрою СРСР, зусиллями радянської пропаганди мала набути колабораціоністського, зрадницького характеру по відношенню до українського народу[842, с. 58, 76]. Необхідні тези оприлюднив наприкінці війни міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський, який намагався представити опір радянській владі в Західній Україні як організовану нацистами спецоперацію. За його словами, німці забезпечили українських націоналістів зброєю і продовольством, дали їм своїх офіцерів та наказали розпочати боротьбу в тилу Червоної армії, однак ці «банди» не користуються підтримкою місцевого населення[874]. Ці твердження на багато десятиліть визначили ставлення влади та радянської історичної науки до національно-визвольного руху.

На противагу радянській історіографії сучасні історики на основі документів доводять, що «масовий характер боротьби добре організованих, озброєних, морально та ідейно стійких українських повстанських формувань, яких компартійна пропаганда за звичкою зображувала «неорганізованими бандами», змусив провідних радянсько-партійних керівників поставити питання про боротьбу з ними на державний рівень»[368, с. 12].

Я. Грицак, А. Русначенко та інші дослідники проблеми звертають увагу на намагання радянської влади зіграти на патріотичних почуттях українців і тим самим ослабити національно-визвольний рух. Серед таких кроків

історики називають встановлення ордена Б. Хмельницького, перейменування чотирьох фронтів на Українські, створення республіканських наркоматів військових і закордонних справ, призначення наркомаами освіти і культури відомих діячів П. Тичини і М. Бажана, включення України до країн – засновниць ООН[919, с. 250; 544, с. 233]. Ю. Шаповал[669, с. 184] пов'язує останній факт безпосередньо з намаганням хоч якось пом'якшити ті проблеми, які радянська влада мала в Західній Україні. Цей крок, на його переконання, був покликаний продемонструвати міжнародній спільноті певне «толерантне» ставлення до «самостійницьких» прагнень українців.

У свою чергу, наголошує ряд авторів, українські повстанці на контрольованих територіях активно проводили адміністративні та господарські реформи, формували органи влади та самооборони, відновлювали діяльність освітніх і культурних закладів, розбудовували УПА за зразком тогочасних регулярних армій тощо, тобто надавали повстанським «республікам» усіх атрибутів майбутньої української незалежної держави[842, с. 70 – 71].

На переконання М. Головка[184, с. 553], роздвоєне ставлення місцевого населення визначалося, з одного боку, сприйняттям воїнів Червоної армії як борців з гітлерівськими окупантами, а з іншого – як носіїв радянської ідеології і представників радянської влади, що дискредитувала себе в 1939 – 1941 рр. Дослідники свідчать про численні випадки порушення «радянської законності» під час радянзації Західної України після її визволення від нацистів, що значною мірою сприяло формуванню негативного іміджу влади в очах місцевого населення. При цьому наводяться численні архівні документи з прикладами свавілля цивільних посадовців та військовослужбовців, які, за висловом О. Лисенка[482, с. 316], переносили свою «класову ненависть» з «українських буржуазних націоналістів» на всіх мешканців краю.

Історики відзначають певну зміну ідеології ОУН у роки Другої світової війни. Так, А. Русначенко вказує на подолання деяких тоталітарних впливів в

ідеології націоналізму, відкидання, зокрема, тези «Україна для українців», вождівського принципу керування, аморальності в політиці. По-новому був проаналізований досвід визвольних змагань попереднього періоду, утвердилася концепція самостійної демократичної української держави на своїх етнічних землях зі справедливим суспільним ладом. Шлях до такої держави бачився в збройній боротьбі всього українського народу проти будь-яких окупантів, у зв'язку з чим необхідною ставала ідея об'єднання всіх державницьких сил, течій та груп[545, с. 190]. Подібній трансформації, на думку А. Рибачка, сприяло як більш детальне ознайомлення зі світоглядом населення Східної України, так і скомпрометованість тоталітарних ідей. Еволюція відбувалася в напрямі до лібералізації: наголос було зроблено на забезпеченні прав особи, толерантності до політичного плюралізму, відкиданні етно- і расової винятковості[528; 804]. Усі ці зміни, відзначають дослідники, певною мірою розширили коло прихильників націоналістичної ідеології, у тому числі й за рахунок жителів інших областей України.

Автори видання «Галичина у Другій світовій війні» акцентують увагу на тому, що, зайнявши Західну Україну в 1944 р., радянські органи, на відміну від відносно обережної політики 1939 – 1941 рр., були сповнені рішучості швидко й безкомпромісно насадити націоналістично настроєним українцям свою владу. При цьому активна робота велася одразу на кількох стратегічних напрямках: воєнному, релігійному, суспільно-політичному, ідеологічному та культурно-освітньому. З одного боку, проводились різноманітні й широкомасштабні заходи ідеологічного характеру, спрямовані на марксистсько-ленінське виховання і перевиховання населення регіону, формування місцевого активу, а з іншого – здійснювалася рішуча насильницька ломка всього традиційного соціально-політичного життя краю[175, с. 78, 83].

Як вірно зауважує О. Лисенко, усвідомлюючи складність і масштабність завдань, які чекали свого вирішення, ЦК Компартії вдався до формування так званих оперативних груп, до яких входили працівники, що

мали досвід роботи в партійних, комсомольських, профспілкових, радянських структурах. На них покладалося формування й налагодження роботи апарату обласних, міських і районних партійних комітетів та державних органів. Крім того, до західних областей було направлено тисячі працівників вищої і середньої школи, установ науки і культури, фахівців промисловості й сільського господарства. Всі вони мали забезпечити якнайшвидше здійснення соціалістичних перетворень у краї. При цьому дослідник доводить, що місцеві кадри, які залучалися до роботи у владних структурах, становили незначну частину[482, с. 308 – 309].

Історики вказують на те, що поведінка деяких приїжджих номенклатурних працівників, військових, співробітників правоохоронних органів, які порушували закон або ж своїми вчинками дискредитували репрезентовану ними владу, також провокувала ескалацію напруження. Цілком логічним виглядає і висновок про те, що, екстраполюючи такі випадки на весь партійно-радянський апарат, націоналістична пропаганда вміло творила образ ворога, проти якого слід було боротися всіма можливими засобами[511, с. 746 – 747].

Представники зарубіжної української історіографії стверджували, що безкомпромісне рішення Проводу ОУН і УПА про продовження збройної боротьби проти радянських військових і адміністративних органів після звільнення західноукраїнських земель від гітлерівських окупантів певною мірою базувалося на переконаності про неминучість збройного конфлікту між СРСР і західними союзниками чи, навіть, спільній боротьбі німців і західних держав проти Радянської армії[607, с. 417]. Ю. Сливка також вказує, що керівництво ОУН розраховувало на швидке наростання національно-визвольної війни всіх поневолених радянським режимом народів. Разом з тим він дійшов висновку, що ОУН занадто випереджала події й переоцінювала готовність західних держав впливати на політичну карту Європи після Другої світової війни, а в цьому контексті й на розв'язання українського національного питання[893, с. 40].

У свою чергу, С. Макарчук вказував на те, що на час переходу фронту в середовищі Проводу ОУН і командування УПА були політики і командири, які пропонували припинити збройну боротьбу проти СРСР, повстанську армію розпустити, щоб зберегти потенціал національної сили на майбутнє, а керівним структурам організації перейти в глибоке підпілля. Однак подібні думки не знайшли підтримки – переміг курс на безкомпромісну боротьбу з радянським режимом[400, с. 210].

Ю. Сливка звертає увагу на відсутність єдності національно-патріотичних сил, що мало негативні наслідки для визвольної боротьби в цілому. Свідченням цьому, за його словами, було створення УЦК вже наприкінці війни дивізії СС «Галичина», що йшло врозріз з тодішньою концепцією керівництва ОУН і УПА щодо згуртування поневолених народів до спільної боротьби за державну незалежність[577, с. 9]. На переконання В. Дзьобака[219], негативно позначилися на націоналістичному русі Опору і конфлікти всередині ОУН(Б), репресивна діяльність Служби безпеки ОУН, під підозрою якої перебували й зазнавали тотальних перевірок і репресій не тільки рядові повстанці, а і вище керівництво організації тощо.

Помітна роль у сучасній історіографії приділяється діяльності Української головної визвольної ради та її ролі в організації національно-визвольного руху. За словами В. Косика, УГВР увібрала в себе державотворчі традиції УНР 1917 – 1921 рр., але об'єднала зусилля тих політичних сил, які мали реальне представництво в тогочасній Україні, а не перебували в еміграції. Цим самим УГВР підкреслила представництво і державницьку позицію національно-визвольного руху в Україні[349, с. 433]. Українські дослідники справедливо вказують, що такого поєднання: армії, переважно політичної організації та загальнонаціонального представництва – не мав жоден з рухів у східноєвропейських народів у роки війни[546, с. 30]. При цьому більшість фахівців звертає увагу на широкий демократизм, визнання рівності всіх громадян, незалежно від національності, верховенства права тощо, що лягли в основу вироблених учасниками УГВР рішень.

Необхідність створення надпартійного керівного органу визвольною боротьбою в Україні Я. Тимчишин пояснює тим, що ні ОУН, як політична організація, ні УПА, як мілітарна сила народу, не могли брати на себе обов'язки верховного політичного керівництва боротьбою народу у всіх його багатогранних проявах. Йдеться, зокрема, як про вирішення проблем всередині країни, так і про стосунки з іншими країнами та участь у міжнародних відносинах[898, с. 6 – 7]. Акцент на міжнародній діяльності УГВР, її намаганні відстоювати інтереси українців перш за все перед провідними державами світу, поєднанні зусиль спільно з урядом УНР в екзилі у справі розгляду українського питання на міжнародній конференції, запереченні легітимності радянської влади на Україні тощо робить також ряд інших авторів[635, с. 421]. У свою чергу, І. Андрухів, П. Кам'янський та інші історики висловлюють переконання[71, с. 156], що об'єднання українських національно-визвольних сил в єдину організацію було успіхом Проводу ОУН напередодні відновлення на західноукраїнських землях радянської влади.

Першочерговим завданням учасників національно-визвольного руху дослідники називають заходи й дії ОУН та УПА щодо зриву державних заготівель і мобілізації місцевого населення до лав Червоної армії. При цьому наводяться докази того, що радянська влада застосовувала за зрив мобілізації принцип колективної відповідальності, руйнуючи і грабуючи села та вбиваючи всіх, хто чинив навіть пасивний опір. Крім того, радянські органи намагалися мобілізувати до війська практично всіх чоловіків, навіть неповнолітніх та старих, певною мірою справедливо вбачаючи в них потенційних повстанців[175, с. 81 – 82].

Як зазначають О. Лисенко та Т. Вронська, боротьба між радянськими органами й українським підпіллям часто набувала форм відвертого шантажу і тероризування. З одного боку, радянська влада вимагала виконання держпоставок у повному обсязі й мобілізувала населення чоловічої статі до Червоної армії, з іншого, – під тиском «лісу» селяни переховували й передавали оунівцям та упівцям продукти харчування та речі першої

необхідності, а також змушені були вступати в їхні збройні формування. Отже, підсумовують автори, діючи терористично-диверсійними методами та вступаючи в прямі збройні сутички з військовими підрозділами Червоної армії й НКВС, націоналістичне підпілля прагнуло не допустити утвердження радянської влади на західноукраїнських землях[511, с. 670].

Одним з головних чинників, які, за визначенням дослідників, забезпечили згортання українського національно-визвольного руху, стали масові депортації місцевого населення у віддалені райони СРСР. Так, Й. Надольський переконаний, що питання «очищення» Західної України від учасників визвольних змагань та членів їхніх сімей входило до переліку першочергових завдань радянських органів, а виселення ставали не лише методом боротьби проти інакомислення, а й засобом загального залякування з метою унеможливлення будь-яких проявів невдоволення. При цьому, наголошує автор, керівних працівників, які добиралися переважно в східних областях України та інших районах СРСР, цілеспрямовано орієнтували на використання силових, жорстоких методів, а місцеве середовище рекомендували розглядати як однозначно вороже[462, с. 168 – 169].

Ю. Сливка також вважає, що з поверненням на західноукраїнські землі Червоної армії радянський уряд приступив до «завершення розпочатого ще в 1941 р. тотального очищення території на західному кордоні СРСР від неблагонадійного елемента, тим більше, що ці регіони в роки радянсько-німецької війни найбільш відверто засвідчили неприйняття більшовицької тоталітарної системи і відчайдушно боролися за національну незалежність»[575, с. 13]. Подібна точка зору отримала підтвердження і в працях дослідника радянських спецпоселень В. Земскова[253, с. 115], який відзначив, що влада почала практикувати масові виселення у віддалені райони СРСР членів сімей учасників націоналістичних формувань. У свою чергу, російський історик В. Єжов звертає увагу на систему тотальної недовіри представників влади до всіх, хто в роки війни перебував на

окупованій території, що також негативно впливало на настрої населення та його ставлення до радянського ладу в цілому[922, с. 6].

Цікавою в цьому контексті видається робота В. Нікольського, присвячена репресивній діяльності органів державної безпеки СРСР в Україні. Аналізуючи загальну чисельність обвинувальних вироків у роки війни, він відзначає значне зростання чисельності осіб, заарештованих за повстанську діяльність. Так, за його підрахунками, кількість заарештованих за цим обвинуваченням в 1944 р. була майже у п'ятдесят разів більша, ніж у попередньому році, а в 1945 р. число репресованих збільшилося ще в 1,7 раза[473, с. 206 – 207]. Такі дані пояснюються посиленням визвольного руху в Західній Україні, пік якого припав на завершальний період війни.

Аналізуючи боротьбу радянських органів з українськими повстанцями на завершальному етапі Другої світової війни, С. Макарчук наголошує, що радянська тактика того часу зводилася найчастіше до оточення загонів УПА переважаючими військовими силами з метою їх повного розгрому. При цьому йшлося не тільки про розгром загонів УПА, а насамперед про фізичне знищення учасників опору. Крім того, автор доводить, що в цей період офіційними радянськими органами схвалювався метод залякування селян спаленням їхніх хат і господарств[400, с. 215, 219]. За словами В. Сергійчука[37, с. 199], офіційною підставою для подібних дій стала постанова ЦК КП(б)У, згідно з якою вимагалось «не пропускати жодного випадку бандпроявів без репресій у відповідь». Загалом новітня історіографія відзначає весь трагізм тогочасної ситуації в Західній Україні, визнаючи, що до «бандитів чи їхніх пособників» потрапляли всі, хто хоч якось пробував заперечити чи поставити під сумнів правомірність дій представників радянської влади.

Більшість сучасних дослідників цілком справедливо вказує на те, що місцеве населення бачило в УПА своїх захисників, тому рішуче їх підтримувало в протистоянні з радянськими органами. Разом з тим історики зазначають, що збройні формування УПА вдавалися у свою чергу до

жорстоких методів протистояння. Ними, зокрема, переслідувалися й знищувалися партійні, радянські, громадські працівники та місцеві активісти, що сприяли радянській владі[921, с. 153]. Тому фахівці справедливо наголошують, що боротьба з обох сторін набула безкомпромісного й надзвичайно запеклого характеру. При цьому радянська історіографія всіляко намагалася акцентувати увагу саме на втратах цивільного населення.

На противагу цьому твердженню Ю. Шаповал вказує на діяльність сумнозвісних спецгруп, які чинили насильство і свавілля під виглядом українських повстанців і до яких в початковий період діяльності входили переважно представники радянських партизанських загонів, а згодом і завербовані колишні вояки УПА та СБ ОУН[671, с. 115]. І. Білас кваліфікує такі групи як «провокативно-розвідувальні», а метою їх діяльності називає проведення широкої агентурної роботи по виявленню і фізичному знищенню провідників ОУН та командного складу УПА, організацію політичних провокацій та вбивств мирного населення від імені ОУН і УПА з метою компрометації національно-визвольної боротьби українського народу[140, с. 66 – 69]. Численні документальні свідчення діяльності агентури та спеціальних боївок НКВС – НКДБ під виглядом ОУН і УПА наводить В. Сергійчук. За його словами, радянські органи вже в роки війни мали стільки успішних прийомів боротьби проти ОУН і УПА під маркою відділів останніх, що радили своїм колегам з Литовської РСР використовувати набутий досвід[44, с. 12]. Загалом у новітніх дослідженнях поширена й отримала підтвердження інформація про те, що підрозділам УПА нерідко приписувалися злочинні дії провокаційних спецзагонів НКВС або й просто грабіжників, які виступали від імені українських повстанців[579, с. 4].

Ряд авторів звертає увагу на діяльність радянських винищувальних батальйонів. Як вірно зауважив А. Кентій, при формуванні винищувальних батальйонів радянська сторона використала досвід, накопичений під час боротьби з українським повстанським рухом у 1919 – 1921 рр. Він також зазначив, що винищувальні батальйони, не дивлячись на в цілому не дуже

високий стан їх боєздатності, все ж істотно дошкуляли визвольному руху. Тому УПА і Провід ОУН прагнули не тільки вести розкладову роботу в цих формуваннях, але й намагалися за будь-яку ціну не допустити зростання їх чисельності, у тому числі й шляхом залякування карою[310, с. 154 – 155]. У свою чергу, В. Сергійчук стверджує про залучення радянськими органами до боротьби проти українських націоналістів винищувальних батальйонів, сформованих з польського населення. Лише коли стало зрозуміло, що ті, скориставшись дозволом Москви вільно використовувати зброю, перейшли до боротьби з українцями загалом, винищувальні батальйони стали набирати з українців[43, с. 4]. О. Безносок робить акцент на тому, що участь у винищувальному батальйоні зараховувалася як строкова служба в армії, тому до цих підрозділів часто записувалися ті, хто намагався її уникнути. Крім того, влада спеціально провокувала братовбивчу війну, зіштовхуючи односельців, а в окремих випадках і родичів, які стояли по різні сторони боротьби. Таке протистояння, відзначає автор, донині залишило глибокий слід взаємної ненависті[79, с. 248].

Разом з тим історики справедливо наголошують на використанні радянською владою проти українських повстанців різноманітних методів, покликаних ослабити спротив. Одним з них було проголошення амністій активним діячам підпілля. За словами В. Барана, лише в 1944 р. уряд УРСР двічі виступав зі зверненнями до населення західних областей України, пропонуючи повстанцям скласти зброю й обіцяючи їм амністію, а в наступні роки мали місце ще чотири такі звернення. Частина бандерівців скористалася амністією й покинула лави борців, утім, частина з них так і не уникнула репресій. Проте, наголошує дослідник, основна маса повстанців не зважала на заклики влади й продовжувала нерівну боротьбу[912, с. 41].

У свою чергу, О. Ленартович зауважує, що повстанці також не залишили поза увагою звернення радянської влади до учасників національно-визвольних змагань. На підтвердження своїх слів автор наводить свідчення про їхній лист-відповідь на адресу М. Гречухи та М. Хрущова, в якому

спростовувалися звинувачення українських націоналістів у співпраці з нацистами, висувалися контрзвинувачення Сталіну в співпраці з Гітлером у 1939 – 1941 рр., стверджувався тоталітарний характер Радянської держави, порушувалися питання нерівноправності республік СРСР та ін.[377, с. 19].

Історики відзначають безкомпромісність протистояння українських повстанців та працівників державного апарату, які проводили радянізацію краю, жертвами якого ставали й прибулі зі східних областей України представники української інтелігенції. У цьому контексті дослідники розглядають боротьбу повстанців проти створення й діяльності піонерських та комсомольських організацій, які вони вважали ідейно ворожими та шкідливими в процесі виховання учнівської молоді. Так, Т. Марусик вірно вказує на те, що піонерські та комсомольські організації стали важливим елементом політичного протистояння, а українські повстанці навіть оприлюднили звернення до директорів шкіл краю, в якому наголошували на необхідності навчання усіх дітей, проте застерігали педагогів від прищеплення дітям радянської ідеології[409, с. 177]. Подібні свідчення наводить С. Сворака, який відзначає заходи ОУН щодо організації шкільної освіти, у тому числі розроблення шкільних програм, на західноукраїнських землях та протидії радянській ідеології у школах. Однак він визнає, що запровадження у школах програм, розроблених ОУН, викликало хвилю протесту та опору в частини вчителів, що прибули зі східних областей України та Росії. Тих директорів шкіл та вчителів, які не бажали виконувати вимоги їхніх шкільних програм, члени ОУН попереджували, просили виїхати, карали фізично, а особливо активних та непокірних знищували[553, с. 66 – 80].

М. Головка також переконаний, що гостре ідеологічне протистояння між українськими повстанцями та владою здійснювалося не лише державними структурами, але й громадськими організаціями, які були провідниками офіційної лінії влади на місцях. При цьому боротьба за вплив на маси між ОУН і радянським режимом наприкінці війни входила в

заключну фазу, а обидві сторони жодною мірою не обмежували себе у виборі засобів[184, с. 477 – 478].

Загалом і радянська влада, і українські повстанці активно проводили пропаганду та контрпропаганду. За словами О. Стасюк, із поверненням Червоної армії на територію Західної України керівники ОУН фактично були змушені приділяти пропагандивній роботі максимум зусиль, оскільки усвідомлювали нереальність ефективного воєнного протистояння й констатували поширення уваги нової влади практично на всі сфери суспільного життя[596, с. 54 – 55]. А. Русначенко інформує про те, що пропагандист і його заступник з числа членів ОУН призначалися на кожний самооборонний куш з метою проведення політико-виховної роботи як серед бійців самооборони, так і серед місцевого населення та бійців і командирів Червоної армії. Крім того, у кожному відділі УПА також були політпрацівники, які вели виховну роботу з особовим складом та поширювали пропагандистську літературу серед населення під час рейдів[544, с. 236 – 237].

За визначенням М. Чоповського, борючись проти ідеї незалежної України, радянська пропаганда пояснювала, що справжня незалежність і суверенність українського народу можлива тільки в тісному єднанні з російським народом у рамках СРСР. Автор наводить приклади ідеологічного протистояння на рівні листівок, де українські націоналісти вказували на загарбницький характер радянської влади, а радянські листівки, у свою чергу, твердили, що Червона армія не прагне до завоювання нових територій чи пригноблення народів, а твердження з цього приводу українських націоналістів – це лише наклепи[660, с. 99 – 100]. Крім того, суть радянських листівок зводилася до звинувачення українських націоналістів у колабораціонізмі та зраді інтересів українського народу.

О. Ленартович переконаний, що радянська пропагандистська кампанія 1944 – 1945 рр. не мала значного успіху, хоча в ній використовувалися усі можливі на той час засоби масової інформації. Причин цього, на його думку, було декілька. По-перше, в ОУН і УПА було мало випадкових людей,

мобілізованих силою чи тих, що стали повстанцями з якихось суб'єктивних обставин. Більшість із них була ідейно переконана в справедливості своєї боротьби. По-друге, СБ ОУН була важливим стримуючим фактором. Одним з основних її завдань було знищення дезертирів, отже той, хто бажав припинити боротьбу, наражався на смертельну небезпеку. По-третє, люди просто не довіряли радянській владі та її обіцянкам, бачачи численні випадки терору і насильства з боку радянських функціонерів і військових[377, с. 20].

Проте українська історіографія відзначає й певну ефективність радянської пропагандистської машини. За словами Г. Стародубець[593, с. 341 – 342], величезна армія професійних політпрацівників активно «пресингувала» західноукраїнське суспільство, нав'язуючи йому свою комуністичну систему цінностей, вибудовану на основі піраміди: держава – суспільство – колектив – особа. Завдяки цьому на рівні масової свідомості порушився більш-менш стрункий ряд, пов'язаний з такими поняттями, як свобода, гідність, справедливість, людяність.

Характерно, що й сьогодні серед українських істориків існують різні точки зору щодо протистояння радянських органів та ОУН – УПА. Так, П. Брицький, піддаючи осуду злочинні дії каральних органів радянської влади, вважає за необхідне визнати, «що й з боку бандерівської ОУН і УПА теж були злочини та свавілля». Тому, вважає автор, Західна Україна пережила жорстоку братовбивчу війну[915, с. 43]. У свою чергу, Ю. Шаповал висловив переконання[671, с. 114], що боротьбу УПА слід визнати боротьбою проти окупантів, а те, що називають «сталінською державою» або «радянською владою», було лише формою колоніальної адміністрації.

Таким чином, активний збройний опір мешканців Західної України представникам радянської влади на завершальному етапі війни пояснюється перш за все масовими репресіями радянських органів у 1939 – 1941 рр., тотальною мобілізацією місцевого населення до лав Червоної армії та на примусові роботи в інші регіони України. Крім того, насильницьке

вилучення продуктів харчування та тяглової сили фактично залишали місцевих жителів на межі виживання, що також спонукало останніх до опору.

5.2. Історіографія возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною

Визволення території України від нацистських загарбників і возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною завершили процес об'єднання українських етнічних земель в одній державі. Той факт, що возз'єднання було віковичною мрією українців по обидва боки Карпат, а прагнення жителів Закарпаття жити в Радянській Україні на заключному етапі Другої світової війни стало масовим, був ключовою тезою радянського уряду на переговорах з ЧСР щодо Закарпатської України. Справедливість такого твердження і масовість руху закарпатських українців за возз'єднання не ставиться під сумнів більшістю істориків і сьогодні, хоча чимало безапеляційних тверджень і висновків радянської історіографії уже викликають певні сумніви в дослідників.

У радянській історіографії одними з перших узагальнюючих праць з історії Закарпаття стали дослідження Ф. Шевченка[676; 904], в яких автор послідовно відобразив прагнення місцевого населення до возз'єднання з УРСР та висвітлив події, які передували цьому процесу. Ряд наступних праць[590; 608; 644; 962] головну роль у возз'єднанні краю з українськими землями відводить активній діяльності місцевих комуністів. Поширеною була теза про те, що після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною в 1939 р. «тисячі закарпатців переходили кордон і йшли в Радянський Союз як у свою рідну Батьківщину»[574], при цьому замовчувалася доля закарпатців, які нелегально перейшли радянсько-угорський кордон в 1939 – 1941 рр. і опинилися в радянських таборах. Так само неоднозначно висвітлювалася роль закарпатців у боротьбі з гітлерівськими військами у лавах чехословацької армії, репресії радянської

влади проти місцевого населення тощо. Разом з тим у працях радянського періоду значна увага приділялася наданню допомоги Червоною армією населенню Закарпаття, участі громадян СРСР у розбудові краю тощо[366; 615]. Тогочасні автори особливо наголошували, що після визволення трудящі вперше одержали можливість вільно, без перешкод висловити свою волю про державну належність краю. Крім того, підкреслювалося, що Червона армія, точно виконуючи умови радянсько-чехословацьких договорів, не допускала будь-якого втручання у внутрішні справи визволеного краю[643, с. 255].

Помітну увагу радянська історіографія приділила висвітленню організації місцевих органів влади, проведенню й роботі I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України[240; 493]. Незважаючи на ідеологічне спрямування цих праць, вони містять цікавий фактографічний матеріал та дають можливість простежити діяльність цього представницького форуму й проаналізувати прийняті на ньому документи. Особливо варто відзначити роботу М. Трояна[622], який значну увагу приділив характеристиці делегатів I з'їзду Народних комітетів. Виключно позитивно оцінювали радянські історики й підписання Договору про Закарпатську Україну між СРСР та ЧСР, називаючи його торжеством історичної справедливості.

Аналізуючи події, які супроводжували визволення Закарпаття від угорських і нацистських окупантів, В. Задорожний та С. Федака справедливо зауважують, що термін «визволення» в українській мові має подвійний смисл – це і позбавляти колишньої залежності, і робити вільним господарем на власній землі. Тому, наголошують автори, говорити про повне визволення Закарпаття не доводиться, але завдяки приходу Червоної армії край було звільнено від гітлерівсько-гортіївської окупації та воз'єднано з іншими українськими землями. Тому позитивна роль цього процесу перебуває поза сумнівом[250, с. 10].

Разом з тим процес воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною неоднозначно оцінюється дослідниками проблеми. На сьогодні в історіографії можна зустріти визначення даного процесу і як приєднання, і як

об'єднання, і, навіть, як анексія чи окупація. Та все ж фахівці[225, с. 34] схильні вважати, що термін «возз'єднання», який вжитий у офіційних документах – Маніфесті про возз'єднання Закарпаття з Україною та Договорі між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну – є адекватним і точним відображенням тих подій. Крім того, О. Довганич, О. Корсун та інші історики вірно вказують на те, що рух частини закарпатських українців за возз'єднання з Україною не розпочався із визволенням краю від гітлерівсько-гортіївських окупантів, а активно тривав від закінчення Першої світової війни.

На думку окремих істориків, саме довоєнне перебування Закарпаття у складі Чехословаччини заклало підвалини для подальшого національного розвитку місцевих українців. Так, І. Гранчак зазначає, що хоча Закарпаття у складі ЧСР пережило немало тяжких моментів, проте незаперечними стали успіхи в утвердженні демократизму, принципів європейського життя тощо. Саме у складі ЧСР, переконаний автор, у Закарпатті утверджувалася українська національна ідея та велася боротьба за возз'єднання з Україною[191, с. 18].

Водночас дослідники висловлюють переконання, що визволення Закарпаття стало результатом дії багатьох різноспрямованих векторів, серед яких, по-перше, прагнення корінного населення жити вільно на своїй землі, по-друге, бажання українців із-за Карпат допомогти їм у цьому, по-третє, зацікавленість СРСР отримати стратегічний плацдарм за Карпатами. І якщо в процесі визволення Закарпаття переважав третій чинник, то історично справедливим його роблять два перші[250, с. 10].

Р. Офіцинський вірно вказує на те, що чехословацький емігрантський уряд і экс-президент ЧСР Бенеш в роки війни так і не виробили чіткої позиції щодо Закарпаття, проте вже з початку війни були готові домовлятися з Радянським Союзом про спільний кордон[486, с. 37]. У свою чергу, В. Маркусь доводить, що радянський уряд у роки війни також не мав остаточної думки щодо статусу Закарпаття та постійно висловлював

готовність визнати незалежність та цілісність Чехословаччини в домюнхенських кордонах[408, с. 34], що й було підтверджено низкою двосторонніх угод. Крім того, за словами М. Болдижара, возз'єднанню Закарпатської України з УРСР сприяла відсутність протидій чи серйозних заперечень приєднанню з боку інших держав і, перш за все, союзників СРСР по антигітлерівській коаліції в Другій світовій війні[99, с. 77].

Разом з тим деякі вчені вказують на тиск з боку СРСР на чехословацький уряд. Так, І. Поп зазначив, що такий тиск проявлявся в інспірації «загальнонародного руху» закарпатців на возз'єднання з УРСР[515]. Дещо поміркованішої точки зору дотримується М. Болдижар, який зауважив, що доленосне для Закарпаття рішення приймалося в специфічних умовах: у присутності на території краю військових сил іншої держави, нечітко визначеного в документах його державно-правового статусу, зацікавленості СРСР мати у своєму складі стратегічно важливу територію[99, с. 77]. О. Корсун дійшов до висновку, що підхід радянської військової адміністрації до процесу возз'єднання «був абсолютно прагматичним, доволі спрощеним і, перш за все, базувався на силі каральних органів, всеохоплюючій пропаганді, соціальній і політичній демагогії, цілеспрямованих провокаціях та безпідставній підозрі і недовірі до місцевого населення, що в цілому закладало вигідне і звичне для влади підґрунтя для розбрату, страху і покори громадян, котрі незабаром мали стати радянськими»[346, с. 50]. У свою чергу, Д. Данилюк переконаний, що твердження про те, що рух за возз'єднання був інспірований Москвою, не відповідає дійсності. На підтвердження своїх слів він навів свідчення уповноваженого чехословацького уряду в Закарпатті Ф. Немеца, який інформував свій уряд і президента про народний характер і стихійність цього руху та його зростання після визволення краю Червоною армією[209, с. 14].

За словами І. Миговича[426, с. 63], серед політичних сил краю першими офіційно заявили про бажання возз'єднати Закарпаття з УРСР комуністи. Подібні факти наводить також М. Болдижар, який водночас

визнає, що правомочність рішень нечисельної партії комуністів від імені всього населення краю є дискусійною, проте автор свідчить, що позиції комуністів у цьому питанні збігалися з позицією більшості населення[99, с. 75]. Про вагомую роль комуністів у започаткуванні руху на возз'єднання з Україною твердять також О. Довганич, З. Пашкуй та М. Троян[227], які, зокрема, наголошують, що рішення місцевих комуністів і їхня діяльність значною мірою вплинули на роботу I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України.

Характерно, що в радянській історіографії відзначався вплив Комуністичної партії ЧСР на власний уряд щодо вирішення питання передачі Закарпаття до складу СРСР та загальне «полівіння» настроїв народних мас. Крім того, тогочасні автори досить відверто і цілком слушно стверджували, що могутній ріст міжнародного авторитету і впливу Радянського Союзу в ході війни дозволяли диктувати свою волю і твердо відстоювати обрану позицію[261, с. 583].

На думку В. Худанича, одностайне схвалення I з'їздом Народних комітетів Закарпатської України Маніфесту про возз'єднання Закарпаття з Україною є свідченням того, що на час проведення з'їзду національна свідомість усіх верств населення краю була досить високою, а ненависть до загарбників тільки підігрівала подібні настрої. Крім того, запорукою такого рішення стала підтримка народного волевиявлення командуванням Червоної армії. Водночас історик не ставить під сумнів законність рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною, відзначаючи те, що I з'їзд Народних комітетів Закарпатської України був найбільшим в історії представницьким зібранням, на якому вирішувалася доля Закарпаття, а Маніфест про возз'єднання додатково підписала більшість дорослого населення краю[653, с. 36, 40].

М. Макара та І. Чаварга зауважують, що суспільні перетворення на Закарпатті і процес возз'єднання з УРСР підтримували не лише закарпатські українці, а й представники інших національностей. Це сталося, вважають

вони, як завдяки привабливим гаслам радянської влади про рівноправність усіх націй у СРСР, так і виваженій політиці Народної Ради Закарпатської України, яка першими своїми постановами скасувала дискримінаційні закони гортистського уряду щодо євреїв, відновила роботу шкіл з угорською, румунською, словацькою мовами викладання та ін.[393, с. 51 – 63].

В історіографії отримали висвітлення спроби представників чехословацького уряду провести альтернативну конференцію делегатів окружних національних комітетів. Однак її організатори не мали ні відповідних матеріальних можливостей, ні людських ресурсів, а органи радянської військової влади чинили різні перепони діяльності представників ЧСР у Закарпатті. Тому, за словами І. Шніцера[680, с. 117], збори не відбулися, і намагання уповноваженого уряду ЧСР скликати паралельний з'їзд було усунуто. Крім того, активність чехословацьких представників на Закарпатті вирішили показово припинити без офіційного втручання радянських органів. Як справедливо наголошують В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик, М. Глубіш[359, с. 57], підставою для припинення будь-яких зв'язків Народних комітетів на місцях з уповноваженим чехословацького уряду та його апаратом став відповідний декрет Народної Ради Закарпатської України, після проголошення якого чехословацькій місії не залишалось нічого іншого, як покинути територію краю.

Помітну увагу в сучасних працях приділено діяльності місцевих Народних комітетів. О. Довганич наводить свідчення про те, що «перші Народні комітети не стільки обиралися, скільки призначалися командирами військових частин, які оволоділи тим чи іншим населеним пунктом». Разом з тим автор наголошує, що війська Червоної армії перебували не в кожному селі, а деякі Народні комітети створювалися ще в підпіллі напередодні визволення краю[231, с. 51]. На переконання В. Маркуся, хоча перші органи місцевої влади не були результатом загальних виборів при таємному голосуванні, вони були сформовані в громадах на широких зборах і принцип коаліції при їх формуванні дотримувався[408, с. 36]. Тому категорично

стверджувати про масове призначення членів Народних комітетів не варто. Крім того, у дослідників не викликає заперечень, що місцеве населення з симпатією ставилося до Червоної армії і виступало за возз'єднання з УРСР, що й проявилось в рішеннях Народних комітетів на місцях.

Водночас новітня історіографія доводить непослідовність національної політики на Закарпатті напередодні возз'єднання краю з Радянською Україною. Наводяться свідчення того, що радянська військова влада втручалася в роботу місцевих комітетів, зобов'язувала проводити облік чоловіків німецької та угорської національності, яких згодом було відправлено до таборів військовополонених, також мала місце дискримінація угорців та німців щодо працевлаштування та ін. Крім того, радянські військові займалися формуванням керівного складу партійних, адміністративних та господарських органів, що переросло в різке порушення етноструктури населення, кадрове засилля приїжджих, масову русифікацію тощо[393, с. 51 – 63].

Таку ж непослідовність історики відзначають і в галузі соціально-економічних перетворень. І. Шершун та В. Мельник наголошують, що соціалізація народного господарства Закарпаття проходила на основі двох протилежностей. З одного боку – націоналізувалася промисловість, банківська система, торгівля, транспорт, а з іншого – земля передавалася в особисту власність селян[677, с. 63 – 68]. Утім, на думку більшості сучасних істориків, передача землі селянам, як і на інших західноукраїнських землях одразу ж після їх возз'єднання з УРСР, була лише тактичним кроком нової влади, спрямованим на заспокоєння місцевого населення. Підтвердженням цьому стали подальші заходи радянських органів щодо націоналізації всього земельного фонду.

І. Репін виділяє ряд факторів, які, на його думку, призвели до прискореної радянзації Закарпаття. Це, по-перше, обмеження діяльності чехословацької урядової місії в Закарпатті в зоні воєнних дій Червоної армії, а потім і в найближчих її тилах. По-друге, набір добровольців в

Червону армію, а в деяких місцевостях і їхня мобілізація. По-третє, затримання й направлення на пункти військовополонених військовозобов'язаних угорців і німців з числа місцевих жителів. По-четверте, запровадження державної символіки, судочинства, силових структур за радянським зразком. По-п'яте, конфіскація землі й націоналізація промисловості, транспорту[803]. О. Довганич також нагадує, що з моменту визволення Закарпаття Червона армія активно проводила мобілізацію місцевих жителів до своїх лав, не маючи законних підстав для таких дій. Крім того, автор наводить документальні свідчення з донесень чехословацьких військових про те, що радянська сторона перешкождала мобілізації закарпатців до лав чехословацької армії[230, с. 79 – 80]. Ці заходи, на думку авторів, були прямим порушенням радянсько-чехословацьких угод, оскільки проводилися ще до офіційного возз'єднання краю з Радянською Україною.

І. Гранчак, В. Мар'їна, І. Поп, М. Россовська та інші автори[192; 419; 537] помітну увагу приділили аналізу дипломатичних відносин між СРСР і ЧСР напередодні підписання двостороннього договору щодо Закарпаття. Вони також проаналізували пункти цього договору та відзначили окремі проблеми, які так і не було врегульовано, навели приклади порушення радянською стороною двосторонніх домовленостей та відмінне від чехів трактування ряду умов. М. Макара справедливо вказує на те, що підписання договору викликало й певні заперечення з боку закарпатської діаспори в Америці, значна частина діячів якої вважала, що Закарпатська Україна повинна залишитися в складі ЧСР[392, с. 53 – 54].

На думку І. Вовканича, включення до договору між СРСР і ЧСР всіх принципів вимог радянської сторони стало своєрідним хабарем Сталіну з надією, що у відповідь радянський уряд підтримає претензії Чехословаччини на Тешинську Сілезію, за яку в той час велася суперечка з Польщею. Проте, пішовши на поступки, чеський уряд так і не отримав бажаної підтримки від Радянського Союзу[147, с. 84, 95]. Крім того, автор звертає увагу на досить

активну попередню діяльність радянських дипломатів щодо досягнення згоди представників різних політичних сил ЧСР на приєднання Закарпаття. Завдяки цьому проти входження Закарпаття до складу СРСР на переговорах у Москві не мав заперечень жоден чеський політик, а зауваження правоцентристських партій Чехословаччини стосувалися виключно процедури передачі краю радянській стороні на конституційно-правових принципах[146, с. 76].

До дискусійних проблем, що стали наслідком підписання радянсько-чехословацького договору, історики відносять і проблему оптації (вибору громадянства та, відповідно, переселення до СРСР чи ЧСР – І. М.) громадян. Характерно, що деталі подібного обміну населенням не були прописані в двосторонньому договорі, тому згодом неодноразово уточнювалися на дипломатичному рівні та закріплювалися в окремих угодах. Результатом подібної правової неврегульованості, за словами І. Вовканича та М. Гайдоша, стало порушення майнових і громадянських прав українців, які переселилися до УРСР, а також чехів та словаків, які виїхали до ЧСР[145].

У свою чергу, Ю. Бисага та інші історики, аналізуючи договір між СРСР та ЧСР про возз'єднання Закарпатської України з УРСР, наголошують, що хоча Договір не був досконалим з погляду міжнародного права, його значення стало доленосним для подальшої історичної долі Закарпаття. Крім того, процесу об'єднання українських земель, на думку дослідників, сприяли кілька факторів: по-перше, давня історична традиція і прагнення населення Закарпаття до возз'єднання з Україною, по-друге, відсутність протидій чи серйозних заперечень возз'єднанню з боку інших держав, і, перш за все, союзників СРСР у війні, по-третє, невпевнена позиція чехословацького уряду та президента Бенеша щодо Закарпатської України[81, с. 109 – 110].

Історики помітну увагу приділяють дослідженню репресивної політики радянської влади проти політичних діячів і простих громадян Закарпаття. Цій проблемі присвячено дослідження М. Вегеша, С. Віднянського, І. Вовканича, М. Гайдоша та ін. У ряді праць автори намагаються проаналізувати причини

арештів діячів Карпатської України. Так, М. Вегеш та В. Туряниця звертають увагу на те, що хоча Президент Карпатської України А. Волошин після захоплення її території військами Угорщини виїхав в еміграцію і вже з кінця 1939 р. перестав займатися політикою й цілком присвятив себе викладацькій роботі, його після війни, незважаючи на похилий вік, було заарештовано радянськими правоохоронними органами, а справжня причина смерті у в'язниці досі невідома[841, с. 25 – 27]. Дещо відмінну точку зору на політичну діяльність громадських діячів Карпатської України висловив діаспорний дослідник та колишній делегат I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України В. Маркусь. За його словами, «уже на етапі визволення Закарпаття від гітлерівських військ А. Волошин мав контакти з чеськими керівниками з приводу майбутнього співробітництва між чехами й карпато-українцями на основі автономного статусу Закарпатської України 1939 р.»[408, с. 36].

Деякі представники новітньої історіографії виокремлюють ряд причин, які, на їхню думку, призвели до масових репресій проти колишніх активістів Карпатської України. По-перше, сталінське керівництво методично усувало всіх прихильників української національно-державної ідеї, незалежно від того, де вони перебували. По-друге, діячі Карпатської України на чолі з А. Волошином становили ймовірну загрозу для радянської влади у випадку можливого звернення чехословацьких державних органів з приводу висловлення ними точки зору щодо передачі Закарпаття Радянському Союзові. Саме тому арешти провідних діячів Карпатської України відбулися до підписання радянсько-чехословацької угоди щодо Закарпаття[148].

Привертає увагу й те, що до складу Закарпаття, яке відійшло до УРСР, не були включені заселені українцями землі Мараморощини і Пряшівщини, населення яких також виступало за возз'єднання з Україною. На думку М. Макари[392, с. 51], радянський уряд знехтував їхніми проханнями, не бажаючи через русинів-українців псувати відносини з Чехословаччиною та Румунією. Тут можна провести певні аналогії з етнічними українськими

територіями, які залишилися в складі Польщі. Деякі дослідники переконані, що завдяки цьому СРСР мав і надалі певний вплив у цих країнах та міг потенційно чинити на них тиск за умови загострення територіальних питань.

Крім того, більшість істориків вказує на той факт, що радянське керівництво хоча й обґрунтовувало возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною цілком справедливо бажанням місцевого населення, проте ні представники Народної Ради Закарпатської України, ні представники уряду УРСР не були запрошені до переговорів з цього питання і не брали участі в підписанні радянсько-чехословацького договору щодо Закарпаття.

У свою чергу, В. Ганчин нагадує, що Закарпатська Україна не була суб'єктом міжнародного права, тому її представники не мали права підписувати міжнародний договір, а І з'їзд Народних комітетів Закарпатської України не мав на меті створити нову державу, а лише домагався возз'єднання краю з Радянською Україною, що і було здійснено[177, с. 76 – 79]. Погоджується з цією тезою М. Болдижар, який визнає, що І з'їзд Народних комітетів Закарпатської України не прийняв чітких рішень про статус Закарпаття. Історик дійшов висновку, що Закарпатська Україна була окремим адміністративно-політичним утворенням з багатьма елементами державності. Проте це було лише державне утворення перехідного типу, завдання якого цілком вичерпувалося реалізацією волевиявлення народу про возз'єднання з Радянською Україною[98, с. 25 – 26].

С. Устич наголосив, що навіть після підписання договору між СРСР і ЧСР про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і возз'єднання краю з Радянською Україною Закарпатська Україна продовжувала існувати, а її Народна Рада діяла й прийняла ще ряд важливих постанов, декретів і рішень. Загалом же, вказує автор, чинність радянського законодавства офіційно було поширено на територію Закарпаття лише з 24 січня 1946 р.[637, с. 4 – 5].

На переконання Ю. Бисаги[81, с. 109], відсутність у Договорі про возз'єднання чітко визначеного статусу Закарпатської України значно «полегшило» вирішення питання про перетворення краю на область у складі

УРСР. Тим не менше, значення договору більшість дослідників проблеми вважає доленосним для подальшого історичного розвитку Закарпаття.

Водночас історики досі дискутують, який статус мала Закарпатська Україна з моменту її визволення і аж до утворення Закарпатської області та поширення на її територію радянського законодавства, у якому статусі вона була возз'єднана з Радянською Україною та ін. Як зауважує А. Пушкаш, противники возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною намагаються знайти будь-які аргументи, які б, на їхню думку, підтвердили тезу про неправомірність цього процесу[522, с. 440]. Однак неупереджені дослідження спростовують подібні «аргументи». Показовим є те, що Перший з'їзд закарпатських українців Америки і Канади (1972 р.), делегатів якого було важко запідозрити в симпатіях до СРСР, визнав возз'єднання Карпатської України з Україною доконаним фактом[965, с. 196], який відповідає віковичним прагненням українського народу жити в національній соборній державі, та відкинув як безпідставні будь-які претензії чехословацьких та угорських політиків на Закарпаття.

Отже, возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною загалом відповідало бажанням місцевого українського населення до об'єднання з іншими українськими землями. Відповідне рішення практично одностайно схвалили місцеві органи влади та підтвердили делегати I з'їзду НКЗУ. Подібні прагнення не викликали особливих заперечень ні з боку уряду ЧСР, ні з боку держав антигітлерівської коаліції. У свою чергу, Радянський Союз розглядав Закарпаття як стратегічний плацдарм для контролю над територією Центральної Європи, тому доклав усіх зусиль для приєднання краю. Проте прискорена радянізація Закарпаття за вже випробованою в інших областях України схемою різко знизила рівень довіри місцевих мешканців до нової влади.

5.3. Висвітлення в історіографії українсько-польського обміну населенням у 1944 – 1946 роках

Проблема непростих українсько-польських взаємин довоєнного періоду та, особливо, у роки Другої світової війни, що переросла в кривавий міжнаціональний конфлікт, мала певний вплив на повоєнне облаштування кордонів і вирішення керівниками СРСР – УРСР та Польщі долі багатьох етнічних українців та поляків, які опинилися поза межами власної держави. Незважаючи на те, що більшість населення не хотіла покидати обжитих місць, уряди УРСР та ПНР, уклавши угоду про переселення, мало з цим рахувалися, фактично змушуючи людей до переїзду. Подібні дії цілком укладалися в започатковану під час війни практику масових депортацій.

Відповідно, значна частина сучасних українських дослідників стосовно переселенських акцій 1944 – 1946 рр. та проведеної поляками в 1947 р. акції «Вісла» щодо виселення українців на північні і західні землі Польщі вживає термін «депортація», розуміючи під ним насильницьке виселення людей з місця їх постійного проживання. Поляки при аналізі названих вище подій послуговуються терміном «виселення», вживаючи слово депортація лише в тих випадках, коли, як наголосив польський фахівець Ч. Партач, йдеться «про вислання людей з метою їх усунення, коли ці люди повинні були померти, загинути»[632, с. 28]. Тому в даному випадку йдеться не про різне бачення проблеми польськими й українськими істориками, а про різне термінологічне тлумачення.

Вихід Червоної армії влітку 1944 р. до лінії західного кордону УРСР, який було встановлено в 1939 р., у черговий раз поставив питання щодо включення усіх українських етнографічних земель до складу УРСР та СРСР. Тогочасний уряд Радянської України навіть розробив план утворення Холмської області, приєднання до УРСР Лемківщини й частини Перемишльського воєводства, які були заселені переважно українцями. Проте московське керівництво, намагаючись здобути прихильність

новоствореного польського комуністичного уряду, не лише погодилося на розмежування між Польщею й УРСР по лінії Керзона, справедливість якої визнавали західні союзники по антигітлерівській коаліції, а й на проходження кордону приблизно на 10 – 15 км на схід від неї.

До осені 1944 р. питання територіального розмежування було погоджене, і постала проблема українсько-польського населення, яке компактно проживало по обидва боки кордону. У таких умовах між урядом УРСР Польським Комітетом Національного Визволення 9 вересня 1944 р. було підписано угоду про добровільне переселення українців Польщі до УРСР та поляків і євреїв з території Західної України до Польщі. Однак кількість переселенців з обох сторін на той час ще навіть не була встановлена.

Польський історик Р. Дрозд справедливо вказує, що за переселення висловлювалися польські комуністи, які хотіли бачити нову Польщу як однонаціональну державу. При цьому польська сторона не мотивувала обміну необхідністю ліквідації діючих у Польщі частин УПА, що так підкреслюватиметься під час акції «Вісла»[236, с. 19]. У свою чергу, зауважує українська дослідниця О. Буцко, «уряд СРСР особливо поспішав з обміном громадян, тому що національна ворожнеча та марна боротьба між польським і українським населенням посилювалася й створювала додаткові труднощі для Червоної армії при вирішенні військово-політичних завдань у польсько-українському прикордонні»[116, с. 66 – 67].

Наведені В. Сергійчуком численні документи свідчать, що українці Закерзоння прагнули не переселення, а приєднання до України, залишаючись на споконвічній батьківській землі. Крім того, звістка про кордон і переселення боляче сприймалася в Західній Україні, інтелігенція якої очікувала на об'єднання усіх етнічних українських земель[46, с. 64].

За словами Ю. Сливки, підписанням договору про переселення задовго до завершення Другої світової війни та остаточного звільнення Польщі від нацистських загарбників, СРСР хотів піднести авторитет ПКНВ, який був

нелегітимним органом і тому не визнаним західними державами. Автор також звертає увагу, що договір підписувався не Радянським Союзом, а урядом Радянської України, хоча в інших випадках СРСР не доручав Україні підписувати аналогічні договори, зокрема в 1945 р. щодо Закарпатської України, який був підписаний урядами ЧСР та СРСР. Таким чином, підсумовує дослідник, «СРСР резервував за собою можливість маневру: якщо б країни антигітлерівської коаліції виявилися занадто принциповими, то він мав би можливість сказати, що договір підписав не Союз, а Україна. Разом з тим Кремль фактично інспірував загострення польсько-українських взаємин і юридично не ніс за це відповідальність»[575, с. 17].

Більш радикальну позицію займає І. Білас, який переконує, що у вересні 1944 р. тодішня УРСР не була суб'єктом міжнародно-правових стосунків і не мала жодних повноважень підписувати міжнародно-правові угоди. Польща теж не мала права і повноважень підписувати цю угоду, оскільки як держава і як адміністративний апарат вона ще не була сформована, а легітимний тодішній уряд польського народу знаходився в Англії. Це ще одне підґрунтя того, вважає дослідник, що Україна й український народ до цього депортаційного процесу ніякого відношення не мають, але, як і польський народ, стали заручниками тоталітарної системи[87, с. 33 – 35]. На думку Г. Керниці[311, с. 47] та А. Ядловського[685, с. 294], рішення антигітлерівської коаліції щодо українсько-польського кордону стало для українців Закерзоння справжньою трагедією, з якою слід пов'язувати не лише депортацію 1944 – 1946 рр., а й цілеспрямоване знищення мешканців багатьох українських сіл польськими націоналістами протягом 1944 – 1945 рр.

Більшість українських та польських дослідників відзначає, що «добровільна переселенська акція» уже з перших днів набула примусового характеру, оскільки ні українці на території Польщі, ні поляки в Україні не хотіли покидати рідних поселень. Той факт, що акція мала завершитися до 1 лютого 1945 р., тобто протягом кількох місяців восени – взимку в складних

умовах воєнного часу, свідчить про те, що ініціатори переселення зовсім не турбувалися про життя і здоров'я своїх співплемінників, які виступили розмінною монетою в геополітичній грі. Однак польський та український уряди не змогли вчасно виконати рішення угоди від 9 вересня 1944 р. Термін завершення акції переносили кілька разів, а остаточно про це оголосили тільки в липні 1946 р.

Водночас ряд науковців стверджує, що на першому етапі переселення (до липня 1945 р.) якогось жорстокого примусу з боку влади не відчувалося. Із Закерзоння виїжджали переважно ті українці, чий будинки й господарства були знищені війною, малозаможні господарі, а також ті, хто побоювався підпільних польських формувань. Проте до середини 1945 р. добровільне переселення практично припинилося[683, с. 301].

І. Кунець звертає увагу на те, що уряд УРСР гарантував переселенцям з Польщі розміщення згідно з їхнім бажанням або в колгоспному господарстві, або наділення землею для ведення одноосібного господарства. Проте ні в угоді про переселення, ні в інших документах не згадувалося, що землею будуть наділені лише ті, хто поселиться в Західній Україні. Відповідно, підсумовує автор, для переселенців, яких відправляли до Східної і Південної України, де на той час уже не було індивідуального господарювання, вибору не залишалося – вони були змушені вступати до колгоспів[364, с. 203]. У Західній Україні для переселенців також були створені умови, які змушували їх вступати до колгоспів. Так, за словами О. Малярчука, українці – переселенці з Польщі були піддані активній ідеологічній і пропагандистській роботі з боку радянських органів. Їм, зокрема, «роз'яснювали», що «вони повинні бути безмежно вдячні Радянській Україні за сердечний прийом і віддячити, у свою чергу, негайним вступом у колгоспи». Автор доводить, що, поставлені в скрутне становище ці люди часто й подавали першими заяви про вступ до колективних господарств[405, с. 98].

Одним з найдійовіших засобів примусу була податкова політика, згідно з якою податки для колгоспників були істотно знижені або взагалі відмінені,

а для одноосібників значно підвищені. Крім того, стверджує І. Кунець, з так званих куркульських господарств, до яких фактично належали середньостатистичні господарі із Закерзоння, податок був ще на 50-100% більшим, ніж для решти самостійних господарів, що робило таке господарство економічно збитковим[364, с. 204].

Свідченням того, що український уряд, який почав прискореними темпами проводити переселення українців з Польщі до УРСР, не створив навіть найменших умов для їх розселення і благоустрою, стали масові випадки повернення переселенців до Польщі уже в 1945 р., що викликало занепокоєння як радянської, так і польської сторони. У зв'язку з цим польське керівництво провело у Варшаві 24 липня 1945 р. конференцію, на яку запросили представників українського населення з Краківського, Ряшівського і Люблінського воєводств. Як зазначається в праці польського дослідника Є. Місила, «десятеро українських делегатів, привезених до Варшави окремо і до початку конференції ізольованих один від одного, вразили уряд, сформувавши мало не тотожну програму щодо подальшого життя в Польщі». Їхні вимоги стосувалися відновлення українських шкіл, земельної реформи, амністії членам українського підпілля, бажання жити на батьківській землі в Польщі, а також дотримання добровільних принципів переселення. Характерно, що перша реакція польського уряду була позитивною[1, с. 14]. Разом з тим українцям пропонувалося переселятися на західні й північні польські землі, а також наголошувалося, що всі, хто причетний до руху ОУН і УПА, будуть переселені примусово.

Українські та польські історики визнають, що, бажаючи розв'язати українське питання в Польщі, місцева влада на початковому етапі акції не була готова до цілеспрямованих насильницьких дій. Їх певним чином спровокувало звернення на початку серпня 1945 р. головного представника уряду УРСР у справах переселення М. Підгорного з проханням про надання військової допомоги для прискорення акції, який стверджував, що українське населення охоче б виїхало з Польщі, але йому не дозволяє це зробити УПА.

Польські власті вдало використали цей привід, щоб виплутатися з незручної ситуації, у якій вони опинилися після варшавської конференції[1, с. 16].

Українські дослідники К. Кондратюк, Ю. Киричук, І. Лучаківська та ін. вказують, що на виконання такого прохання польський уряд скерував на Закерзоння три дивізії піхоти з метою примусово виселити українців. Крім того, частими були випадки нападу на українські села загонів польських націоналістів, які тероризували місцевих мешканців, змушуючи їх до переїзду. Л. Зашкільняк та М. Крикун також наголошують, що задіяні до переселення польські військові «брутальним способом депортували українців до СРСР... Під час переселення були численні випадки знищення осіб, запідозрених у зв'язках з ОУН – УПА, пограбувань і знущань»[926, с. 549]. Саме з цього часу ОУН – УПА взяла на себе функції головного захисника українців Польщі в боротьбі проти примусового виселення[343, с. 75]. За словами авторів «Політичної історії України», загони українських націоналістів застосовували різну тактику протистояння переселенням – від закликів до населення не піддаватися пропаганді і залишатися на місці свого проживання, до фізичного знищення членів переселенських комісій, польських військових, які брали участь у примусовому виселенні людей, а також спалення сіл, з яких було виселено українців і в які заселяли поляків[510, с. 46]. Проте нечисленні загони українських повстанців не могли зупинити насильницького переселення. Водночас українські й польські історики вказують на той факт, що в 1945 – 1946 рр. мали місце випадки спільних дій українських і польських повстанців проти польської адміністрації та військових з метою протидії виселенню[46, с. 100; 143; 712; 715].

Переселення польського населення з України відбувалося значно повільніше, ніж українського з Польщі. Така ситуація склалася через більш толерантне ставлення польських уповноважених з переселення, які практично відмовлялися відправляти своїх громадян у зимовий період у непристосованих для перевезення людей вагонах, що активно

практикувалося радянською стороною. Проте затримка з переселенням поляків мала й політичне підґрунтя. В. Сергійчук виділяє три основні причини зволікання з евакуацією польського населення: 1) відстоювання претензій на землі Західної України; 2) сподівання на виникнення війни між Англією, США та СРСР; 3) невдоволення поляків діяльністю ПКНВ, що спричинило важке становище в Польщі. У свою чергу, щоб вплинути на поляків радянські органи вже в 1945 р. заборонили організовувати в Західній Україні школи з польською мовою викладання і польськими програмами, хоча такі школи існували в інших регіонах СРСР[571, с. 30 – 31]. Вживалися й інші заходи, у тому числі прямий терор, який часто маскували діями українського підпілля.

Подібної точки зору дотримується І. Ільюшин, вказуючи при цьому, що польські підпільні формування в УРСР також всіляко протидіяли виселенню поляків, надіючись на повернення Польщі східних земель. Разом з тим не викликає заперечень його думка про те, що підписання в серпні 1945 р. договору про польсько-радянський кордон, а також посилення заходів радянської влади щодо переселень поставили останню крапку в боротьбі поляків за Західну Україну[275, с. 78].

С. Макарчук зазначає, що для прискорення виїзду мали місце вселення в хати поляків, які ще не виїхали, українських переселенців з Польщі. Він також наводить дані про те, що, згідно зі скаргами поляків, влітку 1945 р. їм уже не дозволяли збирати врожай, вирощений на власних полях, і вони змушені були виїжджати в Польщу без необхідних запасів продовольства[399, с. 110].

Польські науковці Ян і Моніка Чернякевичі головною причиною затримки переселення поляків називають транспортні проблеми – переселенці «по три дні очікували на станціях під відкритим небом». Вони також визнають, що найбільш налаштованими проти виїзду були поляки Львова, які надіялися, що місто знову буде польським. Проте згортання радянською владою польських громадських інституцій, негативне ставлення

до поляків українських націоналістів, остаточне вирішення питання кордону схилили більшість поляків у другій половині 1945 р. до виїзду з України[695, с. 40 – 41].

Що стосується українського населення, яке виїжджало з Польщі, то його становище було ще складнішим. Переселенці з Польщі уже з моменту перетину кордону відчували на собі дискримінаційну політику радянської влади. Їм, зокрема, заборонялося поселятися в 50-и кілометровій смузі поблизу кордону. Крім того, значну частину українців із Закерзоння намагалися спрямувати до колгоспів східних і південних областей України, тоді як переселенці більше тяжіли до західних областей й індивідуального способу ведення господарства.

Дослідники В. Кучер та П. Чернега на підставі документальних матеріалів інформують про те, що партійні та радянські чиновники, на яких покладалися завдання по влаштуванню переселенців, виявили байдужість, зневагу, а часом і недовіру до прибулих. Дуже часто переселенці залишалися наодинці зі своїми бідами[370, с. 288]. Саме тому значного розмаху набув переїзд переселенців, поселених у східних і південних областях, до Західної України. Проте такі переїзди невдовзі були заборонені, а затримані поверталися до попереднього місця поселення. Варто зазначити, що каральні органи СРСР стежили за тим, щоб не допустити на територію країни учасників ОУН і УПА, шпигунів та інших «небажаних елементів». Для цього в прикордонній смузі було створено контрольно-пропускні та перевірконо-фільтраційні пункти, які перевіряли переселенців і здійснювали арешти підозрюваних[88, с. 80 – 81]. Ті, хто просто викликав недовіру радянських органів, опинялися на новому місці поселення під постійним наглядом.

Як вказує більшість дослідників, унаслідок посилення тиску з боку державних органів у другій половині 1945 – першій половині 1946 рр. темпи переселення значно прискорилися, що дозволило керівництву акції в липні 1946 р. прозвітувати про її завершення. У результаті «обміну» населенням з Польщі в Україну було переселено понад 482 тис. осіб (97,4% узятих на

облік), з яких 322 868 осіб оселилися в західних і 159 241 особа в східних областях України. (Згодом частина переселенців самовільно переїхала в Західну Україну.) З України в Польщу виїхало 810415 осіб. З них 94,5% були етнічними поляками, 4% – євреями, 1,2% – українцями, 0,3% – росіянами[26, с. 217]. Проте обмін населенням у незначній кількості мав місце і в наступні роки аж до 1951 р., коли відбулися останні зміни державного кордону між ПНР і УРСР.

Отже, унаслідок обміну населенням більшість поляків виїхала до Польщі, що певним чином вирішило проблему польського населення в Україні. Разом з тим значна частина українського населення продовжувала перебувати в межах Польської держави. Намагаючись вирішити українське питання, польський уряд у 1947 р. здійснив акцію «Вісла», застосувавши військову силу для переселення українців з південно-східних регіонів на «повернуті» землі заходу й півночі країни.

Звільнення західних областей України від нацистських загарбників і повернення органів радянської влади на територію краю, мешканці якого вже мали негативний досвід радянзації 1039 – 1941 рр., внаслідок чого репресіям було піддано практично кожного десятого жителя, викликали рішучий спротив практично всіх верств населення, який під впливом ОУН і УПА перетворився в справжню партизанську війну. Більшість істориків загалом вірно схильна вважати, що протистояння українського національно-визвольного руху й органів радянської влади в Західній Україні наприкінці Другої світової війни набуло настільки жорстокого характеру, що жодна зі сторін практично не вибирала засобів, вдаючись до фізичного знищення опонентів і загального терору. При цьому наголошується, що радянські органи в цей період застосовували принцип колективної відповідальності і вдавалися до масових депортацій місцевого населення, тим самим позбавляючи повстанців народної підтримки. У свою чергу, наводяться

свідчення терористичних актів з боку українських націоналістів проти тих, хто активно підтримував заходи радянських органів щодо радянізації краю та боровся проти національно-визвольного руху. Важливим засобом боротьби стала пропаганда та контрпропаганда, які активно і ефективно використовувалися обома сторонами. Певною мірою завдяки цьому українське суспільство й досі залишається розколотим, часто використовуючи в полеміці та, навіть, наукових дискусіях замість фактів пропагандистські міфи попередньої епохи.

Незважаючи на збройне протистояння, процес соборності українських земель наприкінці Другої світової війни відповідав як прагненням кремлівського керівництва до розширення сфер впливу, так і західноукраїнського суспільства, яке, як уже зазначалося в попередніх розділах, протягом століть рішуче боролось за об'єднання всіх українців в єдиній незалежній державі. Той факт, що об'єднання відбувалося в межах Радянської України, яка входила до складу СРСР, діячі національно-визвольного руху розглядали як черговий етап на шляху до завоювання незалежності України.

Аналізуючи ці обставини, більшість істориків позитивно оцінює процес возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Разом з тим фахівці вірно вказують, що радянський уряд у боротьбі за Закарпатську Україну значною мірою керувався бажанням отримати стратегічно важливий регіон як плацдарм для можливого подальшого просування й контролю території Центральної Європи. Крім того, новітня українська історіографія аргументовано доводить, що суспільні перетворення в Закарпатті за радянським зразком і репресії проти місцевого населення певною мірою підірвали рівень довіри до влади й актуалізували численні дискусії щодо правомірності возз'єднання краю з Україною, які не вщухають і сьогодні. У цьому контексті подальшого дослідження потребують питання ставлення різних верств населення і політичних партій Закарпаття до возз'єднання краю з Українською РСР, доля політичних діячів і активістів громадських рухів,

опозиційно налаштованих до радянської влади, особливості реалізації плану суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень після 1945 р. тощо.

Питання складних українсько-польських взаємин довоєнного періоду, яке в роки війни вилилося в кривавий міжнаціональний конфлікт, та необхідність якнайшвидшого облаштування кордонів в умовах потужного збройного спротиву радянській владі в Західній Україні спонукали тогочасне керівництво СРСР – УРСР та Польщі до радикальних заходів щодо масового переселення величезної кількості людей у відповідності з власним баченням шляхів розв'язання проблеми. Представники української та польської історіографій єдині в тому, що під час українсько-польського обміну населенням у 1944 – 1946 рр. було грубо порушено принцип добровільності, а керівники Польщі та УРСР нехтували інтересами людей задля вирішення своїх геополітичних і державних завдань. Водночас погляди дослідників сьогодні розходяться в тому, чи слід подібні процеси вважати депортацією, чи просто переселенням. Також малодослідженими залишаються питання облаштування переселенців на нових місцях поселення, ставлення до них представників органів влади, їхня подальша доля. При цьому постраждали внаслідок переселенсько-депортаційних акцій досі домагаються надання їм відповідного юридичного статусу, який давав би можливість отримати матеріальну й моральну компенсацію за рахунок держави.

РОЗДІЛ 6.

СТАРА Й НОВА ІСТОРІОГРАФІЇ ПРО ЦІЛІ І ХАРАКТЕР ПОЛІТИЧНИХ, КУЛЬТУРНО-ДУХОВНИХ ТА СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЯХ

6.1. Історики про суспільно-політичні та культурні перетворення в західноукраїнських областях

Звільнення території Західної України від нацистських загарбників та приєднання Закарпаття створило умови для остаточного об'єднання українських земель у єдиній, хоча й у складі СРСР, Українській державі, що відповідало віковичним прагненням українського народу. Водночас жорсткий тоталітарний режим і прискорена радянська західних областей викликали невдоволення нав'язаними суспільними перетвореннями та зростання українського національно-визвольного руху.

Як вірно відзначив В. Даниленко, зростання патріотизму та національної свідомості, які толерувалися в роки війни в СРСР та, зокрема, в УРСР, вже в перші повоєнні було рішуче припинено, а з повторним призначенням на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича «український буржуазний націоналізм» було проголошено головною небезпекою в республіці. Політичних переслідувань, за словами дослідника, зазнали діячі науки та культури, зокрема працівники навчальних закладів та академічних інститутів історії, літератури й економіки, які «опинилися в полоні школи М. Грушевського»[511, с. 711]. У ході цієї кампанії, наголошує В. Баран, Л. Каганович особливу увагу звертав на творчість І. Крип'якевича, називаючи його «запеклим націоналістом». При цьому підкреслювалося, що справа не стільки в особистих поглядах історика, скільки в концепції, яку він представляє[912, с. 79]. За словами М. Ковалю, львівським історикам

протиставляли групу викладачів-комуністів, які прибули зі східних областей, а радянські органи не зробили жодного кроку до порозуміння й залучення місцевої інтелігенції на бік радянської влади. «Наведення порядку» в історичній науці й «утихомирення» істориків було, на його думку, складовою нового політичного курсу радянського уряду на «холодну війну» і не лише із Заходом, а й радянським суспільством, що відбувалося паралельно з роздмухуванням культу особи Сталіна[328, с. 22, 25]. Однак дослідники справедливо зауважують[635, с. 443], що критиці піддали не лише українських істориків, а фактично вся місцева інтелігенція опинилася під підозрою в симпатіях до українських націоналістів.

У свою чергу, окремі історики наголошують[944, с. 488], що кампанія боротьби з українським націоналізмом, яка з ініціативи Л. Кагановича набула гіперболізованих розмірів, загрожувала «перемолоти» не лише еліту республіки, а й завдати непоправних втрат всьому українському народу. Такий стан справ, на їхнє переконання, згодом стурбував і Сталіна, який відкликав Л. Кагановича з України і повернув до керівництва партійною організацією республіки М. Хрущова. Лише після цього кампанію шельмування й переслідування української інтелігенції на деякий час вдалося зупинити.

Дослідження повоєнного переслідування активних діячів українського громадського руху продовжив О. Ленартович. За його словами, декларовані сталінською Конституцією права та свободи залишилися на папері, а реаліями життя стали масові арешти, розстріли, грабунок, повна безправність селянства, переслідування за релігійні та політичні переконання. Крім того, введена родинна відповідальність за дії одного з членів сім'ї взагалі мало чим відрізнялася від колективної, що була свого часу запроваджена нацистськими окупантами. Підсумовуючи, історик вірно вказує на те, що соціального напруження не могла зняти і створена ілюзія «незалежної Української держави – УРСР»[377, с. 27].

На думку В. Гриневича[196, с. 31], зміни до Конституції і створення в Україні Наркомату закордонних справ і Наркомату оборони на завершальному етапі Другої світової війни були викликані не піклуванням про національний розвиток народів СРСР, а складними реаліями міжнародної і внутрішньої політики. Завдяки цьому, вважає автор, Сталін не лише збільшив своє представництво в ООН, а й дещо пом'якшив міжнародну оцінку приєднання прибалтійських республік та повернення Західної України до складу Радянського Союзу.

Автори дослідження політичних систем в Україні[635, с. 430] також вважають надання зовнішньополітичних функцій лише тактичним кроком Кремля, покликаним продемонструвати міжнародній спільноті певне толерантне ставлення Москви до самостійницьких прагнень українців. Разом з тим наголошується, що «навіть обмежена українська дипломатія мала одну незаперечну перевагу: час від часу нагадувала, що на карті світу є Україна, а окреме членство в ООН (разом із СРСР і Білоруською РСР), могло, хоча і з застереженнями, сприйматися як натяк на українську окремішність».

У свою чергу, С. Ткачов переконаний, що зовнішньополітичне відомство УРСР було тільки номінальною інституцією, активізованою лише на певний період польсько-радянських стосунків. У цей період, на його переконання, були нюанси, коли центральній московській владі було не вигідно виступати з деякими міжнародними ініціативами, які маскувалися під удавану самостійність національної політики окремих республік СРСР. На думку історика, дріб'язковість і запобігливість міністерства-маріонетки була закономірною, зважаючи на постать самого міністра закордонних справ Д. Мануїльського, який ще в 1922 р. наполягав на ліквідації самостійних радянських республік та пропонував встановити загальне керівництво в питаннях зовнішньої торгівлі і закордонної політики[613, с. 16 – 17].

Подаючи суспільно-політичні перетворення на західноукраїнських землях як суцільно позитивне явище для краю, автори численних радянських праць ключову роль у них відводили Комуністичній партії. Так, І. Богодист

вказував на роль партійних органів у здійсненні радянзації краю відповідно до директив союзного центру і численних постанов ЦК ВКП(б). За його словами, «комуністи були справжніми організаторами мас, підносили політичну активність робітників, селян, інтелігенції в боротьбі за відбудову народного господарства і соціалістичні перетворення»[93, с. 146]. Автор доводив, що таких перетворень вдалося досягнути завдяки цілеспрямованій і послідовній роботі з усіма верствами населення, діяльності масового агітаційно-пропагандистського апарату.

Активну роботу радянської влади з усіма верствами населення краю підтверджують і автори академічного видання «Історія Української РСР». За їхніми словами, зростаюча активність у діяльності партійних, радянських, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій супроводжувалася кропіткою і цілеспрямованою виховною роботою в масах[262, с. 114]. Особлива увага при цьому відводилася жінкам. Так, з метою посилення відповідної роботи в ЦК КП(б)У та обкомах партії західних областей республіки були створені відділи по роботі з жінками, у міськкомах і райкомах партії запровадили посаду жіночого організатора, а на підприємствах, в установах, селах вибирали жіночі ради, проводили зібрання жінок[262, с. 110]. Подібні заходи мали спрямувати ініціативу різних верств і прошарків населення, у тому числі й жінок, у потрібне владі русло, прищепити радянську психологію та відволікти їх від національно-визвольного руху.

Сучасні історики головним рупором радянської пропаганди справедливо називають газети. Так, О. Малярчук наводить дані про те, що згідно з рішенням XIII пленуму ЦК КП(б)У обласні газети були зобов'язані друкувати дві публікації на тиждень пропагандистського характеру, основний зміст яких зводився до розповідей «про нове щасливе радянське життя», «порівнянь свого теперішнього життя під сонцем сталінської Конституції з нестерпним недавнім минулим», «викриття зрадницької і антинародної політики українсько-німецьких націоналістів, церкви...» та

ін.[405, с. 96]. Подібні «роз'яснення» були обов'язковими для газет і журналів усіх рівнів, вони виходили окремими брошурами і масово поширювалися в населених пунктах краю.

За свідченням дослідників, великі надії в галузі суспільних перетворень радянська влада покладала на охоплення місцевого населення масовим комсомольським та профспілковим рухом. На думку С. Монченка, відведення комсомолу особливої ролі в західних областях України було вигідним партійним та державним органам з двох причин. По-перше, створювалася можливість для активної експлуатації юнацького максималізму. По-друге, молодь у найближчій перспективі ставала тим людським матеріалом, на який прагнула опертися радянська управлінська система в процесі свого утвердження та розвитку в регіоні[786, с. 15]. При цьому радянські історики визнавали[401, с. 55], що «головним завданням комсомольців на цьому етапі було проведення бесід і лекцій, колективне читання газетних статей з важливих суспільно-політичних питань, ... викриття зрадницької ролі українських буржуазних націоналістів, залучення юнаків і дівчат до політнавчання, суспільно корисної, агітаційної і культмасової діяльності».

Ефективність подібної роботи визнають і сучасні історики. Завдяки цьому значна частина західноукраїнської інтелігенції опинилася у вирі протистояння між радянською владою й національно-визвольним рухом. Каральні органи, залучаючи молодь та місцеву інтелігенцію на свій бік, водночас намагалися скомпрометувати її в очах учасників визвольного руху, нацькувати одне на одного. Тому вони й вимагали від наукової та творчої еліти постійно публікувати викривальні статті про українське підпілля, УГКЦ тощо, скеровували їх у контрольовані повстанцями райони читати лекції, виступати на мітингах[409, с. 86]. На думку С. Макарчука, важко оцінити, наскільки слова і тексти, що їх підписували учасники різних з'їздів, зборів та груп місцевої інтелігенції відповідали їхнім переконанням, однак безсумнівно, що тексти подібних звернень заготовляли функціонери обкомів

партії, служб НКВС і НКДБ. При цьому автор зауважує, що діячі культури, можливо, краще бачили безперспективність збройного опору 40-х рр., його приреченість у тих умовах, і з цих позицій їм було важко спостерігати смерть десятків і сотень тисяч молодих патріотів України[400, с. 212 – 213].

Історики також звертають увагу на активну контрпропаганду з боку українських повстанців, які намагалися не лише донести свої ідеї до широких верств населення, а й доволі ефективно спростовували твердження радянського агітпропу. Так, А. Кентій вірно зауважив, що особливий акцент робився на агітаційну діяльність у середовищі прибулих у західні області спеціалістів зі Східної України та інших регіонів СРСР. При цьому об'єктами пропаганди ставали не лише українці, а й представники інших національностей, яких намагалися залучити якщо не до активної протидії режиму, то хоча б викликати розуміння і співчуття до національно-визвольного руху в Україні. Крім того, повстанська пропаганда поширювалася й на співробітників НКВС та інших органів, які безпосередньо вели боротьбу з ОУН і УПА, проте з ними «робота» велася не лише словом, а й кулею[306, с. 7].

Вагоме місце в сучасній історіографії відведено зміні ідеології ОУН та бачення націоналістами майбутнього державного устрою. На переконання фахівців, ОУН перейшла з авторитарних на демократичні позиції, що також імпонувало значно ширшим верствам українського суспільства. Проте, за словами А. Рибачка, зміни все ще носили половинчастий характер, залишаючи за майбутньою державою механізми контролю за життям громадян. Найбільш адекватною формою політичного режиму діячі ОУН бачили авторитарну демократію: з одного боку – з участю народу у формуванні влади, з іншого – із сильною владою[804].

Сучасні дослідники вважають, що успіхи національно-визвольного руху в Західній Україні та його масова народна підтримка значною мірою пояснюються встановленням надзвичайно жорсткого радянського режиму, навіть у порівнянні з іншими регіонами, і демонстративною недовірою до

місцевих кадрів. За словами О. Рубльова та Ю. Черченка, деякі зміни радянської політики щодо західноукраїнських областей відбулися лише після смерті Сталіна, коли за результатами доповідної записки Л. Берії про становище в Західній Україні пленум ЦК КПУ визнав незадовільним керівництво західними областями, засудив практику призначення на керівні посади в регіоні вихідців з інших областей, тотальну русифікацію вищої освіти тощо. Разом з тим автори визнають, що такі зміни були продиктовані не дійсним усвідомленням становища і прагненням змін, а боротьбою за владу серед кремлівського керівництва. Відповідно, після арешту й розстрілу Л. Берії черговий партійний пленум відкинув попередню критику. При цьому історики звертають увагу на те, що перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко взагалі розкритикував вживання у доповідній записці термінів «Західна Україна», «русифікація», «західноукраїнські кадри», «західноукраїнська інтелігенція» тощо, заявивши, що «в Україні ці слова вже не вживаються»[538, с. 240 – 241]. Подібні факти визнають й інші дослідники. Отже, сучасна українська історіографія загалом відзначає складність ситуації, в якій відбувалися суспільні перетворення в Західній Україні в повоєнний період, та небажання влади йти на компроміс не лише з представниками національно-визвольного руху, але й з більшою частиною населення краю.

Хрестоматійними були тези радянських істориків[251, с. 11 – 12] про те, що в західних областях у повоєнні роки було здійснено соціалістичну індустріалізацію і колективізацію сільського господарства, на території цих областей вирости промислові центри і цілі промислові райони, ліквідовано колишню технічну відсталість промислового і сільськогосподарського виробництва, створено великий загін робітничого класу, досягнуто загального піднесення культури населення, зростання кадрів місцевої інтелігенції, інженерно-технічних і наукових працівників.

Радянська та сучасна українська історіографії по-різному трактують вплив вихідців з інших регіонів СРСР на суспільні процеси в Західній

Україні. Так, В. Маланчук та І. Петрів відзначали вагомий вклад у відбудову західноукраїнської промисловості вихідців з різних регіонів Радянського Союзу. Однак вони наголошували на корінних змінах у національному складі робітників Західної України, вказуючи на те, що до возз'єднання кадри української національності становили менше половини, а після війни – стали переважати. Висновок радянських істориків безапеляційно свідчив про «здійснення в західних областях України важливого принципу ленінської національної політики – створення загону робітничого класу з місцевого населення»[402, с. 17]. При цьому автори вибірково наводили статистичні дані, які мали служити підтвердженням їхніх слів.

Як відзначив Ю. Шаповал, помітну увагу влада приділяла зростанню чисельності партійних організацій у Західній Україні, однак історик прикметною рисою цього процесу вірно називає досить незначну питому вагу членів партії з місцевого населення. За його словами, кадровий потенціал нарощувався значною мірою за рахунок приїжджих з інших регіонів України та СРСР, які в переважній більшості не знали мови, звичаїв, традицій та й не намагалися пристосуватися до місцевих умов і поважати місцевих мешканців[669, с. 186]. Подібної точки зору дотримується Ю. Сорока, який вважав за необхідне підкреслити, що переважна більшість із майже стотисячної армії приїжджих працівників вважала себе в тимчасовому відрядженні й поводитись відповідним чином. Отримавши командні посади, ці люди офіційно отримали монополію у сфері політики, державного управління, ідеології, економіки і культури, що негативно позначилося на настроях корінних мешканців краю[817, с. 20]. До того ж історики аргументовано стверджують, що в досліджуваний період продовжувалася ще передвоєнна практика, коли до західного регіону надсилалися далеко не найкращі номенклатурні працівники[166, с. 110]. Разом з тим О. Малярчук наводить дані й про зворотний самовільний відтік кадрів у східні області України, що було спричинено скрутним матеріальним становищем, обтяжене політичним тиском як з боку партійно-радянських органів, так і ОУН та

УПА. За словами автора, ситуація була настільки складною, що західноукраїнські обкоми партії неодноразово зверталися до управління кадрів ЦК КП(б)У і відділів кадрів обкомів східних областей з проханням притягнути дезертирів до відповідальності[405, с. 72].

При цьому більшість дослідників вказує на дуже низький відсоток керівників різного рівня з місцевого населення. Так, В. Гулай переконаний, що комплектування апарату управління кадрами зі східних областей та місцевими висуванцями, головними критеріями для яких були соціальне походження та лояльність до влади, стало ще одним свідченням зміни соціального складу інтелігенції за рахунок зниження її якісного рівня. Водночас така кадрова політика, на думку історика, виступала однією з важливих умов прискореної інтеграції регіону в радянську систему[202, с. 205 – 206].

Про подібне безпідставне засилля приїжджих «спеціалістів» наголошував єврейський письменник Нафталі-Герц Серф-Кон у своєму «Звіті про поїздку в Чернівці». Відвідавши місто в 1944 р., він звернув увагу на те, що «сюди радянська влада переселяє з найвіддаленіших куточків країни людей, які часто не є членами партії чи спеціалістами, водночас нерідко кращих робітників, фахівців легкої промисловості, а також людей з вищою освітою відправляють на чорні роботи на схід»[609, с. 107]. Волонтаристські заходи радянської адміністрації призвели до масового виїзду за кордон у повоєнний період інтелігенції, у першу чергу євреїв, які не бажали змінювати професію та усталений спосіб життя. Подібні свідчення певною мірою спростовують тези радянської історіографії про відсутність у Західній Україні фахівців, які могли працювати у промисловості, а також низьку кваліфікацію і малочисельність місцевих лікарів, вчених, вчителів, представників творчих професій.

За словами сучасного дослідника О. Лисенка, радянська влада дійсно розробила комплекс заходів, спрямованих на розвиток промислової і транспортної інфраструктури краю, у тому числі Львова. Однак у Москві,

переконаний історик, переслідували не лише економічні інтереси – шляхом низки соціально-економічних і міграційно-демографічних процесів влада намагалася нейтралізувати домагання польських патріотичних і радикальних сил залишити Львів містом польського посідання і впливу[482, с. 312]. Подібної точки зору дотримується І. Терлюк. Він наводить дані про значний приріст російського і російськомовного населення, яке приїжджало за розпорядженням влади і займало посади переважно в органах влади та правоохоронній системі. Ще одним вагомим фактором міграції автор вважає прискорені процеси індустріалізації краю, що вимагало наявності кваліфікованих робітників, брак яких відчувався в Західній Україні. Проте він також доводить, що економічна міграція стала лише супровідним явищем, тоді як на першому місці була так звана політична[611, с. 52 – 53]. Свідчення на підтвердження цієї тези навів і Б. Ярош[689, с. 112 – 113], який довів, що в багатьох промислових містечках і робітничих поселеннях приїжджі перетворилися в домінуючу силу, а інтернаціональний російськомовний елемент ставав, у зв'язку з цим, активним фактором громадсько-політичного життя регіону.

Дослідники відзначають численні заходи влади щодо переселення жителів Західної України до інших регіонів СРСР. Так, за словами Ю. Сороки, вже в перші місяці після визволення території краю від німецьких окупантів розпочалася масова мобілізація працездатного населення для роботи на промислових об'єктах східних областей України, зокрема Донбасу. Згодом подібна практика поширилася на переселення в примусовому порядку цілих сімей і навіть колгоспів. На переконання історика, викачування робочої сили із західного регіону переслідувало не лише економічну мету, а й політичну: розшарувати місцеве населення, відвернути його від участі в національно-визвольному русі[587, с. 60 – 63]. Сучасні праці також містять інформацію про суворе переслідування владою тих, хто ухилявся від примусового переселення та виїзду на відбудовні роботи до інших областей. Наголошується, зокрема, що МВС брало

заручників з числа батьків тих, кого відправляли до інших регіонів, заарештовувало сімейне майно тощо. Самих утікачів при цьому притягували до кримінальної відповідальності[487, с. 36 – 39]. Отже, констатують дослідники, політика примусу стала звичним явищем для Західної України, а будь-які спроби опору каралися фактично за законами воєнного часу.

Радянська влада намагалася використати будь-які засоби для ідеологічної обробки західноукраїнського суспільства і прищеплення йому необхідної суспільної свідомості. Таку необхідність пояснювали тим, що до складу УРСР приєдналися мільйони людей, які не пройшли належного «ідейного виховання» в СРСР, певними успіхами «ворожої пропаганди» на окупованій території та послабленням відповідної роботи радянських органів в роки війни, а також зростанням ідеологічного впливу на місцеве населення з боку політичних супротивників у повоєнні роки[684, с. 149 – 150].

З цією метою використовувалися навіть такі, здавалося б, суто господарські структури, як машинно-тракторні станції, на базі яких за рішенням ЦК Комуністичної партії в регіоні були створені політичні відділи. «Широкопрофільність» МТС визнавали й радянські історики. Так, К. Сироцинський писав, що «поряд із забезпеченням технічної бази для соціалістичного землеробства МТС покликані так само вирішувати численні питання, пов'язані з безпосередньою виробничою і організаційно-господарською діяльністю колгоспів, з вихованням у колгоспного селянства соціалістичного ставлення до праці, до своїх зобов'язань перед соціалістичною державою і радянським суспільством»[573, с. 43, 45]. У свою чергу, автори «Історії Української РСР» прямо наголошували на тому, що політвідділи МТС проводили велику організаторську та політико-виховну роботу серед різних соціальних груп селянства, завдяки чому відбулося зростання чисельності сільських партійних організацій та їх організаційне зміцнення[262, с. 133].

Ряд авторів поділяє точку зору радянських істориків про те, що західні області України в повоєнний період мали пріоритетне значення щодо

забезпечення їх господарських і культурних потреб. Так, В. Юрчук, визнаючи неоднозначність культурних процесів у краї, все ж вважав за необхідне відзначити ефективність заходів радянської влади щодо ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення. Крім того, він вказував на інтенсивний розвиток у повоєнний період освіти. Водночас автор відзначив прагнення представників владних структур викоринити із свідомості місцевого населення почуття національної ідентичності, етнічної приналежності, нехтування духовно-культурною специфікою краю[906, с. 20 – 21, 31 – 32].

У радянській історіографії суспільні перетворення в Західній Україні подавалися виключно як значні позитивні зрушення. При цьому автори акцентували увагу на здобутках у галузі охорони здоров'я, української культури та ін. Йдеться про прорив у боротьбі з епідеміями, зведення до мінімуму інфекційних і заразних захворювань, значне зниження смертності населення[814, с. 19 – 20]. Подібні твердження загалом відповідають дійсності і приймаються сучасними істориками.

Культурному будівництву в західних областях України радянські історики приділяли особливу увагу. Про це свідчать, зокрема, ряд дисертаційних досліджень, присвячених цій темі, численні наукові збірники та статті у фахових і періодичних виданнях. Так, підвищенню рівня життя й культурному будівництву регіону загалом присвятили дисертації Л. Васюк, Л. Іваненко, І. Кошарний, Р. Ростікус, К. Скрипник[120; 765; 774; 806; 813], здобуткам у галузі культури та освіти окремих областей – М. Бойко, І. Буркало, М. Подпригорщук, П. Поустовський, Н. Сирота, В. Холєвчук та ін.[739; 744; 796; 799; 812; 824]. Разом з тим практично для всіх радянських праць характерне відображення зростання чисельності закладів культури, освіти, охорони здоров'я, збільшення бібліотечного фонду, радіоточок тощо у порівнянні з довоєнним періодом, натомість якісні складові процесу часто губилися в потоці статистичних даних. Без сумніву, наведені дані та численні порівняння є корисними. Але такий підхід часто не давав можливості

відстежити реальні здобутки та прорахунки в культурній сфері, задоволенні потреб людини.

Радянська історична наука також намагалася на фактах з історії західних областей довести тезу про дружбу народів, забезпечення вільного розвитку націй у СРСР, толерування національної ідентичності українців. Так, за словами Б. Бабія[77, с. 161], «всюди на західноукраїнських землях лунає рідна українська мова, яка заборонялася іноземними окупантами. Радянська влада здійснила тут справжню культурну революцію...». Однак йшлося лише про очевидні переваги, які не викликають заперечень і сьогодні. Проте радянські історики замовчували факти руйнування налагодженої колись системи просвітньої та культурної діяльності, яка навіть в умовах переслідування українців та нищення їхньої ідентичності дозволяла підтримувати належний культурний рівень. Крім того, радянські історики не приховували мету освітніх перетворень у Західній Україні. Вона, на їхнє переконання[743, с. 11], «полягала не тільки в запровадженні нових планів, програм та підручників, але й зламі та перебудові всього змісту, форм і методів навчально-виховального процесу, мала забезпечити не лише високі знання основ наук, але й комуністичне виховання підростаючого покоління».

Сучасний дослідник становища освіти на західноукраїнських землях С. Сворак погоджується з тим, що кількісні параметри і державного, і приватного шкільництва в регіоні дорадянського періоду були досить скромні, проте наголошує, що якісні його показники розцінювалися дуже високо. Випускники шкіл, гімназій та ліцеїв володіли значною сумою знань, що багатьом з них давало можливість продовжувати навчання у вищих навчальних закладах країн Європи та Америки. У процесі встановлення радянської системи освіти у краї ці особливості й традиції, за справедливим твердженням автора, були знехтувані, що на тривалий час обумовило здебільшого скритий, а нерідко і відкритий спротив місцевого населення новій системі освіти і виховання[555, с. 64]. Схожу думку висловила Т. Марусик, яка зауважила, що ліквідація гімназій і ліцеїв з їх гуманітарним

профілем та висококваліфікованими педагогічними кадрами відібрала в частини населення краю право вибору дати молоді високий рівень підготовки, знання історії, географії, мов та інших предметів. Створені на їх базі середні школи не досягли ні на той час, ні в наступні десятиріччя того рівня підготовки, який давала більшість західноукраїнських гімназій у міжвоєнний період[409, с. 176]. Також дослідниця звертає увагу на поступове зменшення з другої половини 1940-х рр. числа студентів з місцевих жителів у вищих навчальних закладах Західної України через створення відповідних обмежень і відсіювання так званих неблагонадійних. Така ситуація, за її словами, непокоїла навіть лояльно налаштованих до радянської влади представників інтелігенції, зокрема Я. Галана, який вказував на шкідливість штучного обмеження доступу місцевої молоді до радянських навчальних закладів[410, с. 438].

Подібної точки зору дотримується Р. Попп. На її переконання, за зовнішньою видимістю відновлення і розширення мережі наукових, мистецьких, культосвітніх закладів приховувалася справжня мета тоталітарного режиму – централізація і повний контроль над усіма духовними процесами, підпорядкування культури офіційній ідеології. Досліджуючи культурні перетворення у Львові в повоєнні роки, дослідниця робить висновок про те, що грубе адміністративне втручання, стильова уніфікація, тематична регламентація позбавляли митців елементарних творчих свобод, а заборони привели до того, що визначальною рисою культурного життя міста стала одноманітність[518, с. 215].

У радянській історіографії відзначалося, що діяльність в Західній Україні потужного пропагандистського апарату мала сприяти прискоренню соціалістичних перетворень. Так, за словами О. Кірсанової, яка висвітлювала суспільно-політичне життя на Закарпатті, велика робота була проведена парторганізаціями серед трудящих «по вихованню їх у дусі високої соціалістичної свідомості, пролетарського інтернаціоналізму, непримиренності до ворогів радянської влади, зокрема українських та

угорських буржуазних націоналістів». При цьому вона зазначала, що ідеологічна робота провадилась з урахуванням специфіки різних категорій населення[320, с. 397].

Радянська історіографія також всіляко підкреслювала активність місцевого населення в проведенні пропагованих владою суспільних перетворень. Так, інформуючи про зростання чисельності освітніх і культурних закладів у регіоні в повоєнні роки, автори «Історії Української РСР», наголошували, що за роки четвертої п'ятирічки методом народного будівництва було побудовано більше половини шкіл. Така ж активність спостерігалася в будівництві клубів та бібліотек[262, с. 136]. Таким чином, віковічні бажання населення краю щодо піднесення власної культури й освіти були активно використані з пропагандистською метою.

Таким чином, суспільно-політичні та культурні перетворення в західноукраїнських областях цілком відповідали намірам кремлівського керівництва якнайшвидше подолати суспільні, ментальні та інші відмінності, притаманні місцевим мешканцям, зробити їх новими слухняними «гвинтиками» радянської системи. При цьому будь-який примус радянська пропаганда намагалася пояснити труднощами повоєнного часу, а здобутки у галузі освіти й культури подати як суцільне благо, піднесення й розквіт національної ідентичності українців.

6.2. Відображення в працях істориків релігійного життя в Західній Україні

Звільнення західноукраїнських земель від гітлерівських загарбників і приєднання Закарпаття до Радянської України завершили процес об'єднання українських земель. Водночас влада розпочала інтенсивну радянізацію краю та суспільні перетворення, які значною мірою змінили традиційний спосіб життя місцевого населення. Значні випробування випали на долю церкви, яка

була одним з найбільш шанованих інститутів в Західній Україні. Навіть праці з історії церкви стали для радянської історіографії практично винятковим явищем. Певну увагу радянські історики приділяли лише УГКЦ та дещо менше УАПЦ, тавруючи їх як зрадників українського народу та прислужників нацистів. Показовими в цьому плані стали статті й брошури офіцера КДБ К. Гальського, опубліковані під псевдонімом Клим Дмитрук[848; 849; 851; 852; 855]. Головною тезою його «праць» стало шельмування ОУН, УГКЦ та УАПЦ як прислужників нацистів і винуватців у численних злочинах проти мирного населення. В основу його звинувачень, як і багатьох радянських авторів, лягли тези публіцистичних праць Я. Галана та матеріали офіційної пропаганди. Варто відзначити, що в Радянській Україні перші дисертаційні дослідження, які торкалися проблеми діяльності УГКЦ, були захищені лише в 70-х рр. ХХ століття, проте вже самі назви свідчили про їх ідеологічне спрямування[783; 784]. Помітні зрушення в дослідженні проблеми сталися лише наприкінці 80-х рр. і, особливо, після здобуття Україною незалежності.

На сьогодні ряд інституцій фахово займається дослідженням церковної проблематики. Серед них варто відзначити наукові здобутки Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України в м. Києві, Львівського музею історії релігії, дослідження викладачів та аспірантів духовних навчальних закладів, історичних та філософських спеціальностей багатьох ВНЗ країни тощо. Їхніми зусиллями проводяться щорічні наукові конференції, семінари та круглі столи, які заповнюють невідомі раніше сторінки історії церкви.

Більшість дослідників історії церкви воєнні роки називає поворотним моментом у відносинах влади і церкви. За їхніми словами, складне становище, в якому опинився Радянський Союз, змусило керівництво мобілізувати на відсіч ворогу всі наявні сили, у тому числі й церкву, яка, незважаючи на два десятиліття переслідувань, залишалася беззаперечним авторитетом для багатьох громадян. Російська дослідниця О. Зубкова

справедливо називає таке зближення обопільним, оскільки церква всіляко намагалася підтримати патріотичні почуття населення й активно долучилася до акцій допомоги Червоній армії як духовно, так і матеріально. Разом з тим, наголошує автор, лібералізація жодним чином не означала послаблення контролю держави за церковною діяльністю, який безпосередньо здійснювала Рада у справах Російської православної церкви[254, с. 102] (РСРПЦ). При цьому Т. Марусик слушно зауважує, що повернення радянської влади на території Литви, Латвії, Естонії, Білорусії й України, де етноконфесійна ситуація відзначалася строкатістю, змусило владні структури шукати нові форми контролю за представниками різних віросповідань, що проживали в межах СРСР. Таким органом стала Рада у справах релігійних культів (РСРК). Однак той факт, що апарат обох Рад очолювали досвідчені співробітники НКДБ, дозволяє, на думку дослідниці, чітко усвідомити характер, методи і спрямування їх діяльності[409, с. 301].

Характерно, що серед істориків досі точиться дискусія щодо того, яке місце і роль відводилися державою Раді у справах Російської православної церкви. Більшість із них схильна вважати, що Рада не мала жодної самостійності і проводила свою діяльність у відповідності з чіткими директивами, які розроблялися в Кремлі. Зокрема, В. Пащенко відводить їй роль слухняного виконавця і провідника державної політики[501]. Ще більш категоричний у своїх висновках М. Шкаровський, який вбачає в Раді інструмент «тотального ідеологічного контролю» держави за церквою[678, с. 14].

Дещо поміркованішої точки зору дотримується О. Васильєва[119, с. 117 – 118], яка акцентує увагу на нечіткості положень статуту і повноважень Ради, що, відповідно, негативно позначалося на її роботі. У свою чергу, Т. Чумаченко, яка значне місце у своєму дослідженні присвятила безпосередньо діяльності Ради, вказує на залежність останньої від частотої зміни державної політики по відношенню до церкви[661, с. 229 – 230].

Н. Шліхта вважає, що Рада займала «посередницьку» роль у відносинах між державою і церквою, хоча й визнає повну залежність РПЦ від Ради у вирішенні практично всіх питань. Разом з тим вона не розглядає таку залежність як результат чи доказ «добровільного підкорення» РПЦ державному керівництву, тим більше її «колаборації» з атеїстичним режимом. Залежність, на переконання дослідниці, визначається логічним наслідком здійснення основної мети держави – ізоляції та інституційного руйнування церкви через «посередницьку» роль Ради[679, с. 44].

Відродження церкви, яке мало місце в роки війни, торкнулося не лише православної церкви, а й інших конфесій, у тому числі протестантських. П. Панченко, зокрема, відзначає зміцнення становища союзів баптистів та євангельських християн, які наприкінці війни об'єдналися в «Союз євангельських християн-баптистів». Згодом до цього союзу увійшли ще й християни віри євангельської, що, на переконання автора, ще більше зміцнило становище цієї конфесії в Україні[494, с. 17 – 18]. На думку ряду істориків, таке посилення позицій протестантських релігійних течій викликало занепокоєння влади. Показовим, на думку В. Войналовича[151, с. 496], є те, що, попри завдання ліквідації УГКЦ та протидії Ватикану, які надзвичайно гостро стояли перед відповідними службами, в інформаційному звіті уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР за IV квартал 1947 р. з-поміж десяти «найбільш серйозних державних завдань у роботі з культурами» п'ять безпосередньо присвячені протестантам. Назагал, відзначає автор, у політиці влади щодо протестантів можна виокремити три головних лінії. Перша з них спрямовувалася на цілковиту ліквідацію окремих релігійних напрямів, найбільш численними з-поміж яких були адвентисти та свідки Єгови. Друга – це політика централізації управління протестантськими спільнотами, яка мала на меті об'єднання євангельських християн з баптистами та асиміляцію п'ятидесятництва в новоствореному союзі. І третя – це придушення будь-яких виявів дисидентства на релігійному ґрунті[151, с. 496].

Привілейоване становище Російської православної церкви історики пов'язують не лише з відведеним їй місцем у протистоянні Ватикану нарівні з державними органами, а й більш широкими геополітичними завданнями. Так, на думку Е. Бистрицької, зміцнення структур Московського патріархату як всередині країни, так і за кордоном було складовою боротьби за майбутній устрій післявоєнного світу, в якому СРСР повинен був зайняти позицію лідера. Крім того, в очах традиційно релігійної Європи, де авторитет церкви і священника був незаперечним, РПЦ своїми каналами мала забезпечити підтримку прокомуністичних партій і урядів[83, с. 107]. Тому, як слушно зауважив О. Ленартович, Сталін фактично закріпив за Російською православною церквою статус національно-державної. Всі інші конфесії повинні були зникнути або зайняти другорядне становище[377, с. 40].

У свою чергу, сучасна історіографія свідчить про чітку позицію кремлівського керівництва після завершення Другої світової війни, спрямовану на нищення національної української церкви та посилення контролю за релігійними громадами в цілому. За словами авторів «Політичної історії України», влада вважала одним зі своїх головних завдань у першому повоєнному десятилітті скорочення мережі релігійних громад, особливо тих, які не підпорядковувалися РПЦ. Завдяки таким рішучим заходам уже на 1946 р. в Україні не залишилося жодної громади мусульман, лютеранів, синагоги в процесі боротьби з «космополітизмом» оголошувалися «гніздами єврейського націоналізму» й також закривалися[510, с. 52 – 53]. Масового характеру набуло нищення молитовних будинків інших громад.

При цьому Т. Марусик вказує на заборону релігійного навчання і виховання через систему освіти. Разом з тим вона доводить, що держава не обмежилася лише виключенням релігії з навчальних і виховних планів та програм. Церква також позбавлялася можливості створювати культурні і просвітницькі організації та права на благочинну діяльність[409, с. 176]. Таким чином, переконані сучасні дослідники історії церкви, радянська влада намагалася звести до мінімуму будь-які контакти церкви з широкими

верствами суспільства та, особливо, обмежити її вплив на підростаюче покоління.

Прискіпливу увагу радянські спецслужби приділяли тим церковним організаціям, які мали яскраво виражений український національний характер. На боротьбу з ними були залучені зусилля не лише МВС та органів державної безпеки, а й численний пропагандистський апарат та науковці. Зокрема, радянська історіографія трактувала УГКЦ та УАПЦ як «прислужників фашистів», заперечуючи їх самостійницьке спрямування. Так, автори фундаментального академічного видання «Історія Української РСР» наголошували, що «своєю войовничою антинародною діяльністю, тісним зв'язком з нацистськими окупантами й українськими буржуазними націоналістами уніатське духовенство цілком скомпрометувало себе в очах широких мас трудящих»[262, с. 108]. Незважаючи на численні документальні спростування подібних звинувачень, оприлюднені протягом останніх 20-и рр., і сьогодні окремі дослідники залишаються прихильниками подібних тез. Так, Ю. Катунін пише, що на окупованих землях діяла категорія ієрархів та священників, для яких ідея служіння Богу була другорядною, а в основі їхньої діяльності були ідеї націоналізму і фашизму. В Україні ці ідеї пропагували представники автокефальної православної церкви, які, за словами автора, активно співпрацювали не тільки з українськими націоналістами, але й з нацистським окупаційним режимом[303, с. 115]. Однак ряд дослідників проблеми на основі архівних документів спростовує подібні закиди. Не заперечуючи добровільної чи з примусу співпраці з окупантами частини духовенства УАПЦ, В. Пашенко наголошує, що опосередкованим свідченням непричетності УАПЦ у цілому до злочинів нацистів є, крім іншого, партійні документи, матеріали Московської патріархії та мемуарна література. За його словами, в інформації, яка надходила з районів до ЦК КП(б)У, нічого не говорилося про ворожу діяльність автокефалістів. Так само не згадується про неї в численних спогадах керівників партизанського руху, де значна увага приділена критиці українських націоналістів. Дослідник висловлює

переконання, що якби злочинна співпраця церкви з окупантами мала місце, то радянським авторам обов'язково була б поставлена вимога глибше її розкрити[501, с. 40 – 41].

Як зазначив В. Борщевич, одразу ж після звільнення від гітлерівців на Волині почалися гоніння та арешти священиків УАПЦ, яких звинувачували у співпраці з українським національно-визвольним рухом та нацистами. Через посилений тиск з боку влади частина священиків, щоб врятувати себе і свої сім'ї, перейшла до РПЦ[836, с. 10 – 11]. Факти вбивств священнослужителів, які відродили діяльність УАПЦ під час німецької окупації й не встигли втікти на Захід, наводить у своєму дослідженні й Г. Костюк[350, с. 416].

Проте нищення УАПЦ, наголошує В. Борщевич, проводилося не лише шляхом репресій проти духовенства, а й активними адміністративними методами: замінялася українська мова на церковнослов'янську в богослужіннях, вилучено українську церковну літературу, знищувалися кращі зразки українського сакрального мистецтва, заборонялися місцеві церковні традиції[105, с. 201 – 202]. Подібним чином, зазначають історики, хоча й менш репресивними засобами, влада незабаром знищила і Автономну церкву, приєднавши її єпархії до РПЦ. Однак, стверджує В. Борщевич, влада так і не пробачила ієрархам Автономної церкви «самочинного» екзархату, який ті проголосили в роки війни. Жоден з колишніх автономних єпископів не був залишений у Західній Україні – церковне служіння їм дозволили лише в Росії[104, с. 57].

Як уже зазначалося в попередніх розділах, одним з головних приводів для звинувачення УГКЦ радянськими органами в співпраці з нацистами стала широко цитована істориками та публіцистами як за кордоном[337, с. 11; 357], так і в Україні[381, с. 18] фраза А. Шептицького в розмові з головою Українського Центрального Комітету В. Кубійовичем про те, що «немає майже ціни, яку не треба б дати за створення української армії» (про доцільність створення дивізії СС «Галичина»). Тож для влади греко-католицька церква з її вболіванням за долю української державності стала

ворогом номер один. Проте колосальна підтримка церкви з боку місцевого населення змусила кремлівське керівництво діяти до певної міри винятково обережно.

Про те, що нищення УГКЦ все ж необхідно розглядати як складову політики сталінських трансформацій у Західній Україні, наголошує В. Войналович[151]. Досить вірно характеризує ситуацію по відношенню держави до церкви в цілому О. Замлинська, відзначаючи той факт, що церква в роки війни пережила значне піднесення, а її зростаючий вплив на народ у повоєнні роки стояв на перешкоді радянській ідеології. Масова і впливова в приєднаній але нескореній Західній Україні УГКЦ у першу чергу викликала на себе удар карального апарату Кремля[252, с. 149 – 150].

Незважаючи на запевнення представниками радянського уряду членів делегації УГКЦ під час візиту до Москви в грудні 1944 р. про можливість вільного сповідання греко-католицької віри, прийняття від них 100 тис. крб до фонду Червоного Хреста та «подяк за визволення» на адресу Й. Сталіна й уряду, доля УГКЦ уже була вирішена. 17 березня 1945 р. керівник СРСР особисто схвалив письмові пропозиції щодо знищення УГКЦ, в яких також йшлося про переведення в юрисдикцію Московського патріархату Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії Сербської православної церкви.

Початок цілеспрямованого наступу на УГКЦ сучасні українські дослідники пов'язують з появою 8 квітня 1945 р. у газеті «Вільна Україна» статті «З хрестом чи ножем» під псевдонімом В. Росович, в якій УГКЦ звинувачували у співпраці з нацистами. Справжнім автором статті більшість дослідників називає Я. Галана. Проте І. Андрухів наводить дані інформаційної довідки для ЦК КП(б)У від 26 квітня 1945 р. про те, що духовенство вважало автором статті Г. Костельника, і робить припущення, що цей матеріал вони підготували разом[69]. Стаття була передрукована в інших виданнях Західної України та поширювалася окремою брошурою. Уже 11 квітня в соборі святого Юра у Львові НКВС заарештував митрополита

Й. Сліпого, інших керівників церкви та присутніх там священиків. Одночасно масові арешти відбулися в Станіславі (нині Івано-Франківськ) та інших містах. Подібну акцію М. Марущак[411, с. 32] та Е. Бистрицька[82, с. 46] справедливо розглядають як удар по національно-визвольному руху на західноукраїнських землях, оскільки НКВС часто небезпідставно вбачало у священиках і вірних УГКЦ активних борців за незалежність.

Численні праці сучасних дослідників проливають світло на детально розроблений і юридично оформлений за посередництвом Львівського собору план ліквідації радянською владою греко-католицької церкви, яка не лише не бажала бути у фактичній залежності від державних органів, як це сталося з Російською православною церквою, а й перебувала під юрисдикцією Ватикану, який засуджував комуністичну ідеологію та державну політику СРСР.

За словами нинішнього глави УГКЦ Л. Гузара, «для ліквідації церкви було використано сценарій, майже релігійний, у формі, зрозумілій для церковних людей – через церковний собор. Адже саме на соборах приймають рішення щодо життя церкви. Таким чином людям «замилили» очі: духовенство даної церкви сказало, що воно відрікається від своєї теперішньої приналежності і бажає перейти до іншої. Зовні для багатьох людей це мало вигляд легітимної події»[868].

Однак підготовка навіть такого «собору» забрала в його ініціаторів багато часу, які так і не змогли залучити для участі в його роботі жодного з греко-католицьких єпископів, не кажучи вже про митрополита, що позбавило зібрання канонічності. Та це якраз мало цікавило кремлівське керівництво.

У контексті підготовки до Львівського собору значне зацікавлення істориків та релігієзнавців викликає діяльність так званої ініціативної групи по підготовці собору на чолі з священиками УГКЦ Г. Костельником, М. Мельником та А. Пельвецьким. Діючи умовляннями та погрозами, які часто завершувалися арештом незгодних[952, с. 70 – 73], ініціативній групі вдалося залучити на свою сторону невелику кількість священиків і мирян, які

погодилися на перехід під юрисдикцію Російської православної церкви та ліквідацію УГКЦ. Історики наводять різні причини, які спонукали Г. Костельника до злиття з РПЦ. Так, В. Сергійчук[39, с. 22], І. Білас[86, с. 308], М. Прокоп та ряд інших схильні вважати, що в Костельника просто не було виходу, оскільки йому загрожувало покарання за антирадянську пропаганду та підтримку Акта 30 червня 1941 у Львові. Є свідчення й про те, що НКВС ще в 1941 р. намагався залучити Г. Костельника до розриву унії з Ватиканом, а коли він відмовився, заарештували й закатували його сина[23, с. 64]. У свою чергу, О. Лисенко, не відкидаючи версії «безвихідності», припускає, що Г. Костельником рухало прагнення до самореалізації, до «виходу з тіні» таких визнаних лідерів Церкви, як А. Шептицький, Й. Сліпий, Г. Хомишин, М. Будка, М. Чарнецький[381, с. 282]. Він також вважає, що Г. Костельник не мав наміру зробити греко-католиків просто частиною РПЦ, а вбачав у приєднанні певну місіонерську роль, здатність оновити церкву й залучити до неї більше людей.

Проте процес переведення греко-католицьких єпархій на православ'я проходив надто повільно, а священники, які піддалися тиску і вступили до ініціативної групи, згодом часто подавали заяви про вихід із неї.

Як свідчать доповідні записки уповноваженого в релігійних справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченка, на користь греко-католиків спрацьовувало те, що прислані РПЦ священники мали порівняно з греко-католицькими низький рівень богословської освіти та не користувалися авторитетом в місцевого населення через погане знання української мови. Галичани також небезпідставно побоювалися, що РПЦ сприятиме русифікації краю, не довіряли православній вірі, яка насаджувалася з допомогою держави. В. Сергійчук також засвідчує, що звернення до народу і духовенства, з якими зверталися учасники ініціативної групи та ієрархи РПЦ, були підготовлені в НКВС[39, с. 23]. Водночас навіть та незначна кількість священників, яка добровільно погодилася приєднатися до РПЦ, на думку О. Лисенка, бажала

мирного співіснування з державною владою та тяжіла до соборності з усім українським народом, а не стала переконаними православними[381, с. 306].

Більшість дослідників[39, с. 30 – 31; 69, с. 146; 86, с. 330; 381, с. 309] звертає увагу на те, що під час візиту делегації УГКЦ до Києва напередодні Львівського собору екзархом України Іоанном отці М. Мельник та А. Пельвецький були висвячені на православних єпископів. Таким чином, на момент проведення Львівського собору вони вже були православними владиками і ніякого відношення до УГКЦ не мали. Своєрідним «психологічним ударом» по тих священниках, які ще сумнівалися в доцільності «возз'єднання», за визначенням І. Андрухів[69, с. 147], стала публікація в пресі напередодні проведення собору заяви про завершення слідства над Й. Сліпим та єпископами УГКЦ і направлення справи на розгляд військового трибуналу. Практично безперервно тривали арешти непокірних священників і мирян. У таких умовах на Львівському церковному соборі 8 – 10 березня 1946 р. 216 делегатів від духовенства і 19 від мирян прийняли рішення про ліквідацію УГКЦ та приєднання до РПЦ. За схожим сценарієм у 1949 р. було проголошено ліквідацію Ужгородської унії та приєднання до РПЦ греко-католицької церкви Закарпаття. На думку В. Войналовича, проблема з ліквідацією греко-католицької церкви на Закарпатті була викликана активною громадянською позицією і авторитетом серед мирян ієрархів церкви на чолі з єпископом Т. Ромжею, яким влада не могла інкримінувати співпрацю з нацистським режимом та націоналістичним підпіллям, як це сталося в Галичині. Брутальне знищення єпископа викликало, за словами автора, рішучий спротив вірних і, навіть, православних єпископів Західної України, які звернулися з безпрецедентним для того часу колективним листом протесту на ім'я М. Хрущова[151, с. 399, 410]. Разом з тим історики відзначають, що влада уже не потребувала підтримки церкви і проігнорувала будь-які акції непокори та громадського осуду.

Проте переможні реляції державних функціонерів, а також запевнення офіційних історіографів про добровільний перехід на православ'я і відсутність будь-яких спроб відстоювати унію з боку понад 2500 парафій УГКЦ не відповідали дійсності[16; 889, с. 73]. Навіть після Львівського собору греко-католицькі громади та священники відмовлялися реєструватися як православні. За інформацією О. Лисенка[381, с. 327 – 328], на середину 1946 р. на Станіславщині офіційно оформилися 216 з усіх 322-х священників, у Тернопільській області – лише 19 з 270-и, у Львівській області відмовився від реєстрації 101 священник з 281-го. 56 з них полишили духовний сан або були репресовані.

Осередками опору радянській ідеології та твердими прихильниками греко-католицької віри залишалися монастирі. Лише у Станіславській області на початку 1945 р. налічувалося 11 чернечих осередків, з яких особливе занепокоєння влади викликав Гошівський монастир отців-василіян на Ясній Горі, монахи якого підтримували зв'язки з українським підпіллям. Незважаючи на численні спроби ліквідації монастирів та переселення монахів протягом 4-х рр. після проведення Львівського собору, станом на 1 березня 1950 р. у Львівській, Станіславській та Закарпатській областях діяло 8 греко-католицьких монастирів, які не лише проводили богослужіння та відправляли священників для обслуговування духовних потреб греко-католиків довколишніх сіл, а й перетворилися, згідно з приведеним у праці В. Сергійчука донесенням уповноваженого Ради у справах релігійних культур по Українській РСР П. Вільхового, «на центри зібрання ворожо налаштованих до радянської влади елементів»[39, с. 259].

Це був своєрідний виклик владі, тому для «наведення порядку» органам державної безпеки довелося остаточно «зняти маску» демократичності й законності. Численні звернення монахів до органів влади з посиленням на чинні нормативно-правові акти були знехтувані. Як влучно зазначає І. Андрухів, монахам «не довелося потішитися свободою сталінської Конституції», оскільки вже в кінці березня 1950 р. мешканці головного

осередку греко-католицького чернецтва – чоловічого й жіночого Гошівських монастирів Івано-Франківської області були заарештовані[70, с. 157]. За відпрацьованою схемою було припинено діяльність інших монастирів, а священники та монахи, які залишилися на волі, продовжили свою діяльність підпільно.

Однак уже після смерті Й. Сталіна з ув'язнення було звільнено кілька сотень осіб греко-католицького духовенства, а в 1956 р. повернулися із заслання два єпископи – М. Чарнецький до Львова та І. Лятишевський до Станіслава, які відкрили «друге дихання» «катакомбної» греко-католицької церкви[23, с. 83]. Таким чином, радянській владі так і не вдалося зламати опір греко-католицьких священників і вірних. Перебуваючи поза законом, УГКЦ продовжувала діяти підпільно аж до її легалізації напередодні розпаду СРСР.

Проте вже самі назви праць радянського періоду, які писалися для широкого загалу, – «Уніатська церква – ворог українського народу», «Уніатство – запеклий ворог української культури», «Уніатство і український буржуазний націоналізм»[864; 889] та багато інших[95; 838; 897], – повинні були вселити в пересічних громадян почуття ненависті не лише до УГКЦ, а й до культурного надбання народу, яке отримало тавро «буржуазно-націоналістичного». При цьому більшість праць, до певної міри справедливо називаючи причинами Брестської (1596 р.) та Ужгородської (1646 р.) церковних уній утиски з боку поляків та угорців щодо корінних українців та їхньої православної віри, подавала ініціаторів унії не як патріотів, що протистояли цьому тиску і шукали вихід із складного становища, а як зрадників, що сприяли денаціоналізації українців. Тим самим вони намагалися переконати, що «уніатство з самого початку мало антинародний, антинаціональний характер»[636, с. 53], а діяльність А. Шептицького зводилася до того, щоб поширити католицизм на схід. Для дискредитації УГКЦ радянська історіографія поширювала тезу про те, що церква

перешкоджала розвитку культури, освіти, забороняла друкування творів українських письменників тощо[858; 864].

Сьогодні подібні тези документально спростовані дослідниками. Так, зокрема, В. Перевезій, С. Гнот, О. Ліщинська-Милян та інші присвятили дослідження визначній ролі митрополита А. Шептицького та УГКЦ у розвитку національної культури, освіти та виховання в Галичині[182; 385; 792].

Оскільки в радянській Україні інша точка зору не могла бути представлена, опонентом офіційних радянських історіографів на той час виступили українські наукові центри за кордоном, які намагалися донести правду про ставлення влади до церкви в Україні, збирали документи і свідчення тих церковних діячів і віруючих, що опинилися в еміграції. Нападки істориків СРСР на Католицьку церкву і спотворення мотивів церковної унії викликали зростання інтересу до церковної історії в цілому та своєрідні полемічні праці, які документально спростовували твердження радянських ідеологів. Подібні роботи регулярно друкувалися в еміграційних часописах та виходили окремим накладом. Зокрема, вагоме місце в зарубіжній українській історіографії діяльності УГКЦ посідає монографія А. Кравчука[706], який присвятив своє дослідження спростуванню радянських кліше про колабораціонізм церкви в роки Другої світової війни. Вагомими є й наукові здобутки Б. Боцюрківа. Цілий цикл праць в журналі «Сучасність» оприлюднив І. Гриньох, плідно працювали інші вчені діаспори. Крім того, українцям за кордоном вдалося провести кілька дійсно визначних наукових форумів, які викликали значний резонанс у науковому світі та привернули увагу світової громадськості до проблем української церкви.

До найбільш вагомих наукових заходів за кордоном щодо дослідження історії церкви належить наукова конференція, проведена в 1963 р. у Римі на пошану глави церкви Й. Сліпого. За задумом організаторів, захід мав не лише привернути міжнародну увагу до переслідування греко-католиків в Україні, а й продемонструвати єдність українського наукового світу в європейській

діаспорі. У роботі конференції взяли участь найбільш визначні діячі української діаспори, представники як духовних, так і світських інституцій. Зусиллями А. Жуковського, О. Кульчицького, П. Курінного, Б. Микитюка, Н. Полонської-Василенко, В. Янева, В. Кубійовича, Є. Словінського то ін. було підведено своєрідний підсумок досліджень української діаспори з історії церкви, а також засвідчено тяглість трьох генерацій науковців України за кордоном. Матеріали конференції незабаром було опубліковано і вони стали гідною відповіддю радянській пропаганді на закиди проти церкви[527].

Своєрідним енциклопедичним виданням з історії переслідування української церкви стала підготовка вченими та церковними діячами діаспори «Мартирології українських церков у чотирьох томах». На підставі зібраних матеріалів видавці зробили висновок про те, що українська церква, не залежно від того, була вона православна чи католицька, в умовах радянського режиму була приречена на знищення.

Ще одним спільним проектом української діаспори по дослідженню історії церкви став Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення України. До участі в його роботі було залучено представників не лише європейської діаспори, а й США та Канади. На Конгресі були оприлюднені дослідження А. Жуковського, О. Барана, М. Марунчака, С. Сенік, З. Соколока, А. Сороковського, Л. Рудницького та інших відомих науковців[468]. Особливу увагу привернула доповідь Я. Білінського про стан української православної церкви в УРСР. У ній на підставі даних американського дослідника церкви в СРСР В. Флетчера, оприлюднених в його монографії[698], а також матеріалів своєрідної дискусії з ним представників СРСР – ієромонаха Інокентія (С. Павлова) та професора В. Щердакова – на сторінках журналу «Социологические исследования»[221] робиться висновок про те, що більше половини віруючих Російської православної церкви в СРСР насправді становлять колишні вірні УГКЦ, які продовжують дотримуватися своїх традицій і готові повернутися до УГКЦ після її легалізації[89, с. 336]. Варто відзначити, що ряд праць Б. Боцюрківа був

опублікований в Україні в роки незалежності, а фундаментальне дослідження про ставлення радянської влади до УГКЦ було перекладене і видане в Україні вже після смерті автора[108].

Про значно вищу релігійність населення в західних областях України свідчать і соціологічні дослідження радянського періоду[242, с. 57; 238, с. 31]. Однак радянські соціологи робили висновок про те, що з кожним роком церков та віруючих стає менше, а релігійне питання незабаром узагалі зникне. Факти цілеспрямованого переслідування віруючих, особливо підпільної греко-католицької церкви, не бралися до уваги.

Радянська історіографія 1960 – 1980-х рр. не лише намагалася повторювати ідеологічні штампи попередників про співпрацю УГКЦ з нацистами та підтримку нею «буржуазних націоналістів». Вона почала певною мірою полемізувати із закордонними дослідниками церковної історії та українськими діаспорними релігійними й науковими центрами, підбираючи аргументацію на закиди щодо переслідування віруючих у СРСР та порушення прав громадян. Радянські історики, філософи, релігієзнавці І. Батюк, В. Бурков, О. Гаврилюк, В. Коник, О. Огнева, О. Уткін та багато інших намагалися на підставі Конституцій СРСР і УРСР й інших нормативних актів довести широкі права релігійних общин та громадян у СРСР, а також звинуватити зарубіжних «радянологів» у фальсифікації фактів, спробі дестабілізувати становище в Радянському Союзі та підірвати його авторитет на міжнародній арені[168; 344; 378; 478; 830; 839; 900]. (При цьому замовчувався той факт, що законодавчо гарантовані права в СРСР насправді були фікцією, а будь-яка спроба їх відстоювання завершувалася, як правило, тюремним ув'язненням.) Особливу активність у цьому напрямі проявила радянська історіографія з обранням на престол Папи римського Івана Павла II, який прихильно ставився до УГКЦ, а також відповідаючи на осуд Католицькою церквою та українськими організаціями за кордоном радянської агресії в Афганістані.

Варто відзначити, що навіть представники радянської історіографії були змушені визнати зростання впливу зарубіжних українських наукових центрів та їх пропаганди. Так, О. Уткін та О. Огнева відзначали, що «зарубіжні радіостанції, організації та центри мають у своєму розпорядженні значну матеріально-технічну базу, достатню кількість експертів, великий обсяг інформації та широкі можливості для пропаганди своїх досліджень. Поширювані ними твердження люди... можуть сприймати як істинні, оскільки в них є певне теоретичне обґрунтування, насиченість різними сучасними та історичними фактами»[478, с. 164].

В Україні, як справедливо зазначають автори «Академічного релігієзнавства» за редакцією проф. А. Колодного[908, с. 464], боротьбу з релігією в 1970-х – на початку 1980-х рр. також здійснювали, прикриваючись такими ідеологічними кампаніями, як атеїстична контрпропаганда, метою якої було: викриття і нейтралізація так званого зарубіжного клерикально-націоналістичного впливу на український народ, припинення підривної діяльності зарубіжних антикомуністичних центрів.

Проте навіть у часи горбачовської «перебудови» уже традиційно в працях радянських авторів побутували догми про «реакційну суть уніатства та співпрацю греко-католицьких священиків з польською буржуазією, німецькими фашистами та американськими імперіалістами»[875; 907, с. 62 – 63]. Загалом у радянський період було видано велику кількість літератури, спрямованої проти Української греко-католицької церкви. За цією тематикою створювалися спеціальні бібліографічні покажчики, а деякі праці перевидавалися[29; 911].

У свою чергу, В. Сергійчук відзначив, що посилений тиск на Римокатолицьку церкву в західних областях України розпочався одночасно з домовленістю між польським та українським урядом про взаємне переселення польського та українського населення. Оскільки католицьке духовенство виступало проти переселення, радянські каральні органи вдалися до масових арештів та закриття костьолів. Спроби представників

польських переселенських комісій врятувати духовенство від арештів не увінчалися успіхом, оскільки офіційно ті не були зареєстровані як переселенці. При цьому історик звертає увагу на цинізм представників влади, який проявлявся в масових рішеннях облвиконкомів про переобладнання належних раніше полякам культових споруд у клуби та інші приміщення «на прохання місцевих органів у зв'язку з виїздом поляків на історичну батьківщину»[47, с. 29 – 30].

Історики звертають увагу на цілеспрямований процес перепідпорядкування православних церков Західної України РПЦ. Так, Ю. Данилець вважає, що на Закарпатті вихід із канонічної юрисдикції Сербської православної церкви та перехід під владу РПЦ був ініційований частиною православного духовенства за безпосередньої допомоги радянської військової влади. Автор припускає, що окремі керівники Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії хотіли таким чином отримати дивіденди від нової влади та здобути підтримку в боротьбі з греко-католиками. Однак дослідник визнає, що політика центральної та місцевої влади була спрямована на підпорядкування релігійних інституцій державі, що й засвідчив подальший розвиток антирелігійної кампанії проти представників усіх релігійних спільнот[760].

Подібні процеси простежуються й на Буковині. За словами істориків церкви, у Чернівецькій області питання перепідпорядкування церкви було вирішене під час переговорів між представниками Московського та Румунського патріархатів. При цьому, зауважує С. Яремчук, відкритих проявів невдоволення даним переходом не спостерігалось, оскільки більшість людей розуміла політичні мотиви цього рішення і відсутність альтернативи в даному питанні. Буковина, як у політичному, так і в церковному відношенні, стала поєднаною з іншими українськими землями. Крім цього, означений перехід поклав край румунізації і дав можливість перейти на юліанський календар у святкуванні церковних свят[688, с. 39]. Тому подібні церковні трансформації пройшли більш «гладко». Разом з тим

сучасна історіографія відзначає систематичні утиски церкви з боку владних органів. Зокрема, частими були випадки, коли голови сільських рад за вказівкою вищих державних органів у категоричній формі «пропонували» священикам скорочувати «регламент молебнів» тощо[280, с. 441]. Подібний тиск, наголошують історики, породжував в окремих місцях серйозні конфлікти.

Загалом дослідники історії церкви неоднозначно розцінюють роль РПЦ у тогочасному суспільстві та її відносини з владою й іншими релігійними конфесіями. Проте вони визнають, що, окрім імперських амбіцій та намагання уникати конкуренції шляхом ліквідації самих конкурентів, православна церква часто не мала вибору, виконуючи соціальне замовлення владних структур[932, с. 536]. Так, на думку В. Бондаренка[103, с. 3], РПЦ приєднувала інші конфесії, оскільки не мала альтернативних варіантів діяльності на той час. Біда РПЦ, переконаний автор, полягає в тому, що вона історично виявилася більш здатною до компромісів зі світською владою і була використана в тодішній політичній кон'юктурі.

Кінець 1940-х рр. історики характеризують як час чергового наступу влади на церкву, обмеження діяльності духовенства тощо, що мало помітні негативні наслідки, у тому числі в Західній Україні. Такими заходами, за словами В. Барана, стали: припинення богослужінь за межами храмів; відміна хресних ходів, крім пасхальних; заборона обслуговування одним священиком кількох парафій; зняття з реєстрації храмів, у яких через відсутність священика богослужіння не проводилися протягом 6 – 12 місяців; вилучення в релігійних общин колишніх громадських будівель та ін.[912, с. 73]. Як вірно зауважили автори «Історії релігії в Україні»[280, с. 446 – 447], заходи влади проти церкви змінювалися, але не відзначалися оригінальністю – здебільшого не доводили переваги над релігійною ідеологією, а боролися з носіями цієї ідеології.

Як відзначив О. Лисенко, складається враження, що діяли два паралельні курси з реалізації державної політики щодо церкви: по лінії

РСРПЦ і РСРК робилося все, аби декларувати і пропагувати толерантність суспільства щодо релігії, сприяти відродженню релігійного життя і дотриманню законодавства про церкву. З іншого боку, по лінії органів влади здійснювалося гальмування цих процесів, ставилися численні перешкоди на шляху суверенізації релігійних громад, зростання впливу релігії на молодь і юнацтво[381, с. 119]. Загалом, на думку сучасних дослідників політичної історії України[510, с. 53], гоніння на церкву, скорочення її організаційних можливостей було проявом добре скоординованої державної політики з денационалізації українського народу й посилення за допомогою РПЦ русифікації в республіці.

Отже, у роки війни радянська влада зрозуміла не лише безперспективність знищення церкви як суспільної інституції, а й усвідомила її корисність. Разом з тим уже в перші повоєнні роки було здійснено ряд заходів для встановлення цілковитого контролю держави над церквою, а УГКЦ та УАПЦ, як церкви національні за своєю суттю, були ліквідовані. Інші релігійні конфесії хоча й могли діяти легально, проте постійно зазнавали втручання держави у внутрішні справи.

6.3. Історіографія підпільно-повстанського опору радянському режиму в повоєнні роки

Новітня українська історіографія розглядає завершення Другої світової війни і повторне встановлення радянської влади на західноукраїнських землях, серед іншого, як початок нового етапу в історії національно-визвольного руху за незалежність України. Проте окрилене воєнними успіхами сталінське керівництво не бажало миритися з будь-якими проявами інакомислення, а тим більше збройного опору владі. Тому проти всіх, хто був невдоволений політикою партії і уряду, було започатковано безкомпромісну боротьбу як військовими силами та правоохоронними органами режиму, так і

зусиллями численного пропагандистського апарату, партійними, державними та громадськими діячами різного рангу. Особлива роль відводилася ідеологічній та пропагандистській складовій, оскільки саме завдяки цьому влада прагнула позбавити повстанців широкої народної підтримки, скомпрометувати їх в очах народу.

Радянська наука, яка перебувала під цілковитим контролем влади, не могла залишатися осторонь і включилася в боротьбу проти «буржуазних націоналістів». Відповідно, у повоєнній історіографії зустрічаємо однозначно негативне ставлення до українського національно-визвольного руху. Типовими були й підходи та формулювання, в яких засуджувалися будь-які прояви опору радянській владі. Так, Б. Бабій стверджував, що «будівництво нового, соціалістичного життя в західних областях Української РСР у післявоєнні роки відбувалося в умовах гострої класової боротьби і придушення запеклого опору недобитків повалених експлуаторських класів – поміщиків, капіталістів, куркулів і їхньої агентури – українських буржуазних націоналістів»[77, с. 157]. Водночас праці В. Євдокименка, В. Замлинського, В. Кравченка, В. Маланчука, В. Масловського, І. Петріва, Ю. Римаренка, В. Чередниченка та багатьох інших авторів подавали цей рух як маргінальний, позбавлений народної підтримки, такий, що, мовляв, був подоланий силами місцевого населення й учасниками винищувальних батальйонів значною мірою шляхом пропаганди і роз'яснення[241; 860; 896]. Характерно, що радянська влада намагалася скомпрометувати національно-визвольний рух зусиллями письменників та поетів, у тому числі і вихідців із Західної України. Завдяки ідеологічному тискові та заохоченням з'явилися твори П. Козланюка «Запроданці», Ю. Мельничука «Навічно прокляті народом», низка віршів і статей Я. Галана тощо. Водночас практично в усіх працях замовчувалася масовість і широка народна підтримка українських націоналістів, тривалість їхньої збройної боротьби, ідеологічні складові руху тощо.

На переконання І. Павленко[490, с. 47], активне використання обвинувачень українських націоналістів у зв'язках з нацистами мало в ідеологічній кампанії подвійну функцію. З одного боку, співробітництво із загарбниками дискредитувало повстанців в очах населення, з іншого – не дивлячись на старання радянської влади підкреслити нечисельність учасників визвольного руху і відсутність у них підтримки з боку населення, досить швидко постала необхідність пояснити масштабність цього руху і його здатність до тривалого протистояння. Така можливість, наголошує дослідниця, пов'язувалася радянськими каральними органами й ідеологами з підтримкою оунівців із закордону. Так, В. Масловський твердив, що «банди ОУН – УПА були створені і озброєні гестапо та виконували завдання гітлерівців, а їх ядро складали куркулі, активісти буржуазно-націоналістичних партій, духовенство». Однак подібні тези не могли пояснити масовості повстанського руху та його підтримки населенням. Тому радянський історик був змушений визнати, що соціальний склад членів ОУН та бійців УПА був неоднорідним, а серед повстанців «були ті, хто мав стати прихильником радянської влади», але, за словами автора, був обдурений націоналістичною пропагандою або втягнутий в антирадянську діяльність насильно[782, с. 10].

Характерно, що поширювана радянськими ідеологами ідея підтримки українських націоналістів іноземними державами, яка набула поширення ще в 20-і роки минулого століття, практично без змін проіснувала аж до розпаду Радянського Союзу, а з часом змінювалися лише ініціатори такої «підтримки». Подібного кліше не уникнули й автори фундаментального академічного дослідження «Історія Української РСР», в якому, зокрема, наголошувалося, що після розгрому фашистської Німеччини українські націоналісти «перейшли на службу до нових господарів і стали агентурою американської та англійської розвідок»[262, с. 108].

Можна цілком погодитися з тезою С. Сворака про те, що «революційно-визвольні ідеали західноукраїнського суспільства в повоєнний

період не були витвором однієї людини чи групи людей, як це старалася подати українська радянська історична наука, а боротьба за них стала продовженням попередніх визвольних змагань нації за свої природні права. Форми та методи цієї боротьби були продиктовані історичними прорахунками і помилками, а стратегія і тактика боротьби зумовлена, з одного боку, оперативною обстановкою, а з іншого – тактикою ворога»[554, с. 144].

Про потужний розмах національно-визвольного руху в західних областях свідчить дослідження В. Нікольського, згідно з яким у повоєнні роки серед загальної чисельності заарештованих правоохоронними органами та органами державної безпеки в Україні майже половину становили учасники повстанського руху, тоді як у воєнні роки цей показник не перевищував чверті серед обвинувачених[473, с. 210].

Говорячи про національно-визвольний рух у західних областях України після війни, А. Кентій вважав за необхідне відзначити, що його головним чином репрезентувала бандерівська ОУН, керована Бюро Проводу на чолі з Р. Шухевичем і репрезентована на міжнародному рівні Закордонним представництвом Української головної визвольної ради. Інші учасники боротьби, зокрема мельниківці та бульбівці, фактично згорнули свою діяльність, хоча, за словами автора, згадки про них час від часу трапляються в радянських джерелах[306, с. 5 – 6].

Разом з тим українські історики діаспори[25, с. 313 – 315] чітко наголошували, що керівництво УПА в повоєнні роки, прагнучи об'єднати у лавах борців за незалежність якомога ширші верстви українського суспільства, визнавало за вищий орган лише Українську головну визвольну раду, тим самим фактично відкидаючи претензії С. Бандери і Закордонних частин ОУН на керівництво повстанською і підпільною боротьбою в Західній Україні.

В. Сергійчук акцентує увагу на тому, що радянські спецслужби в повоєнні роки досить ретельно вивчали проблему розколу в ОУН та

становище в організації в 1939 – 1941 рр. Мабуть, висловлює припущення історик, таким чином вони намагалися краще зрозуміти не тільки мотиви вчинків окремих провідників українського визвольного руху, а й уже проектували свої дії впливу на підпілля в нових умовах, знаючи реальну роль кожного з його очільників у розвитку трагічного процесу розбрату[49, с. 11].

Одним із факторів недопущення поповнення лав учасників національно-визвольного руху стало тотальне стеження радянських органів практично за всіма особами чоловічої статі в західних областях України. З цією метою, за словами В. Барана, було проведено перепис населення, а також облік робітників і службовців. Під час перевірок виявляли «дезертирів виробництва», «незаконно заброньованих», людей без паспортів і військових квитків, підозрюваних у зв'язках з німцями чи з націоналістичним підпіллям. При цьому перевірка торкнулася також тих працівників, які прибули зі східних областей, навіть якщо вони попередньо пройшли атестацію[912, с. 36].

А. Русначенко вірно вказує на те, що в роботах українських діячів на Заході, написаних до 1948 р., ще виразно висловлювалися сподівання на опосередковану допомогу в справі українського визволення з боку західних держав. Утім, автори по-різному оцінювали можливість створення блоку держав західної демократії і поневолених народів. Так, зазначає автор, ідеолог українських націоналістів П. Полтава вже тоді звертав увагу на те, що західні держави були країнами – власницями колоній. Тому напрошувався висновок, що перспективи підтримки Заходом українського питання не в останню чергу пов'язані з деколонізацією його самого[545, с. 82]. Крім того, справедливим є твердження А. Кентія про неминучість врахування правлячими колами західних країн у своїй зовнішньополітичній діяльності об'єктивного впливу на свідомість їхніх народів тієї історичної місії, яку відіграв Радянський Союз у розгромі нацизму[482, с. 396].

Разом з тим зарубіжні дослідники підтверджують той факт, що західні уряди вселяли надії керівництва ОУН і УПА на виникнення війни між СРСР і

колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції та намагалися використати повстанців у своїх розвідувальних і диверсійних заходах. У свою чергу, В. Сергійчук оприлюднив значний масив документів із засекречених раніше фондів радянських архівів, які свідчать про діяльність спеціальних груп НКВС – НКДБ під виглядом українських повстанців з метою дискредитації національно-визвольного руху. За словами автора, на початку 1950-х рр. радянські органи безпеки вдалися ще до однієї провокації, створюючи так звані «парашутні загони ОУН», котрі рейдували в терені в американській чи англійській уніформі із тризубами та видавали себе за засланих із закордону українських націоналістів. Такі відділи, доводить дослідник, нападали на села, грабували місцевих жителів, вели себе нахабно і брутально[44, с. 13].

Подібні факти активно використовувалися радянською пропагандою. Зокрема, В. Небесний, В. Малисевич та Ю. Магур навіть видали брошуру під промовистою назвою «ОУН – ярмарок по розпродажу шпигунів»[879], в якій звинувачували українських націоналістів у зраді та готовності виступити проти власного народу в новій війні. Тогочасні історики безапеляційно твердили, що український націоналізм ніколи не був національним та самостійним, що він спирався не на народні маси, а на іноземну підтримку. При цьому автори звинувачували націоналістів у служінні всім окупаційним режимам – від австрійського цісаря і російського царя, до гітлерівців і «англо-французьких імперіалістів»[646, с. 45]. Крім того, радянська історіографія та пропагандистський апарат намагалися зобразити лідерів націоналістичного руху як одіозних та безідейних фігур, які сліпо виконують чужу волю. Так, Ю. Римаренко переконував, що очолюваний Я. Стецьком «Антибільшовицький блок народів» створений американською розвідкою й об'єднує «різношерстий набір українських, словацьких, грузинських, латиських, естонських, литовських та інших націоналістів, а сам Я. Стецько ще з довоєнного часу працював на італійську розвідку та німецьке гестапо»[529, с. 147]. Подібні звинувачення були цілком у дусі радянського

«правосуддя» 30-х рр. ХХ ст., а згодом активно використовувалися для огульного звинувачення політичних опонентів.

Проте орієнтація повстанського руху в Україні на власні сили та нерозуміння специфіки місцевої боротьби представниками західних спецслужб зводили нанівець їхні спроби використати український визвольний рух у власних цілях. Так, британський фахівець Ф. Найтлі зауважив, що «сотні агентів і мільйони доларів були втрачені в Литві й Україні, де дії Центрального розвідувального управління США скоріше заважали, ніж сприяли руху опору»[878, с. 276]. У свою чергу, Ю. Киричук та інші українські дослідники визнають наявність контактів українського підпілля із західними спецслужбами, проте наголошують, що провал британських розвідувальних місій в Україні був пов'язаний з ефективною роботою радянських органів безпеки, які через своїх агентів мали доступ до таємної інформації спецслужб Великобританії[315, с. 48 – 49].

Так само, зауважує В. В'ятрович, не дійшло до реалізації концепції антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи. Причиною цього, на думку автора, була слабкість та розпорошеність цих рухів, відсутність нового бачення боротьби. На відміну від українського національно-визвольного руху, подібні рухи в сусідніх країнах Європи не протиставили радянській системі нічого нового й прогресивного у своїх програмах і тому швидко припинили існування, не отримавши народної підтримки[164, с. 90 – 91].

У свою чергу, Ю. Сливка вважав за необхідне підкреслити, що розроблена керівництвом ОУН та УПА концепція антитоталітарної революції поневолених народів Центрально-Східної Європи та Радянського Союзу за підтримки чи паралельно з рішучими діями країн Заходу щодо комуністично-радянської експансії, як головної передумови здобуття цими народами державної незалежності, була фактично реалізована на зламі 80 – 90-х рр. минулого століття..., що в кінцевому наслідку корінним чином змінило геополітичну ситуацію не лише у Європі, а й у всьому світі[577, с. 8].

Італійський історик Дж. Боффа відзначив активність повстанського руху в Радянському Союзі в повоєнний період, акцентуючи увагу на тому, що саме в Західній Україні ця боротьба набула значного розмаху й характеризувалася тривалістю та запеклістю воєнного конфлікту[106, с. 262 – 263].

Після закінчення Другої світової війни керівники повстанського руху чітко розуміли необхідність зміни стратегії боротьби, оскільки перемогти у відкритому протистоянні загартовану у боях з Вермахтом Радянську армію не було можливості. Тому, як вірно зауважив А. Кентій, поряд із переорієнтацією підрозділів на дії малими групами, Провід повстанців звернув увагу на посилення вишколу особового складу, на глибоке вивчення і застосування основних положень «Бойового правильника піхоти» та інструкції «Партизанка». На переконання історика, підготовка цієї інструкції була важливою ознакою усвідомлення керівними колами визвольного руху того факту, що в найближчій перспективі збройна боротьба проти радянської влади буде вестися, головним чином, у формі партизанських дій, а тому УПА навряд чи зможе перетворитися в регулярну армію[306, с. 8].

Тривалість і запеклий характер національно-визвольного руху в Західній Україні більшість істориків пояснює жорстокими методами радянської влади в Чернівецькій області, наводить численні факти грабунків місцевого населення працівниками партійно-господарського активу та військовими, незаконних арештів та ув'язнень, яких зазнавали не лише місцеві жителі, а й навіть учителі, які прибули зі східних областей України. Автор також доводить, що радянські органи в боротьбі з повстанцями як метод залякування широко використовували спалення селянських господарств, тортури і вбивства невинних людей[427, с. 114]. Характерно, що радянська історіографія також свідчила про конкретні факти спалення тих самих селянських господарств та масові вбивства селян, однак використовувала

подібні факти у власній пропаганді, звинувачуючи в цьому українських націоналістів[262, с. 128].

Однією з передумов тривалості протистояння називають також внутрішній терор в УПА та підпільному русі з боку боївок Служби безпеки та Військово-польової жандармерії УПА. Так, дослідники даної проблеми[133, с. 518 – 519] виділяють дві основні причини, які призводили до внутрішнього терору у лавах національно-визвольного руху: по-перше, це прагнення його керівництва та СБ захистити власні лави від створення в них агентури радянських органів; по-друге, це бажання утримати чисельність та єдність лав ОУН і УПА, оскільки поряд з ідейними бійцями у визвольному русі брали участь і мобілізовані місцеві мешканці, які могли не витримати складних умов життя та нерідко піддавалися радянській пропаганді.

Новітня історіографія також вказує на активну протидію українських повстанців спробам насадження радянського режиму, у тому числі й шляхом застосування терористичних актів. За словами В. Макарчука, жертвами УПА на цьому етапі стали не лише офіційні особи радянської держави й Комуністичної партії, працівники міліції та «стрибки» з числа місцевих жителів, а й безневинні селяни, на яких упала підозра в таємному співробітництві з органами держбезпеки[396, с. 140].

Проте історики відзначають розуміння керівництвом ОУН та УПА шкідливості й непопулярності в народі подібних методів. Так, Д. Веденєєв та О. Лисенко визнають, що в другій половині 1940-х рр. акти терору з боку українських націоналістів було масовим явищем, однак свідчать про вимогу провідників повстанського руху роз'яснювати населенню, що теракти – це відплатні акції, а згодом, на початку 1950-х рр., лідери підпілля взагалі вимагали обмежити акти терору виключними випадками[511, с. 750].

За словами А. Русначенка, друга половина 1940-х рр. характерна тим, що радянська влада перейшла від великих бойових дій до витонченіших методів поборювання повстанського руху шляхом діяльності агентури за підтримки підрозділів МДБ. Зі свого боку, переконаний історик, український

національно-визвольний рух приділяв основну увагу недопущенню радянської села й ліквідації колгоспів, ідеологічним змінам у змісті освіти. Це робилося як через значну пропагандистську роботу, так і шляхом індивідуального терору проти представників радянської влади, особливо її каральних органів[544, с. 326]. На те, що основне вістря агітаційно-пропагандистської роботи українських повстанців було спрямоване проти радянської села, звертає увагу і М. Сеньків. За його словами, крайові, окружні, надрайонні, районні та станичні осередки пропаганди використовували для цього різні форми: розповсюджували брошури, журнали, газети, листівки, заклики та звернення. Крім того, активно проводилися розмови з селянами та мітинги під час рейдів загонів УПА[562, с. 203 – 204].

О. Стасюк та інші історики вказують на помітне зростання видавничо-пропагандистської роботи УПА в другій половині 1940-х рр., що було пов'язано з реорганізацією УПА й зміною тактики боротьби – зміщенням пріоритетів від бойової діяльності до ідеологічно-пропагандистської. Одночасно це сприяло підвищенню ідейно-політичного та інтелектуального рівнів видань – завдяки постійному контролю з боку керівних структур організації та ретельному добору кадрів[596, с. 220 – 221]. Водночас О. Малярчук наводить дані про те, що вояки УПА і члени ОУН забороняли листоношам доставляти газети в села, намагаючись у такий спосіб протидіяти масовому засиллю радянської пропаганди. Натомість вони розповсюджували власну літературу, в якій містилися аргументи проти ворожої пропаганди та викладалися цілі боротьби повстанців[405, с. 97]. Загалом помітну увагу підпільним виданням присвятив у своїй праці Л. Шанковський, який подає 21-ну назву періодичних видань і понад 60 назв книг і брошур, які видавалися українськими повстанцями[667, с. 166 – 167]. Проте сучасні дослідники називають цей перелік далеко не повним.

Ефективність пропагандистської діяльності ОУН відзначає С. Сворак. За його словами, «у західноукраїнських областях під впливом агітації

націоналістичного підпілля, яка знаходила животворний ґрунт серед вчителів та учнівської молоді, навіть на початку 50-х рр. тривала активна та пасивна протидія «експортові соціалістичної революції», хоча партійним органам та репресивній більшовицькій машині поступово вдавалося змінювати характер та принципи діяльності національної школи, перетворюючи її з народної святині на покірну служницю нової комуністичної системи та ідеології»[553, с. 79].

У свою чергу, зауважує І. Павленко[490, с. 46], наполягаючи протягом більш ніж 10-и рр. на необхідності розгортання широкомасштабного ідеологічного наступу на українських націоналістів та «перевихованні» в радянському дусі населення західних областей, партійне керівництво тим самим реально спростовувало власну пропагандистську тезу про відірваність національно-визвольного руху від народних мас і його непопулярність.

Д. Веденєєв та О. Лисенко переконують, що на відміну від «ідейних націоналістів», які входили до керівного складу ОУН та УПА, рядовий склад вояків підпільної армії складали переважно прості селяни, які часто-густо не вміли читати й писати, але на рівні побутової свідомості були переконані, що задля того, аби бути господарем у власній хаті, треба воювати. Водночас історики наголошують і на фактах примусової участі у визвольних збройних формуваннях та заручництві, коли родину зрадника чи того, хто відмовлявся битися за самостійну Україну, чекали репресії[511, с. 748].

Б. Ярош[689], О. Рабенчук[523], В. Сергійчук[40] та інші фахівці наводять численні приклади порушення радянського законодавства представниками силових відомств і державних органів, серед яких незаконні розстріли та арешти, грабежі, зґвалтування, побиття і брутальне ставлення до місцевих жителів стали масовим явищем. Вони також справедливо вказують, що саме беззаконня, репресії й необґрунтовані дії правоохоронних та державних органів радянської влади проти місцевого населення були тими факторами, які сприяли поширенню діяльності націоналістичного підпілля й збройного опору. У свою чергу, зауважив В. Кучер, свавілля і злочини,

самочинні розстріли, фабрикація справ, утримання під арештом протягом тривалого часу невинних людей, застосування недозволених методів слідства набрали таких розмірів, що вищі партійні органи були змушені вживати певних заходів для приборкання учасників насильницької радянської Західної України[369, с. 251]. Окремі дослідники роблять акцент на тому, що відповідальність за численні «порушення соціалістичної законності», про які неодноразово йшлося в постановах ЦК КП(б)У, мали б нести разом з органами НКВС та НКДБ і партійні керівники, оскільки неналежне виконання своїх обов'язків представниками влади було однією з причин жахливого терору проти місцевого населення. Однак подібними діями тоталітарний режим досягав подвійної мети: знищував активних діячів повстанського руху та залякував решту населення, щоб воно покійно здійснювало політику радянської влади[635, с. 448].

Вагомим чинником подолання активності національно-визвольного руху в Західній Україні сучасні історики вважають застосування радянськими органами депортацій місцевого населення за підтримку ОУН і УПА. На переконання С. Монченка, «радянська держава розцінювала депортацію як ефективний управлінський засіб вирішення суспільно-політичних, ідеологічних та соціально-класових проблем і зниження національного протистояння в регіоні»[786, с. 12]. Н. Платонова на основі документів з Державного архіву МВС України доводить, що радянському керівництву вдалося істотно зменшити соціальну базу самостійницького руху саме завдяки масовості депортаційних акцій. За її словами, у поєднанні з фізичним придушенням так званих «бандпроявів» депортація дозволила мінімізувати чисельність антирадянських виступів і встановити радянську владу в найвіддаленіших куточках краю[505, с. 137]. У свою чергу, М. Сивирин вважає, що масштабні депортації мали на меті не тільки залякати населення та підірвати соціальну базу антирадянського руху. Вони, на його думку, були органічною рисою тоталітарного політичного режиму[811]. Схожої точки зору дотримується Й. Надольський, який розглядає

депортаційну політику як прискорювач трансформаційних процесів у регіоні, фактор впливу на темпи радянзації всіх сфер життєдіяльності суспільства. Така технологія утвердження і здійснення влади, наголошує автор, стала ефективним знаряддям зміни соціальної та етнічної структур населення західних областей України, відповідної їх уніфікації з уже існуючими радянськими стандартами[789].

Прикметно, що радянська історіографія також не могла оминати факту масових депортацій жителів Західної України. Однак для виправдання подібних дій було запущено уже випробуваний ідеологічний штамп про те, що подібні акції відбувалися «на прохання місцевого населення». Так, В. Маланчук переконував, що «населення, особливо в селах, зверталось з проханням і вимогами до органів радянської влади вжити рішучих заходів до виселення всіх активних посібників бандитів за межі областей, де вони перебували». За його словами, подібні дії мали благородну мету, оскільки «розчистили ґрунт для мирної праці населення, для соціалістичної перебудови»[873, с. 16]. При цьому долі тисяч невинних людей, якими брутално розпорядилися державні органи, були для радянських науковців не вартою уваги дрібницею у справі побудови «соціалістичного раю». Радянські історики[93, с. 157] також визнавали, що саме масова колективізація і ліквідація одноосібного господарювання стали вирішальним чинником у ліквідації збройного опору владі в Західній Україні.

Сучасні дослідники також погоджуються з тим, що, за визначенням В. Кононенка, поєднання пропагандистських та репресивних методів боротьби з націоналістичним підпіллям все ж дозволило владі переломити ситуацію і взяти її під свій контроль. Тому з часом у значної частини населення краю почали переважати почуття апатії, пригніченості, безперспективності боротьби, набув поширення конформізм і показова лояльність до офіційної влади[773].

У свою чергу, Р. Генега доводить, що зі спадом активності ОУН на початку 1950-х рр. антирадянський рух не припинявся, про що свідчать

процеси в студентському середовищі Львова. За словами автора, у цей час діяв ряд студентських підпільних організацій, основними формами діяльності яких стали розповсюдження листівок та антирадянська агітація. Проте дослідник робить вірний висновок, що вихід з-під оунівського впливу зумовив зменшення уваги студентських груп до конспіративних засад, що призводило до швидких провалів та арештів[178, с. 203].

Історики також відзначають, що національно-визвольний рух у Західній Україні був одним з факторів боротьби за владу в СРСР після смерті Сталіна. Так, за свідченням А. Кентія, Л. Берія був одним з тих, хто першим поставив питання про невідповідність радянської політики в західних областях України та ініціював прийняття відповідної постанови Президії ЦК КПРС. При цьому наголошувалося, що «немає ніяких бандитів, а є лише націоналістично налаштована частина населення». З цією ж метою, переконаний Ю. Шаповал, Л. Берія намагався заручитися підтримкою авторитетних і відомих діячів національно-визвольного руху. Проте після арешту і страти останнього позитивні зрушення в національному питанні були відкинуті й визнані шкідливими[669, с. 198 – 199]. Про готовність Л. Берії вести переговори з представниками українського руху згадують і зарубіжні дослідники[861], проте в цих працях йдеться лише про умови припинення повстанцями збройної боротьби. Разом з тим у цей період у національно-визвольному русі в Західній Україні все помітнішою ставала тенденція до згорання. Однією з причин цього процесу вчені називають смерть Сталіна, що зумовила певне послаблення радянської влади в країні, а з другого боку – багаторічне протистояння українського підпілля тоталітарному режимові надавало йому через набутий відповідний досвід можливість для праці на національній ниві в новій політичній ситуації[931, с. 263].

Загалом новітня українська історіографія розглядає лібералізацію суспільства у постсталінську епоху як позитивне явище, що призвело до припинення масових репресій та перегляду справ і реабілітації частини невинно засуджених, у тому числі й частини учасників національно-

визвольного руху. Однак Л. Місінкевич справедливо вказує на половинчатість подібних заходів. За його словами, реабілітувавши і звільнивши з ув'язнення певні категорії осіб, ЦК КПРС вимагав від партійних і державних органів посилення виховної роботи серед тих, хто повернувся з таборів і заслання, вивчення їхніх політичних настроїв і вжиття рішучих заходів щодо припинення будь-якої антирадянської діяльності в майбутньому[456, с. 113]. Тобто, констатують історики, радянський режим за своєю суттю залишався незмінним і непримиренним до будь-яких спроб опору.

Сучасні дослідники вказують на ряд історичних уроків, які дала для наступних поколінь боротьба українського національно-визвольного руху за створення незалежної Української держави. Зокрема, на переконання А. Кентія[306, с. 95], боротьба ОУН і УПА, по-перше, продемонструвала широкому загалу наявність істотних вад і хиб в соціалістичному будівництві, у внутрішній політиці радянської влади в Україні; по-друге, приречений на невдачу рух ОУН і УПА все-таки закарбував у свідомості частини українського народу необхідність безкомпромісної боротьби за національне визволення, за власну державність; по-третє, досвід збройного протиборства ОУН і УПА з комуністичним режимом засвідчив, що на успіх можуть розраховувати тільки ті політичні сили, котрі відчувають підтримку більшості населення і здатні матеріалізувати її в практичній площині. На думку О. Малярчука, саме УПА не допустила тотальної депортації західних українців з рідної землі, як це зробили з чеченцями, інгушами, калмиками, татарами та деякими іншими народами СРСР. Крім того, тоталітарному режиму через контроль сільської місцевості підрозділами УПА не вдалося провести черговий голодомор, якого зазнали східні і південні області України[405, с. 120].

Таким чином, боротьба жителів західноукраїнських областей з органами радянської влади в повоєнні роки стала новим етапом національно-визвольних змагань українців за створення незалежної держави. Разом з тим

її кривавий характер значною мірою був зумовлений репресивною політикою радянської влади по відношенню до місцевого населення. Як наслідок, протистояння набуло безкомпромісного характеру з двох сторін, а його учасники вдавалися до будь-яких засобів для знищення своїх опонентів.

6.4. Дослідження соціально-економічних перетворень у західноукраїнських областях

Звільнення західноукраїнських областей від гітлерівських загарбників і повернення на територію краю радянської влади продовжило започатковані напередодні війни економічні та соціальні перетворення за радянським зразком. Водночас переваги і хиби прискореної індустріалізації та колективізації сільського господарства в Західній Україні до цього часу викликають дискусії серед істориків та фахівців інших галузей науки.

Про успішне проведення індустріалізації західних областей у стислі строки вважав за необхідне поінформувати практично кожен радянський дослідник. Разом з тим тогочасні автори були змушені визнати, що цей регіон мав потужний потенціал, без наявності якого відповідні перетворення у складний повоєнний період могли розтягнутися на багато років. Так, І. Богодист відзначав такі необхідні умови для успішного здійснення індустріалізації: по-перше, наявність могутньої важкої індустрії і сильної економіки в СРСР, що дозволяло здійснити грандіозне промислове будівництво; по-друге, західні області у своїх надрах мали великі сировинні та енергетичні запаси (вугілля, нафту, природний газ та ін.); по-третє, наявність у Західній Україні великої кількості робочої сили; по-четверте, густа мережа залізниць у краї[93, с. 55]. За словами істориків, усі ці фактори, у поєднанні з жорстким адмініструванням, дозволили успішно реалізувати економічні перетворення.

Радянська офіційна пропаганда та історіографія завжди наголошували на тому, що в західні області України в повоєнні роки вкладалася значна частина коштів, а промисловість там розвивалася значно швидшими темпами, ніж в інших регіонах республіки. Так, Л. Корнієць підкреслював[867, с. 10], що промислове виробництво в Західній Україні уже до кінця 40-х рр. перевищило довоєнний рівень, тоді як в цілому по Україні рівень лише наближався до довоєнного. Разом з тим сучасні дослідники справедливо звертають увагу на зацікавленість центральної влади у ресурсах західного регіону для відбудови промисловості сходу і півдня республіки. Йдеться, зокрема, про масовий вивіз лісу на відбудову шахт Донбасу, будівництво найбільшого на той час у Європі і СРСР газопроводу Дашава – Київ, що дозволило забезпечити столицю України та ряд промислових підприємств центрального регіону газом, а згодом західноукраїнський газ почав надходити і до Москви[510, с. 78 – 79].

Помітну увагу радянська історична наука приділяла й економічному розвитку окремих областей. Так, за словами К. Куценка[366, с. 285], уже в перші роки після возз'єднання на Закарпатті були створені підприємства легкої і харчової промисловості, здійснені значні відбудовчі роботи та введені в дію підприємства лісової промисловості, транспорту і зв'язку. При цьому особливо наголошувалося, що лісорозробка, яка була провідною галуззю, за роки радянської влади із відсталого ручного промислу перетворилася у високомеханізовану галузь промисловості. Подібні висновки М. Арсент'єв трактував цілком у дусі радянської методології. Відзначаючи зростання обробного виробництва в закарпатській промисловості, він переконував, що це «свідчить про демократичність економічної політики Радянської держави: про те, що соціалістичне виробництво розвивається в інтересах народних мас всієї країни»[76, с. 309].

Сучасна українська історіографія не заперечує досягнутих здобутків. Так, В. Юрчук доводить, що радянська влада докладала значних зусиль для прискореної індустріалізації, завдяки чому в західні області здійснювалося

першочергове постачання промислового обладнання, сільськогосподарської техніки, будівельних матеріалів, створювався ряд нових галузей промисловості, у тому числі виробництво автомобілів, автобусів, радіоапаратури тощо[906, с. 20, 33]. Разом з тим дослідники висловлюють переконання, що політика Москви полягала в якнайшвидшому включенні економіки Західної України до загальносоюзного комплексу. Саме тому з одного мільярда карбованців, виділених Львівщині на розвиток промисловості, дві третини призначалися для будівництва великих підприємств союзного підпорядкування[510, с. 79].

Крім того, В. Юрчук вказує на неоднозначність та непослідовність радянської політики в західних областях України, що проявлялося в грубих порушеннях законності – тут засвідчувалися численні факти неправильного обкладання податками, випадки примусового розміщення державних позик та ін.[906, с. 20, 33]. За словами О. Бойка, «скроєна за сталінською моделлю індустрія краю переймала й успадковувала її традиційні вади: диспропорційний розвиток, що виявлявся у відставанні легкої та харчової галузей промисловості, домінування кількісних показників над якісними, відсутність закінченого технологічного циклу, залежність від союзного центру та ін.»[913, с. 500]. Критичні зауваження дослідників викликає ліквідація владою розгалуженої в західноукраїнських областях системи кооперації, витіснення з ринку дрібних ремісників і підприємців, що призвело до дефіциту певного роду товарів і загострило побутові проблеми[510, с. 80]. Скорочення виробництва товарів народного споживання через надання пріоритетів розвитку важкої індустрії відзначив і С. Монченко. Він також переконаний, що «ліквідація дрібного виробника зруйнувала традиційну інфраструктуру, спричинила споживчий голод на ринку і вела в кінцевому рахунку до зниження життєвого рівня населення»[786, с. 11].

Певні хиби прискореної індустріалізації визнавали й радянські історики. Однак будь-які невдачі вони намагалися списати на шкідництво та

опір нововведенням з боку ідеологічних супротивників. Так, В. Маланчук переконував, що «індустріалізація західних областей здійснювалася в обстановці жорстокої класової боротьби, шляхом подолання опору залишків експлуататорських класів та їх агентури в особі українських буржуазних націоналістів». Діяльність «класового ворога», за його словами, проявлялася у спробах порушити виробничий процес на промисловості і транспорті шляхом розкрадання, саботажу, підбурювання одних робітників проти інших, здійснення терористичних актів[403, с. 409].

У радянській історіографії значна увага приділялася також тим змінам, які відбулися в західних областях України в соціальній сфері. Автори фундаментального академічного видання «Історія Української РСР» відзначають різке зростання чисельності робітників у порівнянні з довоєнним періодом. Вказуючи на успіхи радянської влади в процесі підготовки кваліфікованих працівників з числа місцевих мешканців, вони все ж визнають, що найбільш поширеним видом підготовки було індивідуальне і бригадне навчання безпосередньо на робочих місцях з використанням короткострокових курсів, шкіл передового досвіду, занять у гуртках технічного мінімуму та ін.[262, с. 121]. При цьому значна увага приділялася пропаганді переваг радянського ладу, соціальному захисту трудящих тощо. Як зазначали В. Задорожний та М. Паламарчук, «говорячи про рівень реальних доходів робітників та селян, крім гарантованої зарплати та доходів від сільського господарства, потрібно враховувати одержання трудящими цілого ряду виплат і пільг за рахунок державного бюджету». Автори також наголошували на безоплатній медичній допомозі і санаторному лікуванні, наявності пенсій для людей похилого віку і стипендій для студентів, грошової допомоги для інвалідів і малозахищених категорій населення тощо[251, с. 162].

Без сумніву, подібні факти мали місце, їх відзначають і сучасні науковці. Так, О. Малярчук акцентує увагу на поширенні масових епідемій у західноукраїнських селах у повоєнний період, що призвело до складної

демографічної ситуації і перевищенні смертності над народжуваністю. Автор визнає, що радянська влада вела активну боротьбу з цим лихом, спрямувавши весь наявний у краї медичний персонал, однак брак медичних кадрів відчувався досить гостро[405, с. 33]. У свою чергу, Д. Веденєєв та О. Лисенко вказують на ряд заходів радянського уряду, спрямованих на соціальний захист тих категорій населення, які найбільше постраждали від війни: воїнів-інвалідів, дітей-сиріт і напівсиріт, родин військовослужбовців, що втратили годувальника, багатодітних сімей тощо. Такі дії влади, справедливо відзначають історики, не могли не викликати симпатій місцевого населення[511, с. 745]. Водночас фахівці свідчать про недостатньо продумані заходи, які спрямовувалися на тотальну радянізацію західних областей, штучно прискорені темпи і насадження чужих місцевому менталітету ідеології, норм поведінки, управлінських принципів, широке застосування репресій, що викликало в багатьох людей неприйняття новацій, активний і пасивний щодо них спротив[511, с. 745].

Кроком держави щодо завоювання симпатій у селян західного регіону України О. Гаврилюк також називає надання в кредит певної матеріальної допомоги, організацію земельних громад, створення і використання в повоєнні роки супряжних груп і супряжної організації праці тощо. Водночас, позитивно розцінюючи діяльність земельних громад, які за розпорядженням РНК Української РСР були створені в усіх західних областях республіки, автор на підставі раніше секретних документів ЦК КП(б)У доводить, що їх робота часто спрямовувалася не на виконання робіт відповідно до власного статуту, а на здійснення поточних господарських і політичних кампаній, ініційованих партійно-державними структурами[166, с. 112].

Характерно, що радянські дослідники відкидали можливість одночасного існування різних соціально-економічних основ – великої соціалістичної промисловості і соціалістичного сільського господарства з одного боку, та приватновласницьких селянських господарств – з іншого. Аналізуючи напрацювання радянських істориків з питань колективізації

західноукраїнського села, М. Сеньків доводить, що основний зміст публікацій зводився до обґрунтування неперспективності індивідуальних селянських господарств, необхідності створення колгоспного ладу як закономірного процесу, який «забезпечив прогрес сільськогосподарського виробництва, зможе і культурне життя селянству». Під цим кутом, зауважує автор, характеризувалася як об'єктивна закономірність не тільки політика встановлення тоталітарного режиму, знищення селянина-власника в процесі примусової колективізації, але й виправдовувалася жорстока розправа з непокірним селянством, масові репресії проти учасників національно-визвольних змагань[564, с. 772 – 773].

Слід визнати, що для проведення прискореної колективізації радянські органи діяли не лише силовими методами, а й широко використовували наявний пропагандистський апарат. Помітне місце у цьому процесі відводилося пресі, яка мала донести необхідну інформацію до кожного селянина. Підтвердження цього знаходимо в працях багатьох тогочасних дослідників. Так, за словами М. Івасюти, «пропагуючи переваги колгоспного ладу, обласні і районні газети систематично роз'яснювали селянству, що без колективізації неможливий дальший розвиток сільського господарства, що тільки об'єднавшись у колгоспи, селяни зуміють піднести врожайність, розвинути тваринництво і докорінно поліпшити своє матеріальне становище»[268, с. 116]. Загалом для радянської історіографії було характерним пропагування здобутків влади у галузі сільського господарства, позитивів колгоспної системи господарювання, підвищення добробуту селян тощо.

Можна певною мірою погодитися з твердженням К. Скрипника[814, с. 13] про підвищення життєвого рівня населення краю завдяки впровадженню безкоштовної освіти, охорони здоров'я, соціальному забезпеченню, відсутністю витрат на засоби виробництва. Однак практично всі автори замовчували складнощі й прорахунки процесу колективізації, використання при цьому соціального примусу, нав'язування економічно не

обґрунтованих відпускних цін на техніку та закупівельних на сільськогосподарську продукцію. І хоча І. Блага та В. Яночко вірно вказували, що радянська земельна реформа спричинила докорінні соціальні зміни на селі, їхня теза про те, що «малоземельних селян було наділено землею, а безземелля ліквідовано»[91, с. 166] справедливо спростовується сучасними істориками, які проливають світло на особливості колективізації й ліквідацію потужних селянських господарств краю.

Характерно, що радянські історики всіляко намагалися підкреслити переваги радянського способу господарювання, часом зовсім не вдаючись до хоча б якогось аргументування. За словами Б. Бабія[77, с. 159], «на основі колгоспного ладу і застосування досягнень передової агробіологічної науки й агротехніки в сільському господарстві західних областей значно підвищилася урожайність сільськогосподарських культур, рік у рік зростають грошові прибутки колгоспників, розквітає заможне і культурне колгоспне життя». Подібні твердження зустрічаємо в численних працях радянського періоду. Водночас монографічні дослідження та статистичні дані про щорічну допомогу колгоспам технікою й посівним матеріалом, надання багатомільйонних кредитів тощо, які мали, на думку авторів[118; 573; 604; 659], наочно продемонструвати турботу партії та уряду про західноукраїнських селян, фактично стали свідченням низької виробничої ефективності місцевих колгоспів та радгоспів, їх неспроможності виживати без державних дотацій.

Б. Крачковський, інформуючи про радгоспне будівництво в західних областях Української РСР, історичне значення радгоспів вбачає в тому, що «вони сприяли зміцненню союзу робітничого класу і селянства, наочно демонстрували переваги соціалістичного господарства над одноосібним»[353, с. 171]. Однак у чому полягали ці переваги, автор так і не намагається довести. Крім того, радянська історіографія всіляко старалася обходити й замовчувати прорахунки і невдачі нової економічної системи.

Лише окремі автори наважувалися писати, що, «не дивлячись на деякі успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва західних областей, у цілому стан сільського господарства тут, як і по всій країні, відставав від вимог, які висувало життя»[814, с. 11]. Однак такий стан пояснювався тим, що можливості колгоспного господарювання не завжди використовувалися належним чином. Радянські історики уже традиційно намагалися звинуватити в усіх бідах окремих керівників, а сама система при цьому розглядалася як непогрішна і правильна. Використання тези про «перекручування партійної лінії окремими відповідальними працівниками на місцях» та показове або й навіть реальне покарання «гвинтиків системи» служили єдиній меті – виправданню будь-яких дій партії та уряду.

Можна цілком погодитися зі словами П. Когута про те, що колективізація в Західній Україні розглядалася не як кінцева мета процесу перебудови села, а як засіб взяття під контроль сільського господарства цього регіону для вирішення, у першу чергу, життєво важливих для себе соціальних, економічних і політичних завдань: забезпечення державі необхідної товарності сільськогосподарського виробництва, зміни соціального статусу і класової структури селянства, його моралі, ліквідація соціальної та матеріальної баз формування ОУН і УПА тощо. Тому з самого початку, наголошує автор, у процесі колективізації були проігноровані об'єктивні економічні закони, західноукраїнська сільська традиція, а ставка зроблена на командно-адміністративні методи, що призвело до масових зловживань, насильства та беззаконня й зумовило в кінцевому підсумку стагнацію, кризовість, занепад на шляху розвитку сільського господарства регіону в майбутньому[865, с. 70].

Подібної точки зору дотримується О. Ленартович. На його переконання, мета колективізації визначалася таким чином: 1) в економічній сфері – знищити приватну власність на землю, ліквідувати дрібнобуржуазне виробництво; 2) у політичній сфері – закріпити радянську владу на селі; 3) в

ідеологічній сфері – подолати національно-визвольні домагання селянства, перевиховати його на засадах марксизму-ленінізму[377].

І. Кунець звертає увагу на те, що податковий прес був чи не найбільш дійовим стимулом для збільшення числа колгоспників, оскільки для колгоспників податки було істотно знижено або взагалі скасовано, а для індивідуальних господарств вони підвищувалися на 50%. Крім того, підкреслює автор, особливо тяжким був податковий прес для тих, кого віднесли до категорії куркулів, хоча чітких критеріїв для їх виокремлення не було. При цьому для «куркульських» господарств податок був ще більшим, ніж для інших індивідуальних господарств[364, с. 203 – 204]. Отже, переконані сучасні дослідники, незважаючи на значно вищу економічну ефективність індивідуальних селянських господарств Західної України в порівнянні з колгоспами, у такому способі господарювання влада не була зацікавлена.

За словами Б. Яроша, у новостворених колгоспах допускалося особливо багато порушень і зловживань, а організаційно й економічно вони були настільки слабкими, що в більшості без допомоги міста не могли провести сівбу, доглянути за посівами, провести жнива. Щоб не допустити зривів у заготівлях продуктів, широкого поширення набула «опіка» сильніших колгоспів над слабкими[689, с. 125].

Характерною рисою нової системи господарювання на селі О. Малярчук називає поєднання політичних зусиль партії та органів влади. Інформуючи про те, що в документах перших сільськогосподарських артілей поряд із підписом голови виконкому районної Ради депутатів трудящих були підписи секретаря райкому та уповноваженого обкому КП(б)У, автор робить висновок про нерозривне зрощення колгоспів з партійними структурами, які мали всю повноту влади у них, але не брали на себе відповідальності за поточні справи[779].

Певну специфіку перетворень на селі з приходом радянської влади дослідники відзначають у Закарпатті. Так, В. Міщанин[785] погоджується з

тезою радянської історіографії про добровільне об'єднання селян краю в перші повоєнні роки в земельні громади, які стали найпростішою формою виробничого кооперування. Однак він відзначає відмінність цих громад від колгоспів радянського типу, завдяки чому зберігалася можливість поступового кооперування сільськогосподарського виробництва за моделлю, близькою до сусідніх країн Східної Європи. Проте згодом, констатує автор, керівництво області за вказівками партійних органів пішло іншим шляхом – усупільнення й суцільної колективізації за вже випробуваним зразком, що кардинально змінило систему суспільних відносин і соціально-економічне обличчя краю.

Н. Жулканич напряму пов'язує важкі умови життя селян Західної України, як і радянських селян взагалі, з існуванням колгоспів. За її словами, функціонування та розвиток соціальної сфери на селі підтримували, в основному, суб'єкти господарювання агропромислового комплексу. Однак слабкий фінансовий стан колгоспів та радгоспів західноукраїнських областей не сприяв розбудові соціально-культурної сфери села[764]. І. Сушик також вважає, що ставка на відновлення роботи важкої промисловості, економію й накопичення фінансів та ресурсів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості та соціальної сфери зумовили стагнацію сфери обслуговування й постачання, а в підсумку – низький життєвий рівень населення[821, с. 6]. Варто зазначити, що радянські історики, як правило, висловлювали цілком протилежну точку зору. Так, І. Кошарний наголошував, що «соціалістична індустріалізація і колективізація села, подальший підйом народного господарства і добробуту трудящих створювали необхідні умови для культурних перетворень»[775, с. 39 – 40]. Однак оприлюднені протягом останніх років документальні матеріали та новітні здобутки української історіографії досить скептично розцінюють подібні твердження.

Заходом боротьби з селянством, на думку істориків, стало і виселення селян з хуторів. Як зазначає О. Ленартович, у більшості випадків хутірські

господарства переселяли в навколишні села, але було багато випадків, коли їхні власники опинялися в Сибіру, а майно конфісковувалося державою, після чого частково розкрадалося радянськими керівниками, а частково йшло на розбудову слабких тоді ще колгоспів[377, с. 51]. На подібні методи боротьби влади з селянами вказував І. Волков[160]. Він, зокрема, звернув увагу на прийняття Президією Верховної Ради СРСР спеціального указу про виселення за межі республіки українських селян, які «ухиляються від трудової діяльності та ведуть антисупільний спосіб життя». Таке «розмите» формулювання і відсутність чітких критеріїв, на переконання дослідників, давало змогу розправлятися зі всіма опонентами режиму та незгодними вступати до колгоспу.

Радянська історіографія виселення селян з хуторів розглядала як засіб боротьби з куркулями. Однак майже десятирічна боротьба з куркулями, які навіть на початковому етапі колективізації сільського господарства Західної України становили, за визнанням радянського історика В. Масловського[782, с. 16], менше 5% від усіх селянських господарств, свідчить про намагання влади поставити українське село під цілковитий контроль завдяки суцільній колективізації та покінчити з національно-визвольним рухом. Підтвердженням цієї тези певною мірою служать слова того ж В. Масловського, який серед дієвих засобів «остаточної ліквідації класово ворожих елементів» особливе місце відводив політичному й організаційному зміцненню колгоспів західних областей України[782, с. 19].

У новітніх дослідженнях переважно акцентується увага на складному становищі селян-колгоспників не лише Західної України, а й усього Радянського Союзу. Так, Л. Місінкевич доводить, що в повоєнний відбудовчий період для колгоспників було підвищено норми виробітку, збільшено мінімум вироблених трудоднів і одночасно зменшено за них оплату, урізано розміри присадибних ділянок та збільшено на них податки. Отже, підсумовує автор, натуральні, грошові податки, примусова державна позика, страховки, самообкладання – усе це лягло непосильним тягарем на

плечі селян[456, с. 110]. Однак становище сільських жителів у Західній Україні, де прискорені темпи колективізації і боротьба з національно-визвольним рухом призводили до численних порушень навіть за визнанням радянських органів, було ще складнішим.

Помітне місце в сучасній історіографії відводиться аналізу причин голоду голоду 1946 – 1947 рр. у повоєнні роки на Україні. Так, російська дослідниця О. Зубкова виділяє ряд таких причин: примусові хлібозаготівлі, що залишили селян без зерна; скорочення категорій населення, які отримували гарантований мінімум продовольства; зменшення обсягів продажу хліба та небажання влади розконсервувати державний резерв в умовах загострення кризи постачання[254, с. 76]. Українські історики також вказують на ці фактори, додаючи ще й посуху, яка охопила Південь України.

У цьому контексті С. Ткачов зазначив, що певною мірою республіка максимально використовувала те, що примусово відбиралося в населення західних областей України. Може саме тому, висловив припущення автор, у Західній Україні в ці роки не форсувалася справа створення колгоспів. За його словами, джерела і методи заготівлі продуктів були різними – крім обов'язкового податку була ще конфіскація майна людей, звинувачених у зв'язках з національно-визвольним рухом. При цьому історик вбачає прямий зв'язок між збільшенням депортацій місцевого населення і хлібозаготівлями – чим більшим доводився план заготівлі продукції на район, тим більше райвідділ НКВС виявляв «посібників бандерівців» і відправляв їх до Сибіру з попередньою конфіскацією майна[613, с. 11]. Крім того, С. Ткачов вказав і на вилучення під різними приводами харчів у поляків, що виїжджали на той час з України за умовами польсько-українського обміну населення, а також затримку видачі українцям-переселенцям належного їм збіжжя, еквівалентного зданому при виїзді з Польщі[614].

Учасники круглого столу «Голод 1946 – 1947 рр.: ретроспективний погляд істориків», який проводив Інститут історії України НАН України на відзначення 60-річчя трагедії, наводили численні свідчення про допомогу

населення Західної України голодуючим співвітчизникам зі Сходу і Півдня України, які приїздили за хлібом. Практично у всіх працях відзначається доброзичливе ставлення до голодуючих не лише з боку селян, а й учасників національно-визвольного руху. При цьому О. Веселова інформує про активність членів ОУН і УПА щодо роз'яснення населенню справжніх причин голоду та їхні заклики допомогти братам-українцям[130]. За словами В. Сергійчука[569], націоналістичне підпілля рекомендувало населенню західних областей України прихильно ставитися до приїжджих та допомагати їм продовольством з метою поширення оунівської ідеології. У свою чергу, О. Гаврилюк звертає увагу на те, що праця «східняків», які наймалися працювати до місцевих господарів за продукти харчування, використовувалася владою як підстава для зарахування останніх до категорії куркулів і відповідних репресій[167]. В. Холодницький наводить дані про опір місцевого населення владі, який був пов'язаний як із закликами ОУН, так і мав стихійний характер, керуючись інстинктом самозбереження. Водночас автор наголошує, що опір владі посилювали побори і зловживання місцевого активу та співробітників правоохоронних органів, які нерідко присвоювали зерно і речі місцевого населення[647].

Т. Марусик, яка теж відзначає масовість поїздок населення східних регіонів України за продуктами в західні області, звертає увагу[409, с. 181] на те, що радянське керівництво намагалося відгородити не лише цих людей від ідеологічного впливу на них націоналістичної ідеології, а й запобігти поширенню в західних областях правдивих відомостей про справжню ситуацію в Східній і Південній Україні, заперечуючи масовість голоду та нужденність життя населення.

Отже, перетворення в західноукраїнських областях у повоєнний період були спрямовані на інтеграцію народного господарства краю в економічний механізм радянської держави, а соціальні зміни мали сприяти уніфікації суспільних відносин. Проте прискорені темпи індустріалізації та колективізації, руйнування усталеного способу життя, репресії й численні

зловживання партійних та господарських функціонерів різних рівнів призвели до того, що будь-які заходи влади в подальшому сприймалися переважно через призму ігнорування інтересів місцевих мешканців, порушення їхніх прав і свобод.

Точки зору українських радянських істориків та сучасних українських і зарубіжних дослідників на суспільно-політичні, соціально-економічні й культурно-духовні перетворення в західноукраїнських областях у повоєнний період докорінно відрізняються. Намагання радянської історіографії подати ці процеси як суцільне благо для місцевого населення значною мірою спростовується новітніми дослідженнями, автори яких відзначають жорстокість радянського режиму, прискорені темпи радянзації, небажання рахуватися з місцевими традиціями й усталеним способом життя. Крім того, певне толерування національних почуттів українців та інших народів Радянського Союзу, яке мало місце в роки війни, вже в перші повоєнні роки змінилося черговим витком репресій і переслідувань. У західноукраїнських областях така політика держави додатково посилювалася намаганням якнайшвидше ліквідувати національно-визвольний рух, провести прискорену індустріалізацію й колективізацію, уніфікувати усі сфери суспільного життя за радянським взірцем.

Період Другої світової війни слід розглядати як поворотний момент у відносинах влади і церкви, який сприяв певному відродженню релігійного життя в цілому. Разом з тим наголошується, що кремлівське керівництво усвідомлювало всю небезпеку для влади посилення впливу церкви на суспільство й намагалось звести цей вплив до мінімуму, поставивши церковні організації під контроль Ради у справах Російської православної церкви та Ради у справах релігійних культів. Крім того, історики вірно вказують на цілеспрямований процес централізації релігійного життя, що проявилось в ліквідації церковних організацій, не підпорядкованих РПЦ.

Сучасні дослідження також дають можливість простежити особливості й тонкощі реалізації плану щодо ліквідації УГКЦ та УАПЦ, основна вина яких полягала в підтримці українського національно-визвольного руху. Проте подібне звинувачення не було переконливим аргументом в очах більшості українців, тому УГКЦ та УАПЦ були звинувачені в пособництві нацистам і десятиліттями тавровані владою та радянською історичною наукою як злочинці.

Позитивну оцінку отримали зрушення в Західній Україні за роки радянської влади у галузі освіти. Чи не головним здобутком нової влади стала ліквідація неписьменності й доступність середньо-спеціальної та вищої освіти. При цьому, однак, йдеться про певні обмеження щодо вступу місцевого населення до навчальних закладів регіону, значна частина місць у яких була заброньована для вихідців з інших областей України та Радянського Союзу. У свою чергу, вихідців із західноукраїнських областей намагалися спрямовувати на навчання й роботу в інші регіони, тим самим ізолюючи їх від можливої участі в національно-визвольному русі.

Сучасна історіографія також відзначає зростання рівня соціального захисту й медичного обслуговування жителів Західної України. Йдеться, зокрема, про подолання уже в перші повоєнні роки масових епідемій та доступність медичного обслуговування для всіх верств населення навіть у віддалених районах, чого не було у довоєнний період, зменшення рівня безробіття, удосконалення пенсійного забезпечення тощо. Так само вагомими були здобутки у галузі культури, особливо масової – доступність бібліотек, кіно, радіо. Разом з тим влада активно поєднувала і використовувала заходи освітнього й культурницького характеру для пропаганди нового способу життя та насадження радянського типу суспільної свідомості, який на перше місце ставив потреби держави, нерідко нехтуючи при цьому основоположними правами і свободами людини.

ВИСНОВКИ

Аналіз доступного на сьогодні комплексу історіографічних джерел з проблематики інкорпорації й радянзації західноукраїнських земель засвідчив, що наявні праці, які вийшли з-під пера не лише істориків, а й представників інших суспільних та гуманітарних наук, відрізняються різноманітністю підходів і оцінок у висвітленні й трактуванні окремих подій та явищ. Виходячи з цього, вважаємо за доцільне сформулювати такі найбільш важливі, на нашу думку, узагальнюючі висновки:

I. Дослідження процесу інкорпорації, радянзації та інтеграції західноукраїнських областей до складу СРСР та УРСР належить до актуальних і важливих проблем історії України, її соборності та утвердження української ідентичності. Історіографія проблеми нараховує більше тисячі наукових і науково-популярних праць, критичний аналіз яких дав підстави виділити три умовні періоди її вивчення, кожному з яких властиві певні особливості. *Перший, або початковий*, охоплює час з 1939 р. – появи науково-популярних та пропагандистських праць з історії досліджуваної проблеми, до середини 1950-х рр. *Другий* включає другу половину 1950-х рр. і тривав до кінця 1980-х рр. До *третього* періоду розвитку історіографії відносять її надбання в умовах незалежності України. Джерельна база історіографії інкорпорації й радянзації західноукраїнських земель кінця 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. представлена здебільшого науковими дослідженнями, присвяченими цій проблемі. Вона класифікована за спільними ознаками і поділена на п'ять груп. Для означення подій, що мали місце в Західній Україні у 1939 – на початку 1950-х рр., обґрунтовується застосування низки термінів, зокрема «включення», «інкорпорація» та «радянзація». Теоретико-методологічну основу дослідження складають принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), а також методи історіографічного аналізу й синтезу,

історико-порівняльний, історико-хронологічний і проблемно-хронологічний, періодизації, класифікації і типологізації, біографічний та ін.

II. Визначальний вплив на розвиток історіографічного процесу, спрямованість і тематику досліджень історії включення західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР мали державні та партійні органи, спрямовуючи у руслі марксистсько-ленінської методології на обґрунтування його закономірностей, висвітлення «всенародної підтримки» суспільних перетворень, їх цілковите схвалення, засудження українського національно-визвольного руху тощо. Такий вплив проявлявся в численних постановах Комуністичної партії та уряду УРСР щодо суспільних наук у цілому й історичної науки зокрема, які окреслювали головні напрями й тематику наукових досліджень. Окремі рішення партії були спрямовані на перевірку діяльності архівів і бібліотек з метою вилучення з їх фондів небажаної літератури. При цьому саме наукові установи Західної України, де працювали учні М. Грушевського та члени колишнього Наукового товариства імені Шевченка, опинилися під пильним наглядом влади. Цькування науковців-істориків досягло апогею після прийняття в 1947 р. постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР».

В умовах суверенізації України та напередодні розпаду СРСР певний вплив на активізацію історичних досліджень мали також резолюції й постанови громадських організацій і новітніх партій щодо тих чи інших подій української історії. У свою чергу, за роки незалежності України державні органи не втручалися в діяльність істориків, проте деякий вплив на активізацію досліджень з історії західноукраїнських земель кінця 30-х – початку 50-х рр. минулого століття мали постанови Верховної Ради України й рішення уряду щодо вивчення діяльності ОУН і УПА, а також створення робочої групи істориків з дослідження даної проблеми.

III. Українська історіографія (М. Вегеш, С. Віднянський, С. Кульчицький, В. Кучер, С. Макарчук, Ю. Сливка та ін.) розглядає

перебування західноукраїнських земель у міжвоєнний період у складі іноземних держав як таке, що не відповідало прагненням українського народу до об'єднання в одній державі, не давало можливості для розвитку власної національної ідентичності, культури, мови тощо. Разом з тим відзначено особливості життя української національної групи в кожній країні. При цьому вказується на більш толерантне ставлення до наших співвітчизників у Чехословаччині, до складу якої входило Закарпаття. У Польщі та Румунії умови для національного розвитку українців були істотно обмежені, на державному рівні створювалися перепони для поширення культури й освіти українською мовою та ін. Сучасні польська, угорська та румунська історіографії здебільшого розглядають перебування західноукраїнських земель у складі Польщі, Угорщини та Румунії як таке, що сприяло економічному й культурному піднесенню їх мешканців, акцентуючи увагу переважно на позитивах. При цьому дискримінаційні заходи щодо українців або взагалі не висвітлюються, або визнаються необхідними в тогочасних умовах.

IV. Процес приєднання Західної України до складу СРСР та УРСР і насадження радянського режиму в 1939 – 1941 рр. є однією з найбільш контроверсійних проблем у сучасній українській і зарубіжній, у першу чергу польській та російській, історіографіях. Польські історики наголошують на тому, що цей процес відбувався на ґрунті злочинної змови Гітлера й Сталіна та четвертого поділу Польщі, що суперечило міжнародному праву. Подібні оцінки переважають і в румунській історіографії щодо приєднання Північної Буковини і Бессарабії. Більшість російських дослідників переконана, що договір між Німеччиною та СРСР був необхідним з точки зору відвернення війни й укріплення західних кордонів СРСР. Українські історики хоча й погоджуються, що приєднання західноукраїнських земель відбулося на підставі радянсько-німецького пакту, проте справедливо вказують на прагнення українського народу до об'єднання й право націй на самовизначення. Обґрунтовано визнання цих прав і встановлених кордонів

членами антигітлерівської коаліції на завершальному етапі Другої світової війни. В історіографії відзначено помітні позитивні зрушення у Західній Україні в галузі освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, проте вказано, що відсутність демократичних свобод, масові репресії й депортації, тотальний примус відштовхнули від радянської влади більшість населення краю та сприяли стрімкому поширенню націоналістичного руху.

V. Новітня українська історіографія доводить, що напад нацистської Німеччини на СРСР посилив надію у значної частини українського населення на відновлення державної незалежності України. Проте встановлення жорстокого окупаційного режиму посилювало антинацистські настрої місцевого населення і сприяло широкому розгортанню руху Опору, який на теренах Західної України був представлений радянськими партизанами й підпільниками, українськими націоналістичними загонами самооборони, найбільш масовими серед яких були загони УПА, та польським партизанським рухом і підпіллям, які також поділялися на прорадянські й націоналістичні. Ряд сучасних дослідників (В. Іваненко, А. Чайковський, В. Якунін та ін.) не визнає українські націоналістичні збройні формування учасниками антинацистського руху Опору, звинувачуючи їх у колабораціонізмі та злочинах проти мирного населення. Такі ж звинувачення містяться в працях польських авторів (Г. Мазур, Е. Прус, В. Філяр та ін.). Проте оприлюднені протягом останніх 20-и рр. архівні документи спростовують подібні твердження. Відзначено, що звинувачення українських націоналістів у вбивстві євреїв і польської інтелігенції у Львові були висунуті лише в 1960-му р. у зв'язку з так званою справою Оберлендера, до того причетними до цих злочинів називали цілком конкретні німецькі підрозділи.

Українсько-польське збройне протистояння було викликане небажанням польського еміграційного уряду іти на компроміс з українцями в питаннях територіальної приналежності краю, оскільки і поляки, і українці вважали їх своїми. При цьому В. і Є. Семашки, А. Корман та деякі інші польські автори звинувачують ОУН і УПА у цілеспрямованому винищенні

всіх поляків на Волині, проте подібні звинувачення, окрім українців, відкидають польські історики Р. Внук, Г. Мотика, Р. Тожецький та ін. Останні хоча й називають українців винуватцями конфлікту, проте вірно вважають, що українські націоналісти перш за все мали на меті змусити поляків до виселення за Буг. В. Косик, В. Сергійчук та ін. автори також доводять, що однією з причин кровопролиття на Волині стали антиукраїнські акції польського підпілля на Закерзонні в 1941 – 1942 рр. Крім того, в українсько-польському конфлікті були зацікавлені Німеччина та СРСР, які й підштовхували українських та польських націоналістів до взаємного винищення.

VI. Відновлення радянської влади в Західній Україні та возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною історики справедливо називають здійсненням віковичної мрії українців жити в одній державі. Саме тому Народні комітети Закарпатської України масово висловлювалися за приєднання до СРСР, підтвердивши свої рішення на I з'їзді Народних комітетів Закарпатської України. Представницький характер місцевих органів влади була змушена визнати й чехословацька урядова місія, яка перебувала в Закарпатті. М. Вегеш, О. Довганич та інші фахівці схильні вважати, що термін «возз'єднання», який вжитий у офіційних документах – Маніфесті про возз'єднання Закарпаття з Україною та Договорі між Радянським Союзом і Чехословаччиною про Закарпатську Україну – є адекватним і точним відображенням тих подій. Проте встановлення радянського режиму в Закарпатті, як і в 1939 – 1941-му рр. у Галичині, на Волині та Буковині, проявилось в небажанні влади враховувати місцеві господарські, національні й культурні традиції, засиллі приїжджих керівників різних рівнів, встановленні суворого контролю за всіма сферами суспільного життя, що, врешті, викликало невдоволення діями влади в багатьох жителів краю.

VII. Радянська та сучасна українська історіографії мають різні підходи до цілей і характеру суспільних перетворень у західноукраїнських областях у

повоєнний період. Аналіз наявних праць свідчить про різну тематичну спрямованість досліджень. Так, радянські історики (І. Буркало, М. Подпригорщук, Н. Сирота, В. Холєвчук та ін.) переважно акцентували увагу на освітніх та соціально-культурних здобутках нової влади, справедливо називаючи їх кроком уперед у порівнянні з довоєнним періодом. Разом з тим вони дотримувалися радянських стереотипів з притаманним цій епосі вихвалянням і возвеличенням радянського ладу й Комуністичної партії та приписуванням їм усіх позитивних зрушень. Усі негативні явища й прорахунки або замовчувалися, або списувалися на шкідництво й саботаж з боку «українських буржуазних націоналістів». «Викриттю злочинів» останніх присвячувалася значна частина праць радянських авторів. Так само обов'язковою була критика студій зарубіжних істориків, які досліджували історію України. У свою чергу, більшість сучасних істориків зосередилася на тих проблемах, які в радянський період замовчувалися або подавалися у викривленому світлі. Відповідно, лєвова частка праць останнього часу присвячена історії національно-визвольного руху, репресивній політиці радянської влади, насильницькій колективізації, державно-церковним відносинам тощо. При цьому дослідники не відкидають тих позитивних здобутків, які були досягнуті в Західній Україні з приходом радянської влади. Йдеться, у першу чергу, про розвиток промисловості, освіти і культури, охорони здоров'я та ін.

VIII. Незважаючи на помітне зростання чисельності праць, присвячених тим чи іншим питанням історії західноукраїнських областей кінця 1930-х – початку 1950-х рр., чимало проблем і досі залишаються малодослідженими. Зокрема, заслуговує на подальшу увагу висвітлення об'єктивних і суб'єктивних чинників включення західноукраїнських областей до складу СРСР, його значення для соборності України. У цьому зв'язку важливо глибше проаналізувати питання повсякденності, настроїв та особливостей менталітету населення західних областей і дотримання ним усталених традицій, духовності й релігійних вірувань та правил, що значною

мірою впливало на спосіб життя мешканців краю та було незрозумілим для приїжджих представників влади, не обізнаних з місцевою специфікою.

Подальшого дослідження потребують масштаби руху Опору в Україні; провокаційна діяльність німецьких та радянських органів з метою посилити протистояння між українським і польським націоналістичним підпіллям, причини і характер українсько-польського конфлікту в роки війни, встановлення головних винуватців трагедії, які віддавали злочинні накази; особливості відносин між радянськими партизанами й українським та польським націоналістичним підпіллям на різних етапах війни; прояви колабораціонізму на окупованій території тощо.

На окрему увагу заслуговує діяльність співробітників МВС і МДБ під виглядом підпільників ОУН і УПА, використання ними колишніх діячів визвольного руху, які потрапили в полон або прийшли з повинною, з метою вчинення провокаційних дій проти мирного населення і знищення керівництва повстанського руху. Недостатньо вивченим є ставлення окремих партійних і радянських діячів до українського питання й еволюція їхніх поглядів у період часткової лібералізації суспільства після смерті Сталіна; питання участі в національно-визвольному русі мешканців Західної України, які до того в лавах Червоної армії боролися проти гітлерівських загарбників; роль відомих українських діячів науки і культури в процесі суспільних перетворень у західноукраїнських областях, а також ставлення членів ОУН і УПА до цих діячів та спроби поширити за їхньою участю власну ідеологію й програму боротьби за незалежність за межі краю; еволюція ставлення різних верств місцевого населення до представників радянської влади та підпільно-повстанського руху.

Досі малодослідженими залишаються окремі аспекти українсько-польських та українсько-чехословацьких переселень наприкінці Другої світової війни та в повоєнні роки, особливості облаштування переселенців на нових місцях поселення, ставлення до них представників органів влади та місцевих жителів, їхня подальша доля. Корисними будуть наукові розвідки

щодо характеру змін суспільної свідомості та світогляду населення Західної України в процесі інкорпорації й радянізації.

Є необхідність і у виданні нових документальних збірників. Зокрема, доцільно повніше опублікувати документи щодо розвитку історичної та інших суспільних наук. Перш за все слід залучити матеріали архівів, у тому числі й ДГА СБУ, які дають можливість простежити реакцію державних і партійних органів на праці істориків з проблемних питань історії України. Глибшого аналізу заслуговують стенограми засідань і нарад, на яких критикувалися праці істориків, використання ними певних методологічних прийомів, термінології тощо. Крім того, у постановах та резолюціях подібних заходів нерідко перед науковими інституціями та окремими дослідниками ставилися завдання щодо висвітлення тих чи інших питань. Відповідно, подібні документи можуть істотно збагатити джерельну базу історіографії досліджуваної проблеми.

Так само необхідним є подальше видання документів і матеріалів щодо приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР і радянізації краю. Зокрема, недостатньою є джерельна база, яка пролила б світло на ставлення різних прошарків західноукраїнського суспільства, політичних партій і громадських об'єднань до радянської влади напередодні вступу Червоної армії в Західну Україну; особливості сприйняття і відповідного ставлення до нової влади українців, поляків, євреїв та представників інших національностей, а також зміни, які відбувалися в настроях населення як реакція на заходи щодо радянізації краю. Корисними будуть і матеріали дипломатичних переговорів та аргументи сторін щодо проходження лінії кордону між СРСР і Польщею, ЧСР, Румунією та Угорщиною відповідно (важливі документи з цих питань опубліковані протягом останнього часу в сусідніх країнах, проте вони й досі не перекладені ні російською, ні українською мовами).

Реалізація цих та інших пропозицій сприятиме збагаченню джерельної бази з історії західноукраїнських областей кінця 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. і підготовці на їх основі нових узагальнюючих наукових досліджень.

З урахуванням наукових досліджень проблеми має удосконалюватися державна гуманітарна політика України. Назріло прийняття ряду нормативних актів, зокрема на рівні постанов Верховної Ради України, щодо дискусійних історичних питань, які б сприяли загальному примиренню та стали свого роду моральною компенсацією тим громадянам, чії права були порушені в ході радянської Західної України. Зважаючи на строкатий національний склад регіону, уточнення потребують норми Закону України «Про національні меншини в Україні» щодо визначення національних меншин та корінних народів. На нормативному рівні доцільно передбачити створення дорадчих органів з представників усіх національних меншин при Президентові України, Комітеті Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, а також при органах виконавчої влади областей і районів, в яких компактно проживають представники національних меншин, з правом ініціювання розгляду питань і розроблення пропозицій щодо захисту їхніх інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Офіційні документи

1. Акція «Вісла». Документи / Впорядкування і редакція Євгена Місила. – Л. – Нью-Йорк, 1997. – 564 с.
2. Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – 2-е вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 872 с.
3. «Белым пятнам» истории – политическую оценку : Постановление ЦК КПУ «О необходимости углубления изучения и объективной оценки некоторых страниц истории Компартии Украины 30 – 40-х и нач. 50-х годов» // Правда Украины. – 1990. – 4 февр. – С. 1.
4. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / І. О. Герасимов (голова ред. кол.). – К. : Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
5. Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР : Док. і матеріали. 1917 – 1941. – Чернівці : Облвидав, 1958. – 451 с.
6. Боряк Г. «Нацистське золото» з України: у пошуках архівних свідчень / Г. Боряк, М. Дубик, Н. Маковська. – Вип. 1. – К., 1998. – 130 с.
7. Боряк Г. «Нацистське золото» з України: у пошуках архівних свідчень / Г. Боряк, М. Дубик, Н. Маковська. – Вип. 2 : Матеріали до реєстру вилучених у населення коштовностей. – К., 2000 – 378 с.
8. Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2001. – 198 с.
9. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939 – 1949 рр.). Зб. док. і мат. – К. : Держполітвидав України, 1949. – 211 с.

10. Волинь і Полісся: УПА та запілля, 1943 – 1944 : Документи і матеріали / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / П. Сохань (ред.), О. Вовк (упоряд.), І. Павленко (упоряд.). – К., 1999. – 724 с.

11. Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. Книга перша. Рівненська область / Олександр Денищук. – Рівне : ППДМ, 2003. – 352 с.

12. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. – Т. 1. – 1939 – 1945 рр. – Л., 1996. – 752 с.

13. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. – Т. 2 : 1946 – 1947 рр. – Л., 1998. – 539 с.

14. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. – Т. 3 : Спогади. – Л., 2002. – 391 с.

15. Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. – Л. : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 132 с.

16. Діяння Собору греко-католицької Церкви у Львові 8 – 10 березня 1946 року. – Л., 1946.

17. Довідник-пошукувець. Реєстр осіб, пов'язаних з визвольною боротьбою на теренах Львівщини (без Дрогобиччини) 1944 – 1947 (за архівними документами) / Петро Й. Потічний (відп.ред.), Мирослав Горбаль (збр., упоряд. і зредагував). – Л. ; Торонто : Видавництво «Літопис УПА», 2003. – 416 с.

18. Книга пам'яті. 1944 – 1994 / В. Процюк. – Л., 1996. – 319 с.

19. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України. – 2001. – 251 с.

- 20.** Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Підготув. Я. Лялька, П. Максимчук, І. Патер та ін. – Кн. 1. – Л., 1993. – 728 с.
- 21.** Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Підготув. Я. Лялька, П. Максимчук, І. Патер та ін. – Кн. 2. – Л., 1997. – 664 с.
- 22.** Мартирологія українських церков у чотирьох томах. – Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. – Торонто – Балтимор : Смолоскип, 1987. – 1207 с.
- 23.** Мартирологія українських церков у чотирьох томах. – Т. 2. Українська католицька церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і священник Тарас Р. Лончина. – Торонто – Балтимор : Смолоскип, 1985. – 839 с.
- 24.** Международная поддержка борьбы трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской Родиной (1918 – 1940). – Сб. док. и мат. – Кишинев, 1970. – 391 с.
- 25.** Мірчук П. Українська повстанська армія 1942 – 1952 : Документи і матеріали / Петро Мірчук. – Л., 1991. – 448 с.
- 26.** Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. документів і матеріалів / Упор. М. Панчук та ін. – К., 1994. – 560 с.
- 27.** Обвиняет земля. Организация украинских националистов : Документы и материалы / В. И. Масловский (председ. ред. кол.). – М. : Универсум, 1991. – 160 с.
- 28.** «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944 – 1948 рр. Збірник документів / Упорядники Я. Дашкевич і В. Кук. – Л. : Літературна агенція «Піраміда», 2010. – 594 с.
- 29.** Правда про унію. Документи і матеріали. 2-е видання. – Л., 1968. – 423 с.

30. Про інформацію Кабінету Міністрів України щодо вивчення діяльності ОУН – УПА // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22 – 23. – Ст. 205.

31. Про спроби політичної реабілітації ОУН – УПА : [Резолюція XXVIII з'їзду Комуністичної партії (другий етап)] // Радянська Україна. – 1990. – 19 груд. – С. 1, 3.

32. Про сталінізм і сталінщину : [Ухвала Установчого з'їзду НРУ від 10 вересня 1989 р.] // Літературна Україна. – 1989. – 19 жовт. – С. 7.

33. Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до комісій з вивчення діяльності ОУН – УПА. 1996 – 1998 рр. / Упорядник Людмила Гриневич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 406 с.

34. Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років : Виклад постанови ЦК КПРС // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С. 3 – 7.

35. Радянське Прикарпаття. Документи і матеріали. – Ужгород : Карпати, 1964. – 404 с.

36. Сергійчук В. І. Депортація поляків з України : Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944 – 1946 роках / Володимир Сергійчук. – К., 1999. – 191с.

37. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. : Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – 944 с.

38. Сергійчук В. І. Наша кров – на своїй землі / Володимир Сергійчук. – К., 1997. – 44 с.

39. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / Володимир Сергійчук. – К. : Дніпро, 2001. – 494 с.

40. Сергійчук В. І. ОУН – УПА в роки війни : Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К. : Дніпро, 1996. – 494 с.
41. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / Володимир Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2003. – 576 с.
42. Сергійчук В. І. Правда про «золотий вересень» 1939-го / Володимир Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 1999. – 128 с.
43. Сергійчук В. І. Самі себе звоювали. Діяльність винищувальних батальйонів проти українського національно-визвольного руху / Володимир Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2003. – 80 с.
44. Сергійчук В. І. Тавруючи визвольний прапор: Діяльність агентури та спецбоїв НКВС – НКДБ під виглядом ОУН – УПА / Володимир Сергійчук. – 2-е вид., доп. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006. – 184 с.
45. Сергійчук В. І. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Володимир Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2003. – 140 с.
46. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / Володимир Сергійчук. – Тернопіль : Тернопіль, 1997. – 440 с.
47. Сергійчук В. І. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні / Володимир Сергійчук. – К. : Дніпро, 2001. – 228 с.
48. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945 : Документы и материалы : В 3-х т. – К., 1985.
49. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1959). – Т. 1. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. – 680 с.
50. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1959). – Т. 2. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. – 640 с.
51. 300 років возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали про святкування. – К. : Держполітвидав України, 1955. – 712 с.
52. Україна в Другій світовій війні у документах : Збірник німецьких архівних матеріалів / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка ; НАН

України ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / Володимир Косик (упоряд.). – Т. 1 : 1941 – 1942. – Л., 1997. – 382 с.

53. Україна в Другій світовій війні у документах : Збірник німецьких архівних матеріалів / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка ; НАН України ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / Володимир Косик (упоряд.). – Т. 2. – Л., 1998. – 383 с.

54. Україна в Другій світовій війні у документах : Збірник німецьких архівних матеріалів / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка ; НАН України ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / Володимир Косик (упоряд.). – Т. 3. – Л., 1997. – 382 с.

55. Україна в Другій світовій війні у документах : Збірник німецьких архівних матеріалів / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка ; НАН України ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / Володимир Косик (упоряд.). – Т. 4 : 1944 – 1945. – Л., 2000. – 367 с.

56. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті : Документи і матеріали : В 3 т. / Ред. Т. Гунчак та Р. Сольчаник. – Нью-Йорк – Торонто – Париж, 1983. – Т. 3. – 381 с.

57. У лещатах тоталітаризму : Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956 рр.) : Зб. док. і мат. : У двох част. – Ч. II : 1944 – 1956 рр. – К., 1996. – 247 с.

58. У Центральному Комітеті КПРС : Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років // Український історичний журнал. – 1984. – № 8. – С. 5 – 9.

59. У ЦК Компартії України : Про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією // Український історичний журнал. – 1978. – № 10. – С. 5 – 7.

60. У ЦК Компартії України. Про 50-річчя возз'єднання Західної України з Українською РСР у складі Союзу Радянських Соціалістичних

Республік. Постанова ЦК Компартії України // Радянська Україна. – 1989. – 6 трав. – С. 1.

61. У ЦК Компартії України : Про 35-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників // Український історичний журнал. – 1979. – № 10. – С. 5 – 6.

62. У ЦК Компартії України. Формувати історичну свідомість : [ЦК Компартії України розглянув питання «Про розробку республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР] // Радянська Україна. – 1989. – 3 лют. – С. 1.

63. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943 – 1944 рр. : Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський р-н / Ярослав Царук [Вступ. ст. Я. Ісаєвича]. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 189 с.

64. Miśło E. Repatriacja czy Deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR. T. I : Dokumenty 1944 – 1946 / Eugeniusz Miśło. – Warszawa : Archiwum ukraińskie, 1996. – 333 s.

65. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa : Wydawnictwo von borowiecky, 2000. – Т. 1. – S. 1 – 1000 ; Т. 2. – S. 1001 – 1440.

II. Наукові дослідження

66. Айненкель А. Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період / А. Айненкель // Ї. – 2003. – Число 28. – С. 57 – 76.

67. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918 – 1926 / Леся Алексієвець. – Т. : Підручники і посібники, 2006. – 448 с.

68. Алексієвець Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності: 1918 – 1939 / Леся Алексієвець. – Т. : Економічна думка, 2002. – 270 с.

69. Андрухів І. О. Діяльність «ініціативного комітету» на Станіславщині з підготовки Львівського собору (липень 1945 – лютий 1946 рр.) / І. О. Андрухів // Сторінки воєнної історії України : Зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Част. 2. – С. 138 – 149.

70. Андрухів І. О. Ліквідація греко-католицьких монастирів на Станіславщині у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. / І. О. Андрухів // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ. – 2004. – № 10. – С. 149 – 158.

71. Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. : Історико-політологічний аналіз / І. О. Андрухів, П. Є. Кам'янський. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2005. – 364 с.

72. Антифашистская солидарность в годы второй мировой войны. 1939 – 1945 / АН УССР ; Институт социальных и экономических проблем зарубежных стран / А. Н. Шлепаков (ред. кол.). – К. : Наук. думка, 1987. – 336 с.

73. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939 – 1944 рр.): За матеріалами періодичної преси / Наталія Антонюк. – Л., 1997. – 232 с.

74. Армстронг Джон. Чи «легіонова політика» така безнадійна? / Джон Армстронг // Українська дивізія «Галичина». Історико-публіцистичний збірник / Редактори-упорядники М. Слабошпицький, В. Стеценко. – Київ – Торонто, 1994. – С. 79 – 90.

75. Армстронг Джон. Украинский национализм. Факты и исследования / П. В. Бехтин (пер. с англ.). – М. : Центрполиграф, 2008. – 368 с.

76. Арсентьев М. В. До питання розвитку соціалістичної промисловості Закарпаття за 20 років (1946 – 1965 рр.) / М. В. Арсентьев // Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня – 2 липня 1967 р. (36. статей) / Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. – Ужгород : Карпати, 1970. – С. 307 – 318.

77. Бабій Б. М. Воз'єднання Західної України з Українською РСР / Борис Бабій. – К., 1954. – 196 с.

78. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: Історія та ідея / Олег Баган. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 192 с.

79. Безносюк О. П. Участь винищувальних батальйонів у ліквідації збройних формувань УПА на теренах Прикарпаття в 1944 – 1945 роках / О. П. Безносюк // Рід Шухевичів в історико-культурній спадщині України: Матеріали Міжнар. наук. конф., с. Тишківці Городенківського р-ну, 10 липня 2005 р. / І. О. Андрухів (заг. ред.). – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2007. – С. 248 – 257.

80. Белоусов В. І. Торжество ідеї Великого Жовтня на Закарпатті / В. І. Белоусов // Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня – 2 липня 1967 р. (36. статей) / Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. – Ужгород : Карпати, 1970. – С. 3 – 29.

81. Бисага Ю. Історичне значення воз'єднання Закарпаття з Україною / Ю. Бисага, Н. Коровська, В. Угляр, В. Сагарда // Українські землі в роки Другої світової війни : Науково-методичний збірник матеріалів конференції (Ужгород, 19 грудня 1997 р.) / Упорядк. В. Мельника і Р. Офіцинського. – Ужгород : Патент, 1998. – С. 107 – 110.

82. Бистрицька Е. До питання про ліквідацію греко-католицької церкви (1944 – 1946 рр.) / Е. Бистрицька // Історія релігій в Україні. Праці XII міжнародної наукової конференції (Львів, 20 – 24 травня 2002 року). – Книга 1. – Л. : Логос, 2002. – С. 46 – 58.

83. Бистрицька Е. В. Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943 – 1948 рр.) / Е. В. Бистрицька // Український історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 106 – 124.

84. Биструхін Г. С. Партизанські дії спецпідрозділів органів державної безпеки у збройних конфліктах з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права / Г. С. Биструхін // Науковий вісник НА СБУ. – 2002. – № 14 – 15. – С. 123 – 132.

85. Білак П. Зарубіжна преса про Закарпаття кінця 30-х рр. / П. Білак, І. Король // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища : Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України, Ужгород, 10 – 11 березня 1999 р. – Ужгород, 1999. – С. 43 – 50.

86. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : У 2 кн. Кн. 1 / Іван Білас. – К., 1994. – 428 с.

87. Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект / І. Білас // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. – Л. : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 33 – 35.

88. Білас І. Депортація НКВС – МДБ і доля українського населення у Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспект переселення / І. Білас // Військо України. – 1995. – № 4. – С. 80 – 81.

89. Білінський Я. Стан Української православної Церкви в УРСР / Я. Білінський // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси – України у співпраці з Українським вільним університетом. Збірник праць Ювілейного конгресу. (Редактор В. Янів). – Мюнхен, 1988 – 1989. – С. 334 – 348.

90. Білоусов С. М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі / Сергій Білоусов. – К., 1951. – 166 с.

91. Блага І. П. Зростання продуктивних сил закарпатського села за роки радянської влади / І. П. Блага, В. Ф. Яночко // Возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі – торжество ленінської національної політики КПРС (Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 30-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. 17 – 18 квітня 1975 р.) / Ред. кол. О. В. Хланта (відп. ред.) та ін. – Ужгород, 1976. – С. 165 – 169.

92. Богів О. Я. Вплив карпатоукраїнського (підкарпатського) фактора на зовнішню політику Радянського Союзу в період чехословацької кризи 1938 – 1939 років / О. Я. Богів // Українські землі в роки Другої світової війни : Науково-методичний збірник матеріалів конференції (Ужгород, 19 грудня 1997 р.) / Упорядк. В. Мельника і Р. Офіцинського. – Ужгород : Патент, 1998. – С. 29 – 41.

93. Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР / Іван Богодист. – К. : Видавництво Київського університету, 1961. – 176 с.

94. Боевое содружество советского и польского народов. – М. : Мысль, 1973. – 277 с.

95. Болдижар. М. М. Безслав'я / Михайло Болдижар. – Ужгород : Карпати, 1981. – 118 с.

96. Болдижар М. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини / М. Болдижар, П. Мосні. – Ужгород : УжНУ, 2002. – 240 с.

97. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами / Михайло Болдижар. – Ужгород, 1993. – 150 с.

98. Болдижар М. Про статус Закарпаття: історичні факти і домисли / М. Болдижар // Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку : Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехословаччини. Ужгород, 28 жовтня 1998 року. – Ужгород, 1999. – С. 20 – 28.

99. Болдижар М. Справжнє народне волевиявлення / М. Болдижар // 1945 рік. Закарпатська Україна : Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп. ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). – Ужгород : Патент, 1995. – С. 73 – 78.

100. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія / Андрій Боляновський. – Л., 2000. – 528 с.

101. Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941 – 1944 роках : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Андрій Валентинович Боляновський. – Л., 1999. – 250 арк.

102. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939 – 1945) / Андрій Боляновський. – Л., 2003. – 685 с.

103. Бондаренко В. Міжконфесійний конфлікт на Україні: витоки, стан і шлях подолання / В. Бондаренко // Людина і світ. – 1991. – № 3. – С. 2 – 10.

104. Борщевич В. Автономна православна церква на Волині / Володимир Борщевич. – Луцьк : РВВ Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 97 с.

105. Борщевич В. Т. Українське церковне відродження на Волині (20 – 40-ві рр. ХХ ст.) / Володимир Борщевич. – Луцьк : Вежа, 2000. – 254 с.

106. Боффа Дж. История Советского Союза : В 2 т. / Джузеппе Боффа. – Т. 1 : От революции до Второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917 – 1941. – М. : Международные отношения. – 1990. – 629 с.

107. Боффа Дж. История Советского Союза : В 2 т. / Джузеппе Боффа. – Т. 2 : От Отечественной войны до положения мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941 – 1964. – М. : Международные отношения. – 1990. – 632 с.

108. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939 – 1950) / Богдан Боцюрків ; [переклад з англійської Наталії

Кочан, за редакцією Олега Турія]. – Л. : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 268 с.

109. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.) / Петро Брицький. – Чернівці, 1995. – 114 с.

110. Брицький П. Українське питання в радянсько-німецькій політиці напередодні і на початку Другої світової війни / П. Брицький, Є. Юрійчук // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 127 – 130.

111. Буковина. Історичний нарис / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича / В. М. Ботушанський (відп. ред.). – Чернівці : Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

112. Буковина. Її минуле і сучасне / Під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. – Париж – Філадельфія – Детройт : Зелена Буковина, 1956. – 965 с.

113. Буркут І. Буковина у планах Великої Румунії / І. Буркут // Буковина 1918 – 1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. С. Д. Осачука ; Резюме нім. та англ. мов. – Чернівці : Зелена Буковина, 2005. – С. 30 – 57.

114. Бутко С. Роль радянського партизанського руху в боротьбі проти ОУН і УПА та поглибленні українсько-польського конфлікту в 1943 – 1944 рр. / С. Бутко // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16 – 18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 2. – С. 104 – 108.

115. Буцко О. В. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов / Ольга Буцко. – К. : Институт истории Украины НАН Украины, 1997. – 149 с.

- 116.** Буцко О. Українсько-польське переселення 1944 – 1946 рр. / О. Буцко // Друга світова війна і доля народів України. Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. – К. : Сфера, 2005. – С. 66 – 67.
- 117.** Ванат І. Чи русини самобутній народ? / І. Ванат // Пам'ятки України. – 1992. – № 1. – С. 19 – 21.
- 118.** Варецький В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР / Василь Варецький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 298 с.
- 119.** Васильєва О. Ю. Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943 – 1948 гг. / О. Васильєва. – М., 2001. – 213 с.
- 120.** Васюк Л. И. Подъем материального благосостояния и культурного уровня жизни трудящихся западных областей УССР в IV пятилетке (1946 – 1950 гг.) / Леонид Васюк. – К., 1959.
- 121.** Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918 – 1939) / Іван Васюта. – Л. : Каменяр, 2006. – 336 с.
- 122.** Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна / Микола Вегеш. – Л. ; Хуст : ЗУКЦ, 2004. – 414 с.
- 123.** Вегеш М. М. Карпатська Україна. Документи і факти / Микола Вегеш. – Ужгород : Карпати, 2004. – 432 с.
- 124.** Вегеш М. М. Карпатська Україна на шляху державотворення / Микола Вегеш, Маріан Токар. – Ужгород : Карпати, 2009. – 448 с.
- 125.** Вегеш М. М. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918 – 1939) / М. М. Вегеш, С. В. Віднянський. – Київ – Ужгород, 1998. – 256 с.
- 126.** Вегеш М. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.) / М. Вегеш, В. Гиря, І. Король. – Ужгород, 1998. – 129 с.
- 127.** Великочий В. Політичні репресії проти українського населення Галичини в 1939 – 1947 роках / В. Великочий // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 115 – 121.

128. Верига В. Визвольна боротьба українців у Другій світовій війні у сучасній історіографії / В. Верига // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16 – 18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 1. – С. 41 – 55.

129. Верига В. Дорогами Другої світової війни / Василь Верига. – Торонто : Накладом Братства кол. вояків 1-ої УД УНА, 1998. – 246 с.

130. Веселова О. М. Братерство: допомога населення Західної України голодуючим східних районів в 1946 – 1947 рр. / О. М. Веселова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Випуск 13 : Голод 1946 – 1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (з приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упорядник В. П. Швидкий ; наукова редакція О. М. Веселової та В. П. Швидкого. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 80 – 96.

131. Веденєєв Д. В. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920 – 1945) / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К., 2006. – 408 с.

132. Веденєєв Д. В. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 4 – 29.

133. Веденєєв Д. Внутрішній терор в УПА та підпіллі Організації українських націоналістів в 1944 – 1950 рр. / Д. Веденєєв // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка : Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р. : Матеріали / НАН України ; Інститут історії України ; Центр дослідження геноциду українського народу ; Асоціація дослідників голодоморів в Україні / В. А. Смолій (ред.) – К. ; Нью-Йорк : Видавництво М.П.Коць, 2003. – С. 516 – 528.

134. Ветров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941 – 1944 рр. / Ігор Ветров. – К. : Четверта хвиля, 2000. – 231 с.

135. Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965 – 2000) / Л. Винар // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16 – 18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 1. – С. 8 – 18.

136. Висоцький Р. Спроба ліквідації ОУН польськими владами напередодні Другої світової війни на території Галичини та Волині / Р. Висоцький // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 82 – 90.

137. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.

138. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С. В. Віднянський // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 39 – 55.

139. Віднянський С. В. Українсько-польські відносини 1917 – 1926 рр.: сучасна історіографія проблеми / С. В. Віднянський, В. О. Калінчик // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2007. – № 1. – С. 44 – 51.

140. Військо України. – 1993. – № 2 – 3. – С. 66 – 69.

141. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – Т. IV. – Ч. 2 / Видання друге. – Нью-Йорк ; Київ. – 1990. – 416 с.

142. Влодаркевич В. Військово-політичні аспекти нападу СРСР на Польщу в 1939 році / В. Влодаркевич // Вісник Прикарпатського

університету. Політологія. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. II – III. – С. 183 – 188.

143. Внук Р. Спроби польсько-українського порозуміння перед лицем радянської загрози в 1945 – 1947 роках / Р. Внук, Г. Мотика // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. – Л. : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 44 – 51.

144. Вовк О. Висвітлення тематичне ОУН і УПА в журналі «Український історик» / О. Вовк // Український історик. – 1994. – Т. 31. – С. 90 – 95.

145. Вовканич І. Оптація громадян між ЧСР і СРСР (Україною) в 1945 – 1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині / І. Вовканич, М. Гайдош // Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник / НАН України, Інститут історії України. – К., 1998. – С. 500 – 516.

146. Вовканич І. Проблема Закарпаття на переговорах президента ЧСР Е. Бенеша в Москві у березні 1945 р. / І. Вовканич // Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку : Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехословаччини. Ужгород, 28 жовтня 1998 року. – Ужгород, 1999. – С. 74 – 83.

147. Вовканич І. Радянсько-чехословацькі домовленості про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. / І. Вовканич // Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку : Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехословаччини. Ужгород, 28 жовтня 1998 року. – Ужгород, 1999. – С. 84 – 96.

148. Вовканич І. Сталінські репресії проти політичних діячів Карпатської України і Чехословаччини після закінчення Другої світової війни / І. Вовканич, І. Вовканич // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища : Доповіді та повідомлення

наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України, Ужгород, 10 – 11 березня 1999 р. – Ужгород, 1999. – С. 161 – 172.

149. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Ред. кол. Ю. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1989. – 483 с.

150. Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. – М., 1974. – 447 с.

151. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс / Віктор Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 742 с.

152. Войцехівський Ю. В. Друга світова війна і Україна (історіософія та історіографія) / Ю. В. Войцехівський // Україна в Другій світовій війні: бачення через роки. Матеріали Всеукраїнської конференції, присвяченої 60-річчю визволення України і Перемоги над фашизмом (м. Бердянськ, 30 – 31 березня 2004 р.). – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – С. 59 – 67.

153. Войцеховский А. А. Украинский фашизм: Теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах / А. А. Войцеховский, Г. С. Ткаченко. – К. : Солюкс, 2004. – 178 с.

154. Войцеховский А. А. К оценке деятельности ОУН и УПА / А. А. Войцеховский // 60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 27 жовтня 2004 р. / Укл. І. І. Дробот, П. М. Чернега, Л. Л. Макаренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – С. 34 – 47.

155. Войцеховский А. ОУН и УПА. Геноцид как идеология и практика [Електронний ресурс] / А. Войцеховский, И. Симоненко, Г. Ткаченко. – Режим доступу : <http://ura-inform.com/society/2007/06/05/reabilitatsija/>

156. Вол Б. Ідея української державності в програмах і діяльності політичних партій Західної України у міжвоєнний період / Б. Вол, Я. Малик //

1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 96 – 101.

157. Вол Б. Українська історіографія діяльності УГКЦ у роки німецької окупації (1941 – 1944) / Б. Вол, О. Сурмач // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16 – 18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 2. – С. 139 – 144.

158. Волков В. Германо-югославские отношения и развал Малой Антанты (1933 – 1938) / Владимир Волков. – М. : Наука, 1966. – 271 с.

159. Волков В. Мюнхенський уговор и Балканские страны / Владимир Волков. – М. : Наука, 1978. – 327 с.

160. Волков І. М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років / І. Волков // Український історичний журнал. – 1993. – № 7 – 8. – С. 37 – 43.

161. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) / Юрій Волошин. – Полтава, 1997. – 127 с.

162. Вони боронили Карпатську Україну : Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. – Ужгород : Карпати, 2002. – 712 с.

163. В'ятрович В. Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни: позиції сторін / В. В'ятрович // Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни / Центр досліджень визвольного руху. – Л. : Видавництво «Мс», 2003. – С. 127 – 137.

164. В'ятрович В. УПА і реалізація концепції антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи /

В. В'ятрович // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 78 – 91.

165. Гаврилів І. ОУН і Друга світова війна: плани, перспективи, історичні реалії / І. Гаврилів // 60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 27 жовтня 2004 р. / Укл. І. І. Дробот, П. М. Чернега, Л. Л. Макаренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – С. 26 – 33.

166. Гаврилюк О. Політика радянської в західному регіоні України наприкінці Другої світової війни / О. Гаврилюк // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16 – 18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 2. – С. 109 – 114.

167. Гаврилюк О. Н. Братня допомога населення Західної України голодуючим в 1946 – 1947 роках / О. Н. Гаврилюк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Випуск 13 : Голод 1946 – 1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (з приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упорядник В. П. Швидкий ; наукова редакція О. М. Веселової та В. П. Швидкого. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 101 – 107.

168. Гаврилюк О. Ю. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві / Олексій Гаврилюк. – К. : Політвидав України, 1981. – 278 с.

169. Гайдай О. Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939 – 1941 рр. / О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – 112 с.

- 170.** Гайдай О. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопілля 1941 – 1945 рр. / О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас. – Тернопіль, 1996. – 157 с.
- 171.** Гайке В.-Д. Українська Дивізія «Галичина». Історія формування і бойові дії у 1943 – 1945 роках / В.-Д. Гайке. – Торонто – Париж – Мюнхен, 1970. – 277 с.
- 172.** Гайковський М. Митрополит Андрей Шептицький у радянській післявоєнній історіографії / М. Гайковський // Богословія. – 1991. – Т. 55. – С. 144 – 156.
- 173.** Гакман С. М. Проблема територіальної приналежності Бессарабії та Буковини на початковому етапі Другої світової війни в історичних працях ХХ ст. / С. М. Гакман // Історична панорама : Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці : Рута, 2007. – Випуск 4. – С. 87 – 96.
- 174.** Гакман С. М. Радянсько-румунські взаємини і проблема формування системи колективної європейської безпеки / С. М. Гакман // Питання історії нового та новітнього часу : Збірник наукових статей. Випуск 6. – Чернівці : ЧДУ, 1999. – С. 72 – 83.
- 175.** Галичина у Другій світовій війні / Редакція і попереднє слово академіка АПН України, професора В. І. Кононенка. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 116 с.
- 176.** Гальчак С. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії / С. Гальчак // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України ; Упоряд. Н. Маковська. – 2-е вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 840 – 848.
- 177.** Ганчин В. Закарпатська Україна: державно-правові аспекти / В. Ганчин // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року : Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.). – Ужгород : Патент, 1995. – С. 76 – 79.

178. Генега Р. Львівські студентські організації початку 50-х років ХХ ст. у національно-визвольному русі / Р. Генега // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 200 – 204.

179. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка : Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р. : Матеріали / НАН України ; Інститут історії України ; Центр дослідження геноциду українського народу ; Асоціація дослідників голодоморів в Україні / В.А. Смолій (ред.) – К. ; Нью-Йорк : Видавництво М.П.Коць, 2003. – 596 с.

180. Гетьманчук М. Ризький договір і трагедія Польщі в 1939 році / М. Гетьманчук // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 121 – 126.

181. Гетьманчук М. П. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920 – 1939 рр. / Микола Гетьманчук. – Л., 1998. – 428 с.

182. Гнот С. Митрополит А. Шептицький і розвиток національної культури Галичини в міжвоєнний період / С. Гнот // Історія релігій в Україні. Праці XII міжнародної наукової конференції (Львів, 20 – 24 травня 2002 року). – Книга 1. – Л. : Логос, 2002. – С. 113 – 117.

183. Головка В. В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст / Володимир Головка. – К., 2003. – 227 с.

184. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939 – 1945 рр. / Микола Головка. – К. : Олан, 2004. – 704 с.

185. Гольдмаш П. Подкарпатская Русь и Украина / П. Гольдмаш, С. Гольдмаш. – Ужгород, 2003. – 390 с.

186. Гон М. М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935 – 1939) / Максим Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2005. – 192 с.

187. Гончаренко О. Політика нацистського геноциду євреїв України / О. Гончаренко // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України ; Упоряд. Н. Маковська. – 2-е вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 790 – 795.

188. Гордієнко В. Сталінізм і греко-католицька церква / В. Гордієнко // Матеріали конференції, присвячені життю та діяльності митрополита Андрея Шептицького. – Л. : Атлас, 1990.

189. Гошовська В. А. Трагедія Волині: погляд через 60 років / В. А. Гошовська, С. В. Сьомін, В. Ф. Смолянчук. – К., 2003. – 164 с.

190. Гранчак І. Політика Угорщини щодо Підкарпатської Русі після Віденського арбітражу (початок листопада 1938 – 14 березня 1939 рр.) / І. Гранчак, В. Приходько // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища : Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України, Ужгород, 10 – 11 березня 1999 р. – Ужгород, 1999. – С. 59 – 77.

191. Гранчак І. Утворення Чехословаччини та її вплив на долю народів Центральної Європи / І. Гранчак // Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку : Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехословаччини. Ужгород, 28 жовтня 1998 року. – Ужгород, 1999. – С. 3 – 20.

192. Гранчак І. М. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни / І. М. Гранчак, І. І. Поп // Carpatica – Карпатика: Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. Зб. статей. – Ужгород : Патент. – Вип. 2. – С. 223 – 236.

193. Гривул Т. Підготовка Організацією Українських Націоналістів військового повстання проти радянської влади у західних областях УРСР (1939 – 1941 рр.) / Т. Гривул // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16 – 18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький

національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 1. – С. 275 – 281.

194. Григорович Д. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны / Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятый. – К. : Политиздат Украины, 1976. – 223 с.

195. Гриневич В. Державний терор як засіб легітимізації радянської влади в Західній Україні (1939 – 1941 рр.) / В. Гриневич // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка : Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р. : Матеріали / НАН України ; Інститут історії України ; Центр дослідження геноциду українського народу ; Асоціація дослідників голодоморів в Україні / В.А. Смолій (ред.) – К. ; Нью-Йорк : Видавництво М.П.Коць, 2003. – С. 445 – 467.

196. Гриневич В. А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри / В. Гриневич // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 29 – 37.

197. Гриневич В. А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939 – 1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти / В. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 10. – С. 340 – 372.

198. Гринів О. Закарпаття в європейській політиці (історико-геополітичний аспект) / О. Гринів // Карпатська Україна і Августин Волошин : Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження Української держави» (Ужгород, 11 – 12 березня 1994 року) / Відповідальний редактор – проф. П. П. Чучка. – Ужгород : МПП «Гражда», 1995. – С. 88 – 96.

199. Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях під час Другої світової війни / Я. Грицак // Ї. – 1996. – № 20. – С. 60 – 68.

200. Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни / Р. Грицьків // Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої

світової війни / Центр досліджень визвольного руху. – Л. : Видавництво «Мс», 2003. – С. 148 – 170.

201. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття / Богдан Гудь. – Л. : Кальварія, 2000. – 192 с.

202. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України в перші повоєнні роки / В. Гулай // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 205 – 208.

203. Гунчак Т. У мундирах ворога / Тарас Гунчак. – К. : Час України, 1993. – 208 с.

204. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття : Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 287 с.

205. Гуржій І. Українська радянська історична наука на новому піднесенні / І. Гуржій, В. Сарбей // Комуніст України. – 1964. – № 1. – С. 46 – 57.

206. Давиденко Ю. З історії діяльності польської підпільної організації «Коменда Оборонців Польських» у 1939 – 1943 рр. / Ю. Давиденко // 60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 27 жовтня 2004 р. / Укл. І. І. Дробот, П. М. Чернега, Л. Л. Макаренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – С. 215 – 223.

207. Давидюк Р. Особливості ідеологічних засад української парламентарної репрезентації на Волині у міжвоєнний період / Р. Давидюк // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 77 – 81.

208. Даниленко В. М. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні / В. М. Даниленко // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 111 – 125.

209. Данилюк Д. Возз'єднання Закарпатської України з Українською республікою – закономірний історичний акт / Д. Данилюк // Возз'єднання Закарпаття з Україною : матеріали наук. конф., присвяч. 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. / Ужгородський національний ун-т. Історичний факультет. Кафедра історії України / М. М. Вегеш (голова ред.кол.). – Ужгород : Говерла, 2006. – С. 8 – 17.

210. Данилюк Д. Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917 – 1985) / Дмитро Данилюк. – Л. : Вища школа, 1987. – 130 с.

211. Данилюк Д. Д. Проблема визволення та возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною у вітчизняній історіографії / Д. Д. Данилюк // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року : Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп. ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) – Ужгород : Патент, 1995. – С. 98 – 102.

212. Данилюк Д. Д. Українська історіографія історії Закарпаття 1919 – 1945 рр. / Д. Д. Данилюк // Карпатська Україна і Августин Волошин : Матеріали міжнар. наук. конф. «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11 – 12 березня 1994 року) / Павло Чучка (відп.ред.). – Ужгород : МПП «Гражда», 1995. – С. 97 – 109.

213. Данилюк Д. Д. Українська радянська історична література про возз'єднання Закарпаття з УРСР / Д. Д. Данилюк // Український історичний журнал. – 1985. – № 6. – С. 136 – 144.

214. Дашкевич Я. Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер / Я. Дашкевич // Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський

конфлікт під час Другої світової війни / Центр досліджень визвольного руху.
– Л. : Видавництво «Мс», 2003. – С. 138 – 147.

215. Денисенко В. Діяльність Української Повстанської Армії в роки Другої світової війни (історіографічний аспект) / В. Денисенко // 60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 27 жовтня 2004 р. / Укл. І. І. Дробот, П. М. Чернеча, Л. Л. Макаренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – С. 99 – 104.

216. Деревінський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. / В. Деревінський // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 158 – 160.

217. Дерейко І. Українські допоміжні воєнізовані формування німецької армії і поліції в генеральній окрузі Київ у 1941 – 1943 рр. / І. Дерейко // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України ; Упоряд. Н. Маковська. – 2-е вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 796 – 804.

218. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 рр. / Микола Держалюк. – К. : Оріяни, 1998. – 240 с.

219. Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору (1941 – 1944 рр.) / Володимир Дзьобак. – К. : Видавничий дім «ІНФОЦЕНТР», 2005. – 266 с.

220. Дзьобак В. В. Отаман Тарас Бульба-Боровець (штрихи до політичного портрета) / Володимир Дзьобак. – К., 1995. – 90 с.

221. Диалог // Социологические исследования. – 1987. – № 7. – С. 28 – 49.

222. Дивизия СС «Галичина». – К., 2007. – 104 с.

223. Дильонгова Г. Історія Польщі. 1795 – 1990 / Ганна Дильонгова [Михайло В. Кірсенко (пер. з пол.)]. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 237 с.

224. Довганич О. Головний командант. Епізоди життя і діяльності Дмитра Климпуша за матеріалами кримінальної справи / О. Довганич // Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. – Ужгород : МПП «Гражда», 1996. – С. 73 – 83.

225. Довганич О. За глибоке вивчення джерельної бази та історіографії возз'єднання Закарпаття з Україною / О. Довганич // Возз'єднання Закарпаття з Україною : матеріали наук. конф., присвяч. 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. / Ужгородський національний ун-т. Історичний факультет. Кафедра історії України / М. М. Вегеш (голова ред.кол.). – Ужгород : Говерла, 2006. – С. 34 – 47.

226. Довганич О. Закарпатські воїни генерала Людвика Свободи / О. Довганич, В. Пагиря. – Ужгород : Патент, 1999. – 176 с.

227. Довганич О. Закарпаття в роки війни / О. Довганич, З. Пашкуй, М. Троян. – Ужгород : Карпати, 1990. – 171 с.

228. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору / О. Довганич // Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 рр. / Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. Історично-філософська секція / Василь Маркусь (ред.), Василь Худанич (ред.). – Нью-Йорк ; Чікаго ; Ужгород : МПП «Гражда», 1999. – С. 194 – 218.

229. Довганич О. Д. Допомога Українського штабу партизанського руху в розгортанні партизанської боротьби на Закарпатті в 1944 р. / О. Д. Довганич // Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня – 2 липня 1967 р. (Зб. статей) / Ред.

колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. – Ужгород : Карпати, 1970. – С. 245 – 251.

230. Довганич О. Д. Закарпатські добровольці : Нариси з історії та бойового шляху / Омелян Довганич. – Ужгород, 1998. – 167 с.

231. Довганич О. Питання возз'єднання у доповіді політуправління 4-го Українського фронту головному політичному управлінню Червоної армії / О. Довганич // 1945 рік. Закарпатська Україна : Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). – Ужгород : Патент, 1995. – С. 50 – 60.

232. Довганич О. Д. Про ліквідацію деяких «білих плям» з проблем історії Закарпаття періоду Другої світової війни / О. Д. Довганич // Українські землі в роки Другої світової війни : Науково-методичний збірник матеріалів конференції (Ужгород, 19 грудня 1997 р.) / Упорядк. В. Мельника і Р. Офіцинського. – Ужгород : Патент, 1998. – С. 56 – 61.

233. Довганич О.Д. Чехословацькі антифашисти у партизанських формуваннях України і Білорусії / О. Д. Довганич, В. Г. Пашкевич // Український історичний журнал. – 1990. – № 5. – С. 30 – 39.

234. Дробот І. І. «Українське питання» в контексті передвоєнної міжнародної політики / І. І. Дробот // Сторінки воєнної історії України : Збірник наукових праць. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 144 – 156.

235. Дробот І. І. Українське питання у зовнішньополітичних планах європейських країн у міжвоєнний період (1920 – 1939 роки) / Іван Дробот. – К., 1999. – 80 с.

236. Дрозд Р. Акція «Вісла» – метод вирішення української проблеми у Польщі / Р. Дрозд // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. – Л. : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 19 – 23.

- 237.** Дуда А. Буковинський Курінь в боях за українську державність. 1918 – 1941 – 1944 / А. Дуда, В. Старик. – Київ – Чернівці, 1995. – 271 с.
- 238.** Дулуман Е. Современный верующий: социально-психологический очерк / Е. Дулуман, Б. Лобовик, В. Танчер. – М. : Политиздат, 1970. – 176 с.
- 239.** Дядиченко В. А. Развитие исторической науки на Украине (1917 – 1963 гг.) / В. А. Дядиченко, Ф. Е. Лось, В. Г. Сарбей // Вопросы истории. – 1964. – № 1. – С. 3 – 26.
- 240.** Евсеев И. Ф. Народные комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти (1944 – 1945 гг.) / Иван Евсеев. – М. : Госюриздат, 1954. – 148 с.
- 241.** Євдокименко В. Ю. Критика ідеологічних основ українського буржуазного націоналізму / В. Євдокименко. – К. : Наукова думка, 1967. – 271 с.
- 242.** Єришев А. О. Досвід соціологічних досліджень релігійності (Актуальні проблеми атеїстичного виховання) / Анатолій Олександрович Єришев. – К. : Наук. думка, 1969. – 163 с.
- 243.** Жуковський А. Історія Буковини / Аркадій Жуковський. – Чернівці : Видавничка спілка «Час», 1993. – Ч. 2. – 221 с.
- 244.** Жуковський А. Нариси історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Л., 1993. – 230 с.
- 245.** Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часі Другої світової війни: Північна Буковина, частина Басарабії і Трансністрія, 1941 – 1944 / А. Жуковський // Український історик. – 1987. – Ч. 1 – 4. – С. 83 – 96.
- 246.** Жупник В. Греко-католицька церква в умовах переходу до «катакомбного» існування (1946 – 1953 рр.): історіографічний аспект / В. Жупник // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – С. 232 – 237.

247. Жупник В. Спротив радянзації західноукраїнських земель (Волині та Галичини) з боку ОУН – УПА (1944 – 1945 рр.) в контексті діаспорної історіографії / В. Жупник // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17 – 19 травня 2006 р. : Доповіді та повідомлення в 3-х т. – 2007. – Т. 1. – С. 176 – 179.

248. Загорний І. А. Короткий нарис української історіографії / Іван Загорний. – К. : Варта, 2007. – 197 с.

249. Загорулько М. М. Крах плану «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР) / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. – М. : Экономика, 1980. – 375 с.

250. Задорожний В. Визволення Закарпаття Радянською Армією: правда і домисли / В. Задорожний, С. Федака // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року : Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп. ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) – Ужгород : Патент, 1995. – С. 9 – 32.

251. Задорожний В. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР / В. Задорожний, М. Паламарчук. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 175 с.

252. Замлинська О. В. Церква і культура України у перші повоєнні роки / О. Замлинська // Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992. – С. 149 – 150.

253. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930 – 1960 / Виктор Земсков. – М. : Наука, 2003. – 305 с.

254. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 / Елена Зубкова. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 229 с.

255. Зуев Ф. Г. Польский народ в борьбе против фашизма / Федор Зуев. – М. : Наука, 1967. – 136 с.

256. Историография Великой Отечественной войны. Сборник статей. – М. : Наука, 1980. – 288 с.

257. Историография истории Украинской ССР. – К. : Наук. думка, 1986. – 556 с.

258. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945 : В 6-ти т. – М., 1960 – 1965.

259. История второй мировой войны : В 12-ти т. – М., 1974 – 1982.

260. История Украинской ССР. В десяти томах. Том седьмой : Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921 – 1941). – К. : Наук. думка, 1984. – 719 с.

261. История Украинской ССР. В десяти томах. Том восьмой : Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945). – К. : Наук. думка, 1984. – 639 с.

262. История Украинской ССР. В десяти томах. Том девятый : Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – начало 60-х годов). – К. : Наук. думка, 1985. – 582 с.

263. История Украинской ССР : В 10-ти т. / Гл. редкол. Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. – К. : Наук. думка, 1981 – 1985.

264. Іваненко В. В. Історіографічні роздуми про воєнне лихоліття 1941 – 1945 рр. / В. В. Іваненко // Вісник Дніпропетровського університету. Вип. 3. Сер. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 3 – 14.

265. Іваненко В. В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології / В. В. Іваненко, В. К. Якунін. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2006. – 424 с.

- 266.** Іваненко В. В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі / Валентин Іваненко. – Д. : «АРТ-ПРЕС», 2003. – 332 с.
- 267.** Іванцев І. Українська Повстанська Армія в сучасній вітчизняній історіографії / І. Іванцев, О. Марущенко // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 17 – 27.
- 268.** Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / М. К. Івасюта. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. – 316 с.
- 269.** Іващук С. О. По той бік фронту (Антифашистська боротьба на території України, Білорусії та Польщі в роки Другої світової війни) / Сергій Іващук. – Л. : ДУ «ЛП», 1997. – 172 с.
- 270.** Ільюшин І. І. Акція «Вісла» в українській історіографії / І. І. Ільюшин // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Част. 1. – С. 63 – 75.
- 271.** Ільюшин І. І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. / Ігор Ільюшин. – К., 2003. – 313 с.
- 272.** Ільюшин І. І. До питання про Волинську трагедію в 1943 – 1944 рр. / І. І. Ільюшин // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 115 – 123.
- 273.** Ільюшин І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни / І. Ільюшин // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 82 – 96.
- 274.** Ільюшин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / Ігор Ільюшин. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – 288 с.
- 275.** Ільюшин І. Ставлення аківського підпілля до переселень поляків та українців / І. Ільюшин // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка.

– Л. : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 77 – 78.

276. Ільюшин І. Ставлення польського еміграційного уряду в Парижі і Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939 – 1941 рр. / І. Ільюшин // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 70 – 81.

277. Ісаєвич Я. Українсько-польські відносини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків / Я. Ісаєвич // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 5 – 8.

278. «Істину встановлює суд історії» / Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Державний комітет архівів України ; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України ; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного ; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства ; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського ; Інститут археології НАН України ; Інститут історії України НАН України. – Т. 1. – К., 2004. – 784 с.

279. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – К. : Молодь, 1971. – 678 с.

280. Історія релігії в Україні : У 10 т. / НАН України ; Інститут філософії ім. Г. Сковороди. Відділення релігієзнавства / А. Колодний (ред.), В. Климов (ред.) – К. : Український Центр духовної культури. – Т. 3 : Православ'я в Україні. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – 559 с.

281. Історія релігій в Україні : Праці XII-ї міжнар. наук. конф. (Львів, 20 – 24 травня 2002 р.) / Інститут релігієзнавства – Філія Львівського музею історії релігії ; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Відділення

релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди / В. Гаюк (ред.кол.). – Л. : Логос, 2002. – Кн. 1. – 516 с.

282. Історія релігій в Україні : Праці XII-ї міжнар. наук. конф. (Львів, 20 – 24 травня 2002 р.) / Інститут релігієзнавства – Філія Львівського музею історії релігії ; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди / В. Гаюк (ред.кол.). – Л. : Логос, 2002. – Кн. 2. – 560 с.

283. Історія селянства Української РСР : У 3-х т. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1967. – 534 с.

284. Історія українського селянства : Нариси : В 2 т. / НАН України ; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп.ред.). – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 652 с.

285. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти книгах / Ред. кол. : А. Г. Шевелєв (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1977 – 1979.

286. Історія християнської церкви в Україні / Релігієзнавчий довідковий нарис. – К. : Наук. думка, 1992. – 104 с.

287. Казакова О. Політичні особливості генези польського руху опору в умовах нацистського окупаційного режиму (вересень – грудень 1939 р.) / О. Казакова // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 152 – 155.

288. Калакура О. Я. Інспірація польсько-українського міжетнічного конфлікту на завершальному етапі Другої світової війни / О. Я. Калакура // Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. – Київ – Торунь, 2003 – 2004. – № 2 – 3. – С. 280 – 289.

289. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / Олег Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.

290. Калакура Я. С. Історизм української національної ідеї / Я. С. Калакура // Україна: національна ідея : Матеріали Міжнар. наук. конф.,

23 квітня 2002 р. / Інститут історії НАН України ; Київський міжнародний ун-т ; Українська Православна церква Київського Патріархату / Р. П. Іванченко-Іванова (голова ред. кол.). – К. : КиМУ. Правові джерела, 2003. – С. 34 – 40.

291. Калакура Я. С. Радянізація української історіографії в добу сталінізму / Я. С. Калакура // Проблеми державного будівництва в Україні. Випуск 13. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Україна в євроінтеграційних процесах» 17 – 18 лютого 2007 року. – К., 2007. – С. 98 – 107.

292. Калакура Я. С. Українська історіографія : Курс лекцій / Ярослав Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.

293. Калитко С. Л. Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни / С. Л. Калитко, В. П. Лациба // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 66 – 68.

294. Калитко С. Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни / С. Л. Калитко // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. П. С. Григорука. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 242 – 247.

295. Карасевич А. З історії українсько-польських відносин напередодні та на початку Другої світової війни / А. Карасевич, Л. Лисенко // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 146 – 149.

296. Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. – Ужгород : МПП «Гражда», 1996. – 256 с.

297. Карпатська Україна і Августин Волошин : Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог

відродження Української держави» (Ужгород, 11 – 12 березня 1994 року) / Відповідальний редактор – проф. П. П. Чучка. – Ужгород : МПП «Гражда», 1995. – 352 с.

298. Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища : Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України, Ужгород, 10 – 11 березня 1999 р. – Ужгород, 1999. – 188 с.

299. Касьянов В. Ще не вмерла українська історіографія / В. Касьянов // Критика. – 2002. – Число 4 (54). – С. 20 – 22.

300. Касьянов Г. В. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 29 – 42.

301. Касьянов Г. В. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз (Закінчення) / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 68 – 82.

302. Касюхнич В. В. Народні збори у Львові – знаменна подія в історії українського народу / В. В. Касюхнич // В єдиній сім'ї народів: Возз'єднані області Української РСР. 50 років / Ред. кол. В. П. Чугайов (відп. ред.) та ін. – Л. – Вісник Львівського університету. Вип. 25. Серія Історична. – 1989. – С. 3 – 15.

303. Катунин Ю. А. Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1939 – 1945 гг.) / Юрий Катунин. – Пирамида Крым, 2000. – 119 с.

304. Качараба С. П. Еміграція із Західної України (1919 – 1939) / Степан Качараба. – Л. : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 416 с.

305. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с.

306. Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН – УПА в Україні (1946 – 1956 рр.) / Анатолій Кентій. – К., 1999. – 111 с.

- 307.** Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.) / Анатолій Кентій. – К., 1998. – 200 с.
- 308.** Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941 – 1942 рр. / Анатолій Кентій. – К., 1999. – 201 с.
- 309.** Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. / Анатолій Кентій. – К., 1999. – 287 с.
- 310.** Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. / Анатолій Кентій. – К., 1999. – 219 с.
- 311.** Керниця Г. Депортація українців Закерзоння 1945 – 1947 рр. та її передумови / Г. Керниця // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 45 – 48.
- 312.** Киричук Ю. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. / Ю. Киричук, В. Мороховський // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 280 – 283.
- 313.** Киричук Ю. Контакти Т. Бульби-Боровця з німецькою окупаційною адміністрацією у 1942 – 1943 рр. / Ю. Киричук // Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки». Вип. 3 / Гол. ред. Гелей С. Д. – Л. : Коопосвіта, 2000. – С. 58 – 61.
- 314.** Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х років ХХ століття / Ю. Киричук. – Л., 2000.
- 315.** Киричук Ю. ОУН і УПА у загальносвітовому контексті: паралелі, порівняння, аналогії, уроки / Ю. Киричук // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 32 – 50.
- 316.** Киричук Ю. Український колабораціонізм у 1941 – 1945 рр. / Ю. Киричук, Т. Марискевич // Наукові зошити істор. ф-ту Львівського нац.

ун-ту ім. І. Франка. Зб. наук. праць. Вип. 4 / Відп. ред. Т. Поліщук. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 259 – 274.

317. Киричук Ю. Українські національно-патріотичні рухи і партії на початку німецько-радянської війни / Ю. Киричук, В. Мороховський // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 132 – 135.

318. Киричук Ю. Українсько-польське протиборство на Волині у 1942 – 1943 рр. / Ю. Киричук // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 193 – 195.

319. Кичий І. Українсько-польські відносини на Волині в роки Другої світової війни / І. Кичий // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 34 – 38.

320. Кірсанова О. А. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946 – 1950 рр.) / О. А. Кірсанова // Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня – 2 липня 1967 р. (Зб. статей) / Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. – Ужгород : Карпати, 1970. – С. 395 – 405.

321. Клименко О. Німецькі банки – важлива складова окупаційного режиму в Україні в роки Другої світової війни (1941 – 1944.) / О. Клименко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 2. – 244 с.

322. Клоков В. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944. Историографический очерк / Всеволод Клоков. – К., 1978.

323. Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистского порабощения (1939 – 1941) / Всеволод Клоков. – К., 1963. – 130 с.

324. Ключень Р. Українська греко-католицька церква в період німецької окупації (1941 – 1944 рр.) в українській історіографії / Р. Ключень // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – С. 224 – 232.

325. Ковалев С. Н. Вымыслы и фальсификации в оценках роли СССР накануне и с началом Второй мировой войны [Электронный ресурс] / С. Н. Ковалев. – Режим доступа : <http://mil.ru/info/1068/11278/11845/25231/25260/index.shtml>

326. Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії / З. Ковалевський // Україна. Наука і культура. Випуск 26 – 27. – К., 1993. – С. 200 – 232.

327. Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку» (1941 – 1944 рр.): Методологія та методика історичних досліджень / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1993. – № 11 – 12. – С. 15 – 38.

328. Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 3 – 26.

329. Коваль М. В. 1941-й рік і проблеми історичної пам'яті / М. В. Коваль // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 3 – 29.

330. Коваль М. В. Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / Михайло Коваль. – К. : Вища школа, 1995. – 194 с.

331. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення / Михайло Коваль. – К., 1994. – 56 с.

332. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941 р. / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 2 – 3. – С. 3 – 17.

333. Ковба Ж. М. Людність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» / Жанна Ковба. – 2-е вид., виправ. і доп. – К., 2000. – 289 с.

334. Кожолянко Г. Населення Буковини у ХІХ – 40-х рр. ХХ ст. / Г. Кожолянко // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 47 – 49.

335. Кожухар О. І. Україна в політиці Чехословаччини в міжвоєнний період / О. І. Кожухар // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24 – 25 жовтня 2000 р.). – Кривий Ріг : Мінерал, 2000. – С. 131 – 134.

336. Козловський І. С. Встановлення українсько-польського кордону / Іван Козловський. – Л. : Каменяр, 1998. – 222 с.

337. Колісник Р. Військова управа та українська дивізія Галичина / Роман Колісник. – Торонто, 1990. – 168 с.

338. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920 – 1939) / Олександр Колянчук. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 278 с.

339. Комар В. Акція «шляхти загородової» в контексті українсько-польських відносин 30-х рр. ХХ ст. / В. Комар // Галичина. – 2004. – № 10. – С. 135 – 141.

340. Комар В. Польське військо і національна політика в Західній Україні напередодні 1939 р. / В. Комар // 1939 рік в історичній долі України і

українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 58 – 61.

341. Комар В. Українське питання в політиці Польщі (1935 – 1939 рр.) / В. Комар // Галичина. – 1998. – № 1. – С. 99 – 100.

342. Кондратенко О. Ю. Українська академічна історична наука (1944 – 1956 рр.) / Олег Кондратенко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 284 с.

343. Кондратюк К. Етапи та засоби реалізації депортацій українців і поляків / К. Кондратюк, Ю. Киричук, І. Лучаківська // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. – Л. : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 74 – 76.

344. Коник В. В. Свобода совести и ее защитники / Василий Коник. – М. : Молодая гвардия, 1986. – 175 с.

345. Коровицький І. Сорокаліття відродження Української Православної Церкви / І. Коровицький // Українське Православне Слово. – 1982. – № 4.

346. Корсун О. Возз'єднавчий рух на Закарпатті у 1944 – 1945 рр. у світлі нових архівних документів / О. Корсун // Возз'єднання Закарпаття з Україною : матеріали наук. конф., присвяч. 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. / Ужгородський національний ун-т. Історичний факультет. Кафедра історії України / М. М. Вегеш (голова ред. кол.). – Ужгород : Говерла, 2006. – С. 48 – 58.

347. Корчак-Городиський О. Замість вигадок: Українська проблематика в західних політико-дипломатичних джерелах : Документи, рецензії, спогади / Орест Корчак-Городиський. – Івано-Франківськ, 1994. – 198 с.

348. Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942 – 1944) / В. Косик // Український визвольний рух. Зошит 2.

Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни / Центр досліджень визвольного руху. – Л. : Видавництво «Мс», 2003. – С. 94 – 107.

349. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж – Нью-Йорк – Л., 1993. – 660 с.

350. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Григорій Костюк. – К. : Смолоскип, 1995. – 508 с.

351. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість України ХХ ст. / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.

352. Крамар Ю. Політика «зміцнення польської присутності» на Волині та її вплив на характер українсько-польських стосунків напередодні Другої світової війни / Ю. Крамар // Друга світова війна і доля народів України. Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. – К. : Сфера, 2005. – С. 196 – 205.

353. Крачковський Б. П. Радгоспне будівництво в західних областях УРСР за роки радянської влади / Б. П. Крачковський // Возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі – торжество ленінської національної політики КПРС (Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 30-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. 17 – 18 квітня 1975 р.) / Ред. кол. О. В. Хланта (відп. ред.) та ін. – Ужгород, 1976. – С. 169 – 172.

354. Кротофіль М. Українці – контрактіві старшини польського війська у 1939 р. / М. Кротофіль // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 131 – 136.

355. Крупницький Б. Українська історична наука під Советами / Борис Крупницький. – Мюнхен, 1957. – 120 с.

356. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939 – 1941. Історія Українського Центрального Комітету / Володимир Кубійович. – Чикаго, 1975. – 664 с.

357. Кубійович В. Початки Української дивізії «Галичина» / В. Кубійович // Українська дивізія «Галичина». Історико-публіцистичний збірник / Редактори-упорядники М. Слабошпицький, В. Стеценко. – Київ – Торонто, 1994. – С. 14 – 21.

358. Кулинич І. М. Україна в міжнародній політиці у 30 – 40-х роках ХХ ст. / І. М. Кулинич // Сторінки воєнної історії України : Збірник наукових праць. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 127 – 132.

359. Кульчицький В. С. Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939 – 1945 рр.) / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик, М. І. Глубіш. – Дрогобич : Добре серце, 1995. – 68 с.

360. Кульчицький С. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 121 – 139.

361. Кульчицький С. В. Між двома війнами / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 3 – 19.

362. Кульчицький С. В. Між двома війнами / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 3 – 17.

363. Кульчицький С. Програма розвитку історичних досліджень в УРСР / С. Кульчицький // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – Вип. 3. – С. 159 – 178.

364. Кунець І. Адаптація депортованих з Польщі українців у Тернопільській області в 1944 – 1948 рр. / І. Кунець // Історико-політичні проблеми сучасного світу : Збірник наукових статей. – Чернівці : Рута, 2009. – Т. 19 – 20. – С. 203 – 207.

365. Курас И. Штаб непокоренных. Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / И. Курас, А. Кентий. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 330 с.

366. Куценко К. О. Братня допомога народів СРСР у відбудові і розвитку промисловості Закарпатської області // Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня – 2 липня 1967 р. (Зб. статей) / Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. – Ужгород : Карпати, 1970. – С. 283 – 292.

367. Кучер В. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941 – 1944 / Володимир Кучер. – К. : Наук. думка, 1983. – 237 с.

368. Кучер В. Боротьба радянської влади проти національно-визвольного руху в повоєнні роки / В. Кучер // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 10 – 16.

369. Кучер В. І. Виклик тоталітарній системі: боротьба УПА за незалежну Україну / В. І. Кучер // Сторінки воєнної історії : Збірник наукових праць. – Вип. 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 243 – 258.

370. Кучер В. З історії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни / В. Кучер, П. Чернега // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 283 – 289.

371. Кучер В. І. Пакти Ріббентропа – Молотова та українське питання: проблема соборності українських земель / В. І. Кучер // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24 – 25 жовтня 2000 р.). – Кривий Ріг : Мінерал, 2000. – С. 21 – 34.

372. Кучер В. И. Пламя народного гнева (Из истории борьбы в тылу фашистских захватчиков на Украине в 1941 – 1944 гг.) / Владимир Кучер. – К., 1980. – 48 с.

373. Кучер В. Радянсько-польська війна (вересень – жовтень 1939 р.): новий погляд на проблему / В. Кучер // 60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 27 жовтня 2004 р. / Укл. І. І. Дробот, П. М. Чернега, Л. Л. Макаренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – С. 9 – 26.

374. Кучерепа М. М. ВУО. Волинське українське об'єднання (1931 – 1939 рр.) / М. М. Кучерепа, Р. П. Давидюк. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 420 с.

375. Лаврищук В. І. Українська повстанська армія та радянські партизани / В. Лаврищук // Сторінки воєнної історії України : Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 95 – 101.

376. Лебедева Н. С. Четвертый раздел Польши и катынская трагедия / Н. С. Лебедева // Другая война. 1939 – 1945 / Под ред. Ю. Н. Афанасьева. – М., 1996. – 490 с.

377. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944 – 1950 рр. / Олег Ленартович. – Луцьк, 1998. – 152 с.

378. Лисавцев Э. И. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР. [Изд. второе, дополненное] / Э. И. Лисавцев. – М. : Мысль, 1975. – 320 с.

379. Лисенко О. Актуальні проблеми історії України періоду Другої світової війни / О. Лисенко // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 5 – 9.

380. Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941 – 1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації. 1941

– 1944 / Держ. ком. архівів України ; Упоряд. Н. Маковська. – 2-е вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 762 – 769.

381. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946 рр. / Олександр Лисенко. – К., 1998. – 404 с.

382. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. – Т. 2. – К., 1994. – 573 с.

383. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945) / Володимир Литвин. – К. : Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 464 с.

384. Литвин М. Р. 1939. Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Л., 1999. – 151 с.

385. Ліщинська-Милян О. Проблема релігійно-морального виховання у творчості Андрея Шептицького / О. Ліщинська-Милян // Історія релігій в Україні. Праці XII міжнародної наукової конференції (Львів, 20 – 24 травня 2002 року). – Книга 1. – Л. : Логос, 2002. – С. 246 – 251.

386. Лось Ф. Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Ф. Є. Лось // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1957. – С. 31 – 55.

387. Луцький О. У роки Другої світової війни / О. Луцький, К. Науменко // Львів. Історичні нариси. – Л., 1996.

388. Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939 – 1941 рр.) / Іванна Лучаківська. – Дрогобич : Відродження, 1999. – 121 с.

389. Мазурок В. Рух Опору на Волині у 1941 – 1943 рр. / В. Мазурок // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України ; Упоряд. Н. Маковська. – 2-е вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 804 – 811.

390. Макар Ю. І. Українська проблема в засобах масової інформації міжвоєнної Польщі (на прикладі часопису *Ilustrowany Kurier Codzienny*) / Ю. І. Макар // Питання історії нового та новітнього часу : Збірник наукових статей. Випуск 6. – Чернівці : ЧДУ, 1999. – С. 60 – 71.

391. Макара М. Гнані долею: (Етно-соціальний нарис історії єврейства на Закарпатті) / М. Макара // Карпатський край. – 1995. – № 9 – 12. – С. 12 – 18.

392. Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / Микола Макара. – Ужгород : Патент, 1995. – 108 с.

393. Макара М. Національна політика народної влади / М. Макара, І. Чаварга // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року : Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) – Ужгород : Патент, 1995. – С. 51 – 63.

394. Макарчук В. С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939 – 1945 рр.). Історико-правове дослідження / Володимир Макарчук. – К. : Атіка, 2007. – 368 с.

395. Макарчук В. С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939 – 1945 рр.) / Володимир Макарчук. – К. : Атіка, 2004. – 348 с.

396. Макарчук В. Пошук стратегічного партнера / В. Макарчук // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 132 – 140.

397. Макарчук С. Міжнаціональні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року / С. Макарчук // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 6 – 20.

398. Макарчук С. Нищення населення на Волині в часи війни (1941 – 1945) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 361 – 382.

399. Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944 – 1946 рр. / С. А. Макарчук // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 103 – 115.

400. Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА. 1944 – 1945 рр. / С. Макарчук // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 210 – 223.

401. Максимів Р. В. Розгортання діяльності громадських організацій західних областей УРСР у перші повоєнні роки / Р. В. Максимів // В єдиній сім'ї народів: Возз'єднані області Української РСР. 50 років / Ред. кол. В. П. Чугайов (відп. ред.) та ін. – Л. – Вісник Львівського університету. – Вип. 25. – Серія Історична. – 1989. – С. 50 – 56.

402. Маланчук В. Нас єднає велика мета / В. Маланчук, І. Петрів. – Л. : Каменярь, 1965. – 216 с.

403. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях України) / Валентин Маланчук. – Л. : Кн.-журн. вид., 1963. – 696 с.

404. Малик Я. Історія Української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Л. : Світ, 1995. – 246 с.

405. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / Олег Малярчук. – Івано-Франківськ : МістоНВ, 2008. – 228 с.

406. Мамонтов І. О. Міжнародно-правові аспекти боротьби збройних формувань українського національно-визвольного руху у 1940 – 1950-х роках / І. Мамонтов // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і

політичні науки. Випуск 35. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 703 – 707.

407. Маркус В. Еволюція політично-правового статусу Карпатської України в 1938 – 1939 роках / В. Маркус // Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження Української держави» (Ужгород, 11 – 12 березня 1994 року) / Відповідальний редактор – проф. П. П. Чучка. – Ужгород : МПП «Гражда», 1995.

408. Маркус В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944 – 1945 / Василь Маркус [Андре П'єр (вступ.слово)]. – 2. вид. – К., 1992. – 112 с.

409. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.) / Тамара Марусик. – Чернівці : Видавництво «Рута» ЧНУ, 2002. – 463 с.

410. Марусик Т. В. Репресивні заходи сталінського керівництва щодо студентства вузів західного регіону України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) / Т. Марусик // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка : Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р. : Матеріали / НАН України ; Інститут історії України ; Центр дослідження геноциду українського народу ; Асоціація дослідників голодоморів в Україні / В.А. Смолій (ред.) – К. ; Нью-Йорк : Видавництво М.П.Коць, 2003. – С. 437 – 445.

411. Марущак М. «Ліквідація УГКЦ» – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях / М. Марущак // Державність. – 1992. – Ч. 2.

412. Марущенко О. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії / О. Марущенко // Галичина. – 2003. – № 9. – С. 112 – 126.

413. Марущенко О. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії / О. Марущенко // Галичина. – 2004. – № 10. – С. 122 – 134.

414. Марущенко О. В. Сучасна українська історіографія і проблема колабораціонізму в роки німецько-фашистської окупації України / О. В. Марущенко // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Част. 1. – С. 47 – 62.

415. Марущенко О. В. Сучасна вітчизняна історіографія участі українців у збройних формуваннях воюючих сторін в роки Другої світової війни / О. В. Марущенко // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 54 – 61.

416. Марчук В. Війна і християнська мораль: суспільна місія греко-католицької церкви у 40-і роки ХХ ст. / В. Марчук // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 107 – 114.

417. Марчук В. В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис / Василь Марчук. – Івано-Франківськ, 2001.

418. Марчук І. Стосунки між отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем і німецькою окупаційною владою в 1942 – 1943 рр. / І. Марчук // Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця : Дослідження, спогади, документи / П. Велесик (ред.), Й. Пацула, Є. Шморгун (упоряд.). – Рівне : Азалія, 1998. – С. 11 – 34.

419. Марьина В. В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939 – 1945 гг. / В. Марьина. – М. : Новый хронограф, 2003. – 304 с.

420. Масловский В. В борьбе с врагами социализма / Виталий Масловский. – Львов : Высшая школа, 1984. – 187 с.

421. Масловський В. І. Дорога в безодню. (Про українських націоналістів) / Виталій Масловський. – Л. : Каменяр, 1978. – 208 с.

422. Масловський В. І. Жовто-блакитна мафія. (Про зlodіяння українських буржуазних націоналістів) / Віталій Масловський. – Л. : Каменяр, 1975. – 144 с.

423. Матеріали наукової конференції «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)». 16 – 17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ. – Стрий, 1993.

424. Мельников Д. Дзуликый адмирал. (Главарь фашистской разведки Канарис и его хозяева) / Д. Мельников, Л. Чёрная. – М., 1965. – 127 с.

425. Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918 – 1939 гг. / Михаил Мельтюхов. – Москва : Вече, 2001.

426. Мигович І. Діяльність комуністів Закарпаття на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни / І. Мигович // 1945 рік. Закарпатська Україна : Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю воз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп. ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). – Ужгород : Патент, 1995. – С. 60 – 68.

427. Мизак Н. Репресивна діяльність радянського режиму в Чернівецькій області та оборонні дії УПА (1944 – 1947 рр.) / Н. Мизак // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці : Технодрук, 2008. – Т. 11. – С. 112 – 117.

428. Михайлуца М. Національно-релігійне питання у Південній Бессарабії напередодні Другої світової війни / М. Михайлуца // Друга світова війна і доля народів України. Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. – К. : Сфера, 2005. – С. 206 – 210.

429. Михайлуца М. Релігійна ситуація в Трансністрії (1941 – 1944 рр.) / М. Михайлуца // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України ; Упоряд. Н. Маковська. – 2-е вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 833 – 839.

430. Мищак І. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років (історичний нарис) / Іван Мищак. – К., 2006. – 188 с.

431. Мищак І. М. Відновлення архівної справи в Західній Україні (1944 – 1949 рр.) / І. М. Мищак // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 185 – 190.

432. Мищак І. М. Економічна політика радянської влади на західноукраїнських землях у повоєнний період: історіографія / І. М. Мищак // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Очаків, 17 – 19 жовтня 2009 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Асоціація працівників музеїв технічного профілю, Академія інженерних наук України, Історико-культурна асоціація «Україна – Туреччина», Очаківська міська рада. – К., 2009. – С. 64 – 66.

433. Мищак І. М. Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків / І. М. Мищак // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій ; відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 410 – 421.

434. Мищак І. М. Західноукраїнські землі у складі Польщі напередодні Другої світової війни: сучасна історіографія / І. М. Мищак // Університет : наук. іст.-філос. журн. – К.: Київ. славіст. ун-т. – 2009. – № 6. – С. 23 – 34.

435. Мищак І. М. Інкорпорація західноукраїнських земель до складу УРСР у 1939 – 1941 роках: історіографія / І. М. Мищак // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2007. – С. 416 – 423.

436. Мищак І. М. Історіографія економічних і соціальних перетворень на західноукраїнських землях у повоєнний період / І. М. Мищак // Питання історії науки і техніки. – 2010. – № 1(13). – С. 2 – 9.

437. Мищак І. М. Історіографія українського підпільно-повстанського опору радянському режиму в повоєнні роки / І. М. Мищак // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К. : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. – Т. XXVI. – С. 313 – 324.

438. Мищак І. М. Ліквідація греко-католицької церкви в Україні в повоєнні роки: історіографія / І. М. Мищак // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій ; відп. ред. О. А. Удод. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Вип. 17. – С. 270 – 287.

439. Мищак І. М. Польський рух Опору на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни: історіографія / І. М. Мищак // Університет : наук. іст.-філос. журн. – К. : Київ. славіст. ун-т. – 2009. – № 4. – С. 42 – 51.

440. Мищак І. М. Програмні документи УНФ як джерело з історії суспільно-політичної думки українського національно-визвольного руху / І. М. Мищак // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць : У двох частинах / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К., НАН України, Інститут історії України. – 2006. Число 13. Част. 2. – С. 56 – 67.

441. Мищак І. М. Релігійне життя на Західній Україні у повоєнний період: історіографія / І. М. Мищак // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К. : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. – Т. XXV. – С. 426 – 437.

442. Мищак І. М. Соціально-економічні та культурні перетворення на західноукраїнських землях після включення їх до складу УРСР: новітня історіографія / І. М. Мищак // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 11 / Відп. ред. Г. В. Боряк. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2009. – С.276 – 287.

443. Мищак І. М. Становище Північної Буковини та Бессарабії у складі Румунії перед приєднанням до Української РСР: історіографія / І. М. Мищак // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.

Збірка наукових праць / Відп. ред. Г. В. Боряк. – Київ : НАН України, Інститут історії України. – 2007. – Число 15. – С. 222 – 232.

444. Мищак І. М. Сучасна історіографія політики гітлерівського окупаційного режиму на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни / І. М. Мищак // Університет : наук. іст.-філос. журн. – К. : Київ. славіст. ун-т. – 2008. – № 4. – С. 49 – 60.

445. Мищак І. М. Сучасна українська та польська історіографії про волинську трагедію 1943 року / І. М. Мищак // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій ; відп. ред. О. А. Удод. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18. – С. 456 – 464.

446. Мищак І. М. Східна Галичина та Західна Волинь у складі II Речі Посполитої напередодні Другої світової війни: історіографія / І. М. Мищак // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2 : Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка. – 2009. – С. 183 – 190.

447. Мищак І. М. Теоретико-методологічні засади історіографії інкорпорації й радянізації західноукраїнських земель Радянським Союзом та Українською РСР (1939 – середина 1950-х рр.) / І. М. Мищак // Університет : наук. іст.-філос. журн. – К. : Київ. славіст. ун-т. – 2010. – № 2. – С. 17 – 27.

448. Мищак І. М. Українське питання в планах СРСР та європейських держав напередодні Другої світової війни: історіографія / І. М. Мищак // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 16 : Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 289 – 298.

449. Мищак І. М. Формування представницьких органів влади на західноукраїнських землях після їх приєднання до Української РСР: історіографія / І. М. Мищак // Становлення і розвиток української державності. – Вип. 3. – Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Державна та регіональна політика України в умовах глобалізації», Київ, МАУП, 24 жовт. 2008 р. – К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. – С. 55 – 62.

450. Мищак І. М. Формування та діяльність органів влади на Закарпатті після визволення краю від нацистських загарбників (1944 – 1945 рр.) / І. М. Мищак // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку : Матеріали наук.-практ. конф. до 90-річчя держ. служби України (Київ, 18 листоп. 2008 р.) : У 2 т. / За заг. ред. О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна. – К. : НАДУ, 2009. – Т. 1. – С. 43 – 45.

451. Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16 – 18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 1. – 416 с.

452. Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16 – 18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 2. – 346 с.

453. Міненко Т. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939 – 1945 (Волинський період) / Тимофій Міненко. – Вінніпег – Л. : Логос, 2000. – Т. I. – 392 с.

454. Мірчук П. Нарис історії Організації українських націоналістів / Петро Мірчук. – Мюнхен, 1968. – Т. I. – 639 с.

455. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920 – 1939 роки. Вид. третє, доповнене / Петро Мірчук. – К : Українська видавнича спілка, 2007. – 1008 с.

456. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) / Леонід Місінкевич. – К. ; Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2009. – 424 с.

457. Мотика Ґ. Антипольська акція ОУН – УПА / Ґ. Мотика // Ї. – 2003. – Число 28. – С. 31 – 47.

458. Мотика Ґ. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій / Ґ. Мотика // Ї. – 2003. – Число 28. – С. 48 – 56.

459. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К. : Пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України», 1997. – 568 с.

460. Муковський І. Україна в збройних формуваннях країн – учасниць II світової війни / І. Муковський, О. Лисенко // Розбудова держави. – 1998. – № 5 – 6. – С. 14 – 16.

461. Надольська В. Поширення на західноукраїнські землі радянської національної політики в 1939 – 1941 рр. / В. Надольська // Друга світова війна і доля народів України. Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. – К. : Сфера, 2005. – С. 188 – 190.

462. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939 – 1953 рр.) / Йосип Надольський. – Луцьк : Вежа, 2008. – 260 с.

463. Нариси історії державної служби в Україні / НАН України. Інститут історії України ; Голов. упр. держ. служби України. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 536 с.

464. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації / Редкол. П. Д. Сардачук та ін. – Ужгород : Карпати, 1979. – 312 с.

465. Нариси історії Комуністичної партії України. – К. : Політвидав України, 1977. – 764 с.

466. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944. – Кн. I : Борьба в подполье. – К., 1985. – 399 с.

467. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944. – Кн. II. – К., 1985. – 431 с.

468. Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси – України у співпраці з Українським вільним університетом. Збірник праць Ювілейного конгресу. (Редактор В. Янів). – Мюнхен. – 1988 – 1989. – 1002 с.

469. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження / Всеволод Наулко. – К. : Наук. думка, 1965. – 136 с.

- 470.** Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / Всеволод Наулко. – К. : Головна спец. ред. літ-ри мовами націон. меншин України, 1998. – 80 с.
- 471.** Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської Буковини / О. С. Романець, П. В. Михайлина, С. І. Григоришин та ін. – К. : Наукова думка, 1987. – 230 с.
- 472.** Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія / Юрій Ніколаєць. – Вінниця : Фенікс ; Інфракон ; Інфракон-І, 2007. – 360 с.
- 473.** Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / Володимир Нікольський. – Донецьк : Видавництво ДонНУ, 2003. – 624 с.
- 474.** НКВД и польское подполье. 1944 – 1945. (По особым папкам И. В. Сталина). – М., 1994.
- 475.** Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблин. – Нью-Йорк, 1963. – 87 с.
- 476.** Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції / О. Оглоблин // Український історик. – 1963. – Т. 1. – Ч. 1.
- 477.** Оглоблин О. Українська історіографія 1917 – 1956 / Олександр Оглоблин [пер. з англ.]. – К., 2003. – 252 с.
- 478.** Огнева О. В. Свобода совісті реальна та ілюзорна / О. В. Огнева, О. І. Уткін. – К. : Наукова думка, 1982. – 184 с.
- 479.** Олашин М. Воз'єднання Закарпаття з УРСР (листопад 1944 – червень 1945 рр.) в публікаціях документів та літературі / М. Олашин // 1945 рік. Закарпатська Україна : Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю воз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп. ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). – Ужгород : Патент, 1995. – С. 92 – 98.

480. Олійник Ю. До питання про міжетнічний конфлікт українського і польського населення на території генеральної округи Волинь – Поділля в 1941 – 1944 рр. / Ю. Олійник // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 160 – 162.

481. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : Фах. висновок робочої групи істориків при Уряд. комісії з вивч. діяльн. ОУН і УПА / НАН України. Ін-т історії України. – 3-е вид., стер. – К. : Наук. думка, 2005. – 72 с.

482. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : Історичні нариси / НАН України ; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп.ред.). – К. : Наукова думка, 2005. – 496 с.

483. ОУН – УПА. Правдивая история. – К. : Солюкс, 2006. – 252 с.

484. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941 – 1944). Історико-політичний нарис / Василь Офіцинський. – Ужгород : МПП «Гражда», 2001. – 144 с.

485. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944) / Роман Офіцинський. – К. : Інститут історії України НАН України, 1997. – 243 с.

486. Офіцинський Р. Політичні орієнтири підкарпатських членів Державної ради Чехословацької Республіки у Лондоні (1940 – 1944) / Р. Офіцинський // 1945 рік. Закарпатська Україна : Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). – Ужгород : Патент, 1995. – С. 28 – 40.

487. Офіцинський Р. Трудова мобілізація закарпатських юнаків у Донбас (1947 – 1949 рр.) / Р. Офіцинський, В. Петрецький // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2007. – Випуск XII – XIII. – С. 36 – 39.

488. Офіцинський Р. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941 – 1944) / Р. Офіцинський, Л. Хаврак. – Ужгород : МПП «Гражда», 2002. – 88 с.

489. Очерки истории исторической науки в СССР : Т. 1 – 5. – М., 1955 – 1985.

490. Павленко І. Антинаціоналістична пропаганда: міфи і реальність / І. Павленко // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 45 – 49.

491. Павлов И. П. Полное собрание починений / И. П. Павлов. – М. – Л., 1952. – Т. 5.

492. Пальок В. Возз'єднання Закарпаття з Україною (історіографія питання) / В. Пальок // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року : Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) – Ужгород : Патент, 1995. – С. 92 – 98.

493. Пальок В. В. Про I з'їзд Народних комітетів Закарпатської України / В. Пальок // Український історичний журнал. – 1965. – № 6. – С. 58 – 62.

494. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму / Петро Панченко. – К. : Український Центр духовної культури, 2003. – 100 с.

495. Паньківський К. Військові справи / К. Паньківський // Українська дивізія «Галичина». Історико-публіцистичний збірник / Редактори-упорядники М. Слабошпицький, В. Стеценко. – Київ – Торонто, 1994. – С. 22 – 54.

496. Партач Ч. Українська проблема у політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939 – 1945 рр. / Ч. Партач // Україна – Польща: важкі питання. – Т. IV. – Варшава : Tyrsa, 1999. – С. 109 – 121.

497. Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України / І. Патриляк // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 81 – 95.

498. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940 – 1942 роках / Іван Патриляк. – К., 2004. – 598 с.

499. Патриляк І. ОУН і УПА у висвітленні сучасної української історичної науки / І. Патриляк // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 8. / Редкол. : Г. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш (заст. голови) та ін. – К., 2006. – С. 257 – 268.

500. Пацула Й. Військово-дипломатична діяльність Тараса Бульби-Боровця / Й. Пацула // Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця : Дослідження, спогади, документи / П. Велесик (ред.), Й. Пацула, Є. Шморгун (упоряд.). – Рівне : Азалія, 1998. – С. 5 – 11.

501. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років / Володимир Пащенко. – Полтава : АСМІ, 2005. – 631 с.

502. Першина Т. С. Фашистський геноцид на Україні. 1941 – 1944 / Тамара Першина. – К. : Наук. думка, 1985. – 170 с.

503. Піддубний І. А. Адміністративне управління Буковини у міжвоєнний період (1918 – 1940 рр.) / І. А. Піддубний // Питання історії України : Збірник наукових статей. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 294 – 304.

504. Піддубний І. А. Промисловість Буковини та її зарубіжні зв'язки у 20 – 30-ті роки ХХ ст. / І. А. Піддубний // Питання історії України : Збірник наукових статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 256 – 260.

505. Платонова Н. В. Депортація населення західноукраїнських областей у 1948 – 1950 рр. (на матеріалах фондів Державного архіву МВС України) / Н. В. Платонова // Сторінки воєнної історії : Збірник наукових статей / НАН України. Інститут історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Част. 2. – С. 132 – 138.

506. Подольский А. Е. Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии / А. Е. Подольский // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30 – 31 жовт. 2006 р. – К. : Сфера, 2007. – С. 381 – 392.

507. Поїздник І. Окупаційна влада як чинник міжконфесійних відносин на Галичині в 1941 – 1944 рр. / І. Поїздник // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. ком. архівів України ; Упоряд. Н. Маковська. – 2-е вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 817 – 823.

508. Політична історія України. ХХ століття. У 6 т. / Редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. – Т. 4 : Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945. – Керівник тому В. І. Кучер. – К. : Генеза, 2003. – 584 с.

509. Політична історія України. ХХ століття : У 6 т. / Редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. – Т. 5 : Українці за межами УРСР (1918 – 1940). – Керівник тому В. П. Трощинський. – К. : Генеза, 2003. – 717 с.

510. Політична історія України. ХХ століття : У 6 т. / Редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. – Т. 6. : Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – К. : Генеза, 2003. – 696 с.

511. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.

512. Понедельник Л. А. Польська культура на Волині у міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.) / Л. Понедельник // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2007. – № 1. – С. 97 – 101.

513. Поп И. Закарпатская Украина в польско-венгерских отношениях накануне второй мировой войны / И. Поп // История СССР. – 1972. – № 1. – С. 217 – 219.

514. Поп И. Чехословацко-венгерские отношения (1935 – 1939) / Иван Поп. – М. : Наука, 1972. – 247 с.

515. Поп І. І. Режисери і статисти. «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною в дзеркалі московських документів 1944 – 1945 рр. / І. Поп // Карпатський край. – 1995. – № 1 – 4. – С. 68 – 72.

516. Поп Ю. І. Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни / Ю. І. Поп, С. Л. Калитко, В. П. Лациба // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть : Матеріали міжнародної наукової конференції, 25 – 26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2001. – Т. 7 (9). – С. 682 – 687.

517. Попов А. Ю. НКВД и партизанское движение / Алексей Попов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 384 с.

518. Попп Р. Радянська освіта і культура у місті Львові в повоєнні роки / Р. Попп // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 214 – 218.

519. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941). – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.

520. Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія про діяльність націоналістичного підпілля в умовах німецької окупації УРСР / Я. Л. Примаченко // Український історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 146 – 165.

521. Пурат А. Українці у вересневій кампанії / А. Пурат // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 137 – 141.

522. Пушкаш А. Цивілізація или варварство: Закарпатсьє, 1918 – 1945 / Андрей Пушкаш. – М. : Европа, 2006. – 557 с.

523. Рабенчук О. Соціальна поведінка службовців силових структур та правоохоронних органів УРСР у 1946 – 1953 рр. / О. Рабенчук // Україна у ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 31 – 65.

524. Редлих Ш. Моральні принципи в повсякденній дійсності: Митрополит Андрей Шептицький и євреї в період Холокоста и Второй мировой войны / Ш. Редлих // Єгумець. – № 16. – К. : Дух і літера, 2006. – С. 214 – 217.

525. Реєнт О. Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні / О. Реєнт // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16 – 18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори : Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 1. – С. 34 – 37.

526. Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992. – 191 с.

527. Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів наукової конференції у Рокка ді Папа (18 – 20.10.1963) / Спільне видання НТШ, УБНТ, УВАН, УВУ на пошану Блаженнішого Верховного Архієпископа Кардинала Йосипа Сліпого, Почесного та Дійсного Члена НТШ у 75-річчя народин та 50-річчя священства / За ред. В. Янева. – Мюнхен – Рим – Париж. – 1966. – 222 с.

528. Рибак А. І. Ставлення до демократії у політичній думці ОУН 1940 – 1950-х років / А. І. Рибак // Наукові записки НаУКМА. – Політичні науки. – К., 2006. – Т. 57. – С. 37 – 43.

529. Римаренко Ю. І. Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціонального єднання трудящих / Юрій Іванович Римаренко. – К. : Наук. думка. – 1970. – 160 с.

530. Ринажевський Б. Правове становище в складі іноземних держав та становлення національної державності в Закарпатті (1918 – 1939) / Богдан Ринажевський. – Л. : Видавництво ЛРІДУ УАДУ, 2002. – 198 с.

531. Рихло П. Міжетнічні та міжкультурні відносини у Буковині 1918 – 1940 рр. / П. Рихло // Буковина 1918 – 1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. С. Д. Осачука ; Резюме нім. та англ. мов. – Чернівці : Зелена Буковина, 2005. – С. 119 – 140.

532. Рід Шухевичів в історико-культурній спадщині України : матеріали Міжнар. наук. конф., с. Тишківці Городенківського р-ну, 10 липня 2005 р. / І. О. Андрухів (заг.ред.). – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2007. – 344 с.

533. Роговий В. Допомога українському студентству в еміграції під час Другої світової війни / В. Роговий // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 61 – 70.

534. Рожик М. Західноукраїнські землі в контексті нацистсько-більшовицької змови 1939 року / М. Рожик // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 121 – 126.

535. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Редкол. : П. М. Калениченко, А. В. Санцевич, В. Г. Сарбей. – К. : Наук. думка, 1973. – 254 с.

536. Романів О. Західноукраїнська трагедія 1941. – 2. вид. / О. Романів, І. Федущак. – Л. – Нью-Йорк, 2003. – 432 с.

537. Россовська М. І. Й. Сталін, Е. Бенеш і Закарпаття восени 1944 р. / М. І. Россовська // Carpatica – Carpatika : Актуальні питання історії,

історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. Зб. статей. – Ужгород : Патент. – Вип. 2. – С. 210 – 222.

538. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20 – 50-ті роки ХХ ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 351 с.

539. Руденко Н. М. Українці і вихідці з України – учасники партизанського руху в Білорусії (червень 1941 – липень 1944 рр.) / Ніна Руденко. – К., 1997. – 82 с.

540. Руккас А. О. Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 року на Волині / Андрій Руккас. – К. : Міжнар. фін. агенція, 1997. – 31 с.

541. Руккас А. О. Українці у Війську Польському. Вересень 1939 року / А. О. Руккас // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 149 – 152.

542. Русак А. В. Многонациональные подразделения Ваффен – СС в войне против СССР. 1941 – 1945 / Анатолий Русак. – К. : Институт истории Украины НАН Украины. – 2002. – 91 с.

543. Русин О. Економічне становище Закарпаття у 1938 – 44 рр. / О. Русин // Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 рр. / Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. Історично-філософська секція / Василь Маркус (ред.), Василь Худанич (ред.). – Нью-Йорк ; Чікаго ; Ужгород : МПП «Гражда», 1999. – С. 64 – 87.

544. Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках / Анатолий Русначенко. – К., 2002. – 519 с.

545. Русначенко А. М. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940 – 1980-х років / Анатолий Русначенко. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 1999. – 324 с.

546. Русначенко А. Українська незавершена революція 40 – 50-х років / А. Русначенко // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України ; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). – Л. : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 27 – 31.

547. Савчук Б. За українську церкву (Національно-церковний рух на Волині у 20 – 30-ті роки ХХ ст.) / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – 114 с.

548. Салюк А. Польсько-українські відносини на Холмщині та Підляшші (1942 – 1943) / А. Салюк // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2 : Депортації 1944 – 1951. – Л., 2007. – С. 145 – 154.

549. Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії / Анатолій Санцевич. – К. : Наук. думка, 1967. – 255 с.

550. Санцевич А.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936 – 1986 / А.В. Санцевич, Н.В. Комаренко. – К. : Наук. думка, 1986. – 208 с.

551. Сардачук П. Насувалась воєнна гроза / П. Сардачук, М. Швагуляк. – Ужгород : Карпати, 1984. – 208 с.

552. Свідерська Н. Українське питання у німецько-радянських стосунках весни 1939 року / Н. Свідерська // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 110 – 114.

553. Сворак С. Д. Культурно-освітня діяльність ОУН в умовах національно-визвольної війни в Західно-Українському регіоні (1944 – 1950 рр.) / С. Д. Сворак // Рід Шухевичів в історико-культурній спадщині України : матеріали Міжнар. наук. конф., с. Тишківці Городенківського р-ну,

10 липня 2005 р. / І. О. Андрухів (заг.ред.). – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2007. – С. 66 – 80.

554. Сворак С. Молодіжний націоналістичний рух у школах та вузах західних областей України (1944 – 1953 рр.) / С. Сворак // Галичина. – 1998. – № 1. – С. 144 – 149.

555. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944 – 1964 рр.) / Степан Сворак. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.

556. Сворак С. Шкільництво західноукраїнських земель у контексті польсько-українських взаємин в 30-х – 40-х рр. / С. Сворак // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 180 – 182.

557. Себастьянська О. Протинімецький фронт Української повстанської армії на Рівненщині / О. Себастьянська // Історія України : Маловідомі імена, події, факти : Зб. статей / Редкол. П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 20 – 21. – С. 157 – 172.

558. Сегеда Т. С. Участь молоді Закарпатської України в боротьбі проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) / Т. С. Середа // Возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі – торжество ленінської національної політики КПРС (Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 30-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. 17 – 18 квітня 1975 р.) / Ред. кол. О. В. Хланта (відп. ред.) та ін. – Ужгород, 1976. – С. 96 – 100.

559. Сельський В. Терор фашистської Німеччини проти ОУН на окупованих землях Західної України в 1941 – 1944 роках / В. Сельський // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 94 – 101.

560. Семиряга М. И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета / Михаил Семиряга. – М. : Наука, 1985. – 326 с.

561. Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / Михаил Семиряга. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2000. – 863 с.

562. Сеньків М. Антиколгоспний рух і УПА / М. Сеньків // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). – Л. : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 201 – 209.

563. Сеньків М. В. З історії соборності українських земель. 1917 – 1945 рр. / Михайло Сеньків. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1999. – 164 с.

564. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села: історіографічний аспект / М. В. Сеньків // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту : історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть : Матеріали міжнар. наук. конф., 25 – 26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 7(9). – С. 772 – 779.

565. Сеньків М. В. Політика радянської влади щодо західноукраїнського селянства 1939 – 1941 рр. / М. В. Сеньків // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 239 – 247.

566. Сергійчук В. Боротьба за волю, а не коляборація / В. Сергійчук // Визвольний шлях. – 2001. – № 3. – С. 49 – 62.

567. Сергійчук В. Боротьба за волю, а не коляборація / В. Сергійчук // Визвольний шлях. – 2001. – № 4. – С. 43 – 57.

568. Сергійчук В. До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук // Українсько-польські

відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 27 – 34.

569. Сергійчук В. І. Допомога західноукраїнського населення голодуючому населенню УРСР в 1946 – 1947 роках / В. І. Сергійчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Випуск 13 : Голод 1946 – 1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упорядник В. П. Швидкий ; наукова редакція О. М. Веселової та В. П. Швидкого. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 97 – 100.

570. Сергійчук В. Організатор Поліської Січі / В. Сергійчук // Військо України. – 1992. – № 1. – С. 75 – 76.

571. Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944 – 1946 рр.) / В. Сергійчук // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. – Л. : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 29 – 32.

572. Сирота Р. Українське питання у східноєвропейській політиці Великої Британії після Мюнхена / Р. Сирота // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 102 – 109.

573. Сироцинський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР / Костянтин Сироцинський. – К. : Держполітвидав УРСР, 1953. – 96 с.

574. Сірко П. С. Закарпатці в чехословацькій військовій частині в СРСР в період Великої Вітчизняної війни / П. С. Сірко // Великий Жовтень і розквіт воз'єданого Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня – 2 липня

1967 р. (36. статей) / Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. – Ужгород : Карпати, 1970. – С. 236 – 244.

575. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії / Ю. Сливка // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. – Т. 1. – 1939 – 1945 рр. – Л., 1996. – С. 5 – 26.

576. Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій / Ю. Сливка // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упорядник Юрій Сливка. – Л. : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 9 – 12.

577. Сливка Ю. У пошуках історичної правди / Ю. Сливка // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 5 – 13.

578. Слинько І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні на завершальному етапі визволення. 1944 / Іван Слинько. – К. : Наук. думка, 1970. – 173 с.

579. Слово українських повстанців : Матеріали про інформаційно-пропагандистську діяльність УПА в повоєнний період / Редакційно-видавнича група «Реабілітовані історією» / П. Кралюк (упоряд., авт. передмови, післямови і комент.). – Луцьк : Надстир'я, 1996. – 106 с.

580. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919 – 1939 рр.) / Василь Смолей. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 112 с.

581. Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24 – 25 жовтня 2000 р.). – Кривий Ріг : Мінерал, 2000. – 192 с.

- 582.** Советская историография / Под общ. ред. ак. Ю. Н. Афанасьева. – М. : Российский гос. гуманитарный ун-т, 1996. – 592 с.
- 583.** Соколов Б. В. Вторая мировая война. Факты и версии / Борис Соколов. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 431 с.
- 584.** Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы / Борис Соколов. – М. : АСТ-ПРЕСС-КНИГА, 2002. – 352 с.
- 585.** Сорока Ю. М. Кадрова політика радянської влади на західноукраїнських землях в 1944 – 1950-х роках / Ю. М. Сорока // Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць. – Київ, 2007. – Вип. 23. – С. 24 – 31.
- 586.** Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939 – 1950-ті роки) / Юрій Сорока. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2007. – 275 с.
- 587.** Сорока Ю. М. Політичні й економічні чинники міграційних процесів у західних областях УРСР в 1944 – 1950-х роках / Ю. М. Сорока // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2007. – Вип. 91 – 93. – С. 60 – 63.
- 588.** Сорока Ю. М. Сучасна українська історіографія про українсько-польське переселення 1944 – 1946 рр. / Ю. М. Сорока // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Київ, 2002. – Вип. 63. – С. 25 – 26.
- 589.** Співак Б. І. До питання про характеристику соціально-економічних процесів і революційно-визвольного руху на Закарпатській Україні в 1917 – 1944 рр. / Б. І. Співак, Й. Ф. Янович // Великий Жовтень і розквіт воз'єданого Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня – 2 липня 1967 р. (36. статей) / Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. – Ужгород : Карпати, 1970. – С. 144 – 152.

590. Співак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках / Б. І. Співак. – Л. : Видавництво Львівського ун-ту, 1963. – 381 с.

591. Срібняк І. В. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 – 1924 рр.) / Ігор Срібняк. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.

592. Стародубець Г. М. Внутрішньополітичні конфлікти в ОУН, як один з гальмівних чинників розвитку українського антифашистського Руху Опору в 1942 р. / Г. М. Стародубець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Випуск 7. Серія : Історія : Збірник наукових праць. – Тернопіль, 1998. – С. 127 – 137.

593. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля / Галина Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 464 с.

594. Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941 – 1943 рр.) / Галина Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – 144 с.

595. Стародубець Г. М. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років) / Галина Стародубець. – Т. : Підручники і посібники, 2006. – 528 с.

596. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941 – 1953 рр.) / Олександра Стасюк. – Л. : Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 2006. – 384 с.

597. Стерчо П. Карпато-Українська держава (До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 роках) / Петро Стерчо / Репринтне видання. – Л. : За вільну Україну, 1994. – 288 с.

598. Стефанюк Г. Народна освіта Галичини в умовах німецького окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.) / Г. Стефанюк // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 182 – 186.

599. Стефанюк Г. Соціальне і матеріальне становище освітян Західної України в 1941 – 1944 рр. / Г. Стефанюк // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 70 – 78.

600. Стецкевич В. В. Возз'єднання українських земель 1939 – 1940 рр.: деякі здобутки сучасної історіографії та проблеми / В. В. Стецкевич // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24 – 25 жовтня 2000 р.). – Кривий Ріг : Мінерал, 2000. – С. 81 – 92.

601. Стецкевич В. В. Україна в початковий період війни: Історіографія проблеми в контексті сучасного розвитку історичної науки / Віталій Стецкевич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1992. – 110 с.

602. Стецкевич В. Українські землі під румунською окупацією 1941 – 1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз) / В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України Випуск 11. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – № 11. – С. 176 – 189.

603. Стовбуха Д. Політика Другої Речі Посполитої щодо західноукраїнських земель у міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.) / Д. Стовбуха // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 102 – 104.

604. Столяренко В. П. Ленінським шляхом. Діяльність Комуністичної партії по організаційно-господарському зміцненню колгоспів західних областей Української РСР. 1951 – 1958 рр. / Василь Столяренко. – К. : Вид-во Київського університету, 1968. – 239 с.

605. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.

606. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1992. – 510 с.

607. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний [Пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; Вст. слово С. В. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп.]. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.

608. Супрун Д. Споконвічна мрія збулася: Комуністи Закарпаття на чолі боротьби трудящих за воз'єднання з Радянською Україною та здійснення соціалістичних перетворень в області / Дмитро Супрун. – К. : Політвидав України, 1969. – 176 с.

609. Суровцев О. Соціальна та психологічна адаптація буковинського єврейства після подій голокосту до умов радянського ладу (1944 – 1946 рр.) / О. Суровцев // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці : Технодрук, 2008. – Т. 11. – С. 105 – 111.

610. Тарасов В. «Білі плями» вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989 – 1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти / Володимир Тарасов. – Харків : Курсор, 2007. – 146 с.

611. Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944 – 1996 рр.) : Етносоціальне дослідження / Іван Терлюк. – Л. : Центр Європи, 1997. – 175 с.

612. 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – 224 с.

613. Ткачов С. Подорож до колгоспного раю: делегації польських селян в Україні 1949 року / Сергій Ткачов. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. – 128 с.

614. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення. 1944 – 1946. Виселення поляків з Тернопілля / Сергій Ткачов. – Тернопіль, 1997. – 216 с.

615. Ткачова Л. І. Допомога воїнів Червоної армії трудящим Закарпаття (жовтень 1944 – 1945 рр.) / Л. І. Ткачова // Великий Жовтень і розквіт воз'єданого Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня – 2 липня

1967 р. (36. статей) / Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. – Ужгород : Карпати, 1970. – С. 263 – 269.

616. Токар М. Особливості політизації українців Закарпаття в умовах трансформації політичних систем у ХХ столітті / М. Токар // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 399 – 406.

617. III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17 – 19 травня 2006 р. : Доповіді та повідомлення в 3-х т. – 2007. – Т. 1. – 390 с.

618. Трофимович В. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни / В. Трофимович // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – С. 143 – 146.

619. Трофимович В. Національні збройні формування на території України в період Другої світової війни / В. Трофимович // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 187 – 192.

620. Трофимович В. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935 – 1945 рр. / В. Трофимович // Ї. – 2003. – Число 28. – С. 118 – 146.

621. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / Володимир Трощинський. – К. : Інтел, 1994. – 259 с.

622. Троян М. В. Того дня зійшло сонце возз'єднання: Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України / М. В. Троян. – Ужгород : Карпати, 1979. – 136 с.

623. Трубайчук А. Ф. Друга світова війна : Коротка історія / Анатолій Трубайчук. – К. : Наук. думка, 1995. – 192 с.

624. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі / М. Трухан. – Л. : Троян, 1992. – 253 с.

625. Удовенко Г. Й. Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни 1939 – 1945 рр. / Г. Й. Удовенко // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24 – 25 жовтня 2000 р.). – Кривий Ріг : Мінерал, 2000. – С. 7 – 20.

626. Узгодження і розбіжності II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 рр.» // Ї. – 2003. – № 28. – С. 222 – 231.

627. Україна і зарубіжний світ. – К. : Політвидав України, 1970. – 515 с.

628. Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. За ред. П. М. Чернеги. – Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 312 с.

629. Україна і Росія в історичній ретроспективі : Нариси : В 3 т. / НАН України ; Інститут історії України / Валерій Андрійович Смолій (відп.ред.) – Т. 2 : Радянський проект для України. – К. : Наукова думка, 2004. – 528 с.

630. Україна партизанська 1941 – 1945. Партизанські формування та органи керівництва ними / Центральний держ. архів громадських об'єднань України / В. А. Смолій (голов.ред.), В. С. Лозицький (авт.-упоряд.). – К. : Парламентське вид-во, 2001. – 320 с.

631. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Педрада : В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол. : В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

632. Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6 – 10 листопада 2001 р. / Наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – 494 с.

633. Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні 1940 – 1950 рр. / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Упоряд. С. Кульчицький та ін. – К., 1992. – 240 с.

634. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. : В 3 т. – К., 1967 – 1969.

635. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). – К. : Парламентське видавництво, 2007. – 576 с.

636. Уніатство і український буржуазний націоналізм / Авт. кол. С. М. Возняк та ін. – К. : Наукова думка, 1986. – 252 с.

637. Устич С. З'їзд був, є і залишається видатною подією в історії краю / С. Устич // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року : Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) – Ужгород : Патент, 1995. – С. 3 – 7.

638. Федорчак П. Сучасні вчені про українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті / П. Федорчак // Галичина. – 1998. – № 1. – С. 191 – 192.

639. Федорчак П. Українська проблема в національній політиці Польщі напередодні Другої світової війни / П. Федорчак, В. Комар // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 166 – 169.

640. Фіров П. Т. Історія ОУН – УПА: Події, факти, документи, коментарі / Петро Фіров. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2002. – 191 с.

641. Фісанов В. П. На перехрестях думок і дій: українці Буковини у пошуках європейської автентичності / В. П. Фісанов // Буковина 1918 – 1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. С. Д. Осачука ; Резюме нім. та англ. мов. – Чернівці : Зелена Буковина, 2005. – С. 8 – 29.

642. Фісанов В. П. Проблема майбутнього Буковини у міжнародних відносинах періоду Першої світової війни / В. П. Фісанов // Буковинське народне віче. – Чернівці, 1990. – С. 40 – 41.

643. Хайнас В. В. Боротьба трудящих Закарпатської України за возз'єднання з Радянською Україною (1944 – 1945 рр.) / В. В. Хайнас // Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня – 2 липня 1967 р. (36. статей) / Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. – Ужгород : Карпати, 1970. – С. 252 – 262.

644. Хайнас В. Здійснення мрії: З історії Закарпатської комуністичної організації 1938 – 1945 років / Василь Хайнас. – Ужгород, 1963. – 99 с.

645. Ханас В. До питання генези польської самооборони в Східній Галичині на прикладі Бережанського та Чортківського інспекторатів АК / В. Ханас // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 рр. – Т. I – II. – Варшава, 1998. – С. 92 – 105.

646. Хвостін М. Станіславщина в роки Великої Вітчизняної війни / М. Хвостін // Про соціалістичні перетворення на Станіславщині. Збірник статей до сорокаріччя УРСР. – Станіслав : Станіславське обласне видавництво, 1957. – С. 35 – 47.

647. Холодницький В. Ф. Буковина в умовах повосенної трагедії / В. Ф. Холодницький // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Випуск 13 : Голод 1946 – 1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (з приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упорядник В. П. Швидкий ; наукова редакція О. М. Веселової та В. П. Швидкого. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 253 – 264.

648. Холодницький В. Ф. До питання політичних репресій на Буковині в 1940 – 1941 рр. / В. Ф. Холодницький // Тоталітарна держава і

політичні репресії в Україні у 20 – 80-ті роки / Матеріали міжнар. наук. конф. (15 – 16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – С. 119 – 129.

649. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України / Яков Хонигсман. – Л., 1998. – 350 с.

650. Хруслов Б. Політика Українського національно-демократичного об'єднання напередодні Другої світової війни (1937 – 1939 рр.) / Б. Хруслов // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23 – 24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 71 – 73.

651. Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі / В. Худанич // Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. – Ужгород : МПП «Гражда», 1996. – С. 7 – 32.

652. Худанич В. Карпатська Україна в системі міжнародних відносин: Схід – Захід / В. Худанич // Карпатська Україна і Августин Волошин : Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження Української держави» (Ужгород, 11 – 12 березня 1994 року) / Відповідальний редактор – проф. П. П. Чучка. – Ужгород : МПП «Гражда», 1995. – С. 169 – 180.

653. Худанич В. Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України / В. Худанич // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року : Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) – Ужгород : Патент, 1995. – С. 32 – 42.

654. Цепенда І. Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943 – 1947 років в оцінках сучасних польських істориків / І. Є. Цепенда // Наукові праці Кам'янець-подільського державного педагогічного університету : історичні науки / Українська історіографія на

рубежі століть : Матеріали міжнародної наукової конференції, 25 – 26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 7(9). – С. 693 – 700.

655. Цепенда І. Є. Операція «Вісла» в польській історіографії / І. Є. Цепенда // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 84 – 93.

656. Чайка Т. Колаборація у «просторі смерті»: до осмислення моральної колізії митрополита Андрея Шептицького / Т. Чайка // Проблеми історії Голокосту : Науковий журнал. – Випуск № 4. – Дніпропетровськ : Центр «Ткума» ; ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С. 100 – 113.

657. Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів, очима історика) / Анатолій Чайковський. – К. : Україна, 1994. – 256 с.

658. Чапуга С. ОУН – УПА в польсько-українських відносинах у роки Другої світової війни / С. Чапуга // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 277 – 280.

659. Черниш Й. Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939 – 1958 рр.) / Йосип Черниш. – Л. : Видавництво Львівського університету, 1963. – 267 с.

660. Чоповський М. Ю. Голгофа Західної України: Злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель та його боротьба за волю і незалежність 1920 – 1953 рр. / Микола Юрійович Чоповський. – Л., 1996. – 141 с.

661. Чумаченко Т. А. Государство, Православная Церковь, Верующие. 1941 – 1961 гг. / Т. А. Чумаченко. – М. : АИРО-XX, 1999. – 248 с.

662. Чучка П. Культурні відносини на Закарпатті напередодні і в роки Другої світової війни / П. Чучка, В. Маркусъ // Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 рр. / Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. Історично-філософська секція / Василь Маркусъ (ред.), Василь Худанич (ред.). – Нью-Йорк ; Чікаго ; Ужгород : МПП «Гражда», 1999. – С. 88 – 119.

663. Шайкан В. Ідеологічна підготовка нацистським керівництвом Німеччини нападу на СРСР 22 червня 1941 року / В. Шайкан // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці : Технодрук, 2008. – Т. 11. – С. 49 – 55.

664. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни / НАН України ; Інститут історії України / Валентина Шайкан. – Кривий Ріг : Мінерал, 2005. – 468 с.

665. Шайкан В. О. Церква в Україні в роки гітлерівської окупації 1941 – 1944 рр.: проблеми взаємостосунків з окупантами / В. О. Шайкан // Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова. Вип. 17. – Одеса, 2006. – С. 204 – 215.

666. Шанковський Л. Похідні групи ОУН: Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941 – 1943 рр. / Лев Шанковський. – Мюнхен : Український самостійник, 1958. – 369 с.

667. Шанковський Л. Українська Повстанська Армія / Лев Шанковський. – К., 1991.

668. Шанковський Л. УПА й Дивізія / Л. Шанковський // Українська дивізія «Галичина». Історико-публіцистичний збірник / Редактори-упорядники М. Слабошпицький, В. Стеценко. – Київ – Торонто, 1994. – С. 55 – 61.

669. Шаповал Ю. Війна після війни / Ю. Шаповал // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 184 – 200.

670. Шаповал Ю. І. Західноукраїнські землі на початку 2-ї світової війни: невідомі документи і факти (1939 – 22 червня 1941 року) / Ю. І. Шаповал // Україна в Другій світовій війні: бачення через роки.

Матеріали Всеукраїнської конференції, присвяченої 60-річчю визволення України і Перемоги над фашизмом (м. Бердянськ, 30 – 31 березня 2004 р.). – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – С. 110 – 122.

671. Шаповал Ю. І. Невигадані історії / НАН України ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Центр історичної політики / Юрій Шаповал. – К. : Світогляд, 2004. – 352 с.

672. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Юрій Шаповал. – К. : Генеза, 2001. – 557 с.

673. Швагуляк М. Украина в экспансионистских планах германского фашизма / Михаил Швагуляк. – К. : Наук. думка, 1983. – 246 с.

674. Шевцов В. Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі / В. Шевцов. – К., 1981. – 150 с.

675. Шевченко Ф. П. Радянська історична наука на службі будівництву комунізму / Ф. П. Шевченко, В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 3 – 15.

676. Шевченко Ф. Шляхом до волі / Федір Шевченко. – К., 1955.

677. Шершун І. До питання про соціально-економічні перетворення в Закарпатті (листопад 1944 – грудень 1945 р.) / І. Шершун, В. Мельник // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року : Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) – Ужгород : Патент, 1995. – С. 63 – 68.

678. Шкаровский М. В. Русская православная церковь и Советское государство в 1943 – 1964 годах: От «перемирия» к новой войне / Михаил Шкаровский. – СПб. – М., 1995. – 216 с.

679. Шліхта Н. В. «Посередницька» роль Ради у справах Російської православної церкви (на матеріалах Української РСР, 1943 – 1965 рр.) / Н. В. Шліхта // Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська Академія». Історичні науки. – К., 2008. – Т. 78. – С. 39 – 45.

680. Шніцер І. Ставлення чеських та словацьких політиків до возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною / І. Шніцер // Возз'єднання Закарпаття з Україною : матеріали наук. конф., присвяч. 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. / Ужгородський національний ун-т. Історичний факультет. Кафедра історії України / М. М. Вегеш (голова ред.кол.). – Ужгород : Говерла, 2006. – С. 116 – 121.

681. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Роман Шпорлюк [Георгій Касьянов (пер. з англ., передм.,упоряд.)]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.

682. Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920 – 1939) / Іван Шумський. – Тернопіль : ТДПУ, 2002. – 183 с.

683. Щерба Г. Депортація населення з польсько-українського пограниччя / Г. Щерба // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 300 – 304.

684. Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства України (1949 – 1952 рр.) / Василь Юрчук. – К. : Політвидав України, 1965. – 255 с.

685. Ядловський А. Депортація українського населення Закерзоння / А. Ядловський // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 293 – 296.

686. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Віталій Яремчук. – Острого : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. – 526 с.

687. Яремчук В. П. Призабуті постаті української історіографії ХХ століття: Біоісторіографічні нариси / Віталій Яремчук. – Острого, 2002. – 165 с.

- 688.** Яремчук С. Православна Церква на Буковині у радянську добу: Державно-церковні взаємини / Сергій Яремчук. – Чернівці : Рута, 2004. – 352 с.
- 689.** Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30 – 50-ті роки ХХ століття: (Істор.-політолог. аспект) / Богдан Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 171 с.
- 690.** Anders W. Bez ostatniego rozdziału : Wspomnienia z lat 1939 – 1946 / Władysław Anders. – Lublin : Test, 1996. – 540 s.
- 691.** Antypolska akcja OUN – UPA, 1943 – 1944: Fakty i interpretacje / Grzegorz Motyka (red.), Dariusz Libionka (red.). – Warszawa, 2002. – 166 s.
- 692.** Biedanski W. Polacy w ruchu oporu narodow Europy. 1939 – 1945 / W. Biedanski, M. Juchniewicz, S. Okeckis. – Warszawa, 1977. – 660 s.
- 693.** Bruder F. «Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben»! Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1929 – 1948 / Fraziska Bruder. – Berlin : Metropol Ferlag, 2007. – 299 s.
- 694.** Cyra A. Banderovcy w KL Auschwitz / A. Cyra // Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi / Pod redakcją Marka Maciejemskiego. – Wrocław, 2008. – XXX. – S. 383 – 432.
- 695.** Czerniakiewicz Jan. Przesiedlenia ludności w Europie 1915 – 1959 / Jan Czerniakiewicz, Monika Czerniakiewicz. – Warszawa, 2005. – 183 s.
- 696.** Fajkowski J. Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939 – 1945 / Jozef Fajkowski, Jan Religa. – Warszawa, 1981. – 636 s.
- 697.** Filar W. «Burza» na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej dywizji Piechoty Armii Krajowej / Władysław Filar. – Warszawa : Rytm, 1997. – 288 s.
- 698.** Fletcher, William C. Soviet Believers: The Religions Sector of the Population / Fletcher, William C. – Lawrence, Kansas : The Regents Press of Kansas, 1981. – 259 p.
- 699.** Gross E. Zbrodnie Ukraińskiej Powstańczej Armii / Edward Gross. – Głogów. – 1999. – 452 s.

700. Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948 / G. Hryciuk. – Toruń, 2005. – 424 s.

701. Jaworski E. Lwów: losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939 – 1956 / E. Jaworski. – Rruszków, 1999. – 304 s.

702. Juchniewicz M. Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941 – 1944 / M. Juchniewicz. – Warszawa. – 1973. – 328 s.

703. Kieniewicz J. Spotkania Wschodu / J. Kieniewicz. – Gdańsk, 2000. – 224 s.

704. Korman A. Nieukarane zbrodnie SS-Galizien z lat 1943 – 1945 / Aleksander Korman. – Londyn, 1989.

705. Korman A. Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej / Aleksander Korman. – Wrocław : Norton, 2002. – 168 s.

706. Krawchuk A. Christian Social Ethics in Ukraine. The Legacy of Andrej Sheptytskyj / A. Krawchuk. – Edmonton ; Ottawa ; Toronto, 1997. – 404 p.

707. Kulińska L. Wypędzenie Polaków z terenów Małopolski Wschodniej u schyłu II wojny światowej i Zarazponiej / L. Kulińska // Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939 – 2004 (Pod red. Bogumiła Grotta). – Warszawa, 2004. – S. 189 – 220.

708. Kultura. – 1952. – № 6. – S. 74 – 87.

709. Malikowski M. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie: trudne problemy, trudne pytania, trudne rocznice / M. Malikowski // Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939 – 2004 (Pod red. Bogumiła Grotta). – Warszawa, 2004. – S. 243 – 254.

710. Motyka G. Pany i resuny. Współpraca AK – WiN I UPA w latach 1945 – 1947 / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa, 1997. – 212 s.

711. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939 – 1948 w polskiej historiografii po roku 1989 / G. Motyka // Historycy

polscy i ukraińcy wobec problemów XX wieku. Pod redakcją P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków, 2000. – S. 166 – 178.

712. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948 / Grzegorz Motyka. – Warszawa : Wolumen, 1999. – 552 s.

713. Motyka G. Ukraińska partyzanka 1942 – 1960 / Grzegorz Motyka. – Warszawa : Rytm, 2006. – 728 s.

714. Nistor Ioan Silviu. Istoria Romanilor din Transnistria: organizarea, cultura si jerstfa lor / Ioan Silviu Nistor. – Galati, 1995. – 162 p.

715. Partacz Cz. Proby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w latach II wojny światowej / Cz. Partacz // Polska – Ukraina: trudne pytania. Materiały międzynarodowego seminarium «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». – Warszawa, 3 – 5 listopada 1999 / Oprac. red. R. Nedzielko. – Warszawa, 2000. – T. 6. – 348 s.

716. Prus E. Atamania UPA: Tragedia kresów / Edward Prus. — Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1988. – 367 s.

717. Prus E. Herosi spod znaka tryzuba / Edward Prus. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – 346 s.

718. Prus E. Legenda Kresów Szare Szeregi w walce z UPA / Edward Prus. – Wrocław : Nortom, 1995. – 263 s.

719. Prus E. Taras Czuprynka. Hetman UPA i wielki inkwizytor OUN / Edward Prus. – Wrocław : Nortom, 1999. – 336 s.

720. Prus E. UPA Armia Powstańcza czy kurenie ryzunów? / Edward Prus. – Wrocław : Nortom, 1998. – 134 s.

721. Przed akcją «Wisła» był Wołyń. Praca zbiorowa pod red. W. Filara. – Warszawa : SZZAK, 2000. – 186 s.

722. Romanowski W. Kainowe dni / Wincenty Romanowski. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1990. – 263 s.

723. Stanski Z. Poryck. Miasteczko kresowe. Symbol tragedii Polaków na Wołyniu / Z. Stanski, W. Stanski. – Toruń, 2005. – 178 s.

724. Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920 – 1945 / J. Stobniak-Smogorzewska. – Warszawa : RYTM, 2003. – 431 s.

725. Stosunki polsko-ukraińskie «Głos kresowian» (Wybór i opracowanie Jan Niewiński). – Warszawa, 2005. – 564 s.

726. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939 – 2004 (Pod red. Bogumiła Grotta). – Warszawa, 2004. – 350 s.

727. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923 – 1929 / Ryszard Torzecki. – Kraków : Wydawnictwo literackie, 1989. – 468 s.

728. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.

729. Turowski J. Zbrodnie Ukraińskich Nacjonalistów dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939 – 1945 / J. Turowski, W. Siemaszko. – Warszawa : Wyd. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Instytut Pamięci Narodowej Środowiska Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej. – 1990. – 180 s.

730. Zbrodnia niemiecka w Warszawie 1944 r. : zeznania – zdjęcia / opracowali Edward Serwanski i Irena Trawinska ; przedmowa poprzedził Zygmunt Wojciechowski. – Poznań : Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, 1946. – 246 s.

731. Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z. 90. – S. 159 – 199.

732. Андрусишин Б. І. С. В. Кульчицький. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / Україна крізь віки, т. 11 / Б. І. Андрусишин // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 131 – 137.

733. Кучер В. Літопис УПА. Нова серія : У 7-ми томах. – Київ – Торонто : Літопис УПА, 1999 – 2003 / В. Кучер // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 212 – 218.

734. Кучер В. І. Нові документи з історії національно-визвольної боротьби в Україні 40 – 50-х рр. ХХ століття / В. І. Кучер // Сторінки воєнної

історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – С. 395 – 405.

III. Дисертації та автореферати дисертацій

735. Алексієвець Л. М. Польща в 1918 – 1926 рр.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія» / Л. М. Алексієвець. – Чернівці, 2007. – 32 с.

736. Алексієвець Л. М. Польща в 1918 – 1926 рр.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Леся Миколаївна Алексієвець. – Т., 2007. – 455 арк.

737. Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Ярослав Ігорович Білас. – Київ, 2003. – 196 арк.

738. Богів О. Я. Вплив карпатоукраїнського фактора на міжнародні відносини у час чехословацької передвоєнної кризи (травень 1938 р. – березень 1939 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександр Ярославович Богів. – Чернівці, 2003. – 232 арк.

739. Бойко М. Большевики Закарпаття в боротьбе за культурное строительство в области (1945 – 1950 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук / М. Ф. Бойко. – Харьков, 1952. – 271 с.

740. Болдижар С. М. Правове становище Закарпатської України (1944 – 1946 роки) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних та правових вчень» / С. М. Болдижар. – К., 2009. – 20 с.

741. Бондаренко К. П. Діяльність організації українських націоналістів напередодні і під час другої світової війни (1938 – 1945):

політичний та військовий аспекти : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 «Військова історія» / К. П. Бондаренко. – Л., 1997. – 24 с.

742. Бондаренко К. П. Діяльність організації українських націоналістів напередодні і під час другої світової війни (1938 – 1945): політичний та військовий аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Костянтин Петрович Бондаренко. – Л., 1997. – 204 арк.

743. Буркало И. Ф. Развитие культуры в Закарпатье за годы Советской власти (1945 – 1965 гг.) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / И. Ф. Буркало. – Киев, 1968. – 20 с.

744. Буркало І. Ф. Розвиток культури на Закарпатті за роки Радянської влади (1945 – 1965 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / Іван Федорович Буркало. – К., 1968. – 263 арк.

745. Буцко Н. А. Коммунистическая партия – организатор и руководитель восстановления народного хозяйства Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (декабрь 1942 – 1945 гг.) : автореф. дисс. ... доктора ист. наук / Н. А. Буцко. – Киев, 1966. – 48 с.

746. Вегеш М. М. Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Микола Миколайович Вегеш. – К., 1998. – 379 арк.

747. Веденеев Д. В. Діяльність спеціальних підрозділів руху українських націоналістів та Української повстанської армії (1920 – 1950-ті рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 20.02.22 / Дмитро Валерійович Веденеев. – К., 2006. – 500 арк.

748. Виноградов С. В. Діяльність патріотичних сил по антифашистському вихованню населення окупованої території України (1941 – 1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Степан Васильович Виноградов. – К., 1994. – 186 арк.

749. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині : автореф. дис. ... доктора іст. наук у формі наук. доповіді : 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. В. Віднянський. – К., 1997. – 108 с.

750. Волинець О. О. Функціонування Української Греко-Католицької Церкви в контексті державно-церковних відносин : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.11 / Оксана Олексіївна Волинець. – Київ, 2003. – 210 арк.

751. Гапоненко І. С. Закарпаття в європейській політиці напередодні та в період Другої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ірина Семенівна Гапоненко. – Ужгород, 1997. – 223 арк.

752. Гнот С. І. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 1921 – 1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Соломія Іванівна Гнот. – Л., 2003. – 213 арк.

753. Головка В. В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Володимир Вікторович Головка. – Дніпропетровськ, 2000. – 193 арк.

754. Грідіна І. М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939 – 1945 рр.: людський вимір : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / І. М. Грідіна. – Донецьк, 2001. – 20 с.

755. Гуменюк О. В. Радянська заходноукраїнських земель у 1939 – 1941 рр.: методи і напрями реалізації та сприйняття місцевим населенням : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. В. Гуменюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.

756. Гуменюк О. В. Радянська заходноукраїнських земель у 1939 – 1941 рр.: методи і напрями реалізації та сприйняття місцевим населенням : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Оксана Володимирівна Гуменюк. – Рівне, 2009. – 206 арк.

757. Гуменюк Т. І. Заходноукраїнські землі в 1939 – 1941 рр.: історіографічний аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Т. І. Гуменюк. – Л., 2007. – 20 с.

758. Гуменюк Т. І. Заходноукраїнські землі в 1939 – 1941 рр.: історіографічний аналіз : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Тетяна Іванівна Гуменюк. – Івано-Франківськ, 2006. – 231 арк.

759. Давидюк Р. П. Історія виникнення і діяльності Волинського Українського Об'єднання (1931 – 1939 роки) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Руслана Петрівна Давидюк. – Луцьк, 1998. – 202 арк.

760. Данилець Ю. В. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Ю. В. Данилець. – Ужгород, 2007. – 20 с.

761. Довганич О. Д. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938 – 1945 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук у вигляді наук. доповіді : 07.00.01 / Омелян Дмитрович Довганич. – Ужгород, 1997. – 72 арк.

762. Дульнєва Н. В. Взаємозв'язок теоретичного та практичного в історії (у проблематиці її змісту і методології) : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 : «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. В. Дульнєва. – Л., 1997. – 24 с.

763. Дышлевый П. С. Борьба украинского народа против ограбления и эксплуатации Украины немецко-фашистскими захватчиками (1941 – 1944 гг.) : автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук / П. С. Дышлевый. – К., 1968. – 19 с.

764. Жулканич Н. М. Сільське господарство Закарпаття: соціально-економічний аспект (друга половина 40-х – 80 роки ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Жулканич. – Л., 2004. – 20 с.

765. Іваненко Л. А. Культурне будівництво на селі в західних областях УРСР в IV п'ятиріччі (1946 – 1950 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / Л. А. Іваненко. – Л., 1954. – 413 арк.

766. Іваник М. М. Органи місцевого самоврядування на Західній Україні у 1919 – 1939 роках : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Микола Михайлович Іваник. – Л., 2002. – 201 арк.

767. Кобринська С. Б. Ризький мир як завершальний етап боротьби (1917 – 1921 рр.) за утвердження української державності : автореф. дис. ...

канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних та правових вчень» / С. Б. Кобринська. – К., 1996. – 24 с.

768. Ковалюк В.Р. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. Р. Ковалюк. – Ужгород, 1994. – 23 с.

769. Ковалюк В.Р. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Вадим Романович Ковалюк. – Ужгород, 1994. – 202 арк.

770. Коляструк О. А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20 – 30-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ольга Анатоліївна Коляструк. – К., 2003. – 275 арк.

771. Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / С. К. Кондратюк. – Л., 2003. – 18 с.

772. Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.): дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01 / Світлана Костянтинівна Кондратюк. – Л., 2003. – 188 арк.

773. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945 – 1953 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / В. В. Кононенко. – К., 2004. – 20 с.

774. Кошарний І. Я. Культурне будівництво в Західних областях Української РСР (1939 – 1958 рр.): дис. ... д-ра іст. наук / Іван Якович Кошарний. – Л., 1972. – Ч. 1. – Арк. 1 – 444 ; ч. 2. – Арк. 445 – 762.

775. Кошарный И. Я. Культурное строительство в западных областях Украинской ССР (1939 – 1958 гг.): автореф. дисс. ... доктора ист. наук : 07.00.02 / И. Я. Кошарный. – Львов, 1972. – 74 с.

776. Леськів М. М. Радянський режим у західних областях України (1944 – 1953 рр.): дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Мар'яна Миронівна Леськів. – Л., 2008. – 196 арк.

777. Макарчук В. С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939 – 1945 рр.): історико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Володимир Степанович Макарчук. – К., 2006. – 454 арк.

778. Малюга В. М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 «Військова історія» / В. М. Малюга. – К., 2006. – 19 с.

779. Малярчук О. М. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944 – 1964 рр., західні землі України): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. М. Малярчук. – Л., 2005. – 20 с.

780. Мартинюк Я. М. Становлення та діяльність органів місцевого самоврядування на Волині (1919 – 1939 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ярослава Миколаївна Мартинюк. – Луцьк, 2001. – 181 арк.

781. Марчук В. В. Українська Греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Василь Васильович Марчук. – Івано-Франківськ, 2004. – 444 арк.

782. Масловский В. И. Борьба трудящихся западных областей УССР против классово враждебных элементов в период социалистических преобразований в деревне (1944 – 1950 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В. И. Масловский. – Львов, 1974. – 23 с.

783. Маянская Л. П. Критика идейных основ союза украинского буржуазного национализма и украинской церкви: автореф. дисс. ... канд.

филос. наук : 09.00.03 «История философии» / Л. П. Маянская. – Львов, 1974. – 28 с.

784. Миньковецкий Д. И. Антинародная деятельность униатской церкви накануне и в годы Великой Отечественной войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Д. И. Миньковецкий. – Львов, 1974. – 26 с.

785. Міщанин В. В. Аграрна політика на Закарпатті (1944 – 1950 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / В. В. Міщанин. – Ужгород, 2003. – 19 с.

786. Монченко С. А. Державне управління в західних областях України у післявоєнний період: політико-адміністративний аспект (1944 – 1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / С. А. Монченко. – Л., 2004. – 20 с.

787. Монченко С. А. Державне управління в західних областях України у післявоєнний період: політико-адміністративний аспект (1944 – 1953 рр.) : дис. ... канд. наук з держ. управління : 25.00.01 / Сергій Альбертович Монченко. – Л., 2004. – 201 арк.

788. Мусієнко І. В. Політичні репресії комуністичного режиму на Північній Буковині й Хотинщині в 40 – 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / І. В. Мусієнко. – Чернівці, 2005. – 20 с.

789. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939 – 1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Й. Е. Надольський. – Л., 2007. – 19 с.

790. Озимчук О. Б. Антифашистська боротьба ОУН – УПА в роки Другої світової війни (період 1941 – 1944 рр.) на матеріалах Волині : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олег Борисович Озимчук. – Рівне, 1995. – 200 арк.

791. Офіцинський Р. А. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Роман Андрійович Офіцинський. – Ужгород, 1996. – 174 арк.

792. Перевезій В. О. Просвітницька діяльність Української греко-католицької церкви в 20 – 30-х роках ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Віталій Олександрович Перевезій. – К., 1998. – 235 арк.

793. Півоварчук В. М. Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939 – червень 1941 років) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / В. М. Півоварчук. – Л., 2000. – 16 с.

794. Піддубний І. А. Суспільно-політичне та культурне життя українців Буковини міжвоєнного періоду (1918 – 1940 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / І. А. Піддубний. – Чернівці, 1996. – 18 с.

795. Піддубний І. А. Суспільно-політичне та культурне життя українців Буковини міжвоєнного періоду (1918 – 1940 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ігор Андрійович Піддубний. – Чернівці, 1996. – 265 арк.

796. Подпригорщук М. В. Підвищення матеріального добробуту і культурного рівня робітничого класу західних областей Української РСР в післявоєнний період (На матеріалах Дрогобицької та Львівської областей) : дис. ... канд. іст. наук / М. В. Подпригорщук. – К., 1954. – 284 арк.

797. Полянський Ф. І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941 – 1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Федір Іванович Полянський. – Л., 2009. – 208 арк.

798. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. В. Потильчак. – К., 1999. – 20 с.

799. Поустовський П. Г. Культурне будівництво на Буковині за роки Радянської влади (1940 – 1950 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / П. Г. Поустовський. – К., 1954. – 294 арк.

800. Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія,

джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Я. Л. Примаченко. – К., 2009. – 20 с.

801. Присташ Л. Т. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921 – 1939 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 : «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. Т. Присташ. – Л., 1998. – 16 с.

802. Присташ Л. Т. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921 – 1939 рр.): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Лідія Тихонівна Присташ. – Л., 1998. – 220 арк.

803. Рєпін І. В. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 «Військова історія» / І. В. Рєпін. – Л., 2007. – 20 с.

804. Рибак А. І. Концепція української держави в ідеології ОУН (1939-й – 1950-ті роки): автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / А. І. Рибак. – К., 2007. – 20 с.

805. Романчук О. К. Історична публіцистика як складова системи державотворення та самоорганізації громадянського суспільства в Україні: дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / Олег Костянтинович Романчук. – К., 2001. – 242 арк.

806. Ростикус Р. П. Розвиток і зміцнення вищої школи в західних областях України в післявоєнний період (1945 – 1955): дис. ... канд. іст. наук / Р. П. Ростикус. – Чернівці, 1960. – 256 арк.

807. Сайфуліна Ю. В. Встановлення і розбудова радянського державного режиму в Північній Буковині в 1940 – 1947 рр.: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Юлія Василівна Сайфуліна. – Л., 2009. – 222 арк.

808. Свідерська Н. Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Наталія Юріївна Свідерська. – Л., 2001. – 221 арк.

809. Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Тетяна Миколаївна Себта. – К., 2000. – 225 арк.

810. Сеньків М. В. Колективізація західноукраїнського села 40 – поч. 50-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / М. В. Сеньків. – Донецьк, 2009. – 34 с.

811. Сивирин М. А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / М. А. Сивирин. – Л., 2005. – 18 с.

812. Сирота Н. Й. Успіхи культурної революції на Радянській Буковині : дис. ... канд. іст. наук / Н. Й. Сирота. – Чернівці. – 1962. – 314 арк.

813. Скрипник К. І. Підвищення матеріального добробуту і культурного рівня колгоспного селянства західних областей України (1945 – 1955 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / К. І. Скрипник. – Дрогобич. – 1970. – 321 арк.

814. Скрипник К. И. Повышение материального благосостояния и культурного уровня колхозного крестьянства западных областей Украины (1945 – 1955 гг.) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / К. И. Скрипник. – Львов, 1970. – 23 с.

815. Сміян К. П. Волинь в період німецько-фашистської окупації 1941 – 1944 років : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Костянтин Петрович Сміян. – Луцьк, 1996. – 193 арк.

816. Смолей В. В. Польське цивільне і військово-сільськогосподарське осадництво в Західній Україні 1919 – 1939 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Василь Васильович Смолей. – Л., 1996. – 181 арк.

817. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939 – 1950 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.12 «Українознавство» / Ю. М. Сорока. – К., 2009. – 33 с.

818. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939 – 1950 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.12 / Юрій Михайлович Сорока. – К., 2009. – 479 арк.

819. Стецкевич В. В. Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні в перший період Великої Вітчизняної війни: історіографія проблеми в контексті часу 40-х – 90-х років : дис... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Віталій Вікторович Стецкевич. – Кривий Ріг, 1996. – 459 с.

820. Сурмач О. І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941 – 1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Оксана Іванівна Сурмач. – Л., 2001. – 187 арк.

821. Сушик І. В. Соціально-економічні та культурні процеси на Волині (1944 – 1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / І. В. Сушик. – Л., 2004. – 17 с.

822. Сущук О. П. Радянська карально-репресивна система: 1944 – 1953 рр. (за матеріалами Волинської області) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Оксана Петрівна Сущук. – Луцьк, 2009. – 222 арк.

823. Фостій І. П. Північна Буковина і Хотинщина в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Іван Петрович Фостій. – Чернівці, 2005. – 216 арк.

824. Холевчук В. М. Культурне будівництво на Радянській Буковині в 1940 – 1965 рр. : дис. ... канд. іст. наук / В. М. Холевчук. – К., 1968. – 324 арк.

825. Шумський І. І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920 – 1939) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Іван Іванович Шумський. – Тернопіль, 2001. – 203 арк.

826. Яким С. С. Західні землі України в Другій світовій війні: військово-історичний аспект (1939 – 1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. : 20.02.22 «Військова історія» / С. С. Яким. – Л., 2002. – 19 с.

827. Яким С. С. Західні землі України в Другій світовій війні: військово-історичний аспект (1939 – 1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Степан Степанович Яким. – Л., 2002. – 235 арк.

828. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30-50-х роках ХХ століття / історико-політологічний аспект : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Богдан Олексійович Ярош. – К., 1995. – 328 с.

IV. Науково-популярні і публіцистичні видання

829. Бандеризация Украины – главная угроза для России / Юрий К. Козлов (авт.-сост.). – М. : Яуза-пресс, 2008. – 479 с.

830. Батюк І. Г. Свобода совісті в СРСР / Іван Батюк. – К., 1958. – 36 с.

831. Без срока давности / А. А. Войцеховский (ред.), Г. С. Ткаченко (ред.). – Х. : Издательский дом «Фактор», 2001. – 424 с.

832. Беляев В. Під чужими прапорами / В. Беляєв, М. Рудницький. – К., 1956. – 245 с.

833. Беляев В. П. Я звинувачую. Нариси й памфлети / В. П. Беляєв. – К. : Політвидав України, 1980. – 154 с.

834. Бойко І. Д. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі / Іван Бойко. – Х., 1945. – 24 с.

835. Болдижар М. М. Державно-правові аспекти входження Закарпаття до складу Чехословаччини / Михайло Болдижар. – Ужгород : Ужгородська міська друкарня, 2006. – 72 с.

836. Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944 – 1950 рр. / Володимир Борщевич. – Луцьк, 1997. – 39 с.

837. Бриль М. Освобожденная Западная Украина / Михаил Бриль. – М. : Политиздат, 1940. – 32 с.

838. Букович Д. Павутиння омани / Дмитро Букович. – Ужгород : Карпати, 1974. – 128 с.

839. Бурков В. В. Под маской «христианской любви» / Владимир Бурков. – Л. : Лениздат, 1983. – 64 с.

840. Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938 – 1939) / Микола Вегеш. – Ужгород, 1996. – 23 с.

- 841.** Вегеш М. Короткий життєпис Августина Волошина (1874 – 1945) / М. Вегеш, В. Туряниця. – Ужгород, 1995. – 28 с.
- 842.** Веденєєв Д. Українці проти нацизму: політичний вимір / Д. Веденєєв, В. Кучер. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 84 с.
- 843.** Виппер Р. Ю. Кризис исторической науки / Роберт Виппер. – Казань, 1921. – 37 с.
- 844.** Війни і мир / За загальною редакцією Л. Івшиної. – Видання друге. – К. : ЗАТ «Українська прес-група», 2007. – 560 с.
- 845.** Войцеховский А. А. ОУН – УПА от национальной идеи к фашизму: Архивные документы о взаимоотношениях нацистов и бандеровцев / А. А. Войцеховский, Г. С. Ткаченко, И. В. Шульга. – К., 2001. – 30 с.
- 846.** В'ятрович В. Як творилася легенда про Nachtigall / В. В'ятрович // Дзеркало тижня. – 2008. – 16 – 22 лют.
- 847.** Давиденко В. А. «Українська повстанча армія»: шлях ганьби і злочинів / В. А. Давиденко. – К. : Політвидав України, 1989. – 47 с.
- 848.** Дмитрук К. Безбатченки / Клим Дмитрук. – К. : Дніпро, 1980. – 318 с.
- 849.** Дмитрук К. В одній імперіалістичній упряжці / Клим Дмитрук. – К. : Знання, 1982. – 49 с.
- 850.** Дмитрук К. Жовто-блакитні банкроти / Клим Дмитрук. – К. : Дніпро, 1982. – 399 с.
- 851.** Дмитрук К. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков / Клим Дмитрук. – К. : Наук. думка, 1976. – 382 с.
- 852.** Дмитрук К. Є. Приречені. Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції / Клим Дмитрук. – Л. : Каменяр, 1981. – 328 с.
- 853.** Дмитрук К. Свастика на сутанах / Клим Дмитрук. – К. : Політвидав України, 1973. – 344 с.

- 854.** Дмитрук К. С крестом и трезубцем / Клим Дмитрук. – М. : Политиздат, 1979. – 224 с.
- 855.** Дмитрук К. Униатские крестоносцы: вчера и сегодня / Клим Дмитрук. – М. : Политиздат, 1988. – 381 с.
- 856.** Добрецова В. В. Зловісний союз українського буржуазного націоналізму та уніатської церкви / В. В. Добрецова, Л. П. Меленська. – К., 1979. – 45 с.
- 857.** Добрецова В. В. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму / В. В. Добрецова. – Л., 1976. – 203 с.
- 858.** Добрич В. П. У тіні святого Юра / Володимир Добрич. – Л. : Каменярь, 1968. – 163 с.
- 859.** Загоруйко А. П. Розвиток культури Радянської Станіславщини / А. П. Загоруйко. – Станіслав, 1958. – 33 с.
- 860.** Замлинський В. За чужим возом / В. Замлинський, І. Петрів. – К., 1967. – 109 с.
- 861.** Зенькович Н. А. Маршалы и генсеки. Интриги. Вражда. Заговоры / Николай Зенькович. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 608 с.
- 862.** Кальба М. «Нахтігаль» (курінь ДУН). У світлі фактів і документів / Мирослав Кальба. – Денвер, 1984. – 159 с.
- 863.** Кальба М. «Нахтігаль» в запитаннях і відповідях / Мирослав Кальба. – Л. : Галицька видавнича спілка, 2008. – 80 с.
- 864.** Клімов В. В. Уніатство – запеклий ворог української культури / В. В. Клімов. – К. : Знання, 1981. – 48 с.
- 865.** Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі / Петро Когут. – Л., 2000. – 80 с.
- 866.** Колісник Р. Останній постріл / Роман Колісник. – Торонто, 1989. – 255 с.
- 867.** Корнієць Л. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР / Леонід Корнієць. – К. : Держполітвидав України, 1950. – 31 с.

868. Крикун Д. Блаженніший Любомир Гузар: «Лобіювання на користь церкви є приниженням для церкви» / Д. Крикун // Дзеркало тижня. – 2006. – 4 – 10 берез.

869. Кровавые злодеяния Оберлендера: Отчет о пресс-конф. для сов. и иностр. журналистов, состоявшейся в Москве 5 апреля 1960 года. – М. : Изд. лит. на иностр. яз., 1960. – 54 с.

870. Куронь Я. «Земля не увібрала в себе всю кров» / Я. Куронь // Війни і мир / За загальною редакцією Л. Івшиної. – Видання друге. – К. : ЗАТ «Українська прес-група», 2007. – С. 316 – 317.

871. Лемак В. Карпатська Україна 1938 – 1939 років: державно-правовий аспект / Василь Лемак. – Ужгород, 1993. – 73 с.

872. Маланчук В. Ю. Історія однієї зради / Валентин Маланчук. – Л., 1958. – 71 с.

873. Маланчук В. Ю. Соціалістичні перетворення в західних областях України / Валентин Маланчук. – К. : Знання, 1957. – 48 с.

874. Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини / Дмитро Мануїльський. – К., 1945. – 24 с.

875. Минович И. И. Преступный альянс / И. И. Минович. – М., 1985.

876. Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина / Олекса Мишанич. – Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. – 47 с.

877. Мищенко Г. П. Задача особой важности / Г. П. Мищенко, Г. П. Мигрин. – К. : Вища школа, 1985. – 206 с.

878. Найтли Филипп. Шпионы XX века / Филипп Найтли [перевод с английского]. – М. : Республика, 1994.

879. Небесний В. ОУН – ярмарок по розпродажу шпигунів / В. Небесний, В. Малисевич, Ю. Магур. – К. : Кн.-журн. вид., 1962. – 56 с.

880. Ніколаєць Ю. О. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) / Юрій Ніколаєць. – Вінниця : Тезис, 1999. – 62 с.

- 881.** Осадчук Б. Україна, Польща, світ : Вибрані репортажі та статті / Валентина Гриник-Скуратівська (пер.з пол.). – К. : Смолоскип, 2001. – 356 с.
- 882.** Панчук М. І. Повертаючись до вересня 1939-го року / М. І. Панчук // Вільна Україна. – 1990. – 18 вересня. – С. 1 – 2.
- 883.** Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Віталій Перевезій. – К., 1998. – 48 с.
- 884.** Поліщук В. В. Гірка правда: злочинність ОУН – УПА (Сповідь українця) / Володимир Поліщук. – Донецьк : Донеччина, 1996. – 496 с.
- 885.** Поліщук В. Гора породила мишу. Бандерівську : Критика «Звіту робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивч. діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН – УПА (історичний висновок)» / Віктор Поліщук. – К., 2006. – 76 с.
- 886.** Поліщук В. В. Інтегральний український націоналізм як різновид фашизму / Володимир Поліщук. – Донецьк, 1996.
- 887.** Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу / О. Полторацький. – К., 1953. – 68 с.
- 888.** Потильчак О. В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941 – 1944): причини і прояви / Олександр Потильчак. – К., 1997. – 29 с.
- 889.** Похилевич Д. Л. Уніатська церква – ворог українського народу / Дмитро Похилевич. – Л. : Кн.-журн. вид., 1960. – 84 с.
- 890.** Рассекреченные документы : Воины ОУН не уничтожали евреев во Львове [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://korrespondent.net/ukraine/events/367505>
- 891.** Сворак С. Становлення радянської системи освіти в західному регіоні України: традиції та проблеми / Степан Сворак. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 44 с.
- 892.** Сеньків М. В. З історії боротьби за соборність українських земель. 1917 – 1945 рр. / М. В. Сеньків, І. О. Думинець. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1995. – 85 с.

- 893.** Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти / Юрій Сливка. – Л., 2005. – 52 с.
- 894.** Сливка Ю. Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Юрій Сливка. – Л. : Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2003. – 52 с.
- 895.** Софронова Н. О. Уніатська церква і фашизм / Н. О. Софронова. – Л., 1981. – 64 с.
- 896.** Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. – К., 1968.
- 897.** Таємне стає явним / Передмова В. Місюри. – Ужгород : Карпати, 1965. – 172 с.
- 898.** Тимчишин Я. Український підпільний парламент і уряд / Ярослав Тимчишин. – Л. : «Тріада плюс», 2004. – 50 с.
- 899.** Українська дивізія «Галичина». Історико-публіцистичний збірник / Редактори-упорядники М. Слабошпицький, В. Стеценко. – Київ – Торонто : Редакція газети «Вісті з України», 1994. – 176 с.
- 900.** Уткин А. И. Антисоветизм под флагом «защиты религии» / Анатолий Уткин. – К., 1987. – 48 с.
- 901.** Федик І. УНДО, ОУН: ставлення до Польщі / Іван Федик. – Л., 1998. – 79 с.
- 902.** Шанковський Л. У.П.А. та її підпільна література / Лев Шанковський. – Філадельфія : Америка, 1952. – 19 с.
- 903.** Швагуляк М. М. «Українська карта»: Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни / М. Швагуляк // Дзвін. – 1990. – № 7. – С.83 – 95.
- 904.** Шевченко Ф. Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні / Федір Шевченко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1950. – 93 с.
- 905.** Шлепаков А. Україна в планах міжнародної реакції напередодні другої світової війни / Арнольд Шлепаков. – К. : Політвидав України, 1959. – 66 с.

906. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / Василь Юрчук. – К. : Асоціація «Україно», 1995. – 80 с.

907. Яковенко В. Вічно вчорашні / В. Яковенко // Людина і світ. – 1987. – № 7. – С. 62 – 63.

V. Довідкові та навчальні видання

908. Академічне релігієзнавство : Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Анатолій М. Колодний (наук. ред.). – К. : Світ Знань, 2000. – 862 с.

909. Алексієвець Л. М. Новітня історія Польщі (1918 – 1939) : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Леся Алексієвець. – К. ; Т. : Астон, 2002. – 320 с.

910. Альохін Д. 15-річчя воз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі. Список літератури / Д. Альохін. – К., 1954. – 22 с.

911. Антинародна діяльність уніатської церкви на Україні : Бібліографічний покажчик. – Л., 1976. – 118 с.

912. Баран В. К. Україна: новітня історія: 1945 – 1991 рр. / Володимир Баран. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 669 с.

913. Бойко О. Д. Історія України : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Видання 3-є, виправлене, доповнене / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2005. – 688 с.

914. Брайчевський М. Ю. Вступ до історичної науки : Навч. посібник / Михайло Брайчевський. – К. : «КМ Academia», 1995. – 166 с.

915. Брицький П. П. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: історія і сучасність : Навч. матеріали до спецкурсу / Петро Брицький. – Чернівці : Рута, 2002. – 47 с.

916. Вегеш М. М. Славна сторінка в історії українського народу (Карпатська Січ – захисник незалежності Карпато-Української держави: 1938

– 1939 pp.) : Навч. посібник / М. М. Вегеш, І. В. Буковський. – Ужгород, Л., 2002. – 60 с.

917. Гакман С. М. Бессарабія та Буковина в системі міжнародних відносин у міжвоєнний період : Конспект лекцій / Сергій Гакман. – Чернівці : Рута, 2005. – 46 с.

918. Горбаль М. Довідник-пошукувець. Реєстр осіб, пов'язаних з визвольною боротьбою на теренах Дрогобиччини 1939 – 1950 (за архівними документами) / Мирослав Горбаль. – Л. ; Торонто : Літопис УПА, 2005. – 1312 с.

919. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття : Навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак. вищ. навч. закладів, вчителів / Ярослав Грицак. – К., 1996. – 356 с.

920. Гудзенко П. П. За щастя оновленої землі : Нариси історії колгоспного селянства зах. обл. УРСР, 1939 – 1979. – К. : Наук. думка, 1979. – 212 с. / П. П. Гудзенко, С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1981. – № 8. – С. 143 – 144.

921. Дробот І. І. Український народ у другій світовій війні : Навч. посібник / І. І. Дробот, В. І. Кучер, А. Г. Слюсаренко, П. М. Чернега. – К. : Школяр, 1998. – 238 с.

922. Ежов В. А. Государственное управление СССР после окончания Великой Отечественной войны (1945 – 1950 гг.) : Учеб. пособие / Виктор Ежов. – С.-Пб. : Нестор, 1999. – 23 с.

923. Енциклопедія українознавства. Загальна частина : Перевидання в Україні / НАН України ; Інститут української археографії. – Репр. відтворення вид. 1949 р. – Т. 1. – К., 1994. – 400 с.

924. Енциклопедія українознавства. Загальна частина : Перевидання в Україні / НАН України ; Інститут української археографії. – Репр. відтворення вид. 1949 р. – Т. 2. – К., 1995. – С. 401 – 800.

- 925.** Енциклопедія українознавства. Загальна частина : Перевидання в Україні / НАН України ; Інститут української археографії. – Репр. відтворення вид. 1949 р. – Т. 3. – К., 1995. – С. 801 – 1230.
- 926.** Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л., 2002. – 752 с.
- 927.** Зашкільняк Л. О. Сучасна світова історіографія : посібник для студ. іст. спец. ун-тів / Леонід Зашкільняк. – Л. : ПАІС, 2007. – 312 с.
- 928.** Здіорук С. І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945 – 1998 рр.) / С. І. Здіорук, Л. В. Гриневич, О. І. Здіорук. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 111 с.
- 929.** Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 335 с.
- 930.** Історія західних і південних слов'ян: ХХ століття / Є. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк, Р. М. Постоловський та ін. – Харків : Око, 1998. – 464 с.
- 931.** Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Т. 3 : Листопад 1918 – поч. ХХІ ст. – Л. : Центр Європи, 2007 – 575 с.
- 932.** Історія релігії в Україні : Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. ; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Знання, 1999. – 736 с.
- 933.** Історія України та її державності [Л. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич та ін.]. Видання 3-є, перероблене і доповнене : Навч. посібник. – Л. : Бескид Біт, 2005. – 368 с.
- 934.** Історія України : Навчально-методичний посібник для семінарських занять / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін. ; За ред. В. М. Литвина. – К. : Знання-Прес, 2006. – 460 с.
- 935.** Історія України: нове бачення : У 2. т. / НАН України ; Інститут історії України. – Т. 1. – К. : Україна. – 1995. – 350 с.

936. Історія України: нове бачення : У 2. т. / НАН України ; Інститут історії України. – Т. 2 – К. : Україна, 1996. – 494 с.

937. Історія Центрально-Східної Європи : Посібник для студ. іст. і гуманіт. фак. ун-тів / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка / Леонід Зашкільняк (наук.ред.) – Л. : ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – 658 с.

938. Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ / С. А. Кокін. – К., 2000. – Вип. 1. Анат. покажч. документів з фонду друк. видань (1944 – 1953). – 208 с.

939. Коцур В. П. Історіографія історії України : Курс лекцій : Навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 519 с.

940. Лисенко О. Є. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998 – 2002 років / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – 202 с.

941. Лисенко О. Є. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко. – Київ – Івано-Франківськ, 2003. – 124 с.

942. Лосев О. А. История Украины (древнейшее время – начало XXI в.) / О. А. Лосев. – Симферополь : Атлас-Компакт, 2006. – 404 с.

943. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : Навч. посібник / Людмила Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.

944. Мицик Ю. А. Історія України : Навч. посіб. для старшокласників / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 576 с.

945. Нарис історії України ХХ століття / За заг. ред. акад. В.А. Смолія. – К. : Генеза, 2002. – 472 с.

946. Осіп'ян О. Л. Експериментальна історія: дослідницькі підходи та методи французької історичної школи «Анналів». Навчальний посібник для

студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Олександр Осіп'ян. – Краматорськ : Тираж-51, 2007. – 176 с.

947. Політична історія України ХХ століття : Підруч. для студентів вищих навчальних закладів / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костиря. – К. : МАУП, 2006. – 696 с.

948. Санцевич А. В. Українська радянська історіографія: 1945 – 1982 : Навчальний посібник / Анатолій Санцевич. – К., 1987. – 142 с.

949. Советская Буковина : Справочник-путеводитель / В. Л. Лопатюк (ред.кол.). – Ужгород : Карпати, 1971. – 288 с.

950. Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни : матеріали до бібліографічного покажчика / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України ; Волинський краєзнавчий музей / Оксана Калішук (уклад.). – Л. : Волинська книга, 2007. – 108 с.

951. Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст. / Валерій Яровий. – К. : Либідь, 1996. – 416 с.

VI. Мемуари, спогади, щоденники

952. Без зерна неправди : Спомини отця-декана Володимира Лиска / Лідія Купчик (упоряд. і текстолог. опрацювання). – Л. : Каменяр, 1999. – 155 с.

953. Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху : Спогади / Тарас Бульба-Боровець. – Вінніпег : Накладом Т-ва «Волинь», 1981. – 327 с.

954. Гренджа-Донський В. Спогади. Листи [Електронний ресурс] / Василь Гренджа-Донський. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/grendzha/grendzh.htm>

955. Довженко О. П. Зачарована Десна : Кіноповісті, оповідання, щоденник / Олександр Довженко. – Харків : Фоліо, 2008. – 287 с.

956. Кахане Д. Щоденник Львівського гетто : Спогади рабина Давида Кахане / Давид Кахане [Мартен Феллер (наук. ред.), Жанна Ковба (упоряд.), Ніна Шпет (пер. з англ.)]. – К. : Дух і літера, 2003. – 268 с.

957. Клочурак С. До волі : спомини / Степан Клочурак. – Нью-Йорк : Карпатський Союз, 1978. – 188 с.

958. Кущинський А. Закарпаття в боротьбі : Спогади [Електронний ресурс] / Антін Кущинський. – Режим доступу : <http://ftp2.mnib.org.ua/mnib415-Kuschynskiy-ZakarpattiaVBorotbi.pdf>

959. Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху : спомини / Степан Росоха. – Торонто – Ужгород : Мистецька лінія, 2001. – 92 с.

960. Росоха С. Сойм Карпатської України / Степан Росоха. – Л. : Меморіал, 1991. – 88 с.

961. Росоха С. Спомини. Події та люди на моєму життєвому шляху / Степан Росоха. – Торонто ; Ужгород : Мистецька лінія, 2001. – 92 с.

962. Халус П. В боях за волю / Петро Халус. – Ужгород : Закарпатське обласне вид-во, 1959. – 72 с.

963. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття / Юліян Химинець. – Нью-Йорк, 1984. – 187 с.

964. Шандор В. Спомини. – Т. 1 : Карпатська Україна. 1938 – 1939 / Вікентій Шандор. – Ужгород : МПП «Гражда», 1996. – 224 с.

965. Шандор В. Спомини. – Т. 2 : Карпатська Україна. 1939 – 1945 / Вікентій Шандор. – Ужгород : МПП «Гражда», 2000. – 245 с.

966. Штефан А. За правду і волю : Спомини і децю з історії Карпатської України / Августин Штефан. – Книга перша. – Торонто, 1973. – 351 с.

967. Штефан А. За правду і волю : Спомини і децю з історії Карпатської України / Августин Штефан. – Книга друга. – Торонто, 1981. – 384 с.